YE TEPE

İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746)

Orlin Sabev

İBRAHİM MÜTEFERRİKA

ya da

İLK OSMANLI MATBAA SERÜVENİ

Orlin Sabev

(1726–1746)

Yeniden Değerlendirme

Orhan Salih

YEDİTEPE

Yeditepe Yayınevi: 38
İnceleme-Araştırma: 26
Fatih ve Bellini
Ahmed Refik

İç Düzen: Burhan Maden
Kapak: Sabahattin Kanaş
Yeditepe Yayınevi
Çatalçeşme Sk. No: 27/15
34410 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: (0212) 528 47 53
Faks: (0212) 512 33 78
www.yeditepeyayinevi.com
e-mail: bilgi@yeditepeyayinevi.com
Mayıs 2006

Bu kitap, Orlin Sabev'in 2004'te Bulgarca olarak basılan Pırvoto osmansko pıteşestvie v sveta na peçatnata kniga (1726–1746). Nov pogled **(Sofya: Avangard Prima Yayınevi) eserinin gözden geçirilip, bazı ilaveler ile müellifi tarafından yapılan Türkçe çevirisidir.**

Araştırma, aşağıdaki bilimsel kuruluşların sağladıkları burslar sayesinde gerçekleştirilmiştir:

• The Skilliter Centre for Ottoman Studies, Newnham College, the University of Cambridge, İngiltere (2001)

• American Research Institute in Turkey (ARIT) & Andrew Mellon Foundation, ABD (2002)

Bu kitabı, geçmişimiz hakkında hikâyeleri dinlemeyi çok seven ve dinlerken gözleri gözyaşı içinde kalan rahmetli Salih dedem anısına; sonsuz olarak sevdiğim Habibe anneannem ve kalbimde yer varolduğu kadar sevdiğim Ayşe annem; ve hayatıma anlam kazandıran meslek arkadaşlarım ve dostlarıma ithaf ediyorum.

Aşağıdaki meslektaş ve dostlarıma teşekkür etmeyi borç bilirim:

Nadia Danova, Maria Kalitsin, Slavka Draganova, Asparuh Velkov, Vărban Todorov, Rossitsa Gradeva, Vladimir Paunovski, Raia Zaimova, Pavlina Boycheva, Gergana Georgieva, Margarita Dobreva, Svetlana Doncheva, Evelina Rajdavichka, Margarita Kotseva, Svetlana Todorova, Ani Gergova, Svetlana Ivanova, Alexander Vezenkov, Krassimira Mutafova, Stefan Andreev, Evgeniy Radushev, Stoyanka Kenderova, Zorka Ivanova, Marlena Dimova, Plamena Zlatkova, Elena Kortel, Iveta Rasheva, Diana Baycheva, Niyazi Küçük (Bulgaristan), Machiel Kiel (Hollanda), Hedda Reindl-Kiel (Almanya), Harry Norris, Kate Fleet, Tim Stanley (İngiltere), Sándor Papp, István Tóth, Tamás Baltavári (Macaristan), Selçuk Mülâyim, Ekmeleddin İhsanoğlu, Halit Eren, Süreyya Subaşı, Sinan Kuneralp, Selçuk Akşin Somel, Fatma Acun, Ramazan Acun, Ayşe Doğan Kayapınar, Levent Kayapınar, Aşkın Koyuncu, Hüseyin Mevsim, Cengiz Tomar, Muhammed Aruçi, Mustafa Birol Ülker, Cemal Toksoy, Nail Atılgan, Ayşe Yıldız Topuz, Alev Kader ve ailesi (Türkiye), Miri Shefer (İsrail), Tijana Krstić (ABD).

Aşağıdaki kuruluşlara özellikle şükranlarımı sunarım:

American Research Institute in Turkey (ARIT), Andrew Mellon Foundation (ABD), The Skilliter Centre for Ottoman Studies, Cambridge Üniversitesi (İngiltere), İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Vakfı (RUTEV), İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul

Müftülüğü Arşivi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Türk Tarih Kurumu (Türkiye), New Europe College (Romanya).

GİRİŞ

Başlangıçta Söz vardı diye yazılmıştır *Kitab-ı mukaddes*'te...[1] Karanlığı yok eden ve duyulara alemi tanıtan Söz. Hayat veren, insanı topraktan yaratan ve hareketsizliği canlandıran Söz. Ve kendilerini tanımak ve göstermek için insanlara yardımcı olan Söz. Canlıları, nesneleri ve tüm varolanları adlandırıp yolunu bulmak için işaretler aleminde yaşamlarına yardım eden Söz. Ve temas kurmalarında, kendilerince işaretlerden kitaplar oluşturmalarında yardımcı olan Söz...

Meşhur sanat tarihçisi Kenneth Clark, aşağıdaki düşünceyi nakledip onu bu şekilde yorumlar:

"Ruskin demiştir ki, "Ulu milletler otobiyografilerini üç el yazması şeklinde yazarlar: yaptıklarını anlatan kitap, söylediklerini aktaran kitap ve sanatlarını yansıtan kitap. Ötekilerini okumadan bunların hiç birini algılayamayız. Fakat bunlardan tek bir güvenilir olan son kitaptır." Bence bu fikir genelde doğru bir fikirdir[2]".

Bu düşünce belki oldukça kesindir çünkü her üç kitap ta dikkatli olarak okunmaya değer ve çeşitli ulus ve uygarlıkların tanıması için güvenilir bir kaynaktır. Gerçi ayakta kalan sanat eserleri, onların gelişmesini ve ehemmiyetini gösteren ve onların kültürel olgu olarak tanıması için en görkemli anıtlardır. Fakat bu konuda bize yeterince bilgi sağlayan kitapların arasında *söylediklerini* aktaran kitap ta var. Söyledikleri derken, yazdıklarını ve okuduklarını kastetmekteyiz. Yine kutsal kitaplara atıfta bulunursak muhtelif toplum ve medeniyetleri sadece yaptıklarından değil, aynı zamanda sanat eserlerinden ve kitaplarından tanıma imkanımız vardır.

Faaliyet, söz ve sanat kitapları olmak üzere her üç kitap ta hayat tecrübesi, estetik duygusu ve iletişim yeteneği gerektirir ki, bunlar şahsi ve toplumsal deneyim, sözlü eğitim ve kitap olmak üzere üç ana bilgi kaynaktan edinilir. Bunlar, gerek tarih açısından gerekse bir kimsenin kişisel gelişmesi açısından bilgi edinmek sureci esnasında birbirlerini takip eden üç safha olarak ta nitelendirilebilir. İnsanoğlunun ilk adımlarında kişisel tecrübeden sonra kabile, millet ve toplumlar gibi zamanla gelişen sosyal bünyelerin toplumsal deneyimi yer alır. Ardından hayat tecrübesi sayesinde elde edilen bilgiler sözlü eğitim yoluyla ana babadan çocuklara, öğretmenden öğrenciye ve ustadan çırağa, yani genç nesillere aktarılır.

Toplumun gelişmesinin belli bir safhasında, farklı seviyede gelişen değişik yazı sistemleri olmak üzere yeni bir bilgi kaynağı ortaya çıkar. Birikilen kişisel ve toplumsal tecrübelerin muhafaza edilmesi ve nesillere aktarılmasında rol oynayan bu yaklaşım bilgi edinme mekanizmasını birkaç yönde mükemmelleştirir. Onun sayesinde sadece kulak değil, aynı zaman da göz hafızası da önem kazanır. Yazı, mürekkep düşünceyi geliştirir ki, dünya unsurlarının algılamasında gözetleme artık zorunlu olmaz. Yazı sayesinde sadece bir önceki neslin dışında çok daha önceki nesillerin tecrübesini de tanıma imkanı olur.

Yetişme ve bilgi edinme sürecinde çocuklar da aynı safhalardan geçer. Çocuk hayatla ilgili ilk bilgileri şahsi tecrübesi sayesinde edinir, ardından yaşlılardan eğitim görür ve son olarak kitaplardan dünya hakkında bilinçli olur.

Aslında yazılı söz ve kitaplar, gerek toplumsal, gerekse kişisel kimliğin gelişmesinde önemli rol oynarlar ki, bu doğrultuda yine Kenneth Clark'ın dikkate değer düşüncelerinin aktarılması uygun olur:

"Uygarlık, enerji, irade ve yaratıcılık gücünün ötesinde bir anlam taşır... Onu nasıl nitelendirebilirim? Diyelim ki kısacası istikrarlık duygusu. Göçebe ve istilacılar daima hareket ederler. Onlar, bir sonraki Mart ayı veya bir sonraki sefer ve savaşların sonrasını düşünmeye ihtiyaç duymazlar. Dolayısıyla taş evler yapmak veya kitap yazmak akıllarına gelmez bile... Medeni insan ise –en azından ben böyle düşünüyorum– yer yüzünde ve zaman akışında belli bir yeri olduğunu hissetmek zorundadır. Bilinçli olarak geleceğe bakmak ve geçmişe dönmek mecburiyetindedir. Dolayısıyla okumak ve yazmak kabiliyetinin büyük bir yararı vardır[3]".

Ekleyebiliriz ki, yazının keşfi herhalde insanoğlunun hafızası her zaman yeterli derecede yardımcı olmadığından dolayı, nesillerce birikilen bilgilerin taş, tahta, papirüs veya kağıt gibi daha kalıcı nesneler üzerine kaydedilmesinin ihtiyacına borçludur. Heraclitüs'ün dediği gibi her şey akar, hareket eder ve eskisi gibi kalmaz (*Panta rhei, panta kineitai, kai ouden menei*). Bu bağlamda yazı, yaşanan anı işaretler ve harflerin örgüsünde yakalamak için insanoğluna yardımcı olur. Başka bir ifade ile kitap, çok önemli ve değiştirilmez bir bilgi kaynağıdır ki, şahsi ve toplumsal deneyim ile sözlü eğitim olmak üzere öteki bilgi kaynaklarının eksiklerini aşar. Şüphesizdir ki, her üç kaynağın da yetişmede ayrı bir önemi vardır fakat zaman akışıyla yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı ötekilerine nazaran yazı ve kitabın önemi artar.

Sosyal ve kültürel olgu olarak kitabın tarif edilmesi gerekiyorsa kitap, insanoğlunun şahsi ve toplumsal tecrübe ile biriktiren bilgilerini içeren bir olgudur ki, bilgili insandan (ebeveyn, öğretmen, usta) bilgili olmayana (çocuk, öğrenci, çırak) bilgi aktarılmasında sözlü eğitime yardımcı ya da tekbir bilgi kaynağıdır şeklinde tarif muhtemelen o kadar yersiz görünmez.

Diyebiliriz ki, kitabın esas vazifesi bilgi aktarmak, eğitmek, öğretmek, dünya görüşü kazandırmak ve davranış yaratmaktır. Ancak bunun dışında kitabın birçok faklı sosyal rolleri de vardır. Bunların bazılarına Orta Çağ Batısı hakkında derin düşünceler ileri süren Jacques le Goff değinmiştir:

"Kitap, idolden alete dönüşür. Ve her alet gibi onun da imal edilmesine başlanır ve bir ürün olarak ticaret malı mahiyeti kazanır[4]".

Müellif bu sözlerinde kitabı Batı'da manastırların dışında şehir ve kasaba okulları ile üniversitelerin açılması ve yayılması bağlamında kasteder. İdol rolünü şüphesiz kutsal kitaplar oynar. Hristiyanlar için *İncil*, Yahudiler için *Tevrat*, Müslümanlar için *Kur'an-ı Kerim*'dir bu kitaplar.

12. yüzyıldan itibaren Batı ve Orta Avrupa'da gelişen üniversite eğitimi kitabın meslekî anlamda alet olmasına sebep olur[5]. Jaquees le Goff'a göre kitabın bu iki sosyal rolü ardı ardına gelişir: kitap ilk önce idol olup sonra alet olur. Fakat yazının keşfinden itibaren paralel olarak her iki rol de gözletilebilir diye söylersek muhtemelen yanlış olmaz. Çünkü bugün de *Tevrat*, *İncil* ve *Kur'an-ı Kerim* kutsal kitap olarak idol niteliğini kaybetmemiştir. Öte yandan bu idol olan kitaplar dinî adamların ellerinde sadece idol değil, aynı zamanda da meslekî alet idi.

Ancak bununla kitabın sosyal rolleri sona ermez. Örneğin kitap, bir eğlence aracıdır. Veya evimizin bir köşesinde bulunan sıradan bir eşyadır. Bazen toz toplar, bazen ise olağanüstü değere sahip olan lüks bir nesne olup estetik duygusu ve koleksiyon tutkusu kaynağıdır. Bunun dışında kitap mal olarak ta dikkate değer. Çünkü ona ihtiyaç duyan müşterisi ve ondan para kazanan sahibi veya satıcısı vardır. Bu bağlamda Osmanlı döneminde Ortodoks kitapların Bulgar papazların "Türklerden" satın almalarına dair birçok örnekler kitap tarihinin ilginç bir tarafını aydınlatır[6]. Belli ki, söz konusu "Türkler" bu kitapları sadece gelir sağlayacak bir mal olarak değerlendirmişler. Zira onları herhalde okuyamazlardı. Maalesef, bu mala nasıl sahip oldukları hakkında sadece tahminde bulunmamız dışında başka imkanımız yoktur.

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında kitap yeni bir kullanım alanı kazanır. Kitap artık ruh-sinir hastaların tedavisinde yada

özürlü ve gençlerin sosyalleşmesinde yer alır ve bu amaca uygun eserler seçilerek *bibliotherapy* veya *libropsyhopedia* adı altında özel bir tedavi yada yaklaşım uygulanır[7]. Aslında buna benzeyen terapi daha önceleri de uygulanmıştır diye söylenebilir. Örneğin Müslümanlar, hastaları tedavi etmek amacıyla sık sık *Kur'an-ı Kerim*'den ayet okurlar. Nitekim, iman dermandır doğrultusunda kanaat sadece Müslümanlara değil, Hristiyanlara ve diğer dinlere mensup olanlara da geçerli bir unsurdur. Ancak burada kayda değer şudur ki, din kaideleri açıklayan Söz'ün tedavi gücüdür.

Fakat kitaplar tedavi ederken, zamanın zorluk ve buhranlarına maruz kalan kitaplar da restorasyona veya –başka bir ifade ile– tedaviye muhtaçtır. Toplum gerekeni yapar ve örnek olarak Roma'daki gerçek bir *Kitap Hastanesi* gibi faaliyette bulunan Kitap Patoloji Enstitüsü'nden bahsedilebilir[8].

Zamanın akışında kitap-toplum ilişkisinin muhtelif gelişmeleri ortaya çıkar. Orta Çağ Avrupa'sında el yazması olan kitaplar az çok gerçek hayattan uzak kalır. Onların yeri genelde manastırların istinsah atölyelerinde (*scriptorium*)'dir. Filhakika o zamanlarda kitaba her şeyden önce bir idol olarak bakılır ve sıradan olan insan ona dokunamaz. Muhteviyatından dolayı düşman olarak tanınan kitap bazı zümreler tarafından ahaliden saklanır. Sonuçta kitap bir manastır hücresinde veya taşla işlenmiş mahzende *esir* gibi tutulur. İtalyan yazarı Umberto Eco'nun meşhur *Gülün Adı* romanı kitabın bu kaderini güzel bir şekilde tasvir eder. Eco'nun kahramanı Adso, bir 14. yüzyıl manastır kütüphanesi hakkında şöyle anlatır:

"Kendilerini yazmaya ve okumaya adamış olan bu insanlar için, kitaplık hem kutsal Kudüs kenti, hem de bilinmeyen ülkeyle ölüler ülkesi arasındaki sınırda yer alan bir yer altı dünyasıydı. Onları, vaatleri ve yasaklarıyla kitaplık yönetiyordu. Onunla birlikte, onun için, belki de ona karşı yaşıyorlardı; suçlu suçlu, günün birinde onun tüm gizlerine ermeyi umarak...[9]".

Yani, meşhur Latince atasözünde denildiği gibi *kitapların kendi kaderleri vardır* (*habent sua fata libelli*). Her bir kitabın okuruna doğru ayrı bir yolu vardır. Ancak sosyal ve kültürel olgu olarak genel anlamda kitabın tahmin edilemez gelişmelerle dolu bir tarihsel kaderi de söz konusudur.

Sadece kitap tarihi için değil, aynı zamanda insanoğlu tarihi için de kitap basma teknolojisi büyük ehemmiyet teşkil eder. En erken muhtemelen 7. yüzyılda Çin'de tahta kalıplarla kitap baskısı ("blok kitap" basımı veya

xylography) gelişir. En erken örnekleri 8.-9. yüzyıllara aittir. Nitekim, binlerce ayrı sembolden oluşan Çin yazısı için bu tür baskı oldukça yararlıdır. Çünkü herhangi bir metnin bir sayfası ağaç kalıbı üzerine ayna görüntüsü şeklinde kazıldıktan sonra kalıp üzerine mürekkep gezdirilip kağıt üzerine baskı yapılır. Aynı baskı Japon, Koreli ve Uygurlar tarafından da kullanılmıştır[10].

Kitap basımının vatanı muhtemelen Çin'in olması belki tesadüf bir gelişme değildir. Zira aynı ülkede hatta Milattan önce kağıt ta icat edilmiştir[11]. 8. Yüzyılın ortalarında Araplar Çin'den Türkistan topraklarını fethedince kağıt ustaları esir ederek onlardan kağıt imalini öğrenirler[12]. Arapların tahta kalıplarla kitap basımını bildikleri ve uyguladıklarını ispat eden bazı örnekler var ki, bunlar günümüze kadar muhafaza edilen ve bazıları Mısır'ı yönetmiş olan Fatımiler (909-1171) dönemine ait olan ve basılı olarak *Kur'an-ı Kerim*'den ayetler muhteva eden muskalardır[13]. Muhtemelen Endülüs yönetmeni Abdurrahman en-Nasr (912-961)'ın valilerine basılı olarak gönderdiği emirnameleri hakkında bilgi veren İbn el-Abar (1199-1260) aynı basma usulünü kastetmektedir[14].

1040'lı yıllarda Çinli Pi Sheng (990–1051) her hiyeroglif için ayrı kalıp kullanarak müteharrik kitap basma metodunu icat eder[15]. Ancak bu usul binlerce sembolden oluşan Çin yazısı için fazla yarar getirmez. Tam tersine, Avrupalılar için ise –Thomas Fransis Carter'ın işaret ettiği gibi– müteharrik kitap basımının mucidi Johann Gutenberg (1400-1468)'dir ki, bu usulü 1440'lı yıllarda ilk kez denemiştir[16]. Çin yazısı ve daha önceleri Avrupa'da denetlenen "blok kitap" basımına kıyasla müteharrik kitap basımı Avrupa'da kullanılan alfabelere çok daha uygundur. Çünkü harflerin sayısı oldukça az ve her harf için ayrı kalıplar yapılıp ayrı harfler dökülür ve bunlardan sözcük, cümle, sayfa ve metinler dizilir.

Carter'a göre din, gerek VIII. yüzyıl Uzak Doğu'sunda, gerekse 15. yüzyıl Avrupa'sında kitap basımının gelişmesinin ilham kaynağı olmuştur. Zira en erken Doğulu basma örnekleri Budhist kutsal metinleri olup Avrupa'da ilk basılan kitaplar ise Hristiyan kutsal metinleridir[17]. Gutenberg'in bastığı kitaplarda ne zaman, nerede ve kimin tarafından basıldığı hakkında resmi bilgi yokken bazı derkenarlarda onun tarafından basıldığı belirtilmiştir. Gutenberg'in erken baskılarından en meşhur olanı şüphesiz 1455'te memleketi olan Mainz'ta bastığı 42 satırlık *Kitab-ı mukaddes*'tir. Bu kitabın diğer baskısı 1460'dan önce muhtemelen

Bamberg’de yine Gutenberg tarafından gerçekleştirilmiş ancak satır sayısı bu defa 36’dır[18]. Günümüze kadar tamamen muhafaza edilmiş olan en eski matbu kitap, 1454’ün sonlarında Gutenberg tarafından Mainz’ta basılan 1453’te Osmanlıların İstanbul’u fethinden dolayı düşünülen Haçlı sefer ile ilgili ve *Türklere karşı Hristiyanlara Yönelik bir Çağrı* (*Eyn manung der cristenheit widder die durken!*) başlığı taşıyan ancak *1455 Yılı için Türk Takvimi* diye bilinen küçük bir risaledir[19].

Ancak Albert Labarre’a göre Avrupa’da kitap basımı icadı, kitapların çoğaltılması için daha kolay ve çabuk yöntemlerin bulma ihtiyacına borçludur. Labarre’ın vurguladığı gibi sonuçta Gutenberg kuyumcu bir ailenin mensubudur ve şahsen de kalıp dökmesiyle ilgili olan kuyumculukla uğraşmıştır. Bunun dışında ne memleketi Mainz, ne de Rein vadisinde bulunan diğer erken matbaa merkezleri, Avrupa’nın XV. yüzyılda gelişmiş entelektüel merkezlerinden değildi[20]. Eklenebilir ki, Gutenberg *Türk Takvimi* ve *Kitab-ı mukaddes*’ten önce 1450’de Elius Donatus’a ait *Latince Gramer Kitabı*’nı basmıştır ki, bundan sonra bu kitap tam 24 defa daha basılmıştır[21]. Bu gramer kitabı Avrupa üniversitelerinde esas olarak kullanılan bir ders kitabı idi ki[22], o kadar çok bastırılması ta 18. yüzyılın sonlarına kadar Avrupa’nın uluslar arası dili olarak kullanılan Latince’nin öğrenmesi ile ilgili hayati ihtiyacı karşılamak içindi.

Mainz’ı yerle bir eden 1462 tarihli yangından sonra Peter Schoeffer gibi Gutenberg’in yardımcıları kitap basımını Alman topraklarının diğer yerlerine nakleder ve hatta diğer Avrupa ülkelerine de tanıtırlar. Almanya’dan sonra matbaa faaliyetleri İtalya (1465), Çek (1468), Fransa (1470), İspanya (1471), Hollanda (1473), Polonya (1473), Macaristan (1473), İngiltere (1476), İskandinavya (1482), Hırvatistan (1494) ve Kara Dağ’a (1494) yayılır[23]. 16.–18. Yüzyıllarda matbaa daha süratli olarak tüm Avrupa’da gelişir[24]. Matbaa, tedrici bir şekilde dini propagandanın aleti ve Avrupa’da gelişen üniversitelerin ihtiyaçlarını karşılayabilecek öğretim ve öğrenim aleti olarak kullanılır[25].

15. ve 16. yüzyıllarda matbu kitaplar Avrupa’daki toplumlarda önem kazanıp yazılı söz, manastır ve üniversitelerin dışında kalan kesitlerine de ulaşma imkanına sahip olur ve Orta Çağ’da hayatın bütün yönlerini kontrol altında tutmak isteyen Katolik kilisesi *Index Librorum Prohibitorum* diye bilinen yasaklanan kitaplar listesini hazırlayıp matbu kitaplara karşı sansür

uygulamaya başlar. Bu şekilde sosyal ve kültürel olgu olan kitap tarihsel gelişmelere şehit olup cahiliyetten bilgiye yolculuktaki rolünü ispatlar.

Kilisenin esas amacı, erken Yeni Çağ (1500-1800)[26] Avrupa'sında kişisel ve toplumsal düşüncenin giderek dini örgütlerden bağımsızlık kazınmasında kitabın etkisini azaltmaktır. O dönemde Batı ve Orta Avrupa Hümanizme fikirlerin etkisinde olup, Rönesans'ın (14.–16. yy.) fikri ve estetik uyanışına, Katolik kilisesine karşı sosyal ve siyasi hareketine (*Reformation*, 16.–17. yy.) ve Aydınlanma devrinin (18. yy.) entelektüel gelişmesine şahit olur ve bu gelişmelerde tarihin takip ettiği yolunu değiştirir mahiyetinde olan düşünceler havi kitapların rolü oldukça büyüktür[27]. Ünlü Fransız yazarı Victor Hugo, matbu kitaplardan mahrum, ancak muhteşem kilise mimarlığı ile bilinen Orta Çağ ile mimari açıdan o kadar parlak görünmeyen, fakat matbu kitapların topluma büyük etkisi olan Yeni Çağ arasında ilginç bir mukayese yapar[28]. Basma teknolojisi sayesinde kitap artık her okura ulaşabilir ve ayrıca müspet ilimlerin gelişmesiyle insanların sadece ruhi değil, gündelik hayatında da daha geniş yer kazanır.

Kitapların Etkisi gibi yeterince anlamlı olan başlığı altında çıkan Robert Downs'ın yazısında şöyle denmiştir:

"Kitapların sadece manastırların, üniversitelerin ve diğer dünya faniliğinden uzak olan yerlerin karanlık ortamına ve akademik sessizliğe maruz kalan cansız ve sıradan eşya olmadıklarına dair tarihsel gelişmelerde birçok bilgi toplanmıştır. Tam tersine, kitaplar canlı ve hareketli olabilirler ve bazen iyilik için, bazen kötülük için gelişmelerin genel yönünü değiştirebilirler. Diktatörler ve diğer zalimler muhalefeti çiğnemek ve düşüncelerini ortadan kaldırmak istediklerinde hemen hemen her zaman akıllarına ilk gelen fikir kitapları ve sıkça müelliflerini yok etmektir[29]".

Avrupa kitap basma tarihi hakkında değerli araştırmaları olan Elizabeth Eisenstein, matbaayı "iletişim (komünikasyon) devrimi" gerçekleştiren bir "değişim ajanı" olarak değerlendirir[30]. Ona göre müteharrik baskı icadı "kitaplara daha çok tabiat nakledilmesini", ecdatların gizli dünyalarının tanıması ve mistik dini bilgilerin tüm toplum fertlerinin tarafından algılanmasını sağlar[31]. Sonuç olarak Eisenstein diyor ki, görünürde modern Batı kültürünün kaotik bir şekilde gelişmesi kitap basımına oldukça borçludur[32].

Öte yandan Robert A. Houston, Eisenstein'in ileri sürdüğü fikirlerine saygı göstererek, kitap basımının erken Yeni Çağ'ın ekonomik, toplumsal ve siyasi gelişmelerinde dolaylı olarak önemli bir etkisi olduğunu ve düşünce tarzını değiştirdiğini işaret ederek, ancak onun etkisinin o kadar süratli, direkt ve kesin olmadığını vurgular. Ona göre bu alandaki gelişmeler daha tedrici bir şekilde ve varolan toplumsal, iktisadi ve siyasi bağlamda gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla kitap basımının gerçek potansiyeli yaklaşık bir yüzyıl çerçevesinde gelişmiş ve henüz 18. yüzyılın başlarına kadar tamamıyla gelişmiş değildir[33]. Jacques le Goff ta şunu vurgular ki, ilk başta matbaa sadece çok az sayıda okur yazar kişiye hizmet eder ve artık Katolik kilisesinin başlattığı karşı mücadele (*Counter-Reformation*) sayesinde matbu kitaplar daha geniş kitlelere ulaştırılır[34]. Brian Richardson ise, elyazmasından matbu kitaba geçiş, bir bakımdan evrimi bir süreç olduğu fikri ifade eder[35]. Son yıllarda yayımlanan araştırmaların bazıları evrim görüşünü[36], diğerleri ise devrim görüşünü savunurlar[37].

Şüphesizdir ki, matbu kitaplar ister devrimi, ister evrimi bir şekilde toplumsal iletişimin süratini, muhteviyatını ve sınırlarını değiştiren bir etkendir. Matbaa sayesinde bilgi aktüellik kazanıp, daha geniş kitlelere ulaşıp, kamuoyu üzerinde daha etkili olur.

Matbaa sayesinde kitabın topluma olan yararı ve ehemmiyeti oldukça artar ve el yazmaları nispetle matbu kitaplar yeterince önemli sosyal olgu mahiyeti kazanır ki, artık *Kitap Tarihi* altında yeni kurulmuş özel bir ilim dalı olarak bilimsel araştırmalara layık olmuşlardır.

Söz konusu yeni ilim dalı 1950'li yıllarda ortaya çıkıp, 1929 yılından itibaren Fransa'da gelişen *École des annales*, yani Tarih yazısı ekolünün metodolojisini takip eder. Bu metodolojinin esas yaklaşımı birden fazla ilim dalları arasında bağlam kurarak, sosyo-kültür ortamın çerçevesinde tarihsel gelişmeleri değerlendirmektir[38]. Dolayısıyla *Kitap Tarihi* diye adlandırılan ilim dalı, kitabı ve daha doğrusu matbu kitapları metin ve görünüş açısından değil de, onların herhangi bir tarihsel, toplumsal ve kültürel bağlamdaki yeri ve ehemmiyeti açısından değerlendirir.

Bu yaklaşımı sergileyen ilk araştırma ise 1958'de (bir sonraki baskısı 1971'dedir)[39] Fransızca olarak ve 1976'de İngilizce'ye çevrilmiş[40] olarak çıkan Lucien Febvre ve Henry-Jean Martin'in *L'apparation du livre* (*Kitabın Ortaya Çıkışı*) başlıklı kitaptır.

1960'lı ve 1970'li yıllarda Fransa (*Histoire du livre*), Batı Almanya (*Geschichte des Buchwesens*), İngiltere ve ABD (*History of Books* veya

History of the Book), *Kitap Tarihi* ekolünün geliştiği ülkelerdir. Son dönemde Paris'teki *Institut d'études du livre* (*Kitap Araştırmaları Enstitüsü*), Washington Kongre Kütüphanesi'ne bağlı *The Center for the Book* (*Kitap Araştırma Merkezi*) ve Leipzig'deki *Leipziger Arbeitskreis zur Geschichte des Buchwesens* vs özel araştırma merkezleri yeni ekolünün hızlı olarak gelişmesine katkıda bulunurlar.

Basımevlerinin bastığı kitapların listeleri, kitap basmak veya bastırmak izni (*privilège*) için sunulan dilekçeler, özel kitap koleksiyonların katalogları, tereke kayıtlarında rastlanan kitap listeleri vs muhtelif kaynaklardan edinilen bulgular istatistik değerlendirmeye tabi tutarak araştırmacılar, kitap tarihinin değişik yönlerini incelemektedir. Örneğin, kitaplar kimin tarafından yazılır, kimden okunur; neler yazılır ve neler okunur; kitap sahibi kimdir, ne gibi ve ne kadar kitaba sahiptir; kim kitap ve ne gibi kitap basar veya bastırır; kitap alış-verişi ne şekilde gerçekleştirilir ve kitap insanlara nasıl ulaşır veya ulaştırılır... Sonuçta bütün bu soruların amacı *kitabın toplumsal tarihini* ya da *kitabın sosyolojisini* açıklamaktır[41]. Bu doğrultuda sarf edilen gayretler sayesinde günümüzde Batılı toplumlardaki kitabın tarihi ile ilgili birçok değerli araştırmalar mevcuttur[42].

Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili tarih yazıcılığına gelince gayrimüslimlerin arasında kitabın toplumsal tarihi hakkında az çok sayıda değerli araştırmalar mevcutken[43], Müslümanlara ilişkin Batılı kitap tarihi ekolünün metodolojisini takip eden tetkikler daha önceleri eksik idi. Bu durum daha genel olarak tüm İslâm medeniyetindeki kitabın toplumsal tarihine de geçerli sayılır. Bu doğrultuda ilk adımlar henüz 1990'lı yıllarda yapılır. 1995'te basılan İslâm dünyasında kitabın rolü ile ilgili değerli bir müşterek araştırmanın önsözünde editörü olan George Atiyeh şunları kaydeder:

"Batı'da kültürün hareket çarkı olan kitabın araştırılması ciddi ve verimlidir. Ancak İslâm dünyası için bu geçerli değildir. Orada o kadar çok itibar gören ve sevilen kitap, kültürel gelişmenin olgusu ve ilham kaynağı olarak yeterince ciddi bir şekilde incelenmemiştir[44]".

Aslında, bu müşterek araştırma İslâm medeniyeti ile ilgili tarih yazıcılığının çerçevesindeki *Kitap Tarihi* ekolünün temelini sağlar.

Son yıllarda ise Osmanlı topraklarında yaşayan Müslümanların gündelik hayatındaki kitabın yeri ve rolünü inceleyen bazı cüzi araştırmalar yapılmıştır. Tereke defterleri gibi oldukça bilgi içeren belgelere dayanarak

onlar, ölen kişilerin hayattayken sahip oldukları kitapların tanıtılmasından ziyade bu kitapların varlığının toplumsal boyutlarını açıklamak gayretinde bulunurlar. Yani, bir yandan kitap sahiplerinin cinsiyetini, sosyal kavramı ve mesleğini, öte yandan ise sahip oldukları kitapların sayısını ve içeriğini incelerler. Batılı ekollerde olduğu gibi, muhafaza edilen tereke defterlerin sayısı oldukça büyük olunca bu tür araştırmalar cüzi olarak sadece belli başlı bir kazayı ve dönemi kapsarlar. Şimdilik Bursa (15.–16. yy.)[45], İstanbul (17. yy.)[46], Sofya (1671–1833)[47], Şam (1686–1717)[48], Rusçuk (1695–1786)[49], Eyüp (18. yy. ortası)[50], Sinop, Samsun, Trabzon, Giresun, Çorum (18.–19. yy.)[51] ve Selanik (19. yy.)[52] gibi kazalarda tutulan tereke defterlerine dayanan kitaplarla ilgili araştırmalar mevcuttur.

Bazı Osmanlı vakıf kütüphanelerinin kataloglarında rastlanan bilgiler sayesinde ise bu kütüphanelerde saklanan kitaplar kimin tarafından ödünç olarak alınmış ve okunmuştur sorusuna net bir cevap vererek 19. yüzyılın ilk yarısında Samakov örneğinde olduğu gibi[53] Müslüman okurlarının toplumsal portresini çizilebilir.

Ancak Batılı ekollerden farklı olarak bu son araştırmalar sadece matbu kitapları değil, esasen el yazmalarını incelerler. Zira sırf Müslümanlara ve Türkçe bilen ve okuyanlara kitap basacak matbaanın Osmanlı'ya geç gelmesinden dolayı ta 20. yüzyılın başlarına kadar el yazması olan kitapların sayısı basma kitaplardan daha büyüktür. Bu arada Johann Strauss'un, 19. ve 20. yüzyıllar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki değişik milletlerin arasında ne gibi matbu kitaplar okunduğu hakkında değerli araştırmaları istisna olsa da, kayda değerdir[54].

Osmanlı matbu kitap tarihi hakkında araştırmaların gelişmesinde önemli bir safhası, 1993'ten itibaren İstanbul'da çıkan *Müteferrika* dergisi teşkil eder. Derginin ismi, 1726–1727'de İstanbul'da faaliyete geçen ilk Osmanlı matbaasının kurucusu aslen Erdel Macarlarından, daha sonra mühtedi ve Osmanlı saray müteferrikalarından olan İbrahim Müteferrika'ya atfen seçilmiştir.

Şu an elinizde olan araştırma ise İbrahim Müteferrika'yı ve *ilk Osmanlı matbaa serüveni* konu olarak incelemektedir. Başlığını teşkil eden bu mecazi ifade, aslında araştırmamızın amacını daha iyi bir şekilde gösterir ki, bu amaç 18. yüzyılın ilk yarısında gerek Osmanlı devletinin durumu, gerekse Avrupa'daki matbaa gelişmeleri bağlamında Osmanlı toplumunun henüz tanımadığı yeni bir iletişim aletinin kullanmasına ilk attığı ürkek adımlarını anlatmak, incelemek ve değerlendirmektir. Araştırma, şu ana

kadar bilinmeyen fakat çok önemli yeni bulduğumuz belgeler ışığında ilk Osmanlı matbaası hakkında görüşleri yeniden değerlendirir ve kısmen doğrultur.

Bununla beraber, araştırmanın diğer bir amacı elimizde bulunan belgelere dayanarak mümkün olduğu mertebede Müteferrika matbaasının okurlar arasındaki gerçek başarısı ve Osmanlı toplumunun değişik kesitler tarafından nasıl ve ne derecede kabul edildiğinin tespitidir. Çünkü ilk Osmanlı matbaasının toplumsal tarihine açıklık getirdiğimiz takdirde onun el yazması kültüründen basma kitap kültürüne geçiş sürecindeki ehemmiyeti ve katkısını daha objektif bir şekilde değerlendirebiliriz.

Bu düşünce ile hareket ederek, araştırmamızı yedi bölümden oluşması uygun bulduk. Birinci bölümde ilk Osmanlı matbaasının çalıştığı tarihsel bağlamı, bu matbaa ile ilgili tarih yazıcılığının değerlendirilmesi ve araştırmamızın esas ve çok değerli belgesinin, yani kurucusu İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinin tanıtılmasına yer verilmiştir. İkinci bölüm, büyük bir ölçüde matbaa çalışmalarıyla bağlı olan Müteferrika'nın yaşam öyküsü, kariyeri ve kişiliğine ithaf edilmiştir. Üçüncü bölümde matbaanın kurulmasıyla ilgili gelişmeler ele alınırken, dördüncü bölümde matbaada basılan kitaplar detaylı olarak tanıtılmıştır. Beşinci bölümün esas konusu Müteferrika'nın matbaacı ve yayımcı olarak görüşleri ve takip ettiği politikası olup, altıncı bölümde matbaanın ve baskıların Osmanlı okurların tarafından nasıl karşılandığı incelenmiştir. Son yedinci bölümde ise matbaanın Osmanlı toplumunda basma kültürünün oluşumu ve gelişmesindeki rolünü açıklanarak, daha geniş bir çapta Osmanlı toplumsal ve kültürel tarihinde matbaanın direkt ve dolaylı etkileri değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak, bu araştırma ile ilk Osmanlı matbaasının, bazı yerleri daha kalın, bazı ise daha şeffaf olan ağır perdesinin bir ucunu biraz daha seyirciye açmak, aktörlerinin tozlu tarih sahnesinde sergilediği perde arkası gelişmeleri takip etmek ve resmen tiyatro eleştirmeni gibi yumuk göz ve bükük dudaklarla bu aktörlerin canlandırdığı rolleri bakımından başarılı olup olmadıklarını değerlendirmek için cesaret ettik.

I

TARİH AYNASI

Araştırma alanı olarak geçmişi hakkında bizi bilgilendiren tarih ilmi, onunla uğraşanlara sık sık *bunlar tarihte görülen şeylerdir* diye bir acı tat verir. Fakat geçmişteki olayları bilmek, genel olarak insanoğlunun kişiliği ve hususi olarak herkesin ulusal kimliğinin gelişmesini daha iyi tanımak demektir. Ancak psikolojisi doğal olarak seçici olduğundan dolayı insanoğlu, kültürel gelişmede bir rol oynamış olan ve gerek araştırmacılar, gerekse kamuoyu tarafından farklı ve bazen birbirine zıt değerlendirmelere layık görülen belli başlı tarihsel ve kültürel olguları tercih eder. Bu olgulardan biri, muhtemelen ona gösterilen yakın ilgiden hiçbir zaman eksik olmayacak, sadece 18. yüzyılın en önemli kültürel olgusu[55] değil, belki genel Osmanlı kültürü tarihinde mühim bir safha teşkil eden ilk Osmanlı matbaasıdır.

Geçmişin hatlarına daha yakın bir tablo çizmek ve bir tarihsel ve kültürel olguyu daha objektif olarak değerlendirmek için bu olguyu ona has tarihsel, toplumsal ve kültürel bağlamda ele almak gerekir. Dolayısıyla basma kitap dünyasındaki ilk Osmanlı serüvenini anlatan seyahatnamenin sayfalarını açmadan önce, ilk Osmanlı matbaacısının yaşam öyküsünü şekillendiren siyasi gelişmelere, dünyayı algılamak, anlamak ve benimsemek ile alakalı geleneksel modelleri sorgulayan, matbaa faaliyetlerini kolaylaştıran veya zorlaştıran Osmanlı idare felsefesini ve toplumsal bünyesini, ve son olarak yeni kültür alanlarında arayışa müsaade veren belli tarih dönemine ait genel kültürel atmosferini daha yakından tanımamızı gerekir.

1. Tarihsel Bağlam: 18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğu

Jale Baysal’ın dediği gibi ilk Osmanlı matbaası Lale Devrinin (1718-1730) bir ürünüdür[56]. Mecazi bir şekilde bu devri anlatmak gerekiyorsa, o dönemde Osmanlı topraklarında barut kokusundan daha çok lale ve basma mürekkebi kokusunun hissedildiği söylenebilir. Ancak Osmanlı tarihindeki Lale Devrinin yeri ve yehimmiyeti, Klio’nun kitabında yazılı 17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılın ilk yarısında gelişen tarih olayları kronolojisi bağlamında algılanabilir. Sonuçta ilk Osmanlı matbaacısının kaderi de bu olaylarla ilgiliydi.

Siyasi Girdap

18. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı İmparatorluğu’nun siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel gelişmesi büyük bir çapta 1683-1699 tarihleri arasında Mukaddes İttifak’a karşı sürdürdüğü başarısız harbe dayanmaktadır. Savaşın nedeni Erdel prensliğine Avusturya’dan bağımsızlık kazandırmak için Habsburg sülalesine karşı mücadele eden İmre Thököli (1657-1705) liderliğinde bazı Erdel soyluların IV. Mehmet (1648-1687)’ten yardım istemeleridir. Bu ricayı olumlu olarak karşılayan sultan, Safer 1093/9-18 Şubat 1682 tarihli ahitname ile Tököli’yi Orta Macar’ın kralı ilan eder. Bu ittifakın sonucu Tököli 1683’te başlayan Osmanlı İmparatorluğu’nun Avusturya’ya karşı savaşı esnasında Osmanlı ordusunu destekler[57]. 1683’te IV. Mehmet ve sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa (1676-1683) Osmanlı ordusunu ta Viyana’ya kadar götürür ve şehri üç ay süre ile kuşatırlar (ikinci Viyana kuşatması). Ancak arkadan saldıran Leh kralı Jan Sobieski’nin 25 binlik askeri muhasarayı etkisiz hale getirir ve Osmanlı’nın bu başarısızlığı Avusturya, Lehistan, Venedik gibi Katolik devletlere ümit vererek 1684 yılında Papa’nın yönlendirmesiyle Mukaddes İttifak adı altında bir ittifak kurarlar ki, 1686’da Rusya da buna katılır. Yine 1686’da ittifak güçleri Budin ve Mora’yı fethedince yeniçeri ve sipahiler IV. Mehmet’i tahtan indirip, II. Süleyman (1687-1691)’ı sultan olarak ilan kabul ederler. Ancak bu da işe yaramaz ve Avusturyalılar 1688’de Belgrad’a, 1689’da ise Vidin’e kadar inerler.

II. Mustafa (1695-1703) döneminde Tisa nehri yakalarında olan Zenta kasabası dolaylarında 1697 yılında gerçekleşen meydan savaşında mağlup olan Osmanlılar barış müzakerelerinin başlatılmasına razı olurlar. Nihayet

26 Şubat 1699'da Karlofça antlaşması imzalanır. Macaristan, Erdel, Baçka ve neredeyse tüm Slovenya Avusturya topraklarına dahil edilir[58].

Rus tarihçisi Mihail Meyer'e göre 1699'da imzalanan Karlofça antlaşması, Osmanlı tarihinde yeni bir safhanın başlangıcıdır. Zaten 18. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun içine düştüğü bünyesel kriz hakkındaki araştırması bu yıldan başlar[59].

Osmanlı'nın Mukaddes İttifak'la başarısız savaşı Avrupa ülkelerinin askeri alanda üstünlüğünü ve Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri reformlara muhtaç olduğunu ispatlar. Bu doğrultuda ilk girişimler Osmanlı sınırlarını ve Osmanlı'nın idari ve finansal disiplini kuvvetlendirmeye çalışan sadrazam Amcazâde Hüseyin Paşa (1697-1702) tarafından yapılır.

1703'te III. Ahmet (1703-1730) tahta geçer ve Norman Itzkowitz'in görüşüne göre Osmanlı 18. yüzyılı tarihi anlamda tam bu yıl başlar[60]. III. Ahmet'in saltanatı birçok girişim ve yeniliklere imza atarken, bazı Batı Avrupa ülkeleri ile siyasi ve askeri işbirliği de sağlar. Bu gelişmeler özellikle Damad İbrahim Paşa'nın sadrazamlık döneminde (1718-1730) yer alır. Nevşehirli lakabı ile de bilinen sadrazam hazine harcamalarını sıkı kontrol altına alınca 1721 yılın başlarında devlet bütçesindeki geleneksel açığı kapatmayı başarır. 1720'li yıllardan 1760'lılara kadar Osmanlı bütçesinin dengesi az çok sağlanmıştır ve hatta bazı yıllarda artıklar dahi oluşmuştur. Yeni Osmanlı para birimi olan kuruşun değeri çok az seviyede değerini kaybederek, genel olarak önceki 17. yüzyıl ve sonraki 19. yüzyıl başlarında görünen büyük seviyede enflasyona nazaran bu yıllardaki Osmanlı finansal sisteminin istikrarını simgeler[61]. Bu istikrar, aynı dönemde dokumacılık, madencilik, tarım gibi değişik sektörlerde kaydedilen gelişmeden de belli olur[62].

1718'de Avusturya ve Venedik ile imzalanan Posarofça antlaşması Osmanlı devletinin bazı Batı Avrupa ülkeleri ile yakınlaşmasına zemin olur. Fransa'nın İstanbul büyük elçisi Marquise de Bonnak (1716-1724) Damad İbrahim Paşa ile yakın temas kurar ve Fransa artık Avusturya'ya karşı Osmanlı'yı destekler.

O dönemin uluslar arası siyasi ilişkilerin karışık labirentinin başka bir unsuru, Osmanlı devleti tarafından Avusturya tepkilerine rağmen Ekim 1717'de İmre Tököli'nin üvey oğlu ve halefi olan II. Ferenc Rakoczi (1676-1735) ve adamlarına mülteci statüsü tanımasıdır. II. Ferenc Rakoczi'nin Macaristan ve Erdel bağımsızlığı adına 1703 yılında başlatılan, ancak 1711'de başarısızlıkla sonuçlanan Habsburglara karşı savaşından sonra

kendisi ve adamları ilk önce Lehistan'a, sonra Fransa'ya ve nihayet Osmanlı topraklarına sığınırlar. Bu devletlerden mücadelesini devam etmek için yardım umutlayan Rakoczi hayal kırıklığına uğrar ve hayatın sonuna kadar Osmanlı devletinde mülteci olarak yaşamak zorunda kalır[63].

1720 yılının sonunda sadrazam Damad İbrahim Paşa, Yirmisekiz Mehmet Çelebi sefaretliğinde Avusturya'ya karşı Fransa ile bir ittifak kurmak amacı ile Paris'e bir sefaret gönderir. On bir ay süren sefaretin beklenen siyasi sonucu elde etmemesine rağmen en azından Osmanlı temsilcileri Fransız toplumu, kültürü ve eğitimi ile yakından tanışma imkanına sahip olurlar[64].

Fransa ile ilişkilerin gelişmesine paralel olarak Damad İbrahim Paşa tarafından Dürri Ahmet Efendi başkanlığında İran'a başka bir sefaret gönderilir. Ağustos 1720'den Aralık 1721'e kadar süren sefaretin amacı iki ülke arasındaki ticari antlaşması sağlamaktır. Ancak 1722'de Mahmud Han'ın önderliğinde Afgan kabileleri isyan edip Safevileri tahtan indirirler. Bu gelişmelerden rahatsız olan Osmanlılar Afgan saldılarının Osmanlı topraklarına ermesinin önlemesi için Revan, Tebriz, Gence ve Tiflis gibi kaleleri ve dolayları fetheder. Fransa aracılığı sayesinde 24 Haziran 1724 yılında İran topraklarını kendi aralarında bölmek üzere Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında bir antlaşma imzalanır[65].

4 Ekim 1727'de ise resmi ancak etkisiz şah olan II. Tahmasb'ın dışında İran'ın batı topraklarını asıl idarecisi olan Eşref Han Osmanlı İmparatorluğu ile antlaşma imzalayıp Osmanlı fetihlerini tanır. Başkenti İsfahan olan Orta ve Doğu İran Afganların idaresinde kalır. Fakat II. Tahmasb'a sadık kalan ve Eşref Han'ın düşmanı olan Şah kulu diye bilinen Nadir Ali bu antlaşmayı kabul etmeyip Osmanlılara karşı savaşır ve 1729 ve 1730'da onları ağır şekilde mağlup eder. Dolayısıyla 1730 yılının yaz mevsiminde Osmanı devleti yeni sefer hazırlamaya başlar ve gereken masrafları karşılayabilmek için halk ve esnaftan yeni vergi ve gümrük toplamak zorunda kalır. Bu yeni durum iaşe fiyatlarını olumsuz şekilde etkileyip, halkın şikâyeti ve ayaklanmasına neden olur.

28 Eylül 1730'da eskiden Osmanlı donanmasında gemici ve yeniçeri, o dönemde ise İstanbul'da oturakçı ve Arnaut asıllı olan Patrona Halil birkaç arkadaşı ile birlikte İstanbul tüccar ve esnafını isyana çağrıda bulunur. Ayaklanma o kadar büyük boyut kazanır ki, sonuçta III. Ahmet tahtan indirilip yerine I. Mahmut (1730-1754) getirilir. Sadrazam Damad İbrahim Paşa ise isyancıların ısrarı ve III. Ahmed'in emri üzerine idam edilir. Tahta

geçen sultan yeni vergi ve gümrükler ile beraber iltizam sistemini de kaldırır. Ayaklanma 1731'de sona erir[66]. İran'a karşı savaş ise 1736'ya kadar devam edip, aynı yılda resmi şah olan Nadir ile antlaşma imzalanır ki, 1722'de geçirilen Osmanlı-İran sınırı tanılır.

1736-1739 tarihleri arasında Osmanlı devleti yine Avusturya ve Rusya'ya karşı savaş edip, Belgrad antlaşması ile Posarofça antlaşması sonucunda kaybeden bazı toprakları Avusturya'dan geri alırken, Rusya'yı Azak'tan uzak tutmayı başarır[67].

Başarılı ve başarısız savaşların girdabına maruz kalan Osmanlı'da Avrupa siyasi destgahında giderek Avrupa kuvvetlerinin ağırlık kazanmasından hoşnut olmayan bir his olgunlaşır. Osmanlılar artık eski zamanlara nazaran savaşlarda daha sık mağlubiyete uğradıklarını ve bu uygunsuz durumdan kurtulmak için bir yol bulmak zorunda olduklarının farkına varırlar. Fakat kurtuluş için bir yol keşfetmek, pek istekli olmamakla beraber acı verici bir şekilde kendilerini analize etmek demektir. Ve aynı zaman *Bundan sonra nereye?* sorusuna net bir cevap vermektir. Tarihçiler ise bu gelişmelerin *gerileme* mi, yoksa *toplumsal değişim* mi diye değerlendirilmesine çalışırlar.

Yeni Çağ'ın Girişinde Osmanlı Toplumsal Bünyesinde Değişim

Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki tarih yazıcılığının esas sorularının biri 16. yüzyıldan sonraki dönemin kriz mi, durgunluk mu, gerileme mi, yoksa başka bir şey olarak mı nitelendirilmesidir. Aslında bu sorunun cevapları oldukça farklı ve bazan birbirine zıttır. Bunun sebebi muhtemelen 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı devleti normal mantığa sanki aykırı bir şekilde gelişmesinde yatar ve durumu Paris şehrinin ambleminde yazılı *Sallanır, ama batmaz* (*fluctuat nec mergitur*) diyen Latince deyime oldukça benzer.

Aynı yılda, yani 1991'de baskıdan çıkan kitaplarında Mihail Meyer ve Rifaat Ali Abou-el-Haj gibi iki otorite Osmanlı tarihi araştırmacısı birbirinden bağımsız olarak aynı sonuca varırlar ki, ikisi de Osmanlı tarihinin *klasik dönem* diye nitelendirilen 15.-16. yüzyıllarından sonra imparatorlukta herhangi bir durgunluk ve gerileme değil de, geleneksel sosyal tabakaların arasındaki sınırların giderek silinmesi, yeni tabakaların oluşması ve bürokrasinin genişlenmesi doğrultusunda toplumsal bünyesinde değişimler ancak söz konusu olabilir diye vurgularlar. Mihail Meyer şunu belirtmiştir:

“Herşeyden önce durgunluk ve gerileme iddiası temelsiz olduğunu belirtmek lazıToprak meselelerinde değişiklikler, şehirdeki imalat ve ticaretteki yeni olgular, esas sosyal gruplarının ve siyasi sistemin değişmesi gösterir ki, toplumsal organizmanın tüm önde gelen unsurlar gelişme potansiyelini yitirmiş değiller[68]”.

Öte yandan, Abou-el-Haj’a göre

“... Zamanın akışında tüm insan toplumları gibi Osmanlı toplumu da değişen ve dinamik bir toplumdur... Nitekim büyük bünyesel değişimler ortaya çıkar[69]”.

Günümüzün otoriteli Osmanlı araştırmacılarından İlber Ortaylı da bir söyleşide *gerilemeden* bahsedilmesi doğru olmadığı vurgularken, klasik dönemden sonraki gelişmeleri *Türk toplumu kabuk değiştiriyor* diye mecazi bir ifade ile nitelendirir[70]. Bulgar tarihçisi Evgeniy Raduşev te 17.-18. yüzyılları Osmanlı toplumunun gelişmesinde yeni bir safha olduğunu ve o döneme ait içerik olarak yep yeni sosyal ve ekonomik süreçlerin Osmanlı feodal sisteminin gerilemesi anlamına gelmediğini vurgular[71].

Aslında klasik döneminden sonra Osmanlı İmparatorluğunun gerilemesi ve Osmanlı toplumsal bünyesinin durgun olduğu doğrultudaki iddialar daha 1960’lı ve 1970’li yıllarda Norman Itzkowitz[72], Stanford Show[73], Kemal Karpat[74] gibi tarihçilerin yazılarında eleştirilir ki, Mihail Meyer ve Abou-el-Haj kitaplarında bu konuyu daha geniş bir çapta incelerler. Aynı zamanda bu iki araştırmacının kitapları 18. yüzyıl Osmanlı tarihini tetkik edenler -Karl Barbir’in vurguladığı gibi- aşağıdaki üç önemli soruya cevap vermelerini gerektirmektedir:

• Osmanlı toplumu egzotik değil de, diğer toplumlara benzeyen ve onlarla kıyaslanabilecek “normal” bir toplum olarak algılanmalıdır;

• 17. ve 18. yüzyıllarda yaşanan zorluklara rağmen Osmanlı İmparatorluğu nasıl hayatta kalabilmiş ve az çok istikrarını koruyabilmiş esas soruya cevap verilmelidir ki, Osmanlı’da alternatif toplumsal bünyeler olmadığı doğrultusundaki geleneksel görüşün aşılması gerekir;

• Osmanlı toplumunun değişme ve modernleşme sürecinde Batı’nın rolünü, yani Batı etkenlerinin Osmanlı toplumunda belli başlı değişmelerin esas nedeni mi, yoksa sadece bu toplumun gelişmesinde normal olarak ortaya çıkan veya çıkacak süreçlerin boyut kazanmasına veya hızlandırılmasına mı yararlı olduğunun tespit edilmesi lazımdır[75].

Mustafa Armağan da 17.-18. yüzyıllardaki Osmanlı devletinin gerilemesi iddiası yeniden değerlindirilmesine veya en azından bu dönemdeki süreçlerin mukayeseli olarak daha ciddi ve derin bir şekilde incelenmesine ihtiyaç duyulduğunu vurgular[76].

Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. ve 18. yüzyıllardaki durgunluk ve gerilemesi doğrultuda geleneksel görüş 16. ve 17. yüzyıllarda kaleme alınan siyasetname veya risalelerin yarattığı izlenime dayanır[77]. Lütfi Paşa, Gelibolulu Mustafa Ali, Selaniki Mustafa, Akhisari Hasan Kafi, Koçi Bey, Kâtip Çelebi vs gibi risale müellifleri klasik döneme ait Osmanlı sosyal bünyesini idealize edip, onu değiştiren gelişmeleri mercek altına alırlar[78]. Onlara göre klasik Osmanlı sosyal tabakalaşması bir devletin esas unsurlarını teşkil eden *adalet* ve *nizamı* –yani bir nevi toplumdaki ahengi ve dengeyi- simgeler ve dolayısıyla herhangi bir gelişme bu nizamın değişme ve iyileşmesine değil, onun tamamen ortadan kaldırmasına neden olur. Onların görüşlerine göre bu gelişmelerin sayesinde ahenkli bir şekilde var olan toplumsal nizamın yerine sosyal anarşi veya kaos gelir.

Halbuki, Mihail Meyer ve Abou-el-Haj'ın vurguladıkları gibi 15.-16. yüzyıllara ait klasik model yeni bir modele değişir ki, şüphesiz kriz ve gerilemede olan eski bünyelerin yanı sıra onların eksik taraflarını dolduran ve sonraki asırlarda giderek sıklaşan siyasi ve sosyal sarsıntılara rağmen imparatorluğun hayatı ve istikrarını sağlayan yeni unsurlar da ortaya çıkar. Abou-el-Haj'a göre siyasetnamelerin yazarları gelişmeleri sübjektif olarak değerlendirir ve bu durum Osmanlı idare sınıfının geleneksel ile yeni gelişen grupların arasındaki mücadeleyi yansıtır[79].

Klasik Osmanlı toplumsal bünyesinde ya da başka bir ifade ile Osmanlı geleneksel nizamında idareci sınıfı olan *askeri* ile üretici sınıfı olan *re'aya* tabakaların arasında belli başlı bir sınır vardır.

Vazifelerini beratla yerine getiren askeriler vergiden muaftırlar ve bu durum imtiyazdan öte toplum hayatının bir alanını idare etmelerinin bir karşılığı olarak kabul edilir. Çalıştıkları alanlara göre bunlar *ehl-i seyf* (*seyfiye*), *ehl-i kalem* (*kalemiye*) ve *ehl-i ilim* (*ilmiye*) olarak üç zümreden oluşur. Sosyal piramidin zirvesinde doğal olarak sultan yer alırken, hanedan mensupları ve saray halkı da askeri statüsüne sahiptirler.

Seyfiye zümresine mensup olanlar genel olarak tımarlılar ve yeniçerilerdir, ki 17. yüzyıla kadar yeniçeri ocaklarına *gulam* diye adlandırılan savaşlarda esir düşen, kul veya devşirme olan aslen gayrimüslim sonradan mühtedi olanlar dahil olurlardı. Bunlardan daha

yetenekli olanlar Edirne ve İstanbul saraylarındaki Enderun mekteplerinde ilerde idareci olmak üzere ağır ve özel eğitim görürdü. Burada tahsilini tamamlayanlar sonradan sadrazam, vezir, sarayda görevli, askeri birimlerin kumandanları olarak meslek hayatlarını sürdürürlerdi.

Ulema ya da ilim ve din adamlarının esas vazifeleri şeriatın doğru olarak gündelik hayatda tatbik edilmesidir. Başta şeyhülislâm olmak üzere ulema sınıfının önde gelen mensupları müftü, kadı ve müderrisler idi. Bütün bunlar tahsilini medrese sisteminde tamamlamak zorunda idiler.

Öte yandan re'aya'nın esas vazifesi üretim ve ticaret ile uğraşmaktır. Kazançları vergiye tabi tutulurken karşılık olarak askeri sınıfından himayet ve adaletli idarecilik görür idi. Bir yandan tarımla uğraşan köylü ve zanaat ve ticaret ile uğraşan şehirli veya kasabalı, öte yandan Müslim ve gayrimüslim (*zimmi*) olarak re'aya ikiye ayrılırken, gayrimüslimler genel olarak Ortodoks, Ermeni ve Yahudi cemaatleri veya daha sonraları milletleri oluştururdu.

Devlet tarafından değişik önemli vazifeler ile üstlenen ve bu vazifelerine karşı bazı vergilerden muaf tutulan voynuk, martolos, celep, doğancı, derbendci vs gibi bazı re'aya grupları re'aya ila askeri tabakaların arasında yer alan zümrelerdir[80].

Sahafların da benzer durumda idiler. Evliya Çelebi'ye göre bunlar ulema sınıfına vazifede bulunan ve ulema sınıfına ait giysilerini taşıyan bir esnaftır[81] ki, kitap ticareti ile uğraşmalarına rağmen askeri sınıfına mensup idiler.

Siyasetnamelerde idealize edilen Osmanlı sosyal modeline göre tabakalar, sınıflar, zümreler ve cemaatler arasındaki sınırlar hiçbir kimse tarafından aşılmamalıdır. Dolayısıyla askeriler askeri ve idari işlerle, ulema şeriatın tatbikat ve öğrenilmesi ile, re'aya tarım, zanaat ve ticaretle uğraşmalıdır[82]. Buna rağmen bir sınıftan diğer sınıfa geçmek için bazı müsait şartlar da var. Askeri sınıfına mensup olmak için Müslüman olmak şart idi. Dolayısıyla gayrimüslimlerin askeri olması için ilk önce mühtedi olmaları gerekir idi. Bunlar Müslüman olunca kul sisteminde veya medrese sisteminde eğitim gördükten sonra askeri statüsüne sahip olabilir idi. Aynı tabakaya, ancak farklı sınıf veya zümrelere mensup olanların sınıfını veya zümresini değiştirmelerine hoş bakılmaz idi.

Ancak, idealize olan sosyal sistemin hayatta tam olarak tatbik edilmesi mümkün değildir. 16. yüzyılın sonlarına doğru toplumsal sınırların asılması olayları artar ve siyasetnamelerin müellifleri bu durumdan oldukça rahatsız

ve öfkeli olarak, seyfiye sınıfına birçok yabancının dahil olduğundan şikâyet ederler. Klasik dönemin esas unsurlarından biri olan tımar sistemi giderek kriz yaşar ve 18. yüzyılda artık önemini oldukça kaybeder[83].

Klasik dönemin esas figürü olan tımarlının yerine mültezimlerin geçtiğini görürüz. 1106/1694-95'te malikane sistemi onaylandıkça[84], 17. ve 18. yüzyıllarda iltizama verilen miri gelirler tımar gelirlerinden daha fazla olmaya başlar. Mültezimler sadece tüccar değil, ekseriyetle Osmanlı idari sisteminde çalışanlardır. İbni Haldun (14. yy.) gibi bazı Müslüman düşünürler devlet idarecilerin ticari ve iktisadi işlerle uğraşmalarına hoş bakmazken, Mustafa Naima (17. yy.) gibi bazı Osmanlı yazarları, halka zarar verilmediği ve kendi hayatlarını iyileştirilmesi için yapıldığı takdirde bu gibi faaliyetleri kabul ederler[85]. Aslında Abou-el-Haj'ın belirtiği gibi bunu savunurken Naima idari sınıfına yeni girenlerin sözcüsü olur[86].

17.-18. yüzyıllarda *vilayet ayanları* diye bilinen yeni bir sınıf oluşturan yerli zengin aile mensuplarının ekonomik gücü artar. Seyfiye, ulema, tüccar gibi geleneksel Osmanlı sınıf ve zümrelerden gelen bu ayanlar iltizam sistemine büyük bir ilgi gösterir ve büyük çiftlikler çalıştırırlar[87]. Öte yandan, klasik döneminde olduğu gibi 17. ve özellikle 18. yüzyılda da birçok aile sultanların temlikleri ile miriden mülk olarak arazi alarak zenginleşir[88]. Maddi durumları gittikçe iyi olan bu sınıfın zenginliği zamanın akışı ile sosyal ve siyasi boyut kazanır ki, bir çok temsilcileri ilk olarak danışmanlık, sonradan idare vazifeleri ile üstlenirler. O zamana kadar idari sisteminde yer alan görevliler tımar veya kul sistemine bağlı olurken, bu sisteme yeni girenler ulaştıkları görevi genelde zenginliği ve şahsi bağlantılarına borçlu idiler[89].

Osmanlı bürokrasi sisteminde de bir gelişme söz konusudur. 18. yüzyılın ortalarında (1654) sadrazam Bâbıâli diye bilinen sultan sarayından ayrı bir makama taşınır. Birçok valiler de kendi kalem odaları, adamları ve askeri birimleri var. Saraydaki kalem odalarında çalışanlar artık sadece Enderun mektepleri mezunu değildir. Nitekim 17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyılın başlarında saray görevine ulaşmak artık bir akrabalık veya himaye meselesidir[90]. Bu şekilde sultanın gücü azaldığı ve karşılıklı olarak sadrazam ve şeyhülislâmın etkileri arttığı doğrultuda Osmanlı başkentinde saray, sadrazam makamı (*Bâbıâli*) ve şeyhülislâm makamı (*meşihat*) olmak üzere iktidarın üç merkezi oluştulur. Damad İbrahim Paşa (1718-1730) ve Koca Mehmed Rağıb Paşa (1757-1763) sadaretleri esnasında sadrazamlık

makamı diğer iki merkezinden daha etkili olurken, sultan I. Mahmud (1730-1754) döneminde kızlar ağası Hacı Beşir Ağa'nın etkisi ile sadrazamları sık sık değiştiren sultanın gücü yine artar[91].

17.-18. yüzyıllarda ulema sınıfına mensup olanların sayısı da giderek artarken, medrese ve medrese rütbelerinin sayısı da artar[92]. Bu dönemde ulema mensupları ilimden ziyade kariyer ve daha otoriteli ve gelir sağlayan görevlerin peşindedir. Bu durum Richard Repp'e göre bu sınıfın önemli bir kısmın uhrevi değil dünyevi meselelerinden daha meraklı olduğunun bir belirtisidir[93].

18. yüzyılda birçok kişi kalemiye ile seyfiye zümreleri arasındaki sınırı çiğnerler. Örneğin, Efendi unvanını taşıyan birçok kalemiye mensupları Paşa unvanını alarak vali görevlerine atanırlar. Hatta Norman Itzkowitz, *paşa olan efendiler* (*effendis*-turned-*paşa*s) adı altında bunları ayrı bir grup olarak ele alır ki, ona göre bunun esas sebebi devşirmenin ortadan kaldırılmasıdır[94]. Öte yandan daha 16. yüzyılın sonlarından itibaren gerek yeniçerilerin bazıları zanaat ve ticaretle uğraşmaları, gerekse esnaf ve tüccar halkının bazı temsilcileri yeniçeri ocaklarında görev almaları için özendikleri de sıkça rastlanan bir olaydır[95]. Halbuki, klasik döneminde bile idealize olan sosyal sınırlara Osmanlı devleti tarafından da her zaman saygı gösterilmezdi. 15. yüzyıla ait birçok örneklerde görüldüğü gibi tımar sahibi olan yeniçeriler var ki, bu durum 16. ve 17. yüzyılın başlarında da aynen devam eder[96]. Yeniçeriler, özellikle yüksek rütbeli olanlar 18. yüzyılda büyük çiftliklere de sahip idiler[97].

17. yüzyıla ait birçok sicil kayıtları görev, vergi statüsü ve unvan arasındaki zıtlık örneklerinin oldukça sık rastlandığına ışık tutar[98]. Sosyal sınırların giderek çiğnenmesine işaret olan diğer bir belirti ise 17. yüzyılın ikinci yarısında bir yandan bürokrasi, öte yandan reaya mensuplarının giyim kuşam şartlarına uymaları hakkında yazılan fermanlardır[99].

Sonuç olarak, 17. ve 18. yüzyıllarda değişik sosyo-ekonomik ve siyasi faktörlerden dolayı Osmanlı toplumsal bünyesinde yeni tabakalar ortaya çıkarak, geleneksel Osmanlı sosyal tabakalaşma sistemindeki sınırlar ciddi bir şekilde silinmeye başlar. Ancak bu sürecinin boyutlarını abartmak herhalde yanlış bir yaklaşım olur. Yaşar Yücel ve Özer Ergenç'in belirtikleri gibi klasik dönemi sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nda geleneksel devlet anlayışı içerik olarak değişmez. Onlara göre bir sonraki dönemde bazı kurumların faaliyetlerinde değişimler gözlense de Osmanlı devletinin

temelleri aynı kalır. Ayanlar ise devletin modernizasyonunu amaçlamaktan ziyade geleneksel Osmanlı idare sisteminde kendilerine yer ayırmak isteyen bir kesim olarak öne çıkarlar[100].

Stanford Shaw'ın vurguladığı gibi 19. yüzyıl başlarına kadar gözlenen değişimler ve reformlar faaliyetlerini devam eden ve ortadan kaldırılmayan klasik müesseselerine paralel olarak gerçekleşirler. Örneğin, Avrupa tarzı modern silahlı yeni kurulan askeri birimler eski birimlerin yanı sıra eğitim ve tatbikat görmek zorunda kalırlar. Artık II. Mahmud (1808-1839) ve Tanzimat döneminde yeni kurulan müesseseler ortadan kaldırılan eski müesseselerinin (örneğin 1826'da lağvedilen yeniçeri ocağı veya 1834'da hayatına son verilen tımar sistemi gibi) yerini alırlar[101]. Nitekim, Tanzimat'ın asıl amacı klasik Osmanlı devlet nizamının yerine yeni bir devlet sistemi, yani yeni bir nizam kurmaktır. Bu yeni nizamda da sosyal tabakalaşma yeni boyut kazanır ki, örneğin gayrimüslimlerin önderleri de 1840'lı yıllarda kurulan meclis üyeleri olarak en azından yerel idareye katılırlar[102].

18. yüzyılın ilk yarısında sosyal değişim artık bayağı ilerlediğinde, Osmanlı modernizasyon sürecinin ilk safhasının kapısı açılmış olarak görürüz ve geleneksel Osmanlı müesseseleri ve kültür modelinde ilk reform deneme ve çabalarına tam o dönemde şahit oluyoruz[103].

Lâle Devri

1720-1721 yıllarında gerçekleşen Osmanlı'nın ilk Fransa sefareti amaçlanan ittifakı başaramadığı halde, Osmanlı aydınları arasında Avrupalıların coğrafya, astronomi, biyoloji, tıp ve mimarlık gibi alanlardaki gelişmelerine büyük bir ilgi yaratır. Sefaret sayesinde ve sonucu olarak Osmanlı toplumunun en azından üst kesimlerinin estetik anlayışı ve zihniyetinde bir *batılılaşma* süreci başlar. Gelenekçilerin yanı sıra Mihail Meyer tarafından *Batı yanlıları*[104] olarak vasıflandırılan yenilikçiler de var olunca -Fatma Müge Göçek'in belirttiği gibi- Osmanlılar arasında bir "kültürel ikilik" (*cultural dichotomy*) ortaya çıkar[105]. Abou-el-Haj ise "kültürel birleşim" (*cultural symbiosis*) ifadesini tercih eder ve şöyle yazar:

"18. yüzyıla gelince Osmanlı sınırlarının dışındaki süreçlere karşı olan Osmanlı idari seçkinlerin ilgisi o kadar artar ki, hemen hemen Osmanlı idari sınıfı ila birkaç Güney-Doğu Avrupa devletleri arasında bir nevi kültürel birleşim söz konusudur. Bu kültürel birleşim daha çok 18. yüzyıl Osmanlı

mimarisinde Barok üslubu ile ilgi çekmiştir. Belki gündelik hayatı ile ilgili zihniyetteki değişimler daha büyüktür[106]".

Yirmisekiz Mehmed Çelebi Paris'ten Fransız sarayların çizim ve planlarını getirir ve oniki yıl içerisinde İstanbul'un değişik yerlerinde sultan, sadrazam ve divan üyeleri tarafından Avrupa mimari tarzında birçok saray, köşk ve yazlık inşaat edilir. Bu bağlamda Fransa sefareti Osmanlı'da Avrupa mimari, giyim, mobilya ve yaşama tarzı taklidini olarak *alafranga* adı altında bir moda yaratır.

Damad İbrahim Paşa sadareti esnasında Osmanlı'da lale tutkusu da acayip bir şekilde artar ki, daha sonra tarihçiler bu dönemine Lale Devri ismini verirler. Sadrazam Damad İbrahim Paşa, şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi vs gibi birçok Osmanlı devlet adamlarının kendi lale bahçeleri var ve hatta bazıları yeni lale cinsleri yetiştirirler[107]. Çiçek ve özellikle lale ticareti o kadar çok yaygınlaşır ki, çiçekçilerin çıkarlarını korumak için 1140/1727'de sadır olan bir fermanla değişik lale çeşitlerine narh konulur[108]. Daha önceleri de süs öğesi olarak kullanılan lale şekli (örneğin Mimar Sinan'ın kullandığı ters lale motifi gibi[109]) bu dönemde cami ve sarayların iç dekorasyonunda artık hakim bir motif olur. Örneğin Topkapı sarayındaki III. Ahmed'in hassa odasının bütün duvarları çiçek motifleri ile süslüdür. Genel olarak çiçek motifleri kitap tezhibinde geleneksel geometrik şekillerinin yerine geçer. Şairler birçok şiirlerini çiçek ve özel olarak laleye ithaf ederler.

Aslında Osmanlı eliti sadece kendi şatafatını değil, aynı zamanda halkın gündelik hayatının kolaylaştırmasını da düşünür ki, yeni su yolları ve çeşmeler yapılır. Genelde fakir halkın hayatı ve evlerine daha çok zarar veren yangınlara karşı mücadele etmek için İstanbul'da ilk defa tulumbacı ocağı kurulur[110].

Eylül 1730'da meydana gelen Patrona Halil isyanı Lale Devri'ne son verir. Bu ayaklanmaya şahit olan Abdi'nin anlattıkları adeta tiyatro oyununa benzer. Abdi'nin anlatımına göre İstanbul esnafının ayaklandığı gün sadrazam ve diğer devlet adamları Üsküdar ordugahında eğlenirken, sadrazamın kaymakamı İstanbul'daki bahçesinde masumca lale ekmekteymiş[111].

İlk Osmanlı matbaacısının yaşam öyküsünü ve onun kurduğu matbaanın kaderini böyle bir tarihsel bağlamının sahnesinde takip etmek uygun düşer. Çünkü İbrahim Müteferrika'nın yaşamındaki dönümleri, diplomatik misyonları ve mihmandarlık ile ilgili Osmanlı sarayındaki kariyeri ve

nihayet ilk Osmanlı matbaası serüveni genel hatlarla çizdiğimiz tarih rölyefinin büklümlerini doğrudan doğruya takip ederler.

2. İlk Osmanlı Matbaası Hakkında Araştırmalar

İlk Osmanlı matbaacısı İbrahim Müteferrika ve Osmanlı kültürel gelişmesinde yeni çığır açan faaliyetlerine araştırmacıların haklı olarak gösterdikleri bilimsel ilgi daha 19. yüzyılın sonralarında görülür. Tamamen ilk Osmanlı matbaası ile ilgili detaylı incelemeler veya daha uzun bir zaman zarfı içinde ona kısmen değinen araştırmaların sayısı yüzü aşar. Doğal olarak en büyük ilgi Türk tarihçiler tarafından gösterilirken, İbrahim Müteferrika'nın etnik menşeinden dolayı mantıklı olarak da Macar tarihçiler onları takip ederler. Daha nadiren de olsa, ancak bu konuyu oldukça ciddi bir şekilde tetkik eden Batılı ve bir zamanların Sovyet bilim adamları da var. Bu araştırmalara zamanın akışı açısından bakıldığında 19. yüzyılın sonlarından bu yana İbrahim Müteferrika ve matbaasına ilişkin bir çok araştırmaların basıldığı görülür. Söz konusu durum ise bu kültürel olgunun Osmanlı kültür tarihinde oynadığı role ve ehemmiyetine işaret eder.

Araştırmaların Kronolojisi

Müteferrika matbaası ile ilgili ilk bilimsel çalışma Fransız araştırmacı Henri Omont'un 1895 yılında basılan makalesidir[112]. Yazar bu makalesinde Osmanlı matbaacılığının ilk adımlarını yansıtan ve 1727'de Fransız basınında çıkan haberleri aktırırken, ilk Osmanlı matbaasının açılması ve statüsü ile ilgili resmi Osmanlı belgelerinin Fransızca tercümeleri de okuyucuya sunar. 20. yüzyılın ilk on yıllık döneminde bir yandan Osmanlı matbaacılık tarihi hakkında birkaç çok önemli araştırma[113], öte yandan İbrahim Müteferrika'nın hayatı ile ilgili ilginç ipuçları veren muasırı César de Saussure'ün mektupları basılır[114]. Başta Macar yazarı Imre Karácson[115] olmak üzere ilk Osmanlı matbaacısı hakkında yapılan araştırmalar genelde bu biyografi ip uçlarına dayanır. Aynı zamanda İbrahim Müteferrika'nın mezarı da araştırılır ve sonuçlar okuyucuya sunulurken[116], Türk yazarları tarafından hazırlanan Osmanlı matbaacılığı tarihi hakkında ilk yazı basılır[117]. 20. yüzyılın ikinci on yıllık dönemi içerisinde Müteferrika konulu beş yeni baskı vardır[118]. 1920'li yıllarda ise bu baskıların sayısı dokuza yükselip, aralarında gerek Fransız (Henri Omont), gerek Türk (İhsan Sungu, Ahmed Refik) arşivlerinde bulunan değerli belgeleri tanıtan yazılar da yer alır[119]. 1928'de ise Osmanlıca dilinde olarak özellikle İbrahim Müteferrika matbaasını

inceleyen ilk monografi basılır (Selim Nüzhet Gerçek)[120]. Bir sonraki on yıllık dönemi zarfında bir yandan konu ile ilgili yeni keşfedilen belgeler[121], öte yandan Osmanlı matbaacılığı hakkında genel araştırmalar[122] basılırken, Selim Nüzhet Gerçek'in monografisi bu defa Latince harfli ve ilaveli olarak tekrar yayınlanır[123]. 1940'lı yıllarda çıkan yazılar ya bazı yeni bilgi aktarır, ya da o zamana kadar bilinenleri değerlendirir[124]. 1950'lerde basılan altı inceleme arasında en önemlisi Osman Ersoy'a ait ilk Osmanlı matbaası hakkındaki ikinci monografi olan kitaptır[125]. 1960'lı yılları kapsayan dönemde konudaki araştırmaların sayısı oldukça artarken, bunlardan bazı eski görüşleri eleştirip İbrahim Müteferrika'nın entelektüel profilini çizen Niyazi Berkes'in ile Osmanlı matbaacılığı başlangıcından 1876'ya kadar sadece tarih açısından değil, aynı zaman toplumsal ve kültürel bakımından da inceleyen Jale Baysal'ın araştırmaları dikkate değerdir[126]. 1970'li yıllarda ise Osmanlı matbaacılığı ve İbrahim Müteferrika hakkındaki bilimsel çalışmalarının sayısında adeta bir patlama söz konusudur. Toplam 20 basılan yazı arasında önemli kaynak (örneğin Mustafa Akbulut'un yayınladığı Edvard Carleson'un ilk Osmanlı matbaası ile ilgili rapor) ve Jale Baysal'ın metodolojisini takip ederek Müteferrika matbaasının Osmanlı toplumu ve kültür bağlamındaki yeri ve önemini değerlendiren çalışmalar yer alır. Söz konusu yazılarda matbaanın Osmanlı'ya nispeten geç girişinin ve ilk Osmanlı matbaa faaliyetlerin yeterince istikrarlı olmamasının sosyo-kültürel, dini, iktisadi, teknik vs sebepleri incelenir (Niyazi Berkes, A. F. Karamanlıoğlu, A. D. Jeltyakov, A. Rafikov, Osman Ersoy, Meral Alpay, İsmet Binark)[127]. 1980'lerde çıkan 17 yazının arasında artık İbrahim Müteferrika'nın kendisi yazdığı *Risale-i İslâmiye*, *Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Alem* ve *Fuyuzat-ı Mıknatısiye* başlıklı risaleler de Mustafa Esad Coşan (yada mahlası olan Halil Necatioğlu), Ö. Okutan ve Şahap Demirel tarafından basılırken, Osmanlı matbaacılığının gecikmesinin sebeplerinin araştırılması da devam eder (İsmet Binark, Orhan Koloğlu)[128].

20. yüzyılın son on yıllık döneminde ise ilk Osmanlı matbaası ile ilgili araştırmaların sayısı en büyüktür. 20'den fazla olan bu incelemelerin arasında bir yandan Osmanlı matbaacılığı yeniden değerlendirilmeye yönelik yazılar (Hidayet Nuhoğlu, Yusuf Kaplan), öte yandan Müteferrika hakkında önemli yeni bilgi sağlayan son zamanlarda yıllar sonra arşivlerde keşfedilen belgeler (Erhan Afyoncu'nun araştırmaları) dikkate şayandır[129].

Bunların dışında bazı daha geç Osmanlı matbaaları hakkında ciddi araştırmalar da basılır (Kemal Beydilli, Johann Strauss, Erhan Serçe)[130].

Yeni yüzyılın başında basılan yedi araştırma[131], İbrahim Müteferrika ve ilk Osmanlı matbaası konusu hala ilgi çekici ve müteakip incelemelere şayan olduğunu gösterir ki, bu konuda bilimsel çalışmaların ileride de şu ana kadar bilinmeyen ve incelenmeyen Osmanlı matbaa faaliyetlerinin ayrıntılarını ışığa kavuşturması sayesinde geçmiş yüz yılı aşkın süre içinde gelişen Osmanlı matbaası tarih yazıcılığı geleneği devam eder ve daha büyük bilimsel boyut ve değer kazanır.

Bir nevi istatistik değerlendirmeye tabii tuttuğumuz konu ile ilgili araştırmaların sayısı ilk Osmanlı matbaasının tarihi ve kültürel öneminin bir belirtisi olurken, bu konuda yapılan bilimsel değerlendirmeler de büyük bir ehemmiyet teşkil eder. Aslında bu değerlendirmelere gelince konu daracık bilimsel hücreleri aşıp, daha geniş çaplı toplumsal, kültürel ve psikolojik boyutlar kazanır. Başka bir ifade ile, ilk Osmanlı matbaası konusuna gelince, konu sadece tarihsel araştırma çerçevesinde değerlendirilemez durumdadır. Çünkü bu değerlendirmelerde tarih gerçeklerinden ziyade günümüz açısından görüşler de yer alır. Bu da herhalde kaçınılmaz bir yaklaşımdır, çünkü ilk Osmanlı matbaası sırf bir tarihsel olgu olmayıp, aynı zaman Türklerin milli şuuru ve gururunu kurcalayan bir unsurdur.

Bir Tarihçilik ve Milliyetçilik Kompleksi mi Yoksa?

Depremden dolayı 1894-1896 yıllarında İstanbul Kapalı Çarşı restore edilerek Kapalı Çarşı ila Beyazıt Camii arasındaki daracık yerde tahta dükkanlara sığınan, ancak 1950 yılında meydana gelen yangından sonra 1951-1952'de bugünkü haline kavuşan Sahaflar Çarşısı'na uğramayan kişi herhalde yoktur. Bu çarşının ortasındaki daracık yeşil bahçesinin bir ucunda İbrahim Müteferrika'nın mütevazı heykeli bulunur. Üzerinde Müteferrika doğum ve ölüm tarihlerini diye tahmin edilen 1674 ve 1745 rakamları ile *İlk matbaacımız* diye bir yazı taşıyan heykel 1981 yılında Sahaflar Çarşısı'nın restore edildiği esnasında buraya konulmuştur[132].

Ancak kitap yığınları ve müşteri kalabalığında bu garip heykeli tesadüfen fark ettiğiniz zaman heykel dikkat çekemeyecek kadar oldukça küçük ve naiv olduğu etkisi bırakır. Heykelin gurur hevesini taşıyan yazısı ile mütevazı boyutlarının tuhaf kombinasyonu, bence gurur kaynağı olan unsurlar ile gelişmiş dünyadan geri kalışının hissinin paradoksal birleşmesinden oluşan çağdaş Türkiye'nin geleneksel komplekslerinden birini yansır[133].

Bu kompleks, modernleşme unsuru olarak kabul edilen matbaanın Avrupa'ya nazaran Osmanlı'ya yaklaşık üç yüz yıl daha geç ve hatta Türk menşeli değil de İbrahim Müteferrika gibi mühtedi biri sayesinde geldiği doğrultuda çağdaşlara can sıkıcı olan görüşüne dayanır. Üstelik Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamış Yahudi, Ortodoks ve Ermeniler gibi gayrimüslimler arasında matbaa bir buçuk-iki yüzyıl daha önce kullanılmıştır. Kompleksin diğer bir yanı da ilk Osmanlı matbaası fazla faaliyet göstermemesi, daha tutucu olmaması ve artık ta 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında yeniden canlanmasıdır. Bu kompleksin iki tarafı aynı zaman araştırmacıların mercek altına aldıkları

• *Neden matbaa Osmanlı'ya o kadar çok gecikti?*

• *Neden İbrahim Müteferrika matbaası yeterince başarılı olamadı?* tarzındaki iki ana problemi yansır.

Hemen belirtmeliyiz ki, ikinci soruda sübjektif unsurlar yer alır. *Yeterince* derken hangi standardı dikkate alırız? 18. yüzyılın Osmanlı ya da Avrupa standartları mı, yoksa bugünkü standartları mı? Bunun dışında İbrahim Müteferrika'nın matbaa faaliyetleri ticaret açısından ne derecede başarılı olup olmadığı yönünde güvenilir herhangi bir Osmanlı belgesi şu ana kadar araştırmacıların elinde mevcut değil idi. Ancak araştırmacılarca ilk Osmanlı matbaası tahminen fazla başarılı olamamıştır. Çünkü en azından İbrahim Müteferrika'nın ölümünden sonra sabit bir devamı yoktu. Ve *matbaa başarısız idi* tezini esas alarak bunun belli başlı nedenleri araştırmaya girişirler.

Yukarıda belirttiğimiz iki soru, mantıklı ve mukabil açıklama yapmak amacı ile bu nedenler hakkında değişik görüşlere yer veren sonsuz tartışmalara yol açar. Ancak bu sorulara cevap vermeye çalışırken Türk araştırmacılar genelde kendilerini savunma veya bahane uydurma durumunda hissederler ki, son zamanlarda duygusal düşünce ve gurur kırıklığı dışında ilk Osmanlı matbaasının daha objektif bir şekilde değerlendirilmesi doğrultusunda sesler de var. Yani –Hidayet Nuhoğlu'nun yazdığı gibi– 'burada müdafaa halinde bulunmaya ihtiyaç yoktur'[134].

Bu durumda doğal olarak ilk Osmanlı matbaası sadece dar tarih alanı değil daha geniş bir bağlamda ele alınmalıdır. Toplumsal ve kültürel bir olgu olup, matbaa milli şuuru ve gururu açısından da değerlendirilmeye tabii tutulur ve dolayısıyla hakkındaki tartışmalar sadece bilimsel çerçevede değil, aynı zaman toplum çapında da yapılır. Bunun en iyi göstergelerinden biri birkaç yıl önce *Milliyet* gazetesi sayfalarında *Matbaa Osmanlı'ya*

Neden Geç Geldi başlığı altında yer alan tartışmadır. Aralarında İlber Ortaylı da olan çağdaş Türk yazarlar, gazeteciler ve tarihçiler kendi görüşlerini paylaşıp savunurken, aslında bu konuda bilimsel çevrelerde oluşan birkaç esas tezin dışına çıkmazlar ki, bu tezler şöyle özetlenebilirler:

• Matbaa da dahil her yeniliğe muhalif olan tutucu ulema sınıfı.

• Osmanlı devletinin ekonomik yapısı çerçevesinde lonca teşkilatının gücü ve bu doğrultuda bir esnaf oluşturan yazıcı ve hattatların geçimlerini tehdit eden matbaaya karşı direnişi.

• Osmanlı'da okuma yazma oranı düşük ve okur kitlesi oldukça sınırlı olduğundan dolayı el yazmalarının yeterli olmasına karşın basılı kitaplara fazla ihtiyaç duyulmaması (bu görüşü İlber Ortaylı savunmuştur)[135].

Yukarıda belirttiğimiz tartışma bilimsel olmak üzere herhangi bir iddiada bulunmaz, ancak problemin ve işaret ettiğimiz kompleksin ne kadar aktüel olduğunun bir simgesidir. Fakat bilimsel çerçeveye sığınıp bu konuda bazı esas görüşleri gözden geçirmemiz fena olmaz.

Osmanlı matbaacılığı tarihi üzerine çalışan ilk Türk araştırmacılardan Selim Nüzhet Gerçek, matbaanın Osmanlı'ya geç gelişinin iki esas nedeni vurgular. Ona göre III. Ahmed (1703-1730) dönemine kadar Osmanlı toplumsal zihniyeti bu yeni teknolojiyi kabul edebilecek kadar seviyeye ulaşmamıştır. Basılı kitaplar ise hala el yazmalarına kıyasla daha düşük kaliteli idi. Öte yandan Gerçek, retorik bir soru da ekler ki, geçmişte savaş alanında galibiyetlerden dolayı gururlu bir zihniyete sahip olan Osmanlı nasıl olur da Yahudi, Ermeni ve Yunan gibi idare ettiği reayanın kullandığı bir teknolojiyi benimseyebilir[136].

Gerçek'in görüşleri geliştirilmiş bir şekilde İsmet Binark'ın matbaanın Osmanlı'ya geç girişinin sebeplerine ithaf edilen birkaç makalelerde de görülebilir. Binark vurgular ki, ekseriyetle bu geç girişin esas sebebi olarak tutucu Müslüman görüşünü gösterilirken, teknik, ekonomik ve özellikle sosyal ve siyasi sebeplerine çok az dikkat edilir. Ona göre, burada bir dini toplumun taassubu söz konusu olamaz, ancak Avrupa'nın üstünlüğü ve kültür etkisine direnen ve kendi kültürel kimliğini korumaya çalışan bir toplumdan söz edilebilir. Bu bakımdan –Binark'a göre– sebepler din ile değil, siyasi sorunlarla alakalıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik müesseselerin gerilemesi zamana kadar uzun bir süre Osmanlı, Batı'ya kendi siyasi, askeri, fikri ve ekonomik üstünlüğünü kabul ettirdikten dolayı kendine fazla güvenme ve kibirlik duygularına kapılmışken, her ne kadar faydalı olsa da Batılı yeniliklerini benimsemez. Osmanlı, milli gururunu

yansıtan bu tür tavrı sadece matbaaya karşı değil, herhangi bir yeni Batılı teknolojisine karşı sergiler. Ancak Batı'nın savaş alanlarında kaydettiği galibiyetler Osmanlı'nın bu gururu ve yeniliklere karşı direnişin kırılmasına neden olur. Binark, bu sosyo-psikolojik diye vasıflandırılabilir sebebin dışında kendi geçiminin adına matbaaya direnen hattat, müzehhip ve cetvelkeşlerin esnaflarına da değinir. Binark, Osmanlı'da el yazmalarına gösterilen büyük saygı, kağıt yetersizliği, Arapça harflerini dökecek ve dizecek uzmanların eksikliği gibi sebepleri de ilave eder[137].

Genel olarak, İsmet Binark'ın görüşleri değişik araştırmacıların farklı yönde vurguladıkları matbaanın Osmanlı'ya geç gelişinin sebeplerinin bir nevi özetidir. Örneğin Osman Ersoy'a göre Osmanlı'nın ta 1720'lilere kadar matbaasız olduğunun nedenlerin arasında kağıt yetersizliği başta olmak üzere teknik görevlilerin olmayışı ve Lale Devri'den önce elverişli bir ortamın bulunmaması yer alır[138].

Binark'ın görüşleri geliştirilmiş bir şekilde Yusuf Kaplan'ın tezinde görürüz. Matbaanın bir medeniyet problemi olduğunu vurgulayan Kaplan, Osmanlı tarafından geç benimsemesinin bir medeniyet krizi sorunu olarak değerlendirir. Matbaanın Avrupa'da geniş çapta yayınlandığı 16.-17. yüzyıllardaki savaşlarda Osmanlı giderek Avrupa güçlerine yenildiğinden dolayı zihniyetinde bir "savunma psikolojisi" oluşturulur. Bu da Osmanlı ve daha geniş anlamda Müslüman kültürünün geleneğinin ve geçmişin daracık sınırlarının içinde kalmasına neden olur. 18. yüzyılda devam eden mağlubiyetler ise önceki dönemde şekillendiren savunma psikolojisi "yenilgi psikolojisi"ne dönüşür. Böylece bir yandan devrin tahriklerine uymak üzere kendi kültür modelini geliştirme mekanizmaları bulmak için imkanlar sınırlanır, öte yandan Osmanlı diğerlerden üstün olduğu yanıltıcı ve kendini rahatlayan özgüven duygusuna kapılmış olur. Bu son duygu ise Osmanlı bakımından daha düşük seviyede olan halkların yeniliklerinin benimsemesine engel olur[139].

Osmanlı matbaacılığı tarih yazıcılığında matbaanın Osmanlı'ya geç girişinin nedenleri araştırılırken daha bir sebep genelde ihmal edilir yada fazla üzerinde durulmaz ki, buna Mustafa Asım Yediyıldız özellikle dikkat eder. Dini taassubun matbaanın geç gelişine sebep olduğuna dair hiçbir belgesel delil olmadığını vurgulayan Yediyıldız, Niyazi Berkes'in matbaanın ekonomik ve siyasi faktörlerden dolayı geciktiği doğrultudaki görüşünü destekler. Ancak Yediyıldız'a göre bu faktörlerin dışında daha esas bir neden var ki, o da matbaa faaliyetlerini gerçekleştirecek teknik

imkanları ve uzmanların eksikliğidir. Bunu söylerken, araştırmacı İbrahim Müteferrika'nın matbaasının açılışı ile ilgili III. Ahmed'e hitaben yazdığı istidasındaki gereken alet ve matbaacılık sanatına sahip olan uzmanların eksikliğinden dolayı eskilerde matbaa açılmak düşüncelerin gerçekleşemediği doğrultudaki açıklamasına dayanır[140].

Aynı sebep Hidayet Nuhoğlu tarafından da vurgulanır, ancak kendisi talep-arz temel ekonomik prensibini matbaanın gecikmesine en önemli neden olarak değerlendirir. Ona göre, Batı Avrupa'daki kapitalist ekonomisi bir malın piyasaya sunması üzerine tüketicide ona karşı talep ve ihtiyaç yaratırken, Osmanlı'da duyulan talebe cevap verecek arz imkanları temin edilir. Kitap piyasasına gelince, Osmanlı İmparatorluğu'nda kitap ihtiyacı yeterli derecede hattat ve sahaflar tarafından karşılanır ki, bu spesifik durumdan dolayı basılı kitaplara fazla ihtiyaç duyulmaz[141].

Bir zamanların Sovyet tarih yazıcılığı temsilcilerinden A. Rafikov, Osmanlı ulema sınıfının dini taassubu matbaanın Osmanlı'ya geç girişinin sebebi olarak gösterir. Ona göre Osmanlı İmparatorluğu'nda en tutucu ve etkili olan bir yandan üst seviyeli ulema mensupları ve öte yandan derviş tarikatları 'aydınlanmaya, bilimsel bilgilerinin yayınlanmasına ve ilerlemeye aşılamayan bir engel' oluştururlar ki, onlara has dini taassup, direniş, gelenekçilik ve aşırı İslâmcılık matbaayı geciktirir. Rafikov, bu dini adamların dışında binlerce olan hattat, müzehhip ve kitabın hazırlanmasına katkıda bulunan diğer kitap uzmanları, sahaflara da matbaanın gecikmesinin bir faktörü olarak bakar. Sonuçta Osmanlı devletinin 'idareci feodal güruhu' ve 'devlet adamları'nın matbaanın en barışmaz muhalifi olduklarını vurgulayan Rafikov, bu tavrı İslâm'ı zedeleyecek Batılı fikir ve kültür değerleri Osmanlı'ya nüfuz edeceğinden duyulan endişeye bağlar. Ona göre gerek din adamları, gerek devlet adamları her iki sınıf ta matbaanın kabulü 'dinden vazgeçme' olarak değerlendirir[142].

Sovyet tarih yazıcılığının diğer bir temsilcisi olan A. D. Jeltyakov, matbaanın gecikmesinin sebebi olarak Osmanlı idaresi 'feodal-despotik', ülkenin kültür seviyesi oldukça düşük, halkın çoğu cahil olduğunu gösterir. O da kafirlerin bütün yeniliklerini inkar eden ve matbaa sayesinde din ve fikir alanında tekelinin zedelemesinden korkan din adamlarını, matbaayı kendi geçimlerini yok edecek kadar tehlikeli gören hattatları ve yüzyıllarca gelişmiş olan el yazma geleneğini matbaayı geciktiren faktörlerden biri olarak değerlendirir[143].

Gelenekçi ila yenilikçi (*les traditionneles et les innovateurs*) arasındaki ‘uzun tartışma’ (*le long débat*) çerçevesinde aynı sebepler üzerinde Tunuslu araştırmacı Wahid Gdoura da durmuştur. Müellif bu tartışmanın üç ayrı dönemi olduğunu vurgular ki, bunlar 1) matbaanın Avrupa’ya girdiği 15. yüzyılın ortalarından 1588 yılına; 2) 1588 yılından 1726 yılına; ve 3) ilk Osmanlı matbu kitabın çıktığı 1729 yılından 18. yüzyılın sonuna kadar sınırlı olan dönemlerdir. 1540’lı yıllarda Osmanlı İmparatorluğu ziyaret eden André Thevet’nin iddiası[144] doğru olduğunu kabul edemeyen Gdoura[145], ilk dönemde matbaaya direnen ‘tutucu parti’ (*parti conservateur*) hakimdir diye görüşü savunur.

İkinci dönem, Batı Avrupa’da basılan Arapça harfli kitapların yabancı tüccar tarafından Osmanlı sınırlarına ithal edilmesi ve satılmasına izin veren III. Murad (1574-1595)’ın 1588 tarihli fermanı ve ilk Osmanlı matbaasının açılışı ve faaliyete izin veren III. Ahmed’in 1727 tarihli fermanı ile sınırlanır. Gdoura’ya göre ilk ferman, matbaanın muhalifleri ve taraftarları arasında bir uyuşmanın belirtisidir, ancak bundan sonra iki parti arasındaki tartışma bir partlar, bir söner. Üçüncü dönemde ise ilk Osmanlı matbaasının kapanışından sonra muhalefet partisi tekrar üstünlük kazanır ki, 1756 ila 1784 yılları arasında matbaa faaliyetleri durdurulmuş vaziyettedir.

Wahid Gdoura, matbaanın Osmanlı’ya gecikmesinin sebepleri birkaç grup halinde değerlendirir. İlk grup kültürel nedenleri içerir ki, bunlar gelişmiş olan Arap yazısı geleneği ve hat sanatı, Arap yazısının estetik ve dini anlamı, Latince alfabesi’ne kıyasla müteharrik matbaa teknolojisine çok daha zor uyan Arapça’nın spesifik yazı tarzı, ve Osmanlı eğitim sisteminde müspet ilimlerinin ihmalidir. İkinci grupta hattatların geçimi ile ilgili sosyal nedenler yer alır. Üçüncü grup ise matbaa gibi oldukça büyük yatırımlar gerektiren girişimle ilgili finansal faktörlerden oluşur. Ancak Gdoura vurgular ki, teknik ve maddi problemler matbaanın gecikmesinde fazla büyük rol oynamamıştır[146].

Orhan Koloğlu, matbaanın Osmanlı’ya gecikme sebepleri üzerine özel bir monografi yazmıştır. Yazısında müellif dindarlık bu sebeplerden biri olduğunu ret ederken, İslâm dünyasında yüksek seviyede gelişmiş sözlü geleneğe dikkat eder. Örneğin, Kur’an hafızlığı, Kur’an yazarlığından daha büyük rağbet görür. Öğrenilmesi güç olan Arapça alfabesi ve yazı sistemi – özellikle Arapça konuşmayan topluluklarda– sözlü geleneğin gelişmesine neden olur. Bundan dolayı da kulak yerine göz ile algılanması gereken basılı kitaplar lüzumsuz kalır. Öte yandan *Kur’an-ı Kerim*’in

Allah’ın kelamı olduğundan dolayı İslâm dünyasında Arapça yazılan metinler kutsal bir anlam kazanır. Bundan sonra Koloğlu matbaayı geciktiren Arapça harflerle müteharrik baskı yapmasındaki ciddi teknik zorluklarla devam eder. Müteharrik biçimde baskı yapan bir matbaanın ticari bakımdan başarılı olması için harflerin sayısı az olan bir alfabe ile yazılan metinlerin basılması gerekir. O yüzden müteharrik basma teknolojisi 80 bin sembolden oluşan Çin alfabesine yararlı olamamıştır. 18 harften oluşan Uygur alfabesi yada Avrupa’da kullanılan 25-30 harften ibaret Latince alfabesine kıyasla 450 harf ve şekilden oluşan Arap yazı sistemi de oldukça zor ve karışık bir sistemdir. Koloğlu, yazıcı ve hattatların matbaaya karşı direnişine de değinirken, halkı cahil tutmak amacı ile Osmanlı idare hiyerarşisinin ve ulema sınıfının alt seviyeli temsilcilerinin matbaaya karşı muhalif olduklarını tahmin eder[147].

Orhan Koloğlu’nun bu görüşleri kısmen Francis Robinson da paylaşır. Ona göre matbaanın gecikmesinde Arapça alfabesinin zorluğu ve hattat ile ulemanın muhalefetinden çok başka daha kökenli sebepler var ki, bunlardan en önemlisi İslâm dünyasında sözlü geleneğin yazılı geleneğinden daha gelişmiş olduğudur. Müslümanlar arasında bilgi genelde yazı-göz değil, ağız-kulak yolu ile aktarılır. *Kur’an-ı Kerim* okutulurken esas amaç metin olarak okunması değil, ezberden söylenmesidir. Yazılı metinler ise sırf okunmak için değil, ezberlemeyi kolaylaştırmak için kullanılır. Robinson’a göre Batı Hristiyanları arasında yazı duyulan sözden daha güvenilirken, Müslümanlar yazıların yeterince doğru yazıldığından şüphe duyarak insandan insana, yada öğretmenden öğrenciye veya bilenden bilmeyene aktırılan sözlü bilgiye daha çok güvenirler. Bu bakımdan Müslüman topluluklarında bilgi ağız-kulak yolu ile dolaştığı için kitapların basma teknolojisi yolu ile çoğaltılmasına uzun zaman ihtiyaç duyulmaz ve ancak dinini muhafaza etmek zorunda kaldıkları dönemde matbaanın gerçek gücünü keşfederler[148].

Müteferrika matbaası hakkında 2002 yılında çıkan şimdilik son monografinin müellifi Hüseyin Gazi Topdemir, tarih yazıcılığında kabul edilen bazı tezleri ret edip, matbaanın geç girişinin sebepleri üzerinde uzun durur. Ona göre gecikmenin sebebi olarak asla hattatların direnişi götserilemez, çünkü Müteferrika’nın bastığı kitapların sayısı o kadar az idi ki, kesinlikle hattatların geçimlerini zedeleyemezdi. Zaten matbaa faaliyete başlamasından uzun zaman sonra da hat sanatı yaşamaya devam etmiştir. Topdemir, dinsel tutuculuk matbaanın gecikmesine bir neden olduğunu da

ret eder. Ona göre 1727'de olduğu gibi iki yüzyıl önce de din içerikli kitap basılmamak şartı ile matbaaya izin verilebilirdi. Bu bakımdan Topdemir gecikme sebepleri olarak kültürel ve siyasi faktörleri öne sürerken, Arap yazı sisteminin özelliklerinin bu gecikmede önemli bir rol oynadığını da ihmal etmez. Ancak Topdemir'in vurguladığı en önemli sebep, daha erken dönemlerde Osmanlı toplumunun bu tür teknolojiye hazır olmamasıdır. Müellifçe, matbaa Osmanlı'ya ta Lale Devri'nde girer çünkü tam o dönemde Rönesans anlayışına has yeniyi aramak ve bilinmeyeni keşfetmek talebi gelişir. Sonuçta matbaa 15. yüzyılda Avrupa'da hızla yayılan Rönesans sürecinin bağlamda icat edilmiş bir araçtır. Topdemir, matbaanın Osmanlı'ya girişi bir gereksinim olarak görülmeyip, tamamen İbrahim Müteferrika'nın kişisel gayretlerine borçlu olduğunu da ekler. Dolayısı ile matbaa geç mi, yoksa erken mi geldi sorusu Osmanlı için anlamsız kalır[149]. Kemal Beydilli'nin "Bekleyen yolcusu olmayan durağa, otobüsün geç veya erken gelmesi ne ifade eder ki?" retorik sorusu bu görüşü güzel bir şekilde destekler[150].

Öte yandan, Türkiye Cumhuriyeti ilan edildikten sonraki yıllarda Osmanlı yada Türk matbaacılığın gecikmesi ile ilgili tarihçilik ve milliyetçilik kompleksinden kurtulmak amacı ile matbaacılık tarihinde Türklerin katkısı abartılıp, üzerinde fazla durulur. 1939 yılında basılan yukarıda bahsettiğimiz Selim Nüzhet Gerçek'in monografisinde Türklerin matbaa tarihine katkıları Gutenberg'in katkısından çok daha erken dönemlerde olduğunu gurur ile vurgulanır. Bu bağlamda Gerçek tam sekiz sayfada[151] o zamanlarda İstanbul Üniversitesinde arkeoloji profesörü olan Helmuth Bossert'in Eylül 1937'de düzenlenen İkinci Türk Tarihi Kongresi'ne sunduğu bildiride[152] savunan görüşüne yer verir. Bossert'e göre Türk topluluğu olan Uygurlar, müteharrik baskı teknolojisini 9. yüzyılda Çinlerden önce keşfetmiştir. Bunun asıl nedeni Uygurların az harfli alfabesi, çok sayıda kitaba ihtiyacı ve baskıya müsait olan kağıt olmasıdır. Uygurların idaresinde olan Moğollar matbaa da dahil idarecilerinin yüksek seviyede gelişmiş olan kültürünü benimseyip, 1241 yılında Alman topraklarını istila ettiklerinde yanında taşıdıkları matbu kitapları sayesinde müteharrik baskı teknolojiyi yerli halka tanıtırlar. Bossert'in iddiasına göre iki asır sonraki döneme rasgelen Gutenberg'in keşfi organik olarak Uygur matbaacılığı ile alakalıdır.

Tarih kaynaklarına değil de, tamamen mantık ile dokulu düşünceye dayanan Bossert'in görüşü[153] 1930'larda yeni oluşan Türk kimliği ve milli

gururuna çok yararlı olduğundan dolayı büyük rağbet kazanır. Aslında bu görüşü İslâm'la bağdaştırılan Osmanlı mirasına karşın Cumhuriyetin ve Atatürk'ün idaresinin ilk yıllarında oluşan ve her türlü delillerle savunulan Türk Tarih Tezi bağlamında değerlendirmek lazımdır. Bu tez Türkçülüğe önem verip, bilimsel yaklaşımdan ziyade siyasi ve ideolojik unsurlara dayanıp, Türk milli kimliğinin oluşmasının temelinde yer alır. Bossert'in katıldığı İkinci Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Tezi'nin mutlak galibiyet kazandığı bir vaka olduğu kabul edilir. 1930'lu yıllardan sonra Türk Tarih Tezi o kadar abartılı bir şekilde devam etmez ve milli şuur ve gururun oluşmasında rol oynayan Türk unsurlarına yine önem verilirken, aynı zaman eskisi gibi ideolojiye kapılmayıp, tarih gerçeklerine daha büyük saygı gösterilir[154].

Bu durum tamamen Bossert'in iddiasına da geçerli ve sonraki dönemlerde çalışan Türk matbaacılığı araştırmacıları tarafından az çok tenkitlere tabii tutulur. Osman Ersoy'un 1959'da basılan monografisinde Uygurların müteharrik baskı teknolojisinin keşifleri oldukları doğrultudaki Bossert'in tezi temelsiz olarak değerlendirilir. Ersoy'a göre daha doğrusu bu teknoloji Çinlerin keşfi olduğunu ve Uygurların ancak bu teknolojinin yayılmasına katkıda bulunduklarını söylenebilir[155]. 1991'de basılan *Kitap ve Kütüphane Tarihine Giriş* başlıklı kitabında Jale Baysal, Bossert'in tezine değinirken, 1902-1907 yıllarında Doğu Türkistan Turfan'da yapılan kazılar esnasında basılı kitap değil, sadece dökülmüş Uygur harflerinin bulunduğundan dolayı bu tezin henüz tahminden başka bir şey olmadığını vurgular[156]. İlk Osmanlı matbaası hakkında şimdilik son monografinin müellifi Hüseyin Gazi Topdemir, Osman Ersoy'un ve Jale baysal'ın ileri sürdüklerine tamamen katılır[157]. Buna rağmen Bossert'in tezinin –örneğin İsmet Binark gibi[158]– daha sonraları da bazı taraftarları vardır.

Matbaanın Osmanlı'ya gecikme sebeplerin dışında ilk Osmanlı matbaasının tahmini başarısızlığı ile ilgili soru da tartışma konusu edilmiştir. Bazen bu ikinci soru birinci soru ile birlikte ele alınır ve bahsettiğimiz kompleksi derinleştirir. Yani, matbaanın gecikmesi yanında geldiği zaman da fazla başarılı olamamıştır diye genel bir düşünce oluşturulur. Bu bakımdan soruları ele alanlar arasında sosyal tarihi uzmanı Niyazi Berkes öne çıkar. İsmet Binark'ın gibi Berkes te, Osmanlı devlet adamlarının zihniyetindeki 'matbaa alerjisi' İslâm dininden değil, 'osmanlılık'tan kaynaklanır. Berkes'e göre matbaacılığın gelişmesi ve başarılı olması için üç esas şart var ki, bunlar:

• teknoloji gelişmesinin var olması;
• yeterli miktarda kağıt ürütülmesi;
• geniş bir okur kitlesinin mevcudiyeti.

Berkes, bu üç şartların Osmanlı İmparatorluğu’nda matbaanın başlangıcından sonra onu geliştirecek kadar seviyede olmadığını belirterek, Müteferrika matbaasında son kitabın basıldığı 1742 yılında Lehistanlı kağıt uzmanları temin etmek üzere Eflak voyvodasına yazılan emirnamenin Osmanlı devletinde kağıdın ne kadar eksik bir ürün olduğunu gösterdiğine dikkat eder. Şöyle ki, Müteferrika kendisi bir kağıt fabrikası açılması için girişimde bulunur. Berkes’e göre ilk Osmanlı matbaasının zayıf performansına orada basılan kitapların oldukça yüksek fiyatları etken olmuştur. Üstelik konu açısından bu kitaplar geniş bir okur kitlesi oluşturan medrese öğrencilerinin işine yaramaz çünkü onlar dini meseleleri ile ilgili metinleri el yazması olarak temin etmeye devam ederler. Dolayısı ile –Berkes’in sonucuna göre– ilk Osmanlı matbaasının toplum üzerinde fazla etkili olmaması sınırlı teknik ve ekonomik imkanlarına bağlı idi[159].

A. D. Jeltykov’a göre ise Müteferrika’nın bastığı kitaplar Osmanlının kültür seviyesinin gelişmesine vesile olup, bilgi aktarma alanındaki medreselerinin tekelini ciddi bir şekilde zedeler. Ancak gereken çapta sosyal ve kültür tabanı olmadığından dolayı basılan nüsha sayısı tamamen tükenemez. O zamanın okur yazar insanların ilgisini çeken konular el yazması olarak çoğaltılan ekseriyetle din içerikli kitaplardır. Halkın çoğu cahil olduğu ve kültür ve teknik açısından geri kalan Osmanlı ülkesinde müspet ilimlere gösterilen ilgi azdır. Dolayısı ile ilk faaliyet gösterdiği dönemde Osmanlı matbaasının toplum üzerindeki etkisi oldukça mütevazı kalır[160].

İsmet Binark, Niyazi Berkes ve A. D. Jeltyakov’un görüşlerinin Polonyalı araştırmacı J. S. Szyliowicz tarafından yazılan bir makalede özetlenmiş şekline rastlarız. Szyliowicz’in işaret ettiği gibi herhangi bir teknoloji denetlendiği toplumsal bağlamda algılanabilir. Batı Avrupa’ya has sosyal bağlam Osmanlı devletine has sosyal bağlamdan faklı olduğu için matbaa da faklı şekilde ve derecede mukabil olur. İlk Osmanlı matbaası çalıştığı zaman Osmanlı toplumu gelecekten ziyade geçmişe bakan geleneksel bir toplum idi. Szyliowicz, Osmanlı idare sınıfı ile halk arasındaki büyük uçurumu ve okur yazar insanların sayısı oldukça az olduğunu vurgularken, sayıları büyük olan hattatların da matbaaya karşı direnişlerini ihmal etmez. Başka bir ifade ile –müellifin çıkardığı neticeye

göre– Osmanlı toplumsal ortamı Avrupa'daki gibi matbaanın kabulünü kolaylaştıran dereceye ulaşmamış ya da matbaanın faaliyetinin sürdürebilmesi için Osmanlı'da gereken sosyal tabanı eksik idi[161].

Müteferrika matbaası, iyi niyetli bir amatörün çabalarından öteye geçemeyen bir güzel girişimden başka bir şey olmadığını belirten Hüseyin Gazi Topdemir, matbaanın başarısızlığı kağıdın yüksek fiyatına yada gereken miktarda mevcut olmadığına, az sayıda okura ulaşabilecek baskı sayısı oldukça az olduğuna, konu itibarı ile okur kitlesinin beklentilerine uymamasına, Osmanlı kültür hayatı ve entelektüel gelişmesine katkıda bulunmamasına ve nihayet basılan kitapların yüksek fiyatlarına borçlu olduğunu ifade eder[162].

Topdemir, fiyatlarla ilgili düşüncelerini Osman Ersoy'un ilk Osmanlı matbaasında basılan kitapların fiyatları üzerine yazdığı bir makaleyi iktibas ederek aktarır. Osman Ersoy bu yazısında bu fiyatlar 18. yüzyılın ilk yarısına ait ortalama Osmanlı hayat standardına göre ve en yüksek maaşlı devlet memurları için bile oldukça pahalı olduğu fikrini savunur. Ersoy, matbaanın başarısızlığına etken olan diğer faktörler arasında yeterince kağıt ve matbaa uzmanları eksikliğine dikkati çeker[163].

Osman Ersoy'un makalesi aslında Aralık 1979'de Ankara'da Türk basım ve yayıncılığının 250. yıl dönümü münasebeti ile düzenlenen sempozyumda sunduğu bildirisidir. Tebliğlerin basıldığı ciltte aynı zaman sempozyum esnasında yapılan müzakerelere de yer verilmiştir ki, Ersoy'un sunduğu bildiri matbaanın Osmanlı'ya gecikmesi ve özellikle ilk Osmanlı matbaasının zayıf performansı hakkında ciddi bir tartışma yarattığı görülebilir. Bu tartışmalara katılan Şerafettin Turan ise ilk Osmanlı matbu kitapların fiyatları vefat eden Müslümanların geride bırakan miras listelerinde, yani Osmanlı belgelerinde tereke veya muhallefat defterleri ifadesi kullanılan belgelerde kaydedilen el yazma kitapların fiyatlar ile kıyaslanması lazım geldiğine işaret eder. Bunun dışında Turan, ilk Osmanlı basılı kitaplar daha varlıklı olan spesifik okur kitlesine yönelik olduğunu da tahmin eder[164].

3. Araştırmanın Kaynakları

Şerafettin Turan'ın müzakere notu, tereke defterlerini inceleyip, Osmanlı okur kitlesinin belirlenmesi hususuna araştırmacıların dikkatini çeker. Nitekim binlerce muhafaza edilen tereke defterleri incelendiği taktirde bilgilerimizin çizgisi o dönemdeki gerçek durum daha çok yaklaşmış olacaktır.

Araştırma Kaynağı Olarak Tereke Defterleri

Tereke veya muhallefat defterleri diye Osmanlı dokümantasyonunda geçen tabir, ölülerin vefatından sonra bıraktıkları mal, eşya, borç ve alacakların listesidir. Ölünün hayattayken kitapları oldu ise onlar da deftere tutulur ki, genelde listenin başında yer alırken, bazen listenin sonunda veya diğer eşyalar arasında kaydedilirler. Bu defterler, borç ve alacaklar ile mahkeme ödemeleri göz önünde bulundurarak ölülerin menkul ve gayrimenkul mallarının toplam değerini hesaplayıp varislere düşen payları tespit edilmesi için yapılır. Birçok zaman bazen kitap ta ihtiva eden miras, müzayede yolu ile satılıp, elde edilen para varisler arasında paylaşır ya da mirasçı olmadığı zaman devlet tarafından zapt edilir. Bu vesile ile tereke defterleri, Müslümanların gündelik hayatında kitabın yeri ve rolü, ya da müellif, başlık, konu ve üslup itibari ile hangi kitapların evlerinde bulundurduklarına ışık tutarlar. Öte yandan bu nevi belgeler, cinsiyeti, mal durumu, meslekleri ve aile kavramları hakkında bilgi sağlayıp, kitap sahiplerinin sosyal profilini de tespit edilmesi mümkün kılarlar.

Fakat hemen şunu belirtmeliyiz ki, çok sayıda olduklarına rağmen tereke defterleri, kısa bir zaman dilimi zarfında dahi durumun bütün boyutlarını açıklayacak bir kaynak teşkil etmezler. Bu tür miras listeleri kadılıklardaki özel sicillerde, yada normal sicillerdeki diğer belgelerin arasında yer alır. Bu sicillerden sadece bir kısmı günümüze kadar muhafaza edilmiş ve araştırmacılara müsaittir. Ancak belli başlı senelere ait muhafaza edilen siciller o dönemde ölen tüm Müslümanların tereke defterlerini içermezler ve yüzde ne kadarını ihtiva ettikleri konusunda da herhangi bir tahmin yapılamaz. Çünkü İslâm miras hukukuna göre Müslümanların miras meselelerine sadece ölünün küçük yaşta ve buluğa ermemiş (*sagir*, *sagire*) çocukları olduğu durumda, varislerin arasında mirasın paylaşmasında tartışma söz konusu olduğunda meselin çözülmesi için kadıya başvurdukları zaman, ölünün borçlu olduğu kişiler borç olarak verdikleri paralarını geri

alabilmek için kadıya arz ettiklerinde ve nihayet bilinen veya tespit edilen varisleri olmayan ölülerin yada senelerdir kayıplara karışan şahısların miraslarının devlet tarafından zapt edilmesi gerektiğinde kadılar ve miras taksimi ile üstlenen diğer memurlar müdahale ederlerdi[165].

Bu durumda herhangi bir kazanın belli başlı bir dönem için tutulan sicili o dönemde ölülerin sadece bir kısmının tereke defterlerini ihtiva eder. Muhafaza edilen tereke defterlerinin çoğu adamlara aittir, çünkü daha geç yaşta da çocuk sahibi olabilerlerdi. Fiziksel olarak kadınlar geç yaşta anne olamadıkları için onlara ait tereke defterlerin sayısı nispeten çok daha azdır. Bunun dışında bu tür sicillerde kaza merkezi olan şehir veya kasaba sakinlerinden olmuş olan ölülerin tereke defterlerinin sayısı kazanın köylerinde yaşamış olan ölülerin miras listelerinin sayısından çok daha büyüktür. Hatta tahmin edilebilir ki, çoğu zaman bu nevi defterler daha varlıklı olmuş olan ölülerin miraslarına yapılır, çünkü bu gibi varisler arasında miras paylaşması konusunda tartışmalar daha muhtemel görülür. Üstelik yapılan bazı araştırmalarda, az varlıklı insanların terekelerine konulan mahkeme ücretlerinin nispi oranı daha varlıklı ölülerin terekelerine konulan mahkeme ücretlerine kıyasla daha yüksek olup, fakir ve hatta orta halli varislerin miras paylaşımı için mahkemeye başvurmaktan vazgeçtikleri tahmin edilir[166]. Her ne ise, araştırmacı olarak tereke defterlerine dayanan bir incelemenin esas olarak şehir veya kasaba halkı, muhtemelen bu halkın daha varlıklı olan kısmı ve çoğunlukla adamlar ile sınırlı alanı ile yetinmek lazım gelir.

Yukarıda yapılan izahat biraz geniş ve sıkıcı görülebilir, fakat elimizde bulunan belgelere dayanarak yaptığımız istatistikleri için kullandığımız dokümantasyon esas olarak seçici olduğundan, durumu tamamen aksettiremez. Neticede bu istatistikler sadece trendleri takip etmemize yardımcı olurlar.

Bu eksiklerine rağmen tereke veya muhallefat defterleri, değişik toplumların gündelik hayatları, maddi ve ruhi kültürünü araştırmak için değerli ve elverişli bir kaynak türü teşkil ederler[167]. Batılı toplumlardaki kitabın tarihi hakkında incelemelerin birçoğu kaynak olarak miras listelerine dayanırlar[168]. Tereke defterlerinin Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında yaşamış olan değişik dini cemaatler ve milletlerin sosyo-ekonomik durumlarını araştırmak için senelerdir kullanıldığı[169] halde, ancak son yıllarda Osmanlı tereke defterlerinde kaydedilen kitap başlıkları hakkında incelemeler yapılmaya başlanmıştır[170]. Tereke defterleri bu

açıdan tetkik edildiğinde ise İbrahim Müteferrika’nın bastığı kitapların Osmanlıların gündelik hayatında ne derecede yer aldığı kısmen de olsa tespit edilebilir.

Bu araştırmanın amacı doğrultusunda İstanbul Müftülüğü Arşivi’nde[171] saklanan ve askeri sınıfına mensup olanların tereke defterlerini içeren toplam 56 sayıda defter gözden geçirilmiştir. 1000/1591-92 – 1342/1924 tarihleri arasındaki döneme ait olan toplam 2144 sayıda günümüze ulaşan bu arşivdeki defterler, o dönemde askeri sınıfına mensup olanların miras meselelerinin çözülmesi için İstanbul’da çalışan *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*’nde tabii tutulmuştur[172]. İncelediğimiz 56 defter ilk Osmanlı matbaası çalıştığı 1137-38/1724-26 – 1160-61/1747-48 tarihleri arasındaki döneme ait tereke defterleri ihtiva ederler[173]. *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi* koleksiyonundaki defterlerin sayısı oldukça büyük ve onları incelemek için zamanımız gayet kısıtlı olduğundan[174] değerlendirmemizi ilk Osmanlı matbaasının çalıştığı dönemi kapsayan bu 56 defter’le sınırlamak zorunda kaldık. Bunun dışında sadece kitapların sayısı üçü aşan tereke defterleri dikkate aldık ki, bu defterler toplam 335 olup gündelik hayatlarındaki kitabın daha önemli yeri ve rolü olan kitap sahiplerine aittir. Söz konusu defterlerde Müteferrika baskılarının toplumda ne şekilde kabul edildiği de tespit edebilmekteyiz.

İstanbul okur kitlesinin bir kısmını ışığa kavuşturan bu defterlerin dışında, bu araştırmamızda Sofya Ulusal Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü’nde saklanan 18. yüzyıl Sofya ve Rusçuk kadı sicillerindeki tereke kayıtlarına dayanan önceden yaptığımız incelemeler de dikkate alınmıştır[175]. Böylece ilk Osmanlı matbaasının sadece o zamanki Osmanlı başkenti İstanbul’da değil, aynı zaman Balkanlardaki Sofya ve Rusçuk gibi önemli Osmanlı taşra merkezlerinde etkisinin tespit edilmesi mümkün olmuştur.

İbrahim Müteferrika’nın Tereke Defteri

Aslında Müteferrika kişiliği ve matbaası hakkında önemli bir bilgi kaynağı teşkil eden, ölümünden sonra kayda geçirilen tereke defteridir. Şu ana kadar terekesi hakkında tek bildiğimiz kaynak, 1717-1735 yıllarında Osmanlı ilticasına sığınan Macar prensi II. Rákóczi Ferenc’in adamlarından Macar soylusu César de Saussure’ün mektuplarından birisi idi. Müteferrika Macar prensinin mihmandarı olunca de Saussure onu ve onun matbaa faaliyetlerini mutlaka yakından tanımalıdır. Söz konusu 1732 tarihli mektubun konusu ilk Osmanlı matbaasıdır ve bu mektuba 1759’den sonra ilave edilen de Saussure’ün notuna göre ölümünden sonra Müteferrika

yığınlarla basılı kitap bırakmış ki, varisleri hayal kırıklığına uğrayıp matbaadan tamamen vazgeçmişlerdir[176].

Bu nota Macar müellifi İmre Karácson ta 1910 yılında basılan makalesinde[177] dikkat etmiş ise de, yine Macar araştırmacısı Lajos Hopp[178] ve besbelli Karácson'un iktibaslarına dayanarak Türk araştırmacıları Jale Baysal ile Hidayet Nuhoğlu'nun[179] dışında, İbrahim Müteferrika hakkında yazılan o kadar zengin literatürün müelliflerinden kimse bu hususa değinmez.

Sistematik olarak incelediğimiz İstanbul Müftülüğü Arşivi'nde saklanan 56 defterlerin içinde şansımıza İbrahim Müteferrika'nın kendi tereke defterine rastladık. Tereke kaydı, *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi* koleksiyonuna ait 98 nolu defterin 39a-40b varaklarında yer alır[180]. Çalışmamızın sonunda bunun transkripsiyonunu ve faksimilesini görmek mümkündür.

20 Rebiü'l-evvel/1 Nisan 1747 tarihli ve o zamanlarda muasırların arasında müteferrika değil de basmacı niteliği ile tanılan *bâsmacı merhûm İbrâhîm Efendi*'ye ait tereke defteri, Müteferrika'nın özel hayatı ve matbaa çalışmaları ile ilgili şu ana kadar birçok bilinmeyen ayrıntılar hakkında aydınlatıcı mahiyetindedir ve onun sayesinde aşağıdaki sorulara yanıt verilebilmiştir:

- İbrahim Müteferrika ne zaman vefat etti?
- Ailesi kaç fert ve kimden oluşuyordu?
- Müteferrika, evinde ne gibi kitap bulunduruyordu?
- Müteferrika'nın günlük hayat koşulları ne idi?
- Ölmeden önce Müteferrika'nın varlığı ne idi?
- Müteferrika'nın evi ve matbaası İstanbul'un tam neresinde idi?
- Matbaasında kimler çalıştı?
- Bastığı kitapların ölünceye dek ne kadarı satılamadı?

Aslında son sorunun cevabının, bize ilk Osmanlı matbaasının ne derecede başarılı olup olmadığı hakkında en doğru fikiri verecektir.

Araştırmanın Bazı Metotları Hakkında

İlk Osmanlı matbaasının başarılı olup olmadığı konusunda değerlendirme sadece uygun kaynaklara değil, aynı zaman vaka ve istatistik verilerinin analiz ve değerlendirilmesi için takip edilen metodolojiye de dayanır. Türk araştırmacıları genelde 18. ve 19. yüzyıllara ait bir yandan Osmanlı, öte yandan Avrupa durumundan hareket ederek Osmanlı matbaacılığı Avrupa'daki matbaacılığa kıyasla geride kaldığı ve yeterli

derecede gelişmediğini vurgularlar. Bu *senkronik* diye adlandırabileceğimiz mukayeseli yaklaşımın eksik tarafı, iki ayrı bölgede değişik safhalarda bulunan matbaacılık gelişmelerin kıyaslanmasıdır. Çünkü 18. yüzyılda Osmanlı matbaacılığı ilk adımlarını yaparken, Avrupa'da matbaa kültürü artık gelişmiş durumdadır ve dolayısı ile bu şekilde kıyaslanamazlar.

Bu bakımdan Osmanlı ve Avrupa matbaacılıkların ilk safhaların kıyaslanması daha mantıklı ve gerçekçi olacağı kanaatindeyiz. Şartlı olarak *diyakronik* diye adlandırabileceğimiz mukayeseli yaklaşımın kullanılması bizce daha elverişli olur, çünkü bu şekilde değişik dönemlere ait fakat ilk safhalarında bulunan birbirine benzer süreçlerin kıyaslanması sayesinde Osmanlı matbaacılığın ilk adımları hakkında değerlendirmemizi tarihi gerçeklere daha yakın olur. Dolayısı ile bu araştırmamızda 18. yüzyılın ilk yarısında İbrahim Müteferrika'nın matbaa faaliyetlerini 15. ve 16. yüzyıl Avrupa'daki matbaa faaliyetleri ile mukayese edeceğiz ve bu şekilde daha objektif bir tablo çizmesine dikkat edeceğiz. Genel olarak bu tür yaklaşım, başta değindiğimiz, matbaanın Osmanlı'ya geç gelmesi ve başarısız kalışı ile ilgili olarak oluşan kompleksin bir anlamda ne kadar temelsiz olduğunu da gözler önüne gösterecektir.

. . .

Geçmişin dünyasına bakmak bir nevi periskoptan bakmaya benzer. Çünkü geçmiş periskopun iki aynasından bize yansır ve sadece periskopun müsaade ettiği kadarıyla bir kısmını görebiliriz. Ancak ayrı gördüğümüz parçaları birbirine ekleyerek tarihin daha geniş yelkenini açabilir ve tarihe yönelik serüvenimize rüzgarları arkamıza alarak yol alabiliriz. Tarihin sahnesine gerçekten aynı zamanda her açıdan bakılamaz, fakat yine de meraklı seyirci gibi monokl ile tiyatro balkonundan aşağıya sarkmış durumda geçmişin yarı açılmış perdesinin arkasındaki vakaların dramatik gelişmelerini takip edebiliriz.

II

İLK OSMANLI MATBACISININ

YAŞAM ÖYKÜSÜ

Tarihte, görsel veya sözel eserlerde kahraman olarak ululanmak üzere nesillerin artistik ruhuna ilham kaynağı teşkil eden şahısların sayısı azdır. Bunların arasında İbrahim Müteferrika da yer alır ki, muhtemelen bir tiyatro oyununun baş kahramanı olan dünyada tek bir matbaacı da odur. Gerek genel kitap ve matbaacılık tarihi, gerek Osmanlı matbaacılığı geçmişi hakkında değerli çalışmaları olan Jale Baysal, 1986 yılında Türkiye'de düzenlenen tiyatro oyunu yaraşmasına katılıp, *Cennetlik İbrahim Efendi* başlıklı eseri ile birinciliği kazanır[181]. Doğal olarak bu oyun, o zamanlarda ilk Osmanlı matbaacısının hayatı hakkında bilinenlerin sanatsal bir yorumlanmasıdır. Oyundaki bazı kahramanlar geçmişte yaşamış olan gerçek şahıslar (İbrahim Müteferrika, Said Efendi, şair Nevres, sultan I. Mahmud, Erdelli matbaacı Kis) veya bize ulaşan tarih kaynaklarında bilgi yetersizliğinden dolayı yazar tarafından şahıs ve isim olarak yaratılan kişilerdir (İbrahim Müteferrika'nın ebeveyni Tabor ve Milena, karısı Lale Hatun, cariyelerinden biri olan Dilküşa, vs.). Oyunda temsil edilen olaylarda da mutlaka yazarın bazı uydurmaları olmuştur, ancak genelde Müteferrika'nın hayatından bilinenler olduğu gibi sunulur.

Tarih olayları ve şahıslarının sanatsal yorumlanması her zaman tarihçilerin tespit edebildiklerine mukabil bir tablo çizer. Oysa ki, tarihçilerin versiyonu bile her zaman veya çoğu zaman tarihî gerçeklere tamamen uymayabilir. Fakat herhangi sanatsal bir eser okuyucuya sözde tarihî bir gerçeği kabul ettirerek, inandırıcı olmaya çalışır. Bu anlamda böyle bir eser tarihin yazdığı metni siler ve temizlenmiş olan geçmişin kağıdı üzerine yeni –ancak bu defa sanatsal yorumu taşıyan- bir metin okurun dikkatine sunar. Bunu da Christine Brooke-Rose, eski zamanlarda yetersizliğinden dolayı parşömenlerin üzerinde yazılan metinlerin silinmesinden sonra üzerlerine yeniden yazmasına benzetir[182]. İbrahim Müteferrika hakkında sanatsal bir yorum yaparken, Jale Baysal'ın kesinlikle okuyucuyu aldatmak niyeti varolmamıştır. Üstelik tarafından uydurulan bazı olaylar ve kahramanlar yeni keşfettiğimiz belgelerin sayesine ortaya çıkan bazı tarih gerçekleri ile hemen hemen aynıdır. Tabii, Baysal'ın öteki olay ve kahramanlar -ikna edici olduklarına rağmen- belgeler tarafından

saptanılmaz. Her ne ise, buradaki esas amacımız mümkün olduğu mertebede ilk Osmanlı matbaacısının gerçek yaşam öyküsünü çizmektir.

1. Yaşamı ve Kariyeri

Osmanlı matbaacılık tarihini inceleyen ilk araştırmacıların da kullandıkları İbrahim Müteferrika'nın hayatı hakkında bilgi sağlayan ilk kaynak yukarıda bahsettiğimiz Macar asili César (Czezárnak) de Saussure'ün İsviçre'deki bir tanıdığına Fransızca olarak yazdığı 21 Şubat 1732 tarihli mektuptur ki, içinde Müteferrika hakkında şöyle anlatılır:

"Bir gün Kalvinist papazı olmak üzere okumuş olan 18-20 yaşında genç Macar ki, Thököly savaşı esnasında 1692 veya 1693'te talihsizlikten dolayı Türklerin tarafından esir alınmış. Uzun zamandır taş kalpli ve merhametsiz olan efendisinin evinde mutsuz bir hayat sürdürerek, esaretliğine fazla dayanamayıp, mühtedi olmuş. İbrahim –kendisi bu ismi almış– çok akıllı ve yetenekli imiş; yıllardır Türklerin dili ve kanunlarını öğrenmiş ve onlarda oldukça ilerleyip kabiliyetli bir efendi olmuş. I. Mahmud'u tahta çıkartan 1730 ayaklanması esnasında idam edilen sadrazam İbrahim Paşa'yı şahsen tanıma şansına sahip imiş. Vezir tarafından muhtelif işlerde başarı ile kullanmış olan İbrahim Efendi yakın zamanda büyük ve çok sayıda marifetlerini ispatlamış ve Türklere sanat ve ilimleri tanıtmak arzusunda bulunmuş. Bu amaç ile tarafından İstanbul'da bir matbaa kurması doğrultusunda teklifte bulunmuş ...[183]".

Niyazi Berkes, uzun bir makalesinde De Saussure'ün verdiği bilgileri ayrıntılı olarak değerlendirir. Bilgilerin yeterli derecede kesin olmadıklarını belirten Berkes, De Saussure'ün İbrahim Müteferrika'yı fazla yakından tanımadığını yada geçmişi hakkında tüm gerçeğin anlatmasından sakındığını tahmin eder[184]. Aslında Berkes'in makalesi, İbrahim Müteferrika'nın biyografisi hakkında İmre Karácson tarafından yazılan makaleyi[185] delillerle eleştirir. Macar Katolik papazı olan Karácson[186], makalesinde De Saussure'ün aynı mektubu kullanır, ancak –Berkes'in belirttiği gibi– mektuptaki bilgiler sadece oldukça serbest olarak değerlendirilmiş değil, aynı zamanda tahrif edilmiştir. Karácson, pek ayan olmayan De Saussure'ün bilgilerine daha çok "kesinlik" katar ve sonuçta Müteferrika'nın yaşam öyküsü şöyle şekillendirilir: İbrahim, 1674 yılında Koloszvar'da Kalvinist mezhebine mensup olan fakir bir Macar ailenin çocuğu olarak dünyaya gelir; 18 yaşındayken –1104/1692-93 tarihli Erdel voyvodası İmre Thököly (1656–1705)'nin ayaklanması esnasında– Türk askerlerin tarafından esir alınır; karşılığında fidye alamayan askerler,

1106/1694-95'te İstanbul'a götürüp onu kul pazarında satarlar; sonraları mutsuz kulluk hayatına dayanamayan Macar, İbrahim adı altında mühtedi olur ve Türkçe'yi ve İslâm ilimlerini öğrenir; 1123/1711-1126/1714 tarihleri arasına ise yeni kabul etmiş dini savunmak amacı ile *İslâm Riaslesi* (*Risâle-i İslâmiye*)'ni yazar[187].

De Saussure'ün orijinal metni ışığında Karácson'un makalesi kasten İbrahim Müteferrika'nın gerçek yaşam öyküsünü değiştirdiğini tespit eden Berkes, bu yanlış çizilmiş biyografinin diğer araştırmacılar[188] tarafından sorgusuz tekrarlandığını belirterek, ilk Osmanlı matbaacısının gerçek kimliğini yaşadığı yer ve dönemin siyasi, toplumsal ve kültürel bağlamında tespit etmeye gayret eder.

Berkes, Müteferrika'nın Koloszvar (Macarca) yada Kluj (Romence) denilen Erdély/Erdel'in idari merkezi olan şehirde dünyaya geldiğini vurgular[189]. Macar devleti ve büyük ölçüde Macar etnik topraklarının organik bir parçası olup, Erdel'in siyasi statüsü 1540'lı yıllardan 1690'lara kadar diğer Macar topraklarından farklı idi. Macar kralının şehit düştüğü ve sultan I. Süleyman Kanuni (1520–1566) önderliğinde Osmanlıların kazandıkları 1526 tarihli Mohaç meydan savaşından sonra Macar toprakları siyasi anlamda üçe bölünür. Macar geleneklerine göre yeni kral asiller meclisi tarafından seçilir[190]. Ancak ardı ardına yapılan iki değişik asiller toplantılarında iki ayrı kral ilan edilir. Biri Erdel voyvodası olan János Szapolyai ve diğeri Avusturyalı Habsburg sülalesine mensup olan I. Ferdinand'dır. Aralarında gerçekleşen iç savaşında I. Ferdinand daha başarılı olup, János Szapolyai Osmanlıların yardımına başvurarak, Osmanlıların 1529 tarihli Macar seferlerini destekler. Neticede orta ve doğu kesimleri olmak üzere Macar toprakların hemen üçte ikisi Osmanlı kontrolü altında kalır. Kuzey ve batı kesimi I. Ferdinand tarafından yönetilirken, 1541 yılında orta Macaristan toprakları Buda Sancağı olarak Osmanlı topraklarına katılır. Erdel diye bilinen Doğu Macaristan ise haraç ödemek şartı ile Osmanlılar tarafından İstefan olarak adlandırılan János Szapolyai'nin oğlu Janos Zsigmond'a verilir. Yeni kurulan Erdel prensliği Osmanlı'nın himayesinde bulunduğundan dolayı prenslik sadece Osmanlı devleti tarafından tanınırken, Habsburg sülalesi Erdel'i Macar krallığının topraklarından olduğunu sayar.

Yaklaşık bir buçuk asır zarfında siyasi tartışmalara neden olan Erdel, aslında yarı bağımsız bir devlet olarak Avusturya'nın himayesi ve kontrolünden uzak kalır[191]. Habsburgların himayesinden mahrum olan

yerli Katolik kilisesinin Erdel'deki etkisi azalırken, Protestan düşüncesi oldukça yaygınlaşır. 16. yüzyılın ortasından itibaren burada Kalvinist ve Lüteran kiliselerinin dışında Unitarian mezhebi de mürit kazanır[192]. Diğer Protestan mezheplerinin aksine Unitarianler Teslisi ve Peygamber İsa'nın tanrı vasfına sahip olduğunu inkar ederler. 16. yüzyılın son on yılında artık Erdel halkının yarısı bu mezhebe bağlı olur ve Koloszvar'da bir Unitarian koleji açılır[193]. Fakat 1680 yılında Erdel, Habsburgların himayesine geçer ve durum değişir. Katolik kilisesi yine destek alır ve buna mukabil başta Unitarianlar olmak üzere Protestan mezhepleri zor durumda kalır[194]. Berkes'e göre gelecekte İbrahim Müteferrika adını taşıyacak olan kişi Koloszvar'daki Unitarian kolejinde tahsil görür. Dolayısı ile o Kalvinist değil Unitarian idi. Berkes, müstakbel ilk Osmanlı matbaacısının Unitarian görüşlerini, yazdığı *İslâm Risalesi*'nde tespit eder. Eserin 1711-1714 yıllarında değil de, 1710'de yazıldığı ve herhangi bir başlığı olmadığını vurgulayan Berkes, İslâm'ın müdafaası ötesinde daha çok Papalık müessesesi ve Katolik kilisesinin eleştirisi ve Unitarian görüşlerinin savunması olduğunu dile getirir.

Dahası Berkes, De Saussure'ün Müteferrika'nın esir alındığı doğrultusunda anlattıklarını doğru olup olmadığı konusunda şüphe duyar. Çünkü Erdel hükümdarı İmre Thököly'nin Avustura'ya karşı 1690-91 tarihli ayaklanması Osmanlı tarafından desteklenir. 1691 yılının başlarında vezir Cafer Paşa'nın seraskerliğinde Osmanlı ordusu Belgrat yolu ile Koloszvar kalesine ulaşır, ancak tüm Erdel Avusturyaların ellerinde olduğundan kaleyi fethedemez. Osmanlılar yerli halktan genelde onları destekleyen bazı kişileri esir alırlar ve bu kişiler daha sonra mühtedi olup Osmanlı sınırlarına sığınırlar. Berkes'in tahminlerine göre tam bu olayların çerçevesinde Müteferrika da muhtemelen Thököly isyanına katılır, sonra Osmanlı'ya esir düşer yada kendi isteği ile doğrudan Osmanlı tebaasına geçer[195]. Yazar, Müteferrika'nın Türklere karşı savaşan bir asker gibi Türklere esir düşmesi çok az olasılıklı olduğunu düşünür. Bunun dışında Berkes'e göre Osmanlı tebaasına geçtiği zaman İbrahim 20 yaşında olmalı idi ki, De Saussure ve Karácson'un telkin ettikleri gibi 1674'de değil, ancak 1670 veya 1671'de dünyaya gelmiştir.

Sonuç olarak Berkes'e göre, genç Müteferrika'nın Unitarian mezhebine yatkınlığı onun kişiliğinin anlamasına yardımcı olur. Müteferrika'nın matbaacılığa, müspet ilimlere, coğrafya ve tarihe karşı gösterdiği yakın ilgi ve Teslise aleyhtar görüşü İspanyol asıllı Michael Servetus (1511–1553) ve

Macar asıllı Dávid Ferenc (ö. 1579) gibi Unitarian mezhebinin önde gelen isimlerin dışında Isak Newton ve John Locke gibi 17. yüzyılın meşhur Protestan bilim adamların tarafından da paylaşılır[196].

Yukarıda özetlediğimiz geniş makalesine ilave olarak iki yıl sonra (1964) basılan Berkes'in başka bir yazısında Şevval 1100/19-28 Temmuz 1690 tarihli bir Osmanlı belgesine dikkat çekilir. Söz konusu belgeden İmre Thököly'nin, katibi İbrahim'e değerli hizmetlerinden dolayı Erdel Mureş nehri dolaylarındaki bir değirmenin temlik edilmesi doğrultusundaki arzusunun Osmanlı devleti tarafından icra edildiği anlaşılır[197]. Berkes'e göre bu belgede bahsedilen İbrahim isimli kişi, Müteferrika ile aynı şahıs olup olmadığı kontrol edilmesi icap eder. Hatta muhtemelen yazarın orijinal ismi Abraham olup, belgede Osmanlıca'ya uygun bir şekilde İbrahim olarak yazılmış olabileceğini de tahmin eden Berkes, bu yazarın mühtedi olup İbrahim ismini aldığını da düşünür[198].

Yine 1964 yılında İngilizce olarak basılan *Development of Secularism in Turkey* (*Türkiye'de Sekülarizmin Gelişmesi*) başlıklı kitabında aynı görüşleri savunup Berkes, De Saussure'ün Müteferrika'nın esir düştüğü doğrultusunda yazması, bir nevi yurttaşın mühtedi oluşunun serbest değil de, zoraki bir şekilde gerçekleştiğini yazarak onu temize çıkartmak istediğini vurgular[199]. Aynı görüşleri Berkes'in *İslâm Ansiklopedisi*'nin Batılı versiyonundaki İbrahim Müteferrika maddesinde[200] ve Türkçe basılan *Türkiye'de Çağdaşlaşma* başlıklı kitabında da görürüz[201].

Rusya'dan desteklenen Avusturya ile Fransa'dan destek alan Osmanlı İmparatorluğu arasında 1736-1739 tarihli savaş esnasında sadrazama gözlemci olarak tayin olunan Fransalı Charles Peyssonnel, 1738'de Sofya yakınındaki Osmanlı ordugahında İbrahim Müteferrika ile tanışır ve hazırladığı raporda onun Unitarian olduğuna dair önemli işaretler verir:

"Öbür yanımda komşum İbrahim Efendi var, siz onu kuşkusuz tanırsınız, Türk basımevinin kurucusudur, Macar asıllı, eskiden (Üçleme inanmayan Protestan) papazı imiş, bugün Türk (Müslüman). Çok iyi bir adamdır, hangi nedenle din değiştirmiş olduğunu bilmiyoruBu kafalı adam, bir bilginden daha çalışkandır. Latince'den kimi bilgileri kapsadığı için, onunla tercümansız olarak görüşüp konuşabiliyorum[202]".

1968 yılında çıkmış olan bir makalesinde A. D. Jeltyakov, Berkes'in Müteferrika'nın kendi isteği üzerine Müslüman olduğu doğrultusundaki görüşü doğru olabileceği kabul ederken, bu görüşün kesin delillerle

ispatlanmamış olduğunu belirttir. Jeltyakov'a göre Müteferrika'nın Kalvinist değil de, Unitarian olduğu doğrultusundaki Berkes'in tahmini daha güvenilir görünür[203]. A. Rafikov ise Berkes'in ilk görüşüne katılmaz. Çünkü ona göre Berkes'in görüşü belgelere dayanan delillerle değil, sadece mantık yolu ile ortaya çıkarılan bir iddiadır. Dolayısı ile Rafikov, De Saussure'ün yazdıklarına daha çok güvenir[204]. Belli oluyor ki, aynı görüşü Macar müellifi L. Hopp ta paylaşır. Hopp, 1975'te çıkan Müteferrika hakkında biyografi makalesinde tamamen De Saussure'ün mektubuna dayanır, ancak Berkes'in yazılarını iktibas etmeden Müteferrika'nın Koloszvar'daki Unitarian kolejinde tahsil gördüğünü kaydeder[205].

Niyazi Berkes'in İbrahim Müteferrika'nın Unitarian olduğu iddiası başka araştırmacılar tarafından da genelde tenkitsiz ve doğru olarak kabul edilir[206]. Ancak bunu belirtmeliyiz ki, Berkes'in iddiası tamamen Müteferrika'nın 1710'da yazdığı *İslâm Risalesi*'ndeki aktardığı görüşlere dayanır. Burada bu risale gibi yazılara ne derecede güvenebileceğimiz diye bir soru işaretinin koyulması gerekir. Metinde Müteferrika kendisi hangi Protestan mezhebine mensup olduğunu açıklamaz[207]. Muhtemelen hangi neden ile ve ne zaman mühtedi olduğuna ışık tutabilecek tek belge İbrahim Müteferrika'nın Müslüman olduğu karşılığında kisve bahası ödenmesi için yazdığı dilekçedir. Tabii, böyle bir dilekçe yazmış ise. Bu tür dilekçelerde genelde klişe ifadeler kullanılırken, bazen İslâm'ı kabul etmeye yönlendiren nedenler de ayrıntılı olarak aktarılır[208]. Sofya Ulusal Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü'nde 1670'li ila 1870'li yılları arası tarihli bu nevi birçok belge saklanmaktadır ki, bazıları Bulgarca'ya tercüme edilip basılmıştır[209]. Ne yazık ki, basılan dilekçeler arasında Müteferrika adına yazılan herhangi bir dilekçe rastlanmaz. Fakat henüz basılmamış belgelerin arasında böyle bir arzuhalin bulunduğu olasılığını inkar etmemeliyiz, çünkü basılan belgeler arasında Humbaracı Ahmed Paşa adı ile mühtedi olan Avusturyalı general Marquis de Bonneval'in nafakasının artırılmasına dair 1731 tarihli bir ferman sureti de yer alır[210].

Coşkun Yılmaz'ın belirttiği gibi Müteferrika'nın *İslâm Risalesi*'nin yazdığı 1710 yılından önce hayatı ile ilgili bilgiler eksiktir. Yılmaz'a göre risalenin dilinden ve yazılış tarzından hareket ederek tahmin edilebilir ki, Müteferrika 1710'a kadar artık Türkçe'yi ve İslâm kültürünü iyi öğrenmiş ve muhtemelen bir taraftan matbaacılık ile uğraşıp, diğer taraftan memuriyet kariyerine girmiştir[211].

T. Halasi Kun ve Niyazi Berkes, *İslâm Ansiklopedisi'*nin Türk ve Batılı versiyonlarındaki maddelerinde İbrahim Müteferrika'nın Osmanlı idare sistemindeki kariyeri hakkında bilinenleri aktarırlar. İkisi de bu kariyerin *İslâm Risalesi*'nin yazdığı 1710 yılından sonra başladığı hakkında hemfikirler. İbrahim, Osmanlı sarayında müteferrika olarak tayin edilir ki, icra ettiği vazifeden dolayı takma adı Müteferrika olur. Saraydaki müteferrikalar sultandan değişik vazifeler ile üstlenirler[212] ve İbrahim Müteferrika genelde diplomatik misyonlar ile meşgul olur. Ansiklopedi maddelerin her ikisinde de yer aldığı üzere Müteferrika'nın ilk diplomatik misyonu Osmanlı İmparatorluğu ile Habsburgların arasındaki 1715-1718 tarihli savaşı esnasında gerçekleşir ki, kendisi 1715'te Viyana'da Savoieli Prens Eugène ile Mora hakkında müzakerelerde bulunur. Ancak bu kayıtlar yanlış ve burada söz konusu olan aynı isimli başka biri olmalıdır[213]. Zira belirtileceği üzere İbrahim 1716'da müteferrika olmuştur.

1716 yılında İbrahim Müteferrika, Macar kralı II. Rákóczi Ferenc'in Avusturya'ya karşı bağımsızlık savaşını destekleyen Macar generallerin yardımcısı olur. Savaş yıllarında Macarlar Osmanlı'ya destek olup, Sofya Ulusal Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü'nde saklanan Osmanlı hazinesinden sağlanan ücret ve nafaka defterinden anlaşıldığı üzere Hotin, İbrail, Rusçuk ve Belgrat gibi Osmanlı kalelerin muhafazasına katılırlar[214]. Káracson'un demirbaş numarası göstermeden iktibas ettiği Zilkade 1128/Ekim-Kasım 1716 tarihli arşiv belgelerine göre Müteferrika, Belgrat'ta bulunan Macarların yanına günlük 60 akçe dirliği ile tayin olunur[215]. Sofya Ulusal Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü'nde saklanan iki belgeye göre bu ücret her on beş gün bir kendisine ödenir. Belgelerden biri 15-30 Recep 1129/26 Haziran-10 Temmuz 1717 tarihleri arasındaki dönem için Macarlara nazır olduğundan ötürü hakkı olan nafakasını ödenmesine dair Müteferrika'nın kendi yazdığı arzuhaldir[216]. Ötekisi ise 1-5 Şaban 1129/11-25 Temmuz 1717 tarihleri arasında bir sonraki on beş günlük dönemi için nafakasının ödenmesine dair dilekçedir ki, Arapça transkripsiyonu ve Bulgarca tercümesi Boris Nedkov tarafından yayımlanmıştır[217]. Daha sonraları İbrahim Müteferrika, Osmanlı topraklarına mülteci olarak sığınan Macar kralı II. Rákóczi Ferenc'in mihmandarı olarak tayin edilir. 1717 başlarında Fransa'dan Gelibolu'ya gemi ile ulaşan Macar kralı, 1717'nin sonlarında ve 1718'in başlarında Edirne'de, ardından İstanbul Yeni köy'de ve nihayet Ağustos 1720'den itibaren Rodosçuk/Tekirdağ'da Osmanlı yönetimi

tarafından teskin edilir[218]. Káracson’a göre İbrahim mihmandarlık görevi ile henüz 1129/1717’de yani Rákóczi’nin Edirne’de olduğu sıralarda üstlenir[219] ki, bu görüşe T. Halasi Kun da katılır. Ancak T. Gökbilgin’e göre Müteferrika, Rákóczi’nin Tekirdağ’a 1720’de yerleştiği zaman[220] onun mihmandarı olur[221] (Berkes de bu görüşü paylaşır). İbrahim bu görevde 1735’te Rákóczi’nin ölümüne kadar bulunur. Müteferrika, 1737 yılında Lehistan ile muahedeyi yenilemek üzere Kiev’e gönderilir. Öte yandan 1736-1739 Osmanlı-Avusturya savaşı esnasında Osmanlı ile Fransa arasında ittifak kurma teşebbüslere katılan Müteferrika, 1738’de top arabacılarının katibi olarak tayin olunur ve Osmanlı devleti ve itaatsiz Macarların adına Orşova kalesinin Osmanlılara teslim edilmesi hakkında Avusturyalılarla görüşür. 1743’te ise Rusya’ya karşı düşünülen Osmanlı-İsveç ittifakına doğru müzakerelere katılan İbrahim Müteferrika, aynı yılda Kaytak hanlığına Ahmed han’ın tayininden dolayı Dağıstan’a gönderilir[222]. Ancak Kemal Beydilli’ye göre Müteferrika’nın bu son misyonunu hakkında bilgileri daha ihtiyatlı değerlendirmeliyiz, çünkü aynı adı altında başka bir şahsın bu görev ile üstlendiği de mümkün olabilir[223].

Erhan Afyoncu’nun 2000’de basılan *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*’ndeki maddesi Berkes’in İbrahim Müteferrika hakkındaki görüşlerine katılır[224]. Üstelik Afyoncu, İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bulduğu Müteferrika ile ilgili yeni belgeleri tanıtır. Bu belgelere dayanan aynı bilgilere 2001’de basılan bir makalesinde de tekrar dikkati çeker[225].

Afyoncu, keşfettiği belgelere dayanarak İbrahim Müteferrika’nın müteferrikalığına tayin edildiği tarihi 25 Rebiüláhir 1128/18 Nisan 1716 olduğu tespit eder. O zamana kadar Abdullah’ın oğlu diye kaydedilen İbrahim 29 akçe yevmiye ile kapukulu sipahilerin 41. bölüğünde bulunur. Avustrurya seferinde gösterdiği hizmetlerden dolayı aynı ücret ile bu tarihten itibaren dergah-i ali müteferrikalarından biri olur. 1721–1723, 1724, 1725, 1729 ve 1737 tarihli birkaç aynı tipten belgelere göre müteferrikalık ulufesi 40, 50, 54, 100 ve nihayet yaklaşık on yıldır aldığı 120 akçeye yükselir ki, son iki maaşı bakımından İbrahim Müteferrika ulufeli müteferrikalar içerisinde en fazla ücreti alan kişi olur[226].

Erhan Afyoncu’ya göre Müteferrika Mora meselesinden dolayı 1715’te Viyana’da Prens Eugéne ile görüştüğü doğrultusundaki T. Halasi Kun’un[227] ansiklopedi maddesinde yazdıklarında –ki, sonra İ. Uzunçarşılı,

N. Berkes vs tarafından bu bilgi tekrarlanmıştır– Nisan 1716'da müteferrika olan İbrahim Müteferrika'yı 1714 yılının sonlarında Prens Eugéne'e gönderilen müteferrika İbrahim Ağa isimli başka biri ile karıştırır[228]. Yeni çıkan bir makalesinde Kemal Beydilli de bu görüşe katılır[229].

Afyoncu bu yazılarında, İbrahim Müteferrika'nın 1716 yılındaki Macarlar ile münasebetleri, II. Rákóczi Ferenc'in mihmandarı olarak tayin edilmesi, 1737'de Lehistan ile müzakereleri, 2 Şubat 1738'den 25 Ekim 1743'e kadar divan-ı hümayun hacegânlığına terfi ederek top arabacıları katibi olması gibi görevleri hakkında yeni keşfetmiş belgeleri de tanıtır. Bunların arasında Müteferrika'nın 1743 yılın sonlarındaki Dağıstan seyahatinden sonra 14 Kasım 1744 ila 7 Kasım 1745 tarihleri arasında divan-ı hümayun tarihçiliği görevinde bulunmasına dair belge de yer alır. Bu bilgiden hareket ederek Afyoncu, Müteferrika'nın son bir görev daha icra etmiş olduğunu tespit eder. Şöyle ki, İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Osman Ersoy'ın yazılarında 1744 yılında İbrahim Müteferrika'nın girişiminin sayesinde Yalova'da devlet tarafından açılan kağıt imalathanesinin emini olarak bahsedilen divan-ı hümayun tarihçisi İbrahim Efendi[230] aslında Afyoncu'ya göre İbrahim Müteferrika'dan başka biri değildir[231]. Halbuki, Bulgar araştırmacısı Boris Nedkov, Uzunçarşılı'nın yazısını iktibas ederek ve başka delil göstermeden henüz 1966'da bu imalathanenin nezaretinde İbrahim Müteferrika'nın kendisi bulunduğu yazar[232]. Bunun dışında Afyoncu, T. Halasi Kun ve Niyazi Berkes'in dikkat etmedikleri Ahmed Refik'in 1930'da neşrettiği bir belgeye de dikkati çeker[233]. Söz konusu belge, saray müteferrikalarından İbrahim'in Selanik'e mülteci olarak sığınan İran şehzâdesi Mirza Safi'nin mihmandarı olarak tayin edilmesi hakkında Evasıt-ı Cemâziyelahir 1144/11-20 Kasım 1731 tarihli bir fermandır. Ancak Afyoncu'ya göre fermanda adı geçen İbrahim'in, inanıldığı gibi İbrahim Müteferrika ile aynı şahıs olduğu henüz kesin bir doğrululuk taşımaz, çünkü o dönemde İbrahim ismini taşıyan başka müteferrikalar da bulunur[234].

Kariyeri ile ilgili bazı belgelerin neşredilmesi veya iktibas edilmesine rağmen, İbrahim Müteferrika'nın Osmanlı topraklarına sığınan Macar mültecileri ile ilişkilerinin bazı önemli ayrıntılarına gerektiği kadar dikkat edilmemiştir. Sofya Ulusal Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü'nde Tekirdağ'da II. Rákóczi Ferenc'in mihmandarlığını yapan İbrahim Müteferrika'nın nafakasının ödenmesine dair belgeler saklanır. Bu belgelerin arasında 1133

yılının ilk iki ayları, yani Muharrem[235] ve Sefer[236] (Kasım-Aralık 1720) için Müteferrika'nın mihmandarlık nafakası olan 60 akçe yevmiyesinin ödenmesi ile ilgili arzuhallerin dışında, Rebiü'l-ahir 1134/19 Ocak-16 Şubat 1722[237], Safer 1135/11 Kasım-9 Aralık 1722[238] ve Şaban 1135/7 Mayıs-4 Haziran 1723[239] ayları için artık günde 60 akçelik değil, ancak 50 akçelik nafakasının ödenmesine dair dilekçelerine rastlarız. Bu son üç belgede İbrahim Müteferrika'nın dışında Rákóczi'nin maiyetinde bulunan Mustafa adında bir tercümanın 30 akçelik ve çavuşların toplam 120 akçelik yevmiyelerinin ödenmesi de söz konusu olur. Bu belgelerden anlaşılacağı üzere 1721'de Müteferrika'nın nafakası günde 60 akçeden 50 akçeye azaltılmış ki, bu durum herhalde sonradan Rákóczi'nin maiyetine tayin olunan ayrı bir tercümandan ötürü İbrahim'in tercümanlık çalışmalarının biraz azaldığını yansıtır.

Tayyip Gökbilgin'in bulduğu II. Rákóczi Ferenc ve tevabiine dair arşiv malzemesi arasında İbrahim Müteferrika ile alakalı belgelerin en erkeni Safer 1135/Kasım 1722 tarihlidir. Gökbilgin, bunun ve benzer muhtevalı Rebiü'l-ahir 1140/Aralık 1727 tarihli diğer bir belgenin faksimilelerini de verir[240]. Ancak tarihçi, bu iki belgenin dışında iktibas ettiği çok daha belgeleri yorumsuz bırakır. Onlardan üçü Cemazi'ü-levvel 1138/Ocak 1726[241], Cemâziyelahir 1138/Mart 1726 ve Ramazan 1138/Mayıs 1726[242] tarihli olup İbrahim Müteferrika'ya 50 akçe, tercüman Mustafa'ya 30 akçe ve çavuşlara 120 akçe yevmiyelerinin ödenmesine dair başdefterdarın telhisleridir. Başdefterdarın Muharrem 1148/Mayıs 1735 tarihli diğer bir telhisinde ise 8 Nisan 1735'te ölen Rákóczi'nin generallerinin maiyetinde bulunan Müteferrika, ismi belirtilmeyen tercüman ve bu defa bir kişi çavuşa Zilhicce 1147/24 Nisan-23 Mayıs 1735 nafakalarının ödenmesi söz konusu olur[243]. Bu belgeden belli olduğu gibi İbrahim Müteferrika'nın Macar mültecilerinin yanındaki görevi bu yana tarih yazıcılığında inanıldığı gibi Rákóczi'nin ölümü ile bitmez, ancak diğer belgelerden tespit ettiğimiz doğrultusunda 1738 yılına kadar devam eder. Örneğin İbrahim Müteferrika ve yine adı zikredilmeyen tercüman adına İstanbul'da yerleştirilen Macar mültecilerinin yanındaki icra ettikleri vazifelerinden dolayı Şevval 1150/22 Ocak-19 Şubat 1738 ayına ait nafakalarının ödenmesi için yazılan arzuhal Zilkade 1150/Mart 1738'de onaylanır[244]. Buna benzer Muharrem 1151/21 Nisan-20 Mayıs 1738 ayına ait ödemeler ile ilgili arzuhal Rebiü'l-evvel 1151/Haziran 1738'de

onaylanır[245]. Bu belgelerde bahsedilen Müteferrika’nın yevmiyesi yine 50 akçedir.

Ancak İbrahim Müteferrika, II. Rákóczi Ferenc’in vefatından sonra Macar generallerinin yanında görevini sürdürmüş ise de, mültecilerin başına geçen Ferenc’in oğlu Rákóczi Joszef’in mihmandarlığını yapmaz. Bu durum, söz konusu Nisan 1735 sonrası arzuhallerde Joszef’in ismi geçmemesi ve Joszef’in 23 Şaban 1151/5 Aralık 1738 tarihli tereke defterinden anlaşılır. Rákóczi Joszef, 10 Kasım 1738’de Rusçuk dolaylarındaki Çervena voda köyünde ölür[246] ve Rusçuk kadı sicilinde kaydedilen tereke defterine göre ona mihmandarlık yapan kişi saray kapucubaşılarından El-Hac Mehmed Ağa’dır[247].

Rákóczi Joszef, 1736-1739 tarihli Avusturya-Osmanlı savaşı nedeni ile planlanan Macar mültecilerinin Macaristan seferleri esnasında Çervena voda köyünde ordugah kurar. Ancak bu seferin planlamasında İbrahim Müteferrika da önemli bir rol oynar. Babası Ferenc’in vefatından sonra o zamana kadar Fransa’da bulunan Rákóczi Joszef, Marquise de Bonneval yani Humbaracı Ahmed Paşa tarafından Tekirdağ’a gelip ulusal davaları adına Macar mültecilerin başına geçmesi için ikna edilir[248]. 1737 yılının Ağustos-Eylül aylarında sadrazamlık makamında bulunan Muhsinzâde Abdullah Paşa’nın sultan I. Mahmud’a sunduğu takrize göre aynen yazıldığı gibi matbaacı İbrahim Efendi, İngiliz, Felemenk ve Fransız elçilerin tercümanlarının, yanında çalıştıkları elçilerin Osmanlının bu savaşta Erdel ve diğer Macar topraklarında kargaşalık yaratmak için neden Humbaracı Ahmed Paşa’yı ve Rákóczi Joszef’i kullanmadıklarına hayretlerini bahsettiklerini dile getirir. İbrahim Müteferrika’nın bu ihbarı üzerine sadrazam sultana Humbaracı Ahmed Paşa’dan istifade etmesini teklif eder. Öte yandan sultan, Tekirdağ’da bulunan Rákóczi Joszef’i İstanbul’a davet edip onu orada büyük itibarlar ile karşılar[249]. Ocak 1738’de sultan ahitname verip, onu Erdel prensi ve Macaristan dükü ilan eder[250]. Ardından Rákóczi Joszef tevabii ile birlikte Çervena voda’da ordugah kurar[251]. Ancak Muharrem 1151/21 Nisan-20 Mayıs 1738 ayı bir evin kirasının ödenmesine dair Kıralzâde Rakoçi, yani Rákóczi Joszef’in tarafından yazılan arzuhalden anlaşıldığı gibi tevabilerinden bazıları İstanbul Galata’da kalır[252]. Ve II. Rákóczi Ferenc’in vefatından sonra İbrahim Müteferrika İstanbul’da kalan bu Macar mültecilerin yanında mihmandarlık görevine devam eder.

Osmanlı belgelerine göre İbrahim Müteferrika’nın II. Rákóczi Ferenc’in mihmandarı olarak tayin edilmesi ve öte yandan Mustafa adında ayrı bir tercüman da bulundurulması diğer ilginç bir husustur. Fakat Müteferrika kendisi de tercümanlığa devam eder. Çünkü II. Rákóczi Ferenc, ölmeden önce 1732–1735 ve 1742–1743 tarihleri arasında sadrazam olan Hekimoğlu Ali Paşa’ya yazdığı mektupta “sadık tercümanım İbrahim Efendi’yi padişahın lütuf ve inayetine tevdi ederim” gibi ifade kullanır[253]. De Saussure’ün Rákóczi Ferenc’in ölümünü bildiren 13 Ağustos 1735 tarihli başka bir mektubunda ise matbaacı diye tanıtılan İbrahim Efendi hakkında, saray tarafından ölen prense “dragoman ya da tercüman” olarak tayin edildiği kaydı geçer[254].

Yukarıda sözü geçen Erhan Afyoncu’nun yazılarında İbrahim Müteferrika’nın vefat tarihi meselesi de ayrıntılar ile ele alınır. Müteferrika’nın mezar taşında rakamlar ile ölüm tarihi olarak 1160/1747 diye yazılıdır. Ancak mezar taşının kitabesindeki şair Abdurrezak Nevres (ö. 1762)’in yazdığı mısrada düşürülen tarih 1158/1745 yılı olduğundan dolayı araştırmacıların çoğu 1745 tarihi Müteferrika’nın ölüm yılı, 1747 tarihi ise mezarının yapım senesi olduğu kabul ederler[255]. Ancak Afyoncu’nun arşivde bulduğu 25 Muharrem 1160/6 Şubat 1747 tarihli bir belgeye göre İbrahim ibn-i Abdullah adında vefat eden bir kişinin müteferrikalık görevi ve ulufesi başkasına devredilir. Afyoncu’ya göre burada sözü geçen kişi İbrahim Müteferrika kendisidir ve dolayısı ile ölüm tarihi kesin olarak 1160/1747 yılıdır. Üstelik Afyoncu’nun tespit ettiği vefat tarihi Ahmed Refik tarafından neşredilen Evahir-i Muharrem 1160/2-11 Şubat 1747 tarihli bir ilmühaberden desteklenir. Başmuhasebe makamına yazılan bu ilmühaberde İbrahim Müteferrika’nın vefatından dolayı matbaa faaliyetleri aynı şartlar altında Rumeli kadılarından İbrahim Efendi ve Anadolu kadılarından Ahmed Efendi’ye sultanın emri ve fermanı ile devredildiği bildirir[256]. Bu şekilde -Afyoncu’ya göre- matbaanın çalışmaları İbrahim Müteferrika’nın ölümünden hemen sonra başkalarına devredilir. Müteferrika, Kasım Paşa Ok Meydanı’ndaki Aynalıkavak Kabristanı’na defnedilmişken, mezar taşı 1942 yılında kaymakam Reşid Safvet Atabinen teşebbüsü sayesinde buradan Galata Mevlevihanesi mezarlığına nakledilir[257].

Son olarak İbrahim Müteferrika’nın hayatı hakkında şu ana kadar bilinenlerden aile durumuna değineceğiz. Hammer’e göre Müteferrika’nın Küçük İbrahim diye bilinen ve babasının vefatından sonra matbaa

çalışmalarını devam ettiren bir oğlu var[258]. Erhan Afyoncu, Müteferrika'nın İbrahim adında bir oğlunun başka kaynaklarda rastlanmadığı gibi Hammer'in bahsettiği şahıs muhtemelen matbaayı devralan kadı İbrahim Efendi olduğunu düşünür[259]. Öte yandan Afyoncu, İsveç elçisi Edvard Carleson'un 20 Temmuz 1735 tarihli raporundaki Müteferrika'nın beş oğlu olduğu[260] iddiasını İstanbul'u 1734'te ziyaret eden elçinin ilk Osmanlı matbaacısının yanında çalışan yardımcılarını oğlu olarak yorumlamış olabileceğini tahmin eder[261].

Şimdi hayatı ve ailesi ile ilgili sorulara ışık tutar mahiyetinde olan İbrahim Müteferrika'nın yeni bulduğumuz tereke defterini ele alalım.

Her tereke kaydında olduğu gibi bu defterde de müteveffanın ismi, mesleği, yaşadığı yeri ve varislerin adlarını görürüz. İbrahim Müteferrika ise müteferrika olarak tanıtılmaz, ancak muasırların arasında daha çok matbaa çalışmaları ile şöhret kazandığı için "bâsmacı merhûm İbrâhîm Efendi ibn-i Abdurrahmân" olarak tanıtılır[262]. Hemen şunu belirtmeliyiz ki, Erhan Afyıncu'nun bulduğu belgelerde İbrahim Müteferrika'nın baba adı Abdullah iken, tereke defterindeki baba adı Abdurrahman'dır. Aslında daha fazla Abdullah olmak üzere her iki ad da mühtedi olanların baba adı olarak kullanılır. Afyoncu, bulduğu belgelerde geçen "İbrahim bin Abdullah"tan İbrahim Müteferrika'nın kastedildiği doğrulayan aşağıdaki dört esas delilleri dile getirir:

• Mühtedilerin baba adı genelde Abdullah olur.

• Belgelerde bu şahsın 1716'da müteferrikalığa atanması, 1716 yılın sonunda ve 1718'de Osmanlı'ya destek olan Macarların yanında görevlendirilmesi, Osmanlı'ya sığınan II. Rákóczi Ferenc'in maiyetinde olduğu diğer kaynaklardan bilinen İbrahim Müteferrika'nın faaliyetleri ile isabet eder.

• Belgelerde zaman zaman onun tercüman olduğu kayıtları var.

• Belgelerde müteferrikalık hizmetinde olan İbrahim bin Abdullah 1160/1747 yılında ölmüşken, İbrahim Müteferrika'nın mezar taşındaki tarih yine 1160/1747'dir.

Afyoncu'nun dile getirdiği deliller ikna edicidir, ancak onun kullandığı belgelerde ve bizim bulduğumuz tereke defterindeki baba adı faklılığı göze çarpar. Nitekim gerek Abdullah, gerek ise Abdurrahman mana olarak aynı şeyi ifade ederler ki, birincisi "Allah'ın kulu", ikincisi "Rahman olanın (yani yine Allah'ın) kulu" anlamını taşır[263].

Ancak İbrahim Müteferrika’nın tereke defteri ve ondan sonra yazılan bir ek belge, Afyoncu’nun üzerinde ısrar ettiği ölüm tarihini destekler. Tereke defterinin tarihi 20 Rebiü’l-evvel 1160/1 Nisan 1747’dir ki, genelde müteveffa olanların tereke defterleri ölümlerinden hemen yada birkaç aya varan süreden sonra hazırlanır. Çünkü ölünün malını listeye geçirmek ve değerini doğru olarak hesaplamak herhalde biraz zaman alıcı bir muameledir. İbrahim Müteferrika’nın tereke defterinden hemen sonra kaydolunan 10 Safer 1160/21 Şubat 1747 tarihli ve İbrahim Müteferrika’nın ölümü ile ilgili bir hüccet, onun vefat tarihi yine en geç Şubat 1747 olduğunu ispat eder. Söz konusu hüccete göre “bundan akdem vefat eden mezkur Basmacı İbrahim Efendi ibn-i Abdurrahman’ın” terekesinden kızı Ayşe ve hademesine günde 120 akçelik nafaka sağlanır[264]. Tekrarlamak gerekir ise, yukarıda bahsettiğimiz gibi Afyoncu’nun bulduğu İbrahim bin Abdullah’ın ölümünden dolayı müteferrikalık ulufesi başkasına devredilmesi ile alakalı belgenin tarihi 25 Muharrem 1160/6 Şubat 1747 olup, İbrahim Müteferrika’nın matbaacılık ruhsatı kadılardan İbrahim ve Ahmed Efendilere verilmesi bildiren ilmühaberin tarihi ise Evahir-i Muharrem 1160/2-11 Şubat 1747’dir.

İbrahim Müteferrika’nın ölüm tarihi ile alakalı ve çoktan neşredilmesine rağmen şu ana kadar fazla ilgi görmeyen diğer beş kayda dikkati çekmek icap eder. İlki Mehmed Süreyya’ya ait olup, Müteferrika’nın vefat tarihi 1150/1737-38 olarak gösterir[265]. İkincisi De Saussure’ün yukarıda sıkça söz konusu olan ilk Osmanlı matbaasını anlatan 1732 tarihli mektubuna 1759’dan sonra kendisi yaptığı ilavedir ki, orada Müteferrika yine 1738’de öldüğü haberi aktarılır[266]. Diğer üç kayıt tarih gerçeğine daha yakındır. Birisi o zamanlarda Paris’teki Kraliyet Kütüphanesi’nde Türkçe ve Farsça’dan çevirici olarak çalışan Armen adlı şahısa aittir. Armen, 1747-1749 tarihleri arasındaki dönemi İstanbul’da geçirir ve orada ta ilk kaldığı sene içerisinde o zamanki İstanbul Fransız elçisi Comte des Alleurs ile birlikte ilk Osmanlı matbaayı ziyaret eder ve sonra bu ziyareti anlatan ve 20 Eylül 1747 tarihini taşıyan Paris’e bir rapor gönderir. Armen, bu raporunda İbrahim Müteferrika’nın bundan altı ay önce öldüğünü kaydeder[267]. Yani bu kayıt, Müteferrika’nın vefat tarihi aşağı yukarı 20 Mart 1747 olduğunu ima eder. Öte yandan 1780’lerde ilk basılan Ignaz Mouradgea d’Ohsson’un *Osmanlı İmparatorluğu’nun Genel Tablosu* başlıklı eserinde[268] Müteferrika’nın 1746’da öldüğü dile getirilir[269]. Ve son olarak bu defa İstanbul Avusturya elçisi Heinrich von Penkler’in 1746 yılı Haziran

raporunda İbrahim Müteferrika’nın vefat ettiği haberi verilir[270]. Aslında, bu çapraşık kayıtları bir tarafa bırakırsak ve İbrahim Müteferrika’nın mezar taşında yazılan Miladi olarak 13 Ocak 1747’de başlayan 1160 tarihi ile Ahmed Refik’in, Erhan Afyoncu’nun ve bizim bulduğumuz Müteferrika’dan müteveffa olarak bahseden belgelerdeki Şubat 1747 tarihi göz önünde bulundurursak, o zaman İbrahim Müteferrika 13 Ocak ila 6 Şubat 1747 tarihleri arasında aşağı yukarı 75-77 yaşında vefat ettiğini ortaya çıkar[271].

İbrahim Müteferrika’nın tereke defteri onun aile durumuna ilk belgesel bilgiyi sağlar. İstanbul Sultan Selim Han Camii yanında Mismari Şüca mahallesi sakinlerinden olan Müteferrika’nın Hadice Hatun ibnet-i Abdullah adında bir eşi ve babası vefat ettiği zaman buluğ çağına ermeyen (sagire) Ayşe isminde bir öz kızı var idi[272]. Eşinin baba adı onun da Müteferrika gibi mühtedi olduğunun işaretini verir. 1 Nisan 1747 tarihi dolaylarında buluğa ermeyen kızı Ayşe, o zamanki şartlara göre 12 yaştan daha küçük idi[273]. Yani İbrahim Müteferrika oldukça geç yaşta –yaklaşık 63-65 yaşındayken– baba olmuştur. Zaten Şeriat hukukuna göre ölenlerin buluğ yaşına ermeyen çocukları olduğu zaman tereke defterinin hazırlanması icap ettiğinden dolayı bu tereke defteri de hazırlanmıştır ve belki bu talihli tesadüfün sayesinde bugün böyle önemli bir belgeyi elimizde tutuyoruz. Yine Şeriat’taki miras paylaşımı kurallarına göre sekiz paya bölünen Müteferrika’nın mirasından bir pay eşine, yedi pay ise kızına tevcih edilmiştir[274].

İbrahim Müteferrika’nın tereke defterinde başka mirasçı ve çocuklardan bahsedilmezken, yukarıda sözü geçen İstanbul İsveç elçisi Edvard Carleson’a göre Müteferrika’nın beş oğlu, Hammer[275] ve Babinger’e[276] göre Küçük İbrahim diye bilinen bir oğlu var idi. Erhan Afyoncu’nun Carleson’un haberini Müteferrika’nın beş oğlu değil de, matbaasında beş yardımcısı var olduğu doğrultusunda yorumlanması tereke defterinden desteklenir gibi görünür. Çünkü tereke defterinin masraf kısmında İbrahim Müteferrika’nın Mehmed Çelebi, Mehmed ibn-i Ali, Ahmed ibn-i Osman, Ahmed ibn-i Mehmed ve Hafız Abdulkerim Efendi adında beş tevabiine ödenmiş olan aylık ücretleri kayıtlıdır[277]. Bunlar herhalde matbaasında çalışan yardımcılarından başkası değildi ve gerçekten de sayısı en az beşti.

Bazı araştırmacılara göre Müteferrika’nın terekesinden matbaa aletlerini satın alan Kadı İbrahim Efendi, matbaasında yardımcısı ve büyük bir

ihtimalle onun damadı idi[278]. Aslında başta ilki olmak üzere her iki ihtimal de doğru olabilir[279]. Öldüğü zaman kızı Ayşe'nin buluğ çağına ermemesine rağmen Kadı İbrahim Efendi'nin onunla evli ve dolayısı ile Müteferrika'nın damadı olması en azından prensip olarak muhtemel idi, çünkü Şeriat'a göre böyle bir evlilik mümkün olabilir idi[280]. Babinger ise Kadı İbrahim ile Küçük İbrahim'in aynı şahıs olduklarını kabul eder ve dolayısı ile Kadı İbrahim'i Müteferrika'nın oğlu olarak nitelendirir[281]. Nitekim Hammer'e göre 1743-1768 yılları arasında Divan katipliğinde bulunan Küçük İbrahim, İbrahim Müteferrika'nın oğlu idi[282] ve Kemal Beydilli'ye göre bunun Müteferrika'nın terekesinin hazırlandığı zaman artık hayatta olmayan bir hanım ile ilk evliliğinden dünyaya gelmiş olması muhtemeldir[283].

İbrahim Müteferrika'nın tereke defteri onun şahsiyeti ve matbaacı kimliğini açıklayan daha çok sayıda bilgileri içerir ki, bunları görüşleri ve fikir hayatı hakkında şu ana kadar bilinenlerinin bağlamında gözden geçireceğiz.

2. İbrahim Müteferrika’nın Şahsiyeti

İbrahim Müteferrika’nın ilk Osmanlı matbaacısı olduğu tesadüfî bir olay değildir. Niyazi Berkes’in belirttiği gibi Müteferrika sıradan bir matbaacı değil, aynı zamanda belli başlı görüş ve değerlere sahip bir düşünürdür[284]. Öte yandan, Stefan Reichmuth’a göre İbrahim Müteferrika kesinlikle para ve kariyer için İslâm’ı kabul eden ve Osmanlı memuriyetine geçen Avrupa menşeli dönmelerden değildir [285].

Özgeçmişinden ayan olduğu gibi İbrahim Müteferrika’nın şahsiyeti bir taraftan Hristiyan Avrupa, diğer taraftan Müslüman Osmanlı devleti olmak üzere iki farklı coğrafi ve toplumsal-kültürel ortamda şekillendirilir. Fakat hemen belirtmeliyiz ki, Müteferrika bu iki dünyaların ortak sınırı ve “Hristiyanlığın bir mezarlığı” (“cimetière de la chrétienté”) [286] teşkil eden Macar topraklarında –daha doğrusu Erdel’de– dünyaya gelip büyür. Yukarıda bahsettiğimiz gibi 16. yüzyılın ortalarından 1680 yılına kadar Erdel Osmanlı himayesinde bulunan bir prenslik olarak Habsburg’ların kontrolünden uzak kalır. Tam o dönemde ise Katolik kiliseyi değiştirme çabasını gösteren Reformasyon süreci hızla gelişir ve Erdel’de Katolik, Kalvinist, Lutheran ve Anti-Trinitarian, yani Unitarian, olmak üzere değişik Hristiyan mezhepleri faaliyet gösterir. Üstelik 1568’de Erdel’in önde gelen feodallerden oluşan ulusal meclis, Avrupa’nın başka yerlerinde hiç olmadığı gibi kiliselere ve onlara bağlı halka serbestçe mezhebini seçme imkanını tanır[287]. Teslis akidesini ve Peygamber İsa’nın tanrısal vasfını ısrar ile inkar eden Unitarianlar[288], İslâm akaidine en büyük yakınlık arz ederler[289] ki, siyasi ve hayati burhanlar esnasında Unitarianism ile İslâm’ın arasında sınır kolaylık ile aşılabilir.

1680’de yine Avusturya’nın kontrolüne geçen Erdel’deki İmre Thököly’nin önderliğinde bazı yerli feodaller Osmanlı devletinden siyasi destek alırlar. Evasıt-ı Safer 1093/9-18 Şubat 1682’de verilen ahitnamenin bir maddesine göre Kalvinist ve Lutheran mezhepleri mensuplarına tamamen dini serbestlik tanınır[290]. 1680’li yılların sonralarına doğru Avusturya’nın savaştaki başarıları oldukça çoğalır ve 1688 yılından itibaren Katolik kilisesi Unitarianları tekrar kendi mezhebine zorlamak yolu ile geri döndürmeye büyük gayretler sarf eder. Ancak buna karşın birçok Unitarianlar Müslüman olmayı tercih ederler. Bu tutum da tıpkı, Fatih Mehmed Mayıs 1453’te kale duvarlarına yaklaşmış durumdayken

Vatikan'ın Katolik kilise ile birleşme teklifine "Türk sarığı" tercih eden İstanbul Ortodoks patriği Genadios Scholarius'un yaptığına benzer.

Koloszvar'daki Protestan kolejlerinden birinde dini eğitim alan genç İbrahim Müteferrika böyle bir coğrafi, tarihsel ve fikri ortamda şahsiyet olarak gelişir. 1710'da yazdığı *İslâm Risalesi*'nde itiraf ettiği gibi daha küçük yaştan Tevrat, Zebur ve İncil'in metin ve tefsirlerini dikkat ile okur. Ancak papaz olmak üzere gereken ehliyeti aldıktan sonra Tevrat'ı artık gizli olarak okumak zorunda kalır, çünkü okunması hocaların tarafından yasaklanır[291]. Berkes'e göre bu yasaklama Katolik kilisenin 1688 yılından sonra Unitarianlara karşı tenkiline bağlıdır[292]. Daha sonra aynı yazıda Müteferrika şöyle devam eder: Tevrat'ı gizlice okuduğu zaman içinde beklenen yeni peygamberin, Peygamber Muhammed'in olacağı haberini veren ayeti bulur ve bu şekilde "hidayete erince" Tevrat, Zebur ve İncil ile Muhammed'in beklenen yeni peygamber olduğunu inkar eden hocalarının yanına gidip ona göre onların temelsiz görüşlerini tartışır[293]. Aslında bu gibi dini tartışmalar Erdel'de çok popüler idi[294]. Berkes'in tahminlerine göre İbrahim Müteferrika Unitarianism'in otoriteli düşünürleri olan Michael Servetus[295] ve Dávid Ferenc'in[296] Teslis akidesini inkar eden ve Katolik kilisesini Tevrat'ı tahrif ettiği doğrultusunda suçlayan kitaplarını okumuş olabilir.

İbrahim Müteferrika *İslâm Risalesi*'nde Unitarian mezhebinin görüşlerini savunurken, Yuhanna İncili'ndeki *tesellici* anlamına gelen *parakletos* ifadesini Servetus'un "Peder'den ayrılan Ruh" yönünde yorumlamasına karşın, Peygamber Muhammed'in unvanı olan Ahmed olarak yorumlar ve dolayısı ile ona göre İsa'dan sonra gelecek Ruh değil, insanlara İslâm'ı getiren Muhammed kendisidir[297].

Risalesinde yazdığı gibi İbrahim Müteferrika koleji bitirdikten az sonra hidayete erir, bu da muhtemelen 1690-1691 yıllarında Osmanlı tebaasına geçmeden önce olduğunu ima eder. *İslâm Risalesi* ise 1710'da[298], yani bu olaylardan 20 sene daha geç yazılmıştır. Bu uzun süre ise İbrahim Müteferrika gibi Suraiya Faroqhi'nin ifadesine göre "sınır geçen eğitimli" (*'educated' border crossers*)[299] insanların yeni ortama uyum sağlamak için ne kadar zamana muhtaç olduklarının bir göstergesidir. Risalenin metninden anlaşıldığı gibi Müteferrika risalenin yazdığı yıllarda bazı gramer ve imla hatalarına rağmen artık Türkçe'yi iyi örenmiş ve İslâm düşüncesi ve kültürünü benimsemiş bir zattır[300].

Halbuki, İbrahim Müteferrika örneğinde yeni ortama uyum sağlamak önceki hayat ile bağları tamamen koparmak anlamına gelmez. Çünkü Hristiyanlık ile İslâm arasındaki hududu geçmesinden 20 yıl sonra da -İslâm akaidi bağlamında olsa da- yine eskisi gibi Hristiyan mezheplerin arasındaki tartışmaları risalenin baş konusu teşkil eder. Aslında burada hatırlatmamız gereken bir şey vardır ki, o da bu risalenin orijinalinde herhangi bir başlık olmamasıdır. Araştırmacıların kullandıkları *İslâm Risalesi* (*Risale-i İslâmiye*) başlığı genelde İbrahim Müteferrika'nın bu risaleyi yeni kabul ettiği dini savunmak amacı ile yazdığını ima eder[301]. Ancak yukarıda ayrıntılarla değindiğimiz 1962'de basılan makalesinde Niyazi Berkes bunu kesinlikle kabul etmez. Ona göre risale, İslâm'ın savunmasından çok Unitarian mezhebinin müdafaasıdır ve dolayısı ile burada *Risale-i Tevhit* gibi bir başlık daha uygun olduğunu düşünür[302].

Risalenin metni neşreden Mahmud Esad Coşan (Halil Necatioğlu) ise takma olsa bile *Risale-i İslâmiye* başlığını uygun görür, çünkü sonuçta Müteferrika metinde Tevrat, Zebur ve İncil'deki Peygamber Muhammed ile ilgili haberleri aktararak neden İslâm'ı kabul ettiğini anlatır[303].

Burada herhalde İbrahim Müteferrika'ya benzer şekilde düşünce transformasyonu yaşamış olan diğer bir zatın öyküsünden bahsetmek uygun olur. Söz konusu olan şahıs 1867'de İran'da dünyaya gelen Katolik papazı David Benjamin'dir. 1892-1895 yılları arasında Roma'daki Propaganda Fide College adlı kolejinde tahsil gördükten sonra İran'da misyoner olarak çalışır, fakat 1900 yılında bir kenara çekilip Hristiyan mukaddes kitaplarını dikkat ile okur. Sonuçta Katolik mezhebinden vazgeçip, 1903'te İngiltere'yi ziyaret ettiği sırada Unitarian cemaatine mensup olur. 1904'te bu cemaatten yine İran misyonu ile görevlendirilen David, yolu oradan geçtiği için İstanbul'da konaklayıp dönemin şeyhülislâmı ve diğer dini adamlar ile görüştükten sonra Abdulahad Davud ismi ile İslâm'ı kabul eder. Sonraları Tevrat, Zebur ve İncil'deki İsa'dan sonra gelecek peygamber hakkında haberlerin Peygamber Muhammed'i kastettikleri savunan *Kitab-ı Mukaddes'te Muhammed* (*Muhammed in the Bible*) başlıklı bir kitap yazar[304].

David Benjamin olayı İbrahim Müteferrika'nın düşünce transformasyonunu daha iyi anlamamızı kolaylaştırır. Belli ki, Teslis'i inkar eden Unitarian düşüncesi ve İslâm akaidi birbirine öyle bir yakınlık teşkil eder ki, Unitarianlarından bazıları sonradan kolayca Müslüman olabilirdiler. Macar topraklarında ise yaşayan Unitarianlar herhalde buraya yerleşen

Müslümanlardan mühtedi olmak için teşvik görüyorlardı. En azından 1581-1582 senelerinde Papa tarafından Osmanlı idaresinde Macar topraklarına gönderilen Piskopos Bonifacius'un raporlarında burada yaşayan Katoliklerin arasında Erdel'den gelen Anti-Trinitarian, yani Unitarianların yerleşmesinden ve yerli Müslümanların Unitarianları desteklemeleri aksine Katolikleri çok tanrılara inandıkları diye suçlamalarından endişe eder[305]. Bundan dolayı da diğer Hristiyan mezhepleri Unitarianları İslâm'ı yayan bir mezhep olarak nitelendirirler. Aslında Macar topraklarındaki Osmanlı idarecileri Unitarianlara karşı fazla ilgi göstermezler, çünkü Unitarianlardan bazıları doğrudan İslâm'ı kabul edeceklerine Unitarianism ile İslâm'ın yeni ortak bir din olarak birleşmesini arzu ederler. Dolayısı ile Osmanlılar genelde buradaki dini tartışmalarda tarafsız kalmayı tercih ederler, fakat Papa'nın gönderdiği misyoncuları il başta casus olarak kabul ettikleri için[306] muhtemelen Unitarianlara karşı da desteğini artmış olabilirler. Sonuçta bütün bunlar bize gösterir ki, İbrahim Müteferrika'nın Unitarian'dan Müslüman oluşu onu düşünce buhranına sokmamıştır. Tam aksine, doğal olarak fikri gelişmeleri sonucu kendi iradesi ile yada biraz o zamanki tarih olaylarının etkisi altında Unitarian'dan Müslüman olmuştur.

Ancak bunu unutmamalıyız ki, yazdığı *İslâm Risalesi* yıllar önce kendi iradesi üzerine değil de, muhtemelen zor şartlardan ötürü mühtedi olduğunu psikolojik bakımından yeniden değerlendirme denemesi de olabilir. De Saussure'ün yazdıkları doğru ise, o zaman *İslâm Risalesi* acı tat verici bu olayların sonradan daha olumlu bir şekilde yorumlanmasına yönelik bir çalışmadır. Ve bu şekilde İbrahim Müteferrika kendi gerçek özgeçmişinin yerine yaşadığı yeni şartlara daha uygun başka bir özgeçmiş yaratmış olabilir. Diğer bir ifade ile, bu bölümün başında işaret ettiğimiz gibi eski zamanlarda parşömenlerin üzerine yazılan metinlerin silinmesinden sonra üzerlerine yeniden yazılmasına benzer bir durum ile karşı karşıya olabiliriz.

Durum ne olursa olsun, İbrahim Müteferrika'nın bazı muasırların verdikleri bilgiler onun tam olarak Şeriat kurallarına uymayan bir Müslüman olduğu ima ederler. Kendi eli ile yazdığı *İslâm Risalesi*'nde kendine mükemmel bir Müslüman imajı çizerken, aslında hayatında bazı Hristiyan alışkanlıklarından vazgeçmez. Örneğin onun muasırı İstanbul Fransa elçiliğinin tercümanı olan De Laria, elçi Marquise Louis de Villeneuve'e yazdığı 15 Kasım 1737 tarihli raporunda, İbrahim Müteferrika İslâm'ı kabul ettiğine rağmen yeni dininin bütün şartlarına saygı

göstermediğini ve bazen şarabın onun ile sohbetleri daha samimi yaptığını kaydeder[307].

Anlaşıldığı kadarıyla, İslâm'ı kabul ettikten sonra İbrahim Müteferrika eski şahsiyetini ve düşüncesini zihniyetinden tamamen silmez. Tam aksine iki zihniyete ve kültür bakışlarına sahip olur. Bir dinden başka dine geçmesi aslında onda iki kimliğin ve hatta iki şahsiyetin ahenk içinde bir vücutta yaşamına yol açar gibi görünür. Aslında nadir olsa da buna benzer mühtediler Osmanlı tarihinde daha önceleri de görülür[308]. Bunlara benzer bir kahramanın mükemmel psikolojik portresini Orhan Pamuk'un *Beyaz Kale* adlı romanında da görürüz.

Bu bağlamda İbrahim Müteferrika'nın şahsiyetinin diğer ilginç bir tarafı bazı araştırmacıların iddia ettiklerine göre onun ilk Osmanlı masonlarından biri olmasıdır. İlk Osmanlı matbaası yada ilk Osmanlı matbaacısı hakkında yazılan bilimsel çalışmalarda bu iddialara hiç dikkat edilmez. Yalnız yakında çıkan Orhan Erdenen'in popüler tarzda yazılmış bir kitabında bu iddialardan yorumsuz olarak bahsedilir[309]. Erdenen, İlhami Soysal'ın dünya ve Türkiye'deki masonluğun tarihi hakkında yazdığı kitabı iktibas eder. Bu kitapta, 1717 yılında Londra'da ilk mason locası kurulup, 1723'te onun nizamnamesi kabul edildikten sonra III. Ahmed (1703-1730) döneminde İstanbul Galata'da Fransız, Venedikli ve Cenovalıların mensup oldukları yerli bir locanın kurulduğu ileri sürülür. Fransa sefaretinden dönen Said Efendi, İbrahim Müteferrika ile birlikte bir matbaa açtıktan sonra bazı arkadaşları ile birlikte İstanbul'daki Fransız mason locasına mensup olduklarını anlatan kitap, bu locaya sabık Fransız Comte de Bonneval, yani sonradan mühtedi olan Humbaracı Ahmed Paşa'nın da katıldığını ilave eder[310]. Nitekim, Soysal'ın iddiaları tamamen o dönemde Türk masonluğunda yüksek dereceye sahip olan Kemalettin Apak'ın sırf loca mensuplarına atfen yazılan ve 1958'de basılan Türk masonluğu konulu kitabına dayanır[311]. Ancak Kemalettin Apak bunları yazarken, herhangi bir kaynak veya delil göstermez. İslâm dünyasındaki masonluk hakkında ciddi bir araştırmacı olan Thiery Zarkone'ye göre Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk Frank-mason localar 1738 yılında İzmir ve Halep'te kurulur. İstanbul'daki locadan bahseden ilk kaynak, 1748 senesinde sultan I. Mahmud (1730-1754)'un emri üzerine bu locanın zorla boşatılmasını anlatır. Zarkone, İbrahim Müteferrika'nın muhtemel masonluğu hakkında Apak'ın yazdıklarının dışında başka bilgilere ulaşmaz[312]. Türk masonluğu hakkında daha yakında çıkan kitaplarda ise eski kitaplarda yazılanlardan

farklı olarak daha ihtiyatlı bir yaklaşıma şahit oluruz. Örneğin Tamer Ayan, kitabında Said Efendi ile Humbaracı Ahmed Paşa'nın "muhtemelen" ilk Türk masonlarından olduklarını yazar[313]. Bu durumda İbrahim Müteferrika'nın mason olup olmadığı hakkında kesin bir hükme varmak şimdilik mümkün değildir, ancak mason olması mantıksız görülmez, çünkü zaten masonlar Katoliklere kıyasla Protestanlara çok daha sıcak bakarlar ve Protestan mezheplerini "yarım masonculuk" olarak değerlendirirler[314].

İster mason olsun, ister olmasın, İbrahim Müteferrika'nın entelektüel profili kesinlikle Protestanlık ile İslâm'ın düzenli ve ahenkli, yani en azından psikolojik problemleri yaratmayan kültürel bir karışımdır. İkilik kültürel kimliğine sahip olduğundan dolayı İbrahim Müteferrika bir yakadan diğer yakaya Gérald Duverdier'nin güzel ifade ettiği gibi "fikir geçirici"dir (passeur d'idées)[315]. Şöyle ki, iki dünya arasındaki hududu geçince, aslında sadece diplomatik misyonları ile değil, belki daha çok iki kültür ve medeniyet arasında köprü kurduğu için her iki dünyaya da sadık kalır. Bu durum en ayan şekilde matbaacılık çalışmalarından ve onun aşağıda sıraladığımız ve çoğu matbaasında bastığı Latince'den Türkçe'ye tercümeleri ve orijinal eserlerinden belli olur:

• 1710'da kaleme alınan *Risale-i İslâmiye* diye araştırmacıların isimlendikleri risalesi (basmamıştır)[316].

• Matbaanın ilk baskısı olarak 1729'da basılan Vankulu Lügati'nde ek olarak basılan *Vesîletü't-Tıbâ'a*, yani *Basım Yöntemi* başlıklı risalesi.

• Judasz Tadeusz Krusiński'nin yazdığı ve 1720'lilerde İran'daki siyasi gelişmeleri anlatan *Târîh-i Seyyâh der Beyân-i Zuhûr-i Ağvâniyân ve Sebeb-i İndihâm-i Binâ-i Devlet-i Şâhân-i Safeviyân* (*Afganların Gelişi ve Sefevi Şahlarının Devletinin Temellerinin Yıkılmasının Sebeplerini Anlatan Gezginin Tarihi*) eserin tercümesi (1729'de basmıştır).

• Mıknatısın yararları hakkında bir eserin *Füyūzāt-ı Mıknātısiyye* (*Mıknatısın Yararları*) başlığı altında tercümesi (1732'de basmıştır).

• 1732'de basılan *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem* (*Milletlerin Düzeninde Hikmet Usulü*) başlıklı siyasetnamesi.

• Sultan III. Ahmed'in emri üzerine Hollandalı coğrafyacı ve astronomcu Andreas Cellarius'un 1708'de basılan *Atlas Coelestis* (*Gökler Atlası*) başlıklı kitabının *Mecmû'a-i Hey'etü'l-kadîme ve'l-cedîde* (*Eski ve Yeni Astronomi Mecmuası*) başlığı altında ancak 1733'te tamamlayabilen tercümesi (basmamıştır)[317].

İbrahim Müteferrika, matbaasında başka müelliflerin yazdığı eserlerini basarken, değişik ilaveler yapar ve bunlardan Kâtip Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sındaki *Tezyilü't-Tâbi*', yani *Matbaacının İlavesi* başlığı altındaki ek dikkate değerdir[318].

Faik Reşit Unat, İbrahim Müteferrika'nın III. Ahmed döneminde kaleme alınan Osmanlı askerlik sahasında reformlar teklif eden anonim bir projesinin asıl yazarı olabileceğini tahmin eder. Ancak aynı zaman Unat, bu proje II. Rákóczi Ferenc yada 1717 yılın sonunda İstanbul'da bulunan Fransız askeri mühendis Rochefore tarafından hazırlanmış olabileceğinin ihtimali de ihmal etmez[319]. Öte yandan Rus tarihçisi A. V. Vitol bu konuda daha kesin bir düşünceye sahip olup, *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem* başlıklı siyasetnamesindeki fikir ve metin benzerliklerinden dolayı söz konusu projenin müellifi İbrahim Müteferrika'nın olduğunu ileri sürer[320].

İbrahim Müteferrika'nın bu yazı ve tercümeleri ile tarih, coğrafya, astronomi, fizik, siyaset ve askerlik gibi bilim sahalarına gösterdiği yakın ilgi onun eğitimine ve okur olarak şahsi ilgilerine dikkatimizi yönlendirir. Aslında bu konuda onun tereke defteri bize büyük ehemmiyet teşkil eder, çünkü içinde Müteferrika'nın sahip olduğu kitapların başlıkları verilmiştir. Nitekim terekesinden çıkan bu kitap koleksiyonu onun aynı zamanda Hristiyanlık ve İslâm olmak üzere iki kültürel sahalara sadık olduğunu açıkça gösterir.

3. İbrahim Müteferrika’nın Özel Kitap Koleksiyonu

İbrahim Müteferrika’nın evde bulundurduğu kitapları tereke defterinde kayıtlıdır. Genelde oluğu gibi burada da Arap harfleri ile yazılmış olan eserler kaydedilen eşyaların hemen başında yer alır. Bu kitaplardan sonra Müteferrika’nın gündelik hayatında kullandığı giysi, mobilya, nevresim vs. gibi diğer eşya ve ardından da Latin harfleri ile yazılan eserlerin (*Kütüb-i Lâtin*) listesi gelir. Yani, bir yandan İslâm, öte yandan Hristiyan geleneğine has olan kitaplar iki ayrı liste olarak kaydedilmiştir ki, büyük bir ihtimal ile Müteferrika kendisi bu iki yığın kitapları evin ayrı yerlerinde muhafaza etmiş olabilir.

İlk Osmanlı matbaacısı ölmeden önce yüz kadar Arap harfleri ile yazılan kitaba sahip idi. Bu kitapların arasında, Müslüman evlerinde genelde başka kitap olmasa da hemen her zaman bulundurulan *Kur’an-ı Kerim* eksik görünür. Ancak Müteferrika evinde *Tebareke* ismi altında kaydedilen 67-inci *Mülk* suresi ile Kur’an’ın *Amme* diye bilinen ve 78’inciden 114’ücüye kadar sureleri havi eden son cüzün tefsiri bulunmaktaydı (1)[321]. Listede mecmua (2) ve risale (80) olmak üzere hadisler ile ilgili iki eser yer alır.

Müteferrika’nın özel kitaplığında Kâtip Çelebi (1609–1657)’nin 17. yüzyıldaki Osmanlı toplumunun gündemi yaratan bazı sorunları ele alan 1656’te yazılmış meşhur *Mizânü’l-Hakk fi İhtiyâri’l-Ahakk* (*En Doğrunun Seçilmesinde Adalet Terazisi*) başlıklı risalesini görürüz (31)[322]. Muhtemelen bu risalenin Müteferrika’nın görüşlerine etkisi olmuştur, ya da risalede savunulan görüşler ile Müteferrika hemfikirdir. Kâtip Çelebi bu eserinde I. Süleyman’ın saltanatından yani 1566’dan sonra Osmanlı ulemasının felsefeyi ihmal ettiğini eleştirir ve ona göre kabiliyetli olan bir kadı sadece fıkıh ve kelam değil, aynı zaman felsefe ve matematiğin dalları olan aritmetik (hesap), geometri (hendese) ve astronomi (hey’et) hakkında da bilgiye sahip olmalı idi[323]. Bunun dışında müellif risalenin sonunda zamanın sultana tarih kitaplarını okuması ve ecdatların vasiyetlerinden ibret dersi almasını tavsiye eder[324].

Müteferrika’nın evde bulundurduğu kitapların konularına dikkat edilir ise onun tam bu bilgi alanları ile yakından ilgilendiği görülür. Kitapların arasında akait ve kelama dair Osmanlı sınırlarında oldukça yaygın olan *Celal Akaidi* (14), *Şerh-i Makasıd* (25) ve Sadeddin Teftezani (1322–

1390)’ye ait *Şerh-i Akaid*[325](67) ile daha birkaç (8, 28, 76, 82) eserlerin başlıkları yer alır[326].

Akait ve kelam dışında İslâm dini ilimlerin tarihinde hikmet adı altında ve akait ile kelama ait konulardan bahseden İslâm felsefesi diye yeni bir ilim dalı da gelişir[327]. Müteferrika bu alanda üç kitaba sahip iken (32, 44, 73) bunlardan biri olan *Tehâfüt* başlıklı eser (32) herhalde sultan II. Mehmed (1451-1481)’in emri üzerine Osmanlı alimi Hocazâde Müsliheddin Mustafa (ö. 1488) tarafından ele alınan risaledir[328]. Hocazâde bu risalesinde el-Gazali (ö. 1111) ile İbn Rüşd (ö. 1198) aralarında tartışmayı tanıtır. El-Gazali, *Tehâfütü’l-Felâsefe* (*Filozofların Yanılmaları*) başlıklı eserinde el-Farabi (ö. 950) ve İbn Sina (ö. 1037) gibi meşhur İslâm filozofların düşündüklerinden farklı İslâm akidelerinin hepsini akıl yolu ile izah edilemeyeceğini ifade ederken, İbn Rüşd ise *Tehâfütü’t-Tehâfüt* başlığı altında ona cevap vermiş mahiyetinde bir risale yazarak el-Farabi’nin ve İbn Sina’nın felsefe görüşlerini ısrar ile savunur[329].

İslâm felsefesi, mantığı ayrı bir dal olarak içeren Eski Yunan felsefesinden esinlenir. Mantık, felsefeden ayrı bir ilim dalı olarak Aristo (Milattan önce 384–322) tarafından geliştirilir ve bu şekilde de İslâm ilim adamları tarafından benimsenir. Bu alanda en meşhur eserlerden biri olan Esirüddin Ebheri (ö. 1264)’ye ait *İsâgoci*[330]başlıklı risalenin bir nüshasını İbrahim Müteferrika’nın tereke defterinde de rastlanır (77).

Müteferrika, otoriteli fıkıhçı Kuduri (972–1037)’nin[331] bir eserinin (37) ve fıkıh, yani İslâm hukuku alanından daha birkaç kitabın dışında (51[332], 76, 84), en-Nesefi (ö. 1310)’ye ait *Menârü’l-Envâr* (*Işıklar Yayan Deniz Feneri*)[333] (53), bu eserin üzerinde Firişteoğlu diye bilinen İbn Melek (ö. 1394-95)’in şerhi[334] (49), bunun üzerinde Osmanlı alimi ve şairi Azmizâde Haleti (1570–1631)’nin yazdığı haşiyesi[335] (52) ve ünlü Osmanlı fıkıhçısı Molla Hüsrev (ö. 1480)’in kendisi yazdığı *Mirkâtü’l-Vusul* (*Usullerinin Dibine Götüren Basamaklar*)[336] başlıklı eserinin *Mir’atü’l-Usul* başlığı altında şerhi (59) gibi aynı sayıda usul-i fıkıh (İslâm hukukunun temelleri) alanına ait kitaba da sahip idi. Aynı zamanda hukuk ile alakalı kitapların arasında bir *Kanunname* de mevcut idi (74).

Müteferrika’nın kitaplığında, bir yandan İbn Hacib (ö. 1248)’in *Şâfiye*’sine Carberdi ve Seyit Abdullah’ın yaptıkları şerhleri (41, 48), İsam’ın *İstiâre*si (45), Dinkoz’un ve İzzi’nin risaleleri (64, 77), *Maksud Şerhi* (71) gibi Arap sarfı ve öte yandan İbn Hacib’in *Kâfiyesi* üzerinde

Molla Cami (1414–1492)'nın şerhine İsam'ın yazdığı haşiye (54), yine *Kâfiye* üzerinde bu defa Hindi'nin şerhi (55) gibi Arap nahvi olarak Arapça gramer kitaplarının mevcudiyetine sahip oluruz. Kitaplarının arasında mektup örnekleri içeren bir de kitabı görürüz (30)[337]. Aynı zaman dil ile alakalı ilimlerden belagat yani retorik hakkında es-Sekakki (1160–1229)'nin *Miftâhü'l-Ulum* (*İlimlerin Kiliti*) başlıklı meşhur eserinin ihtisarı ve şerhi olan el-Kazvini (ö. 1338)'nin *Telhisü'l-Miftâh*'ını[338] da rastlarız (68).

Yakın Doğu dilleri ile uğraşan İbrahim Müteferrika, Ferid Vecdi'nin *Kenzü'l-Lügat*[339]*. (5) ve Cevheri'nin meşhur Sihâh* lügatinin Mehmed Vankulu'nun Türkçe adaptasyonu gibi temel Arapça sözlüklere sahip idi. Ancak tereke defterinde kaydedilen ikinci sözlüğünün fiyatına bakar isek, burada herhalde sözlüğün el yazması olan nüshası değil Müteferrika'nın bastığı basılı nüshası bahis konusudur (87). Terekesinde Cemaleddin Hüseyin İncu'nun 1608'de tamamladığı *Ferheng-i Cihankebiri*[340]*. (13) ve Farsça lehçesi olan Pehlevi dili lügati (26) gibi Farsça sözlükler de yer alır.*

Bahsedilen Arapça sözlükler, Müteferrika tarafından İslâm ilim dallarında Arapça olarak yazılan eserlerinin okunmasına yardımcı olmuşken, terekesinde bulunan Farsça sözlükler ise Farsça dilinde olan şiirlerin ve destanların zarifliğinden daha iyi bir şekilde zevk almasını kolaylaştırmış olmalıdır. Müteferrika evinde, divan edebiyatından örnekler (4), Mevlana Celaleddin Rumi (ö. 1273)'nin Mesnevi'sinden bir kısım (17), *Yusuf ve Züleyha* aşk destanı (42), Sadi (ö. 1292)'nin *Gülistan*'ına bir şerh (47), Molla Cami (ö. 1492)'nin *Baharistan*'ı (63), Mir Hüseyin'in *Muamma*'sı (65)[341] gibi şiirsel eserleri ve aruz ile ilgili bazı metin parçaları da (85) bulundurur idi. Bunların dışında terekesinde *Yusuf ve Züleyha* destanının mensur versiyonu (22) ve muhtemelen şairler tercümeihallerini içeren bir tezkirenin şerhi de (40) kayıtlıdır.

Mamafih, bu son kitap tarih yazıcılığına ait bir yazı türü olarak nitelendirilebilir ki, İbrahim Müteferrika Arap harfleri ile yazılan bir çok tarih kitaplarına sahip idi. Bunların arasında Kâtip Çelebi'nin *Takvîmü't-Tevârîh*'i[342] (18) ve *Ahvâl-i Nasâra* (*Hristiyanların Durumları*) başlıklı eser yer alır (74). Bu son kitap herhalde yine Kâtip Çelebi'nin gayrimüslimleri daha iyi ve doğru tanıtmak için yazdığı *İrşâdü'l-Hıyârât ila Târîhi'l-Yunân ve'r-Rûm ve'n-Nasâra* (*Grek, Rum ve Hristiyanların Tarihi Hakkında Doğru İzahat*)[343] başlıklı eserinden başka değildir. Müteferrika

bu eserlerin dışında evinde, Küçükçelebizâde İsmail Asım'ın *Târîh*'i (23), herhalde İbn Ata'nın 1245'te tamamladığı *Dânişmendnâme*'sini[344] kasteden *Dânişmend Hikâyesi* (46), Mehmed'in[345] yada Hüsameddin Efenedi (ö. 1632)'nin[346] iki ciltlik *Târih-i Mir'ât-ı Kâinât* (*Kainatın Aynası*) başlıklı tarih kitabı (29), İbn Arabşah'ın (ö. 1450) *Timur Târihi*[347] (60), Osmanlı'da yaygın olan yazı türlerinden surname[348] (*Sur-i Hümâyun*, 75) ve sultan I. Süleyman'ın hükümdarlığını (1520–1566) anlatan *Süleymânnâme* (76) gibi tarih eserlerini de bulundurur idi. Birçok Osmanlı müellifleri *Süleymânnâme* başlığı altında eser yazar ki, bu yazıların Osmanlı diplomatik ve idari kadroların eğitiminde belli başlı rolü olmuştur[349]. Bu gibi yazılar sıkça minyatürler ile de süslenir[350]. Müteferrika'nın sahip olduğu kitapların arasında *Milel ü Nihal* (*Dinler ve Mezhepler*) eserine de rastlarız (8). Aynı başlığı altında Şehristani (ö. 1153), İbn el-Murteza (ö. 1437) ve el-Makdisi (ö. 1452)[351] gibi muhtelif yazarların Yakın Doğu ve Ak Deniz havzasında yaşayan milletlerin dini ve fikri mezheplerini anlatmak üzere kaleme aldıkları birkaç eserler bilinir. Müteferrika, *Cevâhirü'l-Mevâkib* (*Hükümdarların Maiyetlerinin Cevherleri*, 57) ve ünlü Osmanlı müellifi Gelibolulu Mustafa Ali (ö. 1600)'nin *Nusretnâme* (10) ve 1598'de yazılan *Fusul-i Hall ü Akd* (*İdarenin Unsurları*, 56) başlıklı iki eseri gibi kitaplarına da sahip idi. Sözü edilen son kitapta ise Gelibolulu Mustafa Ali, Osmanlı hanedanının kaderi gelecekte ne gibi tehlikelere maruz kalabileceğine işaret ve tembih etmek amacı ile 32 hanedanın yükselişi ve düşüşünü anlatır[352].

Nitekim İbrahim Müteferrika'nın kitaplığındaki bazı eserler devlet idaresi ve idarecilerin ahlakı konulu siyasetname yada nasihatname yazı türündendir. Bunlar arasında *Hümâyunnâme* başlıklı kitap ta yer alır (66). Bu başlığı altında Osmanlı müellifi Ali Vasi Çelebi (ö. 1543) İslâm dünyasında bu türün en erken örneğini teşkil eden ve Sanskritçe dilinde yazılan *Pançatantra*'nın Farsça lehçesi Pehlevi çevirisi olan *Kalile ve Dimne*'yi Farsça'dan Türkçe'ye tercüme eder[353]. Ancak Müteferrika'nın terekesinde kaydedilen *Hümâyunnâme*'den İranlı yazar Hondmir (ö. 1535)'in Hint hükümdarı Hümayun Han'ın sarayındaki devlet protokolü, idare makamları ve faaliyetlerini anlatan *Hümâyunnâme* eseri[354] kastedilmiş olabilir. Aynı zaman Müteferrika, Osmanlı alimi Kınalızâde (1510–1572)'nin 1564-65'te kaleme aldığı siyaset ahlakı hakkındaki meşhur *Ahlâk-ı Alâi* eserine[355] de sahip idi (7). Müteferrika, kendi

Usulü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Umem başlıklı siyasetnamesini yazarken bu eserden büyük ölçüde yararlanmış olabilir. Müteferrika'nın sahip olduğu bu tür kitaplar arasında yukarıda bahsettiğimiz Kâtip Çelebi'nin *Mizânü'l-Hakk fi İhtiyâri'l-Ahakk* eserini de bahsetmemiz gerekir (31).

İbrahim Müteferrika'nın evde bulundurduğu kitaplar, tarihin dışında coğrafyaya da yakın ilgi gösterdiğini yansıtır. Tereke defterinde Ebu el-Fida (ö. 1331)'nın 721/1321'de tamamladığı *Takvimü'l-Buldân* (*Beldelerin Tavsifi*)[356] (12) ve el-İdrisi (ö. 1165)'nin *Kitâbü Nüzheti'l-Müştâk fi İhtirâki'l-Afâk* (*Ufuklara Erişmek Arzulayanın Zevk Alması İçin Kitap*) ya da *Kitâbü Ruger* diye anılan[357] (16) meşhur coğrafya eserlerini görürüz. Bunların dışında İbn el-Verdi (ö. 1349)'nin *Haridetü'l-Acâib ve Ferideti'l-Garâib* (*Dokunulmamış Acayip ve Başka Yerde Olmayan Garip Şeyler*)[358] (38) ve Kâtip Çelebi'nin *Cihânnümâ* (*Dünya Aynası*, 88) coğrafya kitaplarına da rastlarız. Son eserin Müteferrika'nın evinde sadece Rumeli vilayetini içeren kısmı bulunmuş ki, bu kısım eserin yalnız ilk versiyonunda mevcut idi[359]. İbrahim Müteferrika 1732'de bu eserin tamamlanmamış ve Rumeli topraklarını havi etmeyen ikinci versiyonu basar[360]. Tereke defterinde altı kutu (mahfaza) içinde saklanan *Vilâyet-i Rumeli Cihânnümâsı*'nın müsveddeleri kaydedilmiştir[361]. Büyük bir olasılık ile burada şeyhülislâm Damadzâde Mevlana Şeyh Ahmed Efendi'nin emri üzerine Müteferrika'ya sağlanan Kâtip Çelebi'nin kendi yazdığı müsveddeler[362] söz konusudur.

İbrahim Müteferrika, el-Kazvini (ö. 1283)'nin *Acâibü'l-Mahlukât* (*Acayip Varlıklar*) adlı kozmoğrafya kitabına[363] da sahip idi (24). Arapça olarak yazılan bu eserin Ahmed Bican (15. yy), Rukneddin Ahmed (15. yy), Sururi (ö. 1562) ve Ali el-Ginayi el-İstanbuli (ö. 1582) gibi Osmanlı müellifleri tarafından yapılan harfiyen yada daha serbest olan tercümeleri vardır[364] ki, Müteferrika evinde bu eserin Arapça metnini mi yoksa onun Türkçe tercümesini mi bulunduruyor sorusuna kesin cevap vermek mümkün değildir. Üstelik Hüsameddin el-Burusavi (ö. 1632)'nin yazdığı coğrafik-dini eseri aynı adı taşır[365]. Müelliflerinin tespit edemediğimize rağmen, ancak başlıklarından hareket ederek Müteferrika'nın tereke defterinde kaydedilen daha beş kitabın coğrafya konulu olduklarını tahmin edilebilir (34, 39, 58, 62, 78)[366].

İbrahim Müteferrika, muhtemelen ünlü Osmanlı kapudan paşası ve astronomcu Seydi Ali Reis (ö. 1563)'in[367] usturlap[368] hakkında yazdığı

risale (69), Ali Kuşçu (ö. 1474)'nun *Fethiye*'sinin yine Seydi Ali Reis'in Arapça'dan Türkçe'ye *Hulâsatü'l-Hey'et* (*Astronomi hakkında Kısa Bilgiler*) adı altında yaptığı tercümesi[369] (70), yine Seydi Ali Reis'in aynı eserinin yada bu yazarın *Mirâtü'l-Memâlîk* (*Memleketlerin Aynası*) başlıklı başka bir eserinin[370]*Dibâce* (*Giriş*) kısmı (74), Şeyh Vefa (ö. 1491)'nın[371] yada 16.–18. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Osmanlı müelliflerinden başka birinin[372]*Ruznâme* kitabı (75), bir astronomi kitabından ayrı parçalar (86) ve *Kitâbü'l-Muhit minü'n-Nücum* (*Yıldızlar İlminden Okyanus Kitabı*) başlıklı eser (50) gibi astronomi ile ilgili birçok kitaba da sahip idi. Sözü edilen son eser ise büyük bir ihtimal ile yine Seydi Ali Reis'in denizcilerin yıldızlara göre yolunu tespit ve bulmalarına yardımcı olmak maksadı ile yazdığı *Kitâbü'l-Muhît fi İlmi'l-Eflâk ve'l-Ebhur* (*Felekler ve Denizler İlminden Okyanus Kitabı*) eserinden[373] başkası değildir. Bunun dışında Müteferrika'nın terekesinde Ebu el-Hüseyin es-Sufi (ö. 986)'nin Osmanlı topraklarında oldukça yaygın ve Arapça'dan Farsça'ya ve Türkçe'ye çevirileri olan *Suver-i Kevâkib* (*Takımyıldızlar*) astronomi eserini[374] de görürüz (6). Aynı zaman kitapların arasında *Mecmua-i Hey'et* (*Astronomi Mecmuası*) başlıklı bir esere (79) rastlarız ki, herhalde yukarıda bahsettiğimiz İbrahim Müteferrika'nın basılmamış *Mecmû'a-i Hey'etü'l-kadîme ve'l-cedîde* (*Eski ve Yeni Astronomi Mecmuası*) başlığını taşıyan Latince'den Türkçe'ye çeviri eseridir[375].

İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinde kitapların bazıları başlıkları ile değil yazarlarının isimleri ile kaydedilmiştir. Örneğin Ali Kuşi altında Ali Kuşçu'nun[376] (76, 83) ve Bircandi (ö. 1528)'nin [377] (20) adlarına rastlarız ki, ikisi de astronomi, matematik, kelam ve mantığa dair değerli eserler yazmıştır. Müteferrika, astronomi ile bağlı olan matematik konulu kitaplara sahip iken, bunlardan ikisinin aritmetik (hesap) ile ilgili olup müellifi yada başlığı belirlenmemiştir (15, 35). Diğer iki kitap Eski Grek matematikçi Öklit (Milattan önce 3. yy)'in geometri nazariyesini açıklayan eserlerdir (3, 11). Bu eserlerden biri tereke defterinde basma olarak kaydedilmiş ve dolayısı ile 1594'te Roma'da basılan Nasıreddın et-Tusi'nin *Tahrîrü'l-Öklîdes fi Usûli'l-Hendese* (*Öklides'in Geometri Usullerinin Tahriri*)[378] eserinin bir matbu nüshası olmalıdır. Burada işin ilginç tarafı bölümün başında bahsettiğimiz Jale Baysal'ın tiyatro oyununun baş kahramanı İbrahim Müteferrika'nın aynı basma kitabı Macaristan'dan Osmanlı topraklarına kendisiyle beraber getirmesidir[379]. Yani tereke

defteri gibi bir Osmanlı belgesi söz konusu oyunda tahmin edilen bir olayı en azından kısmen doğrular, çünkü Müteferrika bu Batı Avrupa'da basılan Arapça kitabı Macaristan'da değil, belki de Osmanlı tebaasına geçtikten sonra temin etmiş olabilir.

İbrahim Müteferrika'nın evdeki kitaplığında, Batı Avrupa'da basılan diğer Arapça eserlerden büyük rağbet gören İbn Sina'nın *Kitâbü'l-Kânûn fî't-tıbb* (*Tıbbın Kanunları Hakkında Kitap*)[380] başlıklı eserine yapılan en meşhur şerhlerden biri olan İbn Nefis (ö. 1288)'in *Mucez* (*Kısaltılmış Versiyon*)[381] adlı şerhin tercümesini de görürüz (21). Müteferrika'nın sahip olduğu kitapların arasında bir *Tıp Mecmuası* (77) ve muhtemelen *Şerh-i İnsân* (61) olmak üzere tıp ile ilgili daha iki eser bulunur. *Şerh-i İnsân*'ın tıbbi bir eser olduğunu "insan" kelimesinden hareket ederek tahmin ederiz, çünkü tıp ile alakalı birçok kitabın başlıkları aynı kelimeyi ihtiva eder[382].

İbrahim Müteferrika'nın evinde, Nevi Efendi (ö. 1598)'nin *Netâicü'l-Fünun* (*Fenlerin Mantıksal Sıralaması*)[383] adlı ansiklopedisi (19) ve bir de *Tabirnâme* (*Rüyaların İzahati*) bulunur (74). Öte yandan tereke defterinde kaydedilen bazı kitap başlıkları değişik ilmi alanlarda yazılan eserler için kullanıldığından dolayı tam olarak hangi ilim dalına ait oldukları tespit edilmesi güçlük teşkil eder. Söz konusu başlıklar yukarıda belirttiğimiz Kuduri'nin fıkıh alanında yada Teftezani (ö. 1390)'nin[384] retorik alanında yazdıkları *Muhtasar* (72), Zeynüddin er-Razi (13. yy)'nin[385] ilmihale dair yada Osmanzâde Ahmed Tayib (ö. 1724)'in[386] tarih ile ilgili yazdıkları *Tuhfetü'l-Muluk* (*Maliklere Hediye*, 76), İbn el-Haim (ö. 1412)'in[387] hesaba dair yada Kahire'de yaşamış olan İbn el-Mulakkin (ö. 1401)'in[388] kadı biyografilerini anlatan *Nüzhetü'n-Nuzzâr* (*Seyredenler için Memnuniyet*, 9)'dır. Aynı şekilde terekede Hayali (27) diye belirtilen müellif ismi akait alanında ünlü Osmanlı alimi olan Şemsüddin Hayali (ö. 1470)[389] yada divanı olan şair Hayali (ö. 1557)[390] olabilir. İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinde başlığı yada yazarı belirlenmemiş daha üç risale (36, 75, 77) ve diğer üç tam olarak tespit edemediğimiz kitap kayıtları vardır (33, 43, 81).

Genel olarak İbrahim Müteferrika'nın sahip olduğu kitaplar İslâm dünyasında ve özellikle Osmanlı topraklarında büyük rağbet gören ve çok yayılan kitaplardır. Aynı zamanda bunu da belirtmeliyiz ki, Müteferrika evinde, matbaasında bastığı Kâtip Çelebi'nin *Takvîtü't-Tevârîh*'i (18), Küçükçelebizâde'nin *Tarihi*'ini (23) ve *Târîh-i Timur*'u (60) bulundurmuş

ve basılı nüshalarının fiyatlarına nazaran bunların fiyatları daha düşük olduğuna göre söz konusu kitaplar herhalde el yazması idi. Öte yandan tereke defterinde muhtemelen Müteferrika'nın *İslâm Risalesi* de kayıtlanmıştır ve yazının özel başlığı olmadığından dolayı sadece risale adı altında kaydedilen eserlerinden biri olabilir (36, 77). Kur'an, hadis, fıkıh, akait ve kelam gibi dini konulu (18-20 kitap), Arap grameri, retorik, sözlük, mektup örnekleri, şiir ve edebiyat gibi dil ile ilgili (22 kitap ve eser), tarih ve siyaset ahlakı (14-17 kitap), coğrafya (10 kitap), astronomi ve matematiğe (15-16 eser) dair kitapların nispi oranlarına bakılır ise, İbrahim Müteferrika'nın dini ilimleri ihmal etmediği, ancak tarih, coğrafya ve astronomi gibi konular ile daha fazla ilgilendiği ortaya çıkar. Müslüman eğitim geleneğinde[391] din ve dil ile alakalı ilimlere üstünlük tanıtılırken, astronomi ve matematik gibi müspet ilimlerin yeri namaz saatlerinin, dinî günlerin ve bayramlarının tespit edilmesi ve İslâm hukukunun önemli bir dalı teşkil eden miras hukuku (feraiz) gerekçesi ile belirlenir. Bu gelenekten farklı olarak İbrahim Müteferrika daha çok tarih, coğrafya, astronomi ve siyasete önem vermiş ve bu durum bir yandan şahsiyetine, öte yandan onun diplomatik faaliyetlere iştirak etmiş olmasına bağlı olmalıdır.

Konu itibarı ile evinde bulunan kitaplar, Müteferrika'nın mühtedi ve Osmanlı tebaasından olduktan sonra muhtemelen medrese müfredat programına göre[392] eğitim gördüğüne işaret eder. Yukarıda belirttiğimiz De Saussure'ün yazdıklarına göre Müteferrika "yıllardır Türklerin dili ve kanunlarını öğrenmiş ve onlarda oldukça ilerleyip kabiliyetli bir efendi olmuş"tur[393]. Nitekim "efendi" unvanını okumuş Müslümanlar ve özellikle medreseyi ziyaret eden veya bitirenler taşırlar[394]. Fakat öte yandan Müteferrika sultan saraylarına bağlı Enderun mekteplerinin birinde de eğitim görmüş olabileceği ihtimalini ihmal etmemeliyiz. Çünkü burada da askeri eğitimin dışında Kur'an ve kıraat, Arapça ve Farsça dili, kaligrafi, şiir, muamma, müzik dersleri de okutulur idi[395].

İbrahim Müteferrika'nın diğer bir muasırı ve tanıdığı Cizvit papazı Holderman'ın izlenimlerine göre ilk Osmanlı matbaacısı bir yandan Latince ve Macarca, öte yandan Türkçe, Farsça ve Arapça biliyordu[396]. İstanbul'a gönderilen İsveç elçisi Edvard Carleson'un 1735 tarihli raporunda ise Müteferrika'nın Doğu dillerinin dışında Latince de bildiği belirtilmiştir[397]. İtalyan papazı Giambatista Toderini, 1780'li yıllarda basılan Türk edebiyatı konulu kitabında Müteferrika'nın Fransızca, Türkçe ve İtalyanca bildiğini

yazar[398]. Sovyet dönemi tarihçisi Rafikov, 1715'te Viyana'ya diplomatik misyon ile gönderildiğinden hareket ederek Müteferrika'nın az çok Almanca konuştuğunu tahmin eder[399]. Franz Babinger ise Müteferrika'nın Fransızca, İtalyanca ve Almanca bildiğini kabul ederken, Latince'ye vakıf olduğundan biraz şüphelenir[400].

Halbuki, İbrahim Müteferrika'nın vakıf olduğu dillerin konusunda Holderman ve Carleson'un yazdıkları daha güvenilir bir mahiyet taşır, çünkü kendileri de Müteferrika'yı şahsen tanırlar idi. Bunun dışında yukarıda da belirttiğimiz gibi Fransalı Charles Peyssonnel, 1738'de Müteferrika'nın Latince'si olduğundan dolayı onun ile rahat sohbet edebildiğini yazar. Eğer Müteferrika Fransızca bilseydi herhalde Peyssonnel ile bu dilde konuşurdu. İbrahim Müteferrika Batı dillerinden kesin olarak Latince'yi bilir idi. Çünkü tanıdıkların müşahedelerinin dışında kendisi yukarıda bahsedildiği gibi Latince'den Türkçe'ye tercümeler yapmış ve bir sonraki bölümde sözü olacak matbaanın açılışı, faaliyeti ve baskılarını anlatan Latince olarak tanıtım yazıları hazırlamıştır.

Nitekim Müteferrika'nın Latince bilmesi müstesna ve şaşılacak bir durum değil, çünkü zaten ta 1844 yılına kadar Latince Macar topraklarında resmi dil olarak kullanılır[401] ve rahatça konuşulur[402]. Sonuçta Koloszvar'daki kolejde aldığı eğitimin dili yine Latince idi. Üstelik Orta Çağ'dan itibaren ta 18. yüzyıla kadar Latince -16. yüzyıldan itibaren önemi giderek azalsa da- Hristiyan Avrupa'nın resmi kilise ve hukuk dili ve uluslar arası diplomatik, kültürel ve ilmi ilişkilerde kullanılan ortak dil idi[403]. Bu bağlamda Müteferrika Fransızca yada Almanca gibi başka Batı dillerine vakıf olmamış ise de diplomatik görevlerinde Latince'yi kullanmış olmalıdır.

Zaten İbrahim Müteferrika'nın Latince bilmesine kesin bir işaret veren onun tereke defterindeki 36 sayıda "Kütüb-i Latin" diye adlandırılan Latince kitapların listesidir. Ancak "Latin" ifadesi iki farklı şekilde yorumlanabilir. Birincisi bu kitapların Latince dilinde, ikincisi değişik Batı dillerinde Latin harfleri ile yazılmış oldukları doğrultusunda yorum yapılabilir. Muhtemelen ikinci yorum gerçeğe daha yakındır, ancak yine de Müteferrika'nın Batı dillerinden en çok yada sadece Latince'ye vakıf olduğundan hareket ederek Latince dilinde yazılan eserlerin çoğunluk teşkil ettikleri tahmin edilebilir. Öte yandan Müteferrika bu kitapların tümünü yada bir kısmını Macaristan'dan mı getirdi yoksa mühtedi olduktan sonra diplomatik ve kişisel ilişkilerinin sayesinde mi onları temin etti veya

Osmanlı sahaflarından mı satın aldı sorusuna açık bir cevap verilmesi mümkün değildir. Büyük bir olasılık ile Müteferrika bu kitapları her üç yol ile temin etmiştir.

Bu ikinci kitap listesinin göze çarpan özelliği Mercator (ö. 1594)'un 1621'de Arncheim'da basılan *Atlas Minor* (*Küçük Atlas*)[404] (1)[405] ve başlıkları ve müellifleri belirtilmeyen başka iki eser (2, 29), atlaslar yani harita koleksiyonları (3, 4, 9, 17, 18, 21, 22, 23, 26) ve çeşit haritalar (20, 24, 36) gibi eserlerin çoğu coğrafya ile alakalı olmasıdır. Burada geleneksel bir Osmanlı kitapçılığına has olmayan bir kürenin var olması dikkate değerdir (25). Aslında Osmanlılar küreyi tanımıyor değil idi, çünkü en azından 1580'te tasvir edilen bir minyatüre göre müneccimbaşı Takiüddin Mehmed (1520–1578)'in yönetiminde geç 1570'li yıllarda faaliyet gösteren Osmanlı tarihinin tek rasathanesinde mücessem bir yer küresi de var idi[406].

Coğrafya konulu kitapların ardından sayı itibarı ile geometri (6, 10, 12, 14, 33), astronomi (11, 13, 27) ve astroloji'ye (30) dair eserler sıralanırken, listede bir Miladi takvim (*Frengi takvim*, 7), Tevrat, İncil (19) ve bir de İncil tercümesi (5) yer alır. Bunun dışında muhtemelen Müteferrika matbaasında basılan Holderman'ın Fransızlara hazırladığı Türkçe gramer kitabı yada başka bir gramer kitabı[407] olan bir gramer kitabından parçalar (32) ve iki sözlük te kaydedilmiştir. Bunlardan biri beş ciltlik olarak *Lugat-i Mensek* başlığı ile kayda geçirilmiş (15) ve herhalde burada 1680'de Viyana'da basılan üç ciltlik Meninski Lügati kastedilir. Doğu bilimcisi Meninski, lügatinde Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerin Latin harfleri ile telaffuzu ve Latince, Almanca, İtalyanca, Fransızca ve Lehçe anlam karşıtlarını verir[408]. Listede bu sözlüğün 9000 akçelik oldukça yüksek değerinde beş cildi kaydedilmiş ki, bu değer tüm Latince kitapların kıymetinin nerede ise yarısını teşkil eder. Bu beş cildin içine 1680 tarihli üç ciltlik baskısının dışında yine Meninski'nin hazırladığı 1687'de basılan ve Latince kelimelerinin Türkçe, Arapça ve Farsça karşıtlarını veren ek cilt[409] de girmiş olabilir. Meninski Lügati, Oryantal dillerine vakıf olan Batılı mütercimlerin esas sözlüğü olmuştur ve bu durumu bariz bir şekilde açıklayan örnek ise 1728–1740 yılları arasında İstanbul'da Fransız elçisi olan Marquis de Villeneuve'ün tüm Fransız elçiliklerinin mütercimlerine bu sözlüğün sağlanması yönünde ısrarıdır[410]. Hammer ise bu sözlüğün İbrahim Müteferrika'nın özel kitaplığına nasıl girdiğine fikir veren ilginç bir detaya dikkatimizi çeker. Sultan I. Mahmud (1730–1754)'un cülusundan dolayı 1730'da Viyana Habsburg sarayını ziyaret eden altmış kişilik heyetin

başkanlığını yapan Tavukcuzâde Mustafa Efendi, ilk Osmanlı matbaasında o zamana kadar basılan kitaplardan birer nüsha hediye eder. Buna karşılık olarak Avusturya sarayı Mustafa Efendi'ye Meninski Lügati'ni bağışlar[411]. Heyet İstanbul'a döndükten sonra herhalde bu hediyelik lügat İbrahim Müteferrika'ya iletilir.

İkinci sözlüğü (28) ise tam olarak tespit edemedik. Listedeki diğer bir ismin tespitlerimiz doğru ise Müteferrika, muhtemelen Heidelberg Üniversitesinde Arap dili profesörü olan Jakob Christmann'ın 1582'de Neustadt'ta basılan *Alphabetum arabicum* (*Arap Alfabesi)* başlıklı Arap gramerine[412] de sahip idi (16). Müteferrika'nın Latince kitaplarının arasında felsefe (31), mantık (35), tıp (34) ve savaş taktiğine (8) dair birer kitaba da rastlarız. Son kitap *Tertib-i Ceng* (*Savaşın Tertibi*) başlığını taşıyarak, muhtemelen Müteferrika'nın askeri konularına oldukça değinen *Usulü'l-Hikem*'in Latince kaynaklarından biri olmuştur.

Konu itibari ile İbrahim Müteferrika'nın Latince kitapları onun coğrafya ve askeri alanında Batılı biliminin kaydettiği gelişmelerini yakından takip ettiğini gösterir ki, Müteferrika bu gelişmeleri matbaasında bastığı kitaplar ile Osmanlı toplumuna tanıtmasını arzular. Sahip olduğu birçok harita ve atlasları ise gerek diplomatik görevlerinin esnasında, gerekse bastığı kitapların haritalarının hazırlanmasında sıkça kullanmış olmalıdır.

Tereke defterinde yapılan hesaplamalara göre İbrahim Müteferrika'nın Arapça kitapların toplam değeri 49 938 akçe (416 kuruş 18 akçe), Latince kitapların toplam değeri ise 21 010 akçe (175 kuruş 10 akçe), yani top yekun 70 948 akçe (591 kuruş 28 akçe)'dir. Ancak bizim yaptığımız hesaplamalara göre Arapça kitapların toplam kıymeti 100 akçe ile daha fazla yani 50 038 akçedir. Bu durumda top yekun değeri de 71 048 akçeye ulaşır. Evi ve basılı kitapları hariç Müteferrika'nın diğer eşyaların kıymeti ise tereke defterine göre 351 168 akçe (2 926 kuruş 48 akçe)'dir (ancak bizim hesaplarımıza göre gerçek kıymetleri biraz daha yüksek, yani 351 980 akçedir). Bu tutardan genelde oldukça pahalı olan cariye ve kır at gibi canlı malın ve matbaa çalışmaları ile ilgili kağıt ve aletlerinin değerlerini çıkarır isek, o zaman eşyaların kıymeti (nakit para dahil) 134 268 akçe (gerçek tutar 135 020 akçe)'ye iner. Yani eşyaların kıymeti kitapların kıymetinden yaklaşık iki misli daha yüksektir. Başka bir deyiş ile Müteferrika'nın basma ile alakalı ve canlı olmayan menkul eşyalarının değerinin üçte biri kitaplara denk düşer ki, bu durum kitabın İbrahim

Müteferrika’nın hayatında ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu bariz bir şekilde gözler önüne sergiler.

4. İbrahim Müteferrika’nın Yaşayış Tarzı

İbrahim Müteferrika’nın tereke defteri, onun giysileri, eşyaları, gayrimenkulları ve canlı malı, yani hayattayken tüm sahip olduğu malına ışık tutar. Bunun dışında bunların defterde belirlenen tahmini değerlerinden hareket ederek, hayatında ne gibi mallara daha büyük önem verdiği hakkında bir fikre ulaşıp, Müteferrika’nın yaşayış tarzını az çok öğrenebiliriz. Aşağıdaki tabloda terekesinde kaydedilen sahip olduğu mallar grup halinde ve toplam kıymetleri ile verilmiştir. Bu şekilde değerlerine göre her bir grubun nispi oranı belirlenebilir.

İbrahim Müteferrika’nın Malları

Mal	**Sayı**	**Akçe olarak Değeri**	**Nispi Oranı %**
Basılı Kitap	2.981 (2976)	2.450.640 (20 422 гр.)	77,2
Ev (Menzil)	1	300.000 (2500 гр.)	9,4
Basma Aletleri		84.000	3
Cariye	3	72.000	2
Evdeki Kitap	136	71.048	2
Basma Kağıdı		56.160	1,7
Mobilya, Nevresim	58	54.071	1,7
Giysi	36	37.262	1,2
Cihaz	7	14.178	0,4
Nakit Para		13.200	0,4
Mutfak Eşyaları	24	11.639	0,4
Kır At	1	4.800	0,2
Silah	2	2.340	0,07
Ev Eşyaları		1.200	0,04
At Eşyaları	5	1.130	0,03
Toplam		3. 173.668	

Tablodan anlaşılacağı üzere İbrahim Müteferrika’nın sahip olduğu malın büyük bir kısmı matbaasında basmış olduğu kitap ve matbaa eşyalarından oluşur. Değer bakımından matbaasının da bulunduğu evi ve üç cariyesi çok geride kalırlar. Cariyelerin yüksek kıymeti, evinde olan kitaplığın değeri ile hemen hemen aynı olması dikkate değerdir. Demek ki -yukarıda da belirttiğimiz gibi- kitap Müteferrika’nın hayatında önemli bir yere sahip idi. Öte yandan onun gibi saray’da görevli olarak cariye sahibi

olması müstesna bir durum değildir. Tereke defterine göre Müteferrika'nın ölümünden sonra cariyelerden biri Gürcü asıllı olan Fatıma, kızı Ayşe'nin hissesine belli ki onun hademesi olarak verilmiştir. Bu işlem zaten tereke defterinin hemen ardından kayda geçirilen 10 Safer 1160/21 Şubat 1747 tarihli hüccete göre yapılmıştır. Çünkü söz konusu hüccette Müteferrika'nın geriye bıraktığı malın değerinden kızı Ayşe ve bir hademesi için günde 120 akçe değerinde nafaka parası sağlanması hükmedilir[413].

İbrahim Müteferrika'nın tereke defteri, gündelik hayatında ev eşyaları ve giysileri pek fazla önemsemediği yönünde bir izlenim yaratır. Ancak oldukça mütevazı olan giysilerin arasında değişik değerli deriden dikilen ve tahmini fiyatları oldukça yüksek olan dokuz tane kürk göze çarpar. Bu durumun bizi fazla şaşırtmaması lazım, çünkü sonuçta Müteferrika'nın diplomatik vazifeler ile üstlenilen bir kişi olarak o zamanlarda şık diye sayılan kürklere sahip olması doğaldır. Her bir toplumda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da sosyal ve mesleki bakımdan giyim kuşamın önemi büyüktür, çünkü yapımı ve taşıması devletçe nizama koyulan giyim kuşam tarzı cins, millet, meslek, sınıfların arasındaki farklılığı belirtir[414]. Aslında Müteferrika'nın sahip olduğu kürklerin bazıları hediye de oldukları tahmin edilebilir, fakat kendisi de herhalde kürk dikilmesini sipariş etmiştir. Çünkü tereke defterinin borç kısmında isimlerinden hareket ederek muhtemelen Bulgar asıllı olan Kürkçü Hristo'ya 240 kuruş ve Terzi Todori'ye 120 kuruş kadar borçları da kaydedilmiştir.

Müteferrika'nın evinde bulunduğu teknik aletlerinden gümüş saat, gümüş hokka ve dürbün dikkatimizi çeker. Evi de fazla büyük olmadığı görünür. Tereke defterlerinde eşyalar genelde bulundukları odalara göre kaydedildiği için ölünün evi kaç ve ne gibi odalardan oluştuğu konusunda az çok tahminde bulunabiliriz. Müteferrika'nın tereke defterinde kaydedilen eşyaların sırasını takip ederek, iki ocak perdesi ve iki ayrı yerde fener ve şamdanların var olmasını dikkate alır isek, evi en azından oturma odası ve mutfak gibi iki esas odadan oluştuğunu görebiliriz. Zaten o zamanlarda ocaklar bir evin her mevsimde kullanılan esas odalarının vazgeçilmez bir öğesidir. Müteferrika'nın oturma odasında bir ocak, bir şamdan ve iki fener, mutfağında ise bir ocak ve bir fenerin tespit edilmesi mümkündür. Cariyeler mutfak eşyalarının hemen ardından kaydedilmiştir çünkü zaten vaktini en fazla yemek yapmak üzere mutfakta geçirirler idi. Cariyeler geceleri de yine mutfakta uyurken, Müteferrika ailesi ise oturma odasında uyumuş olmalıdır. Zaten o dönemde Osmanlı evlerindeki oturma odası yemek için de,

gecelemek için de, misafir karşılamak (selamlık gibi) için de kullanılır. Müteferrika’nın evinin oturma odasında ise muhtemelen duvarların içinde olan dolaplarda onun özel eşyaları, yorgan çarşaf gibi ailenin uyku setleri bulunur idi. Gerek oturma odasına, gerek mutfağında Osmanlı evine has olan örtüler ve yastıklar ile donatılmış minderleri görürüz. Arapça ve Latince kitaplara gelince, onlar herhalde oturma odasındaki iki ayrı dolap yada sandıkta veya bir kilerde saklanır idi. Bazı tereke defterlerinde kitap listesinin sonunda bir sandık ta gösterilir, ancak Müteferrika’nın tereke defterinde herhangi bir sandık kaydedilmemiştir. Bu defterden oturma odası ve mutfak evin üst katta mı, yoksa mutfak Osmanlı ev geleneğine göre taştan inşa edilen alt katta mı bulunur idi tam olarak belli olmaz. Osmanlı evlerinde çoğu zaman mutfak alt katta ve hatta avlunun bir kenarında bulunurken bazen de üst katta yer alırdı. Alt kattaki diğer odalar kiler, ambar ve ahır olarak kullanılır idi. Müteferrika’nın tereke defterinde mutfak eşyaları ve cariyelerden hemen sonra bir kır at yazıldığına dikkat eder isek, o zaman mutfak kır atın bulunduğu bir ahır ile alt katında olduğunu tahmin edilebilir. Üstelik defterde attan sonra kağıt topları ve basma aletleri kayda geçirildiği için herhalde matbaanın çalıştığı oda yada odalar evin alt katta bulunur idi. Dolayısı ile Müteferrika’nın evinin alt katı, mutfak, ahır, matbaa odası yada odaları ve muhtemelen kiler ve depodan oluşur idi. Yaşamak için kullanılan ikinci katta ise ocaktan dolayı kışın da kullanılan oturma odasından başka yaşamak yada başka maksat ile genelde sıcak mevsimlerde kullanılan ocaksız odalar da varolabilir. Her bir Osmanlı evinde olduğu gibi muhtemelen burada da üst katın bir çardağı var idi[415]. Nitekim Müteferrika’nın yaşadığı ev diğer Osmanlı askeri sınıfına mensup olan kişilerin evlerinden pek farklı değil idi. Çünkü tereke defterlere göre onların evleri de az sayıda ancak çok amaç ile kullanılan odalardan oluşur idi[416]. Öte yandan Müteferrika, Orta Avrupa’dan gelen bir kişi olarak o zamanki Avrupa standartlarından pek faklı olmayan ev konforuna sahip idi. Çünkü ta 18. yüzyılın sonuna kadar Avrupa’daki sıradan evler de az sayıda ve çok amaçlı odalardan ibaret idi[417].

Her ne ise, İbrahim Müteferrika’nın sahip olduğu menkul ve gayrimenkul mal yaşayış tarzı nispeten mütevazı olduğu yönünde izlenim yaratır. Burada geçmişinden dolayı Müteferrika’nın mütevazı hayat tarzına önem veren Protestan ahlakını benimsemesi büyük rol oynamış olabilir. Zaten tereke defterinde kaydedilen malların tahmini değerlerinden hareket ederek, Müteferrika’nın hayatında aslında iki önemli şey var idi: diplomatik

kariyeri ve matbaa çalışmaları. O, ev lüksüne değil, kitaplara yatkın idi. Genel olarak, tereke defterinden çizebileceğimiz kişilik portresine göre İbrahim Müteferrika, hayatını maddi değerlerden ziyade kendi ve Osmanlı toplumunun entelektüel gelişimi gibi manevi değerlerine ithaf eden bir kişi idi.

5. Portre ve Otoportre

Her bir kişinin imajının vazgeçilmez olan iki tarafı vardır. Biri, kendi hakkında ne düşündüğü; ikincisi, ötekilerin onun hakkında ne düşündükleridir. İbrahim Müteferrika'ya gelince onun portre ve otoportre galerisinde gezmek mümkündür. Onun otoportresi değişik yazılarda imza atar ve kendini ne şekilde tanıttığından çizilmiş olurken, portresi ise ona atıfta bulunan muhtelif belge ve yazılarda onun ne gibi unvanlar ile tanıtmış olmasıyla tamamlanır.

Matbaasında bastığı kitapların hatimelerinde Müteferrika kendini genelde bu şekilde tanıtır:

"Saray müteferrikalarından İbrahim ki, başkent İstanbul'da açılan matbaada basım yapmak için izin verilmiştir[418]".

Matbaasında 1732'de bastığı Kâtip Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sındaki iki haritada Müteferrika kendini iki faklı şekilde tanınır. Batlamiyus nazariyesine göre gök cisimleri ve felekleri gösteren haritada kendini Coğrafyacı İbrahim olarak tanıtır:

"Saray müteferrikalarından değersiz kul Coğrafyacı İbrahim'in eli ile [çizilmiştir][419]".

İçil, Karaman, Anadolu ve Sivas eyaletlerini gösteren ikinci haritada ise "Tophaneli İbrahim tarafından çizilmiştir"[420] diye belirtilmiştir. Fikret Sarıcaoğlu'nun tahminlerine göre bu kişi İbrahim Müteferrika'dan başka değildir[421]. Aslında bu tahmin doğru olabilir, çünkü Müteferrika'nın tereke defterindeki bazı veriler bunu destekler mahiyetindedir[422].

Genelleştirir isek, İbrahim Müteferrika'nın kendi çizdiği otoportresinde Tophane semtinden, saray müteferrikalarından matbaa çalışmalarına izin verilen coğrafyacı bir figürün çizgilerini görürüz.

Osmanlı resmi belgelerinde ise İbrahim Müteferrika her şeyden önce bir müteferrikadır. Sultan III. Ahmed'in matbaa çalışmalarına izin veren Evasıt-ı Zilkade 1139/Temmuz'un başı 1727 tarihli fermanında "saray müteferrikalarından İbrahim"[423] diye atıfta bulunulmuştur. II. Rákóczi Ferenc'in yanında icra ettiği mihmandarlık görevinden dolayı nafakasını almak üzere yazılan yukarıda bahsettiğimiz telhislerde Müteferrika İbrahim yada Müteferrika İbrahim Ağa olarak kaydedilmiştir[424].

Öte yandan, matbaasında Vankulu Lügatini bastıran elemanlara saray mutfaklarından yemek verilmesi için Defterhanece yazılan Recep ve 2

Cemâziyelevvel 1140/Kasım-Aralık 1727 tarihli belgelerde Müteferrika, “Vankulu Lügatinin basmasında hizmet eden İbrahim Efendi”[425] olarak tanıtılır. Yani resmi yazışmaların ışığında o bir müteferrika ve matbaacılık ile uğraşan şahıs idi.

İbrahim Müteferrika’nın muasırı Küçükçelebizâde İsmail Asım 1720-21 ila 1727-28 yılları arasındaki olayları aktaran *Târih*’inde onu “saray müteferrikalarından tercüman İbrahim Ağa” olarak tanıtır[426].

Yukarıda bahsettiğimiz Sadrazam Muhsinzâde Abdullah Paşa’nın 1737 tarihli raporunda ise artık zaman akışında Müteferrika’nın değişen imajın izlerini görürüz. Bu raporda ondan yalnız “Basmacı İbrahim Efendi” olarak bahsedilir[427].

Yabancıların gözlerinde de İbrahim Müteferrika matbaacı olarak görünür. De Saussure’ün 13 Ağustos 1735 tarihli mektubunda yine “Basmacı İbrahim Efendi (*Ibrahim Efendi* l’imprimeur)”den söz edilir[428].

Peçevi İbrahim Efendi (ö. 1649’dan önce)[429] ve Zigetvarlı Köse İbrahim Efendi[430] gibi 17. yüzyılda yaşamış olan ve onun gibi yine Macaristan’dan Osmanlı devletine sığınıp mühtedi olan yurttaşlarından farklı olarak ne İbrahim Müteferrika kendisi, ne de ötekiler doğduğu yeri Koloszvar’ı unvan yerine kullanmazlar.

İbrahim Müteferrika, toplum şuurunda tam “basmacı” unvanı ile anılır. Onun toplumdaki imajında basmacı figürünün çizgileri göze çarpar. Örneğin Sofya Ulusal Kütüphanesi’nde saklanan Müteferrika’nın *Usulü’l-Hikem* risalesinin baskısından istinsah edilen bir nüshanın başında “Basmacı İbrahim Efendi’den *Usûlü’l-Hikem fi Nizâmi’l-‘Alem*” diye başlık konulduğunu görürüz[431].

İbrahim Müteferrika’nın basmacı imajına en bariz şekilde onun tereke defterinde şahit oluruz. Çünkü vefat eden Müteferrika, “Bâsmacı merhûm İbrâhîm Efendi” olarak kaydedilmiştir[432]. Tereke defterlerinde genelde müteveffanın idari veya askeri görevi yada mesleği gösterilir. Ancak İbrahim Müteferrika’nın tereke defterinde kendisinin müteferrika değil basmacı olarak tanıtılması oldukça anlamlı bir durumdur. Çünkü matbaa çalışmalarına girdikten sonra yavaş yavaş basmacı olarak şöhret kazanarak Osmanlı toplumunda müteferrikalığı ile değil, basmacılığı ile anılır. Ve hayatına anlam veren, kimliğini ifade eden[433] ve onu Osmanlı tarihine altın harfler ile yazdıran matbaa ve basmacılık idi.

III

İLK OSMANLI MATBAASI:

BAŞLANGICIN VODVİLİ

İbrahim Müteferrika matbaası, genelde *ilk Türk matbaası* ifadesi ile tarif edilir. Muhtemelen bu ifadenin en ayrıntılı ve doğru izahatı Hidayet Nuhoğlu tarafından verilir ki, burada onu aynen aktarıyoruz:

"Neyin ilki olduğunu doğru olarak ortaya koyarsak, "Türk-Osmanlı coğrafyasında, bir Müslüman devletin (Osmanlı Devleti), kendi kültürüne ait ve kendi kültürü için ihtiyaç duyulan eserleri basmak üzere, devletin himayesinde kurulan ilk matbaa" tarifi daha doğru bir tarif olacaktır[434]".

Bu tarif, az çok Türkiye'deki tarih yazıcılığının İbrahim Müteferrika matbaasının ilk *Türk* matbaası olduğu doğrultusundaki görüşünü yansır. Ancak Nuhoğlu'nun tarifinde bu matbaa Müslüman kültür geleneği bağlamında da izah edilir. Aslında bu bağlama daha çok Batılı tarihçiler önem verir. Örneğin, Gérald Duverdier'ye göre Müteferrika matbaası, sadece Osmanlı topraklarında değil, bütün İslâm dünyasında bir Yahudi yada Hristiyan tarafından işletilmeyen ilk matbaadır ve ardından yazar bunu ekler:

"İlk Türk basımevi, dinsel kitapların basılması kesinlikle yasaklanmış olsa da, aynı zamanda ilk İslâm basımeviydi...[435]".

Belli ki, Duverdier ilk *İslâm* basımevi tarifi kullanırken, bu matbaayı İslâm kültür geleneği çerçevesinde ele alır. Gerçekten de Müteferrika matbaası, ilk Türk matbaası özelliğinden ziyade İslâm dünyasında bir Müslüman tarafından kurulan ve işletilen ilk matbaa idi. Dahası bu matbaa, yazılı söz alanında İslâm kültür geleneklerinin gelişmesi ve değişmesinde katkıda bulunur ki, dönemin Osmanlı idarecilerinin bunu herhalde evvelden çok iyi gördüklerinden dolayı matbaanın yasallaşmasına belli başlı şartlar altında izin verilir.

1. Matbaanın Kuruluşu

İlk Osmanlı matbaasının kuruluş tarihçesi İsveç büyükelçisi Edvard Carleson (1704–1767)'un 20 Temmuz 1735 tarihli raporunda muhtemelen en bariz bir şekilde özetlenmiştir[436]. Carleson'un raporunun istinsah edilen kopyaları Stokholm'deki Kraliyet Kütüphanesi'nde ve İsveç Milli Arişivi'nde bulunmasının dışında 1751 ve 1760 yıllarında bastırılmıştır. Carleson, İsveç Ticaret Odası'nın başkanı von Höpken (1713–1778) ile birlikte İstanbul'u Mart-Ağustos 1734 –o zaman İbrahim Müteferrika muhtemelen onların mütercimi idi- ve Mayıs 1735-1746 –bu arada von Höpken 1742'de İsveç'e döner- tarihleri arasında olarak iki defa ziyaret eder. İkinci ziyaretlerinin başında İbrahim Müteferrika onlara matbaasında bastığı 13 eseri hediye eder ve ikisi bu kitapları İsveç hükümetine söz konusu raporu ile beraber gönderirler[437]. Mustafa Akbulut tarafından Türkçe çevirisi olarak yayımlanan Carleson'un *İstanbul'da Bir Matbaanın Kuruluşu ve Şimdiki Durumu ile İlgili Bilgiler* başlığı altındaki raporu önce matbaanın nasıl kurulduğu hakkında kısa ancak öz bilgiler verir:

1726 yılında, içinde bir matbaanın kurulmasının topluma sağlayacağı bütün faydaların etraflıca açıklandığı elle yazılmış küçük bir risale elden ele dolaşmıştı. Bu risale nihayet münasip bir surette ve tam da zamanında Başvezir (Sadrazam) İbrahim Paşanın eline geçer. Kendisi böyle şeylere pek meraklı bir vezir olduğu için risaleyi zevkle okuyup yazarın görüşlerine çoğunlukla katılarak risaleyi zamanın hükümdarı Sultan III. Ahmed'e sunar. Adı geçen Padişah bu risalenin kendisini pek memnun ettiğini beyan edip Şeyhülislâmın da bu konudaki görüşlerini belirtmesini emreder. Risaleyi yazanın doğu dillerinden başka Latince de bilen İbrahim Efendi adında bir zat olduğu çoktan bilinmektedir.

Şeyhülislâm da bir matbaa kurulmasının oldukça yararlı olacağını bir fetva ile açıklayıp risaleyi yazan kişiyi de buluşundan ve toplum yararına çabalarından ötürü fazlasiyle över.

Bu arada İmparatorluğun yasalarını en iyi bilenlerden onaltı kişiye de, bütün önemli konularda olduğu gibi, bu konuda danışılmıştır. Şeyhülislâmın yanı sıra onlar da bir matbaa kurulmasını uygun görüp, bu yararlı fikri ortaya atmış olan risale yazarını övmüşlerdir.

Bilahare İstanbul'da bir matbaa kurulması için Padişah fermanı çıkar. Bu ferman, daha sonraları Padişah'ın kendi eliyle yazdığı bir Hattı Şerif ile

kesinlik kazanır. Bunun üzerine İbrahim Efendi de matbaayı kısa zamanda kurar. Kendisi o zamanlar gerekli olan matbaa ustaları ve harf dökümcülerini daha önceden Almanya'dan getirmiş olduğu için hemen işe koyulabilmiştir[438].

Carleson'un anlattığı ilk Osmanlı matbaasının kuruluş kronolojisi, İbrahim Müteferrika'nın *Prima typographiae apud Ottomanos introductio* (*Osmanlılara İlk Matbaanın Girişi*) başlığında Latince olarak yazdığı matbaasının tarihçesi ile aynendir. Müteferrika'nın bu tarihsiz yazısı, İstanbul'da bulunan Fransız Cizvit misyoneri Holderman'ın 5 Ağustos 1730 tarihli mektubu ile beraber Fransa'ya gönderilmiştir. Metinde 17 Haziran 1730'da baskıdan çıkan matbaanın altıncı eserinden bahsedildiğine göre bu yazı bu tarihler arasında yazıldığı ortaya çıkar.

Söz konusu yazıda Müteferrika, matbaanın faydaları açıklayan ve sadrazamın dikkatine sunulan bir risale yazdığını, sadrazam onu gözden geçirdikten sonra en üst seviyedeki devlet adamlarını toplayıp onlara bu yazıyı tanıttığını, onlar da sadrazamın bu yazıyı beğenmesi ile hemfikir olup onu imparatorluğun başmüftünün dikkatine sunmalarını, risale başmüftü tarafından dikkatlice okunduğu ve hakkında düşündüğünü ve sonuçta matbaa kuruluşu fikrine olumlu baktığını, dolayısı ile hemen ardından matbaanın şeriat bakımından caiz ve topluma yararlı olduğunu, ancak sultan emri ile matbaada basılacak metinlerinin tashihlerini yapacak ulemadan bilgili olan birkaç kişinin tayin edilmesinin gerektiğini açıklayan bir fetva yazdığını, fetva doğrultusunda zamanın "Asya fakihi" (yani Anadolu kazaskeri), sultanın imamı, alim bir hoca ve çok eğitimli bir vaizin musahhih olarak tayin edilmesini, başmüftünün fetvasının onaltı üst seviyeli ulema sınıfı mensupları tarafından yazılı ifadeler ile desteklenmesini, sadrazamın matbaa izni sultanın kendi imzasını taşıyan bir Hatt-i Hümayun ile tasdik olunduğunu ve tüm kitap severler için matbaanın kuruluşu ile ilgili resmi belgelerin matbaanın ilk baskısının mukaddimesinde yer aldığını beyan eder[439]. Aynı gelişmeleri biraz daha özetlenmiş şekilde muhtemelen yine bizzat İbrahim Müteferrika tarafından 1146/1733–1734'te Latince olarak yazılan ve şu an Hollanda Lahey'deki Devlet Arşivi'nde saklanan yazıda da görüyoruz. *Origio et Principum Typographia Otthomanica* (*Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı*) başlığı taşıyan bu yazının Türkçe çevirisi Machiel Kiel'in ve N. Kuran-Burçoğlu'un sayesinde geçen yıl toplumun dikkatine sunulmuştur[440].

Söz konusu yazılarda aktarılan ilk Osmanlı matbaasının tarihçesi günümüze ulaşan belgeler tarafından doğrulanır. 1726 yılında devlet adamlarının dikkatine sunulan risalenin başlığı *Er-Risâletü'l-müsemmâ bi-Vesîletü't-Tıbâ'a* (*Matbaanın Gerekleri*)'dır ve 1729'da basılan *Vankulu Lügati*'nin başında yer alır[441]. Risale, insanoğlunun yazılı mirasının muhafazası için matbaanın yararını ve hacimli sözlükleri hatasız olarak istinsah edecek müstensihlerin eksik olduğunu vurgulayan bir mukaddime ile başlar. Risalenin müellifine, yani İbrahim Müteferrika'ya göre Cevheri ve Vankulu lügatleri, tarih ve biyografi konulu gibi önemli eserlerin el yazma nüshaları oldukça az ve bu bakımdan kitapların matbaa usulü ile çoğaltılması şayan bir meslek ve güzel bir meyildir. Üstelik yazar, matbaa usulünün sadece yazmak sanatının başka bir şekli olduğu hakkında ısrar eder.

Bundan sonra Müteferrika, on maddede matbaanın yararlarını bu şekilde açıklar:

1) Matbaa usulü ile tashih edilen ve çoğaltılan Arapça lügatler ve tarih, astronomi, fizik ve coğrafya konulu kitaplar, toplumun alt ve üst sınıflarının eğitimin gelişmesinde katkıda bulunur;

2) Matbaa sayesinde İslâm dini ve devletinin ortaya çıkmasından sonra yazılan birçok değerli eserler tashih edilip ve yenilenip Müslümanlar arasında dağıtılır;

3) Matbaa usulü ile hatasız ve iyi bir şekilde çoğaltılan kitaplara öğretmen ve öğrencilerin güveni artacak ve daha kaliteli mürekkep ile basılan kitaplar nem gibi kötü iklim şartlarına daha dayanaklı olur (aslında Müteferrika'nın bu son delili özellikle İstanbul'un rutubetli havası açısından çok yerindedir);

4) İstinsah usulü kıyasla aynı gayret ile matbaa usulü ile bir cilt değil, binlerce cilt temin edilecektir ki, bu suret ile bir nüshanın fiyatı azılır ve öğrenciler dahil daha fakir olanlar da kitap satın alabilirler;

5) Basılan kitapların başında içindekileri, sonunda ise "zor kelimeler" ve "önemli faydalı" şeylerin dizini ilave ederek kitapların okunması kolaylaştırılır;

6) Matbu kitapların fiyatı düşük olacağından dolayı taşradaki kasaba ve köy sakinleri dahil herkesin tarafından elde edilmesi mümkün olur ve cahilliğinin ortadan kaldırılmasına yardımcı olurlar;

7) Matbaa usulü ile değişik fenlerde çoğaltılan kitapların sayesinde başkentte ve diğer şehirlerde öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılayan ve halkı

aydınlatan umumi kütüphanelerin koleksiyonları zenginleşir;

8) Cihat ve İslâm'ın şerefini çoğaltmak vazifesini gurur ile yerine getiren Osmanlı sultanları aynı vazife adına kitapların sayısını çoğaltacak matbaaya da destek olurlar ise, şerefleri de çoğalır;

9) Tüm Hristiyan halklar Arapça, Farsça ve Türkçe olarak yazılan eserlere saygı duyarak kendi ihtiyaçlarını karşılamak nedeni ile *Kanun*, *Şifa*, *Nüzhetü'l-Müştak* ve *Öklides* gibi kitapların dışında bu üç dilde yazılan daha çok kitap bastırmışlar ki, ancak bu dilleri fazla bilmeyen kişiler tarafından basıldıklarından dolayı bu kitaplar birçok hatalar ile dolu ve İslâm dünyasında fazla rağbet görmemiştir. Halbuki, bu halkların ileride daha kabiliyetli eleman hazırlayıp bu baskıların kalitesini artıp onları İslâm ülkelerinde satıp kazanç elde edebileceklerinden dolayı Müslümanlar bu gelişmeyi önleyip bu üç dilde olan kitapların basılmasına bizzat kendileri teşebbüs etmelidir;

10) Bir matbaanın kurulması devlet adamları tarafından daha evvel dönemlerde de düşünülmüştür ancak matbaa sanatından anlayan kişilerin eksik olduğundan dolayı bu gibi düşünceler gerçekleşmemiştir.

Müteferrika, risalenin sonunda matbaasında fıkıh, tefsir, hadis, kelam konulu eserleri değil, ancak lügat, tarih, tıp, fizik ve astronomi ve bunlarla alakalı coğrafya alanından kitapları bastıracağını ve bu maksat ile sultanın fermanına, şeyhülislâmın fetvasına ve ulemanın en önde gelen mensupların takrizlerine muhtaç olduğunu beyan eder. Aynı ferman ile matbaasında üç veya dört musahhihin tayin edilmesini de rica eder. Okuyucuların ilk basılan kitaplara güveni sağlanması için söz konusu ferman, fetva ve takrizler matbaanın ilk baskısında aynen neşredilecektir[442].

Bu küçük risalenin metni, İbrahim Müteferrika'nın matbaa girişiminin esas nedenlerine ışık tutar mahiyetindedir. Her şeyden önce Müteferrika, Avrupa'daki matbaa gelişmelerini çok iyi bilen bir zattır ki, zaten -Osman Ersoy'un belirttiği gibi- doğduğu ve gençliği orada geçtiği Koloszvar kasabasında Kalvinist mezhebine bağlı bir basımevi var idi[443]. Hata Tubor Halası Kun, Müteferrika'nın ünlü Erdelli matbaacı Kis'i bizzat tanıdığını tahmin eder[444]. 1680–1689 Yılları arasında Amsterdam'da matbaacılık ile uğraşan Kis (1650–1702), 1689'da memleketi olan Koloszvar'a döner ve bu basımevini tekrar canlandırır[445]. Kis'in Koloszvar'a döndüğü dönem Müteferrika da hala oradadır ve büyük bir ihtimal ile gerçekten söz konusu basımevinde matbaacılık sanatı ile yakından ilgilenmiş olabilir. Müteferrika, Kis gibi harf dökümcüsü değil idi, çünkü sonraları İstanbul'da

kurduğu kendi matbaasında harf dökümü için usta bir Yahudi'yi işe alır. Ancak müteharrik baskı teknolojisini Osmanlılara tanıtmaya cesaret eden Müteferrika en azından bu sanatı tanımış olmalıdır.

Müteferrika, Batı Avrupa'da 16.-17. yüzyıllarda basılan Arapça eserleri[446] çok iyi bilir idi. Zaten en azından *Nüzhetü'l-Müştak* ve *Öklides* gibi bu baskılardan bazıları kendi evinde bulundurur idi. De Saussure'ün ve Edvard Carleson'un belirttikleri gibi Yakın Doğu dillerini çok iyi öğrenen Müteferrika, bu batılı baskıların çok hatalı oldukları ve dolayısı ile Müslümanlar arasında fazla rağbet görmediklerinin farkında idi. Dahası, Müteferrika'ya göre bu baskıların kalitesinin iyileştirilip İslâm ülkelerinde başarılı bir ticaret yapmak için kafirlere izin verilmemelidir. Müteferrika, bu işi ancak Müslümanlar kendilerini yapmak zorunda olduklarını vurgular.

Burada, şu ana kadar Osmanlı matbaası hakkındaki araştırmalarda ihmal edilen bir matbaanın ticari amacı konusuna değinmiş oluyoruz. Yani İbrahim Müteferrika, *Matbaanın Gerekleri* adlı risalesinde kitap piyasasında Arapça metinler sektörü sadece Müslümanlar tarafından işletilmesi doğrultusunda tedbirli bir fikri öne sürer. Dolayısı ile Müteferrika'nın matbaa kurulması için nedenleri sadece aydınlatıcı değildir, aynı zamanda girişimi ticari bir anlam da taşır. Gerçekten de 1726 yılında en az 55 yaşında olan ve Osmanlı kimliği altında 35 yıl geçiren Müteferrika kitap piyasasının durumunu çok iyi tanıyan kişi idi ve bu gerçek bize ulaşan belgelerden de belli olur.

Sultan III. Murad (1574–1595)'ın Evail-i Zilhicce 996/Ekimin sonu 1588 tarihli bir fermanına göre ellerinde sultan fermanı bulunan ve Avrupa'dan (*vilâyet-i Frengistan*) kendi çıkarları adına ticaret etmek izni ile Osmanlı sınırlarına mal ve Arapça ve Farsça yazılan basılı kitap ve risale ithal eden Branton ve Bandini'nin oğlu Orasiu adında iki Avrupalı tüccarın malları iskelede yerliler tarafından ellerinden zorla bedava yada az para karşılığında alınmış ve yine yerliler söz konusu kitapları bu kafirlerin ellerinde görünce kızıp kitapları da ellerinden alırlar. İki tüccarın şikâyeti üzerine bu ferman ile sultan, sancakbeyi, kapudan paşa ve kadılardan Şeriata ve ahitnamelere uygun olmayan bu tür davranışlarına izin verilmemesini ister[447].

Bu özel vaka Osmanlı matbaacılığı hakkındaki araştırmalarında çok tartışılır bir konudur. Söz konusu fermanın metni 1594'te Roma'da basılan *Tahrîrü'l-Öklîdes fi Usûli'l-Hendese* (*Öklides'in Geometri Usullerinin Tahriri*) kitabının başında basılmıştır. Bu fermana ilk dikkat eden kişi

Efdaleddin'dir (1916 yılında). Ona göre bu ferman, Mansurizâde Mustafa Nuri Paşa'nın *Netâicü'l-Vukû'ât* başlıklı tarih eserinde bahsedilen bir fermanı ile aynıdır[448]. Selim Nüzhet Gerçek de aynısını belirttir (1939 yılında)[449]. Mustafa Nuri Paşa tarihine göre, sultan III. Murad döneminde bir ecnebi "Türk" harfleri ile kitap basması ve gümrüklerden muaf tutulması için başvurup bu doğrultuda gereken fermanı alır. Ardından 996/1587-88 yılında *Vasıf Tarihi*'nin[450] hacmi kadar bir kitap basar ve mukaddimesinde eline verilen metne de yer verir. Mustafa Nuri Paşa, söz konusu kitabın başlığı hatırlamadığını yazar, ancak sabık şeyhülislâm rahmetli Hüsam Efendi'nin de aynı kitabı gördüğünü kaydeder[451].

Mansurizâde'nin bu satırları Müteferrika matbaası'ndan önce III. Murad döneminde daha erken bir Osmanlı matbaası kurulup kurulmadığı hakkında tartışmalara neden verir. Bursalı Mehmed Tahir Efendi'nin İbrahim Müteferrika hakkındaki biyografi notlarında, Necib Asım'ın Mansurizâde tarafından bahsedilen kitabın 995/1587 – 1017/1608-09 yılları arasında İstanbul'da Fransa büyükelçisi olan Savary de Brèves (1560–1628)'in elçilik binasında kurduğu matbaada basıldığı yöndeki fikri referans edilir[452]. Bu tartışmalar Alpay Kabacalı'nın *Türk Kitap Tarihi*'nde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Kabacalı, Auguste Vitu'nun 1880-1910 yılları arasında basıldığı tahmin edilen *Matbaacılık Tarihi* (*Histoire de la Typographie*) adlı eserini iktibas ederek, elçi De Brèves'in İstanbul'da sadece Arap harflerinin dökülmesini sipariş ettiğini ve ardından bunları Roma'ya gönderip orada biri Öklides'in kitabı diğeri İbn Sina'nın *Kanun fi't-Tıb* olmak üzere iki kitabın basıldığını tahmin eder[453].

Nitekim Gerçek'in, Mansurizâde'nin fermanın tarihi Öklides'in kitabının baskı tarihi ile karıştırmış olduğu doğrultusundaki tahmini daha muhtemel görünür. Bu olayın ayrıntıları henüz yeterli derecede belli olmamakla beraber, daha önemlisi –Türk araştırmacılarının da vurguladıkları gibi- budur ki, genelde Osmanlı hükümeti Batı'da basılan Arapça harfli metinlerinin satılmasına izin verir[454]. Ancak araştırmacılar, III. Murad'ın 996/1588 tarihli fermanını analize ederken önemli bir unsuru ihmaline uğrarlar ki, o da bu tür ticaretin kapitülasyon rejimi çerçevesinde yapıldığı gerçeğidir. Üstelik Osmanlı hükümetin resmi iznine mukabil bu tür kitapların satılması halkın tepkisini yaratır ki, tepki ne olursa olsun Batı'da basılan Arapça kitaplar[455] Osmanlı kitap piyasasında beklenen başarıyı elde edemezler. Bunu Antoine Galland, Herbelot de Molainville

(1625–1695)’in 1697’de Paris’te basılan *Bibliothèque Orientale* (*Oryantal Kütüphanesi*) başlıklı eserine yazdığı önsözde kaydeder. 1672-73 yıllarında İstanbul’da bulunan Galland’ın[456] önsözünde İbn Sina’nın eseri, Öklides’in geometri kitabı ve bir coğrafya eseri gibi Arapça kitapların Arapça bilen Batılılara değil, Doğu’da satılmak üzere Roma’da basıldığı vurgulanır. Ancak yazara göre bu kitapların satışı beklenen ticari başarıyı ulaşmaz çünkü Müslümanlar daha pahalı olsa da el yazmaları tercih ederler idi[457]. Nitekim Galland’ın müşahedeleri yukarıda bahsettiğimiz III. Murad’ın fermanı tarafından tamamen desteklenir.

Daha önemlisi, bu iki kaynak İbrahim Müteferrika’nın *Matbaanın Gerekleri* adlı risalesindeki yazdıkları ne kadar doğru olduklarını ispat eder. Müteferrika, Galland’ın bahsettiği kitapları dile getirir. Müteferrika’nın söz ettiği *Kanun*, *Şifa* ve *Nüzhetü’l-Müştak*[458]*, Galland’ın bahsettiği İbn Sina’nın eseri ve coğrafya kitabıdır. Açıkça görülüyor ki*, *Müteferrika kitap piyasasını çok iyi bilen bir kişi idi. Üstelik, III. Murad’ın fermanında ve Galland’ın önsözünde belirtildiği gibi Müteferrika da bu baskıların esas amacı Doğu ülkelerinde kazanç sağlanması olduğunu çok iyi bilir idi. Müteferrika’ya göre bu baskıların kötü ticari neticeleri hatalı olduklarına borçlu idi. Gerçekten de –bugünkü bazı araştırmacıların vurguladıkları gibi- Batı’da gerçekleştirilen Kur’an ve İbn Sina’nın Kanun Fi’t-Tıb*’ı baskıları imla ve gramer hataları ile dolu idi[459]. Aslında Arapça kitap basan Batılı matbaaların çektikleri esas zorluklarından biri Arap harflerini dökecek ustaların ve Arapça metinlerin tashihini yapacak yeterli seviyede bilgili elemanın eksikliğidir[460].

Öte yandan *Matbaanın Gerekleri* adlı risale, İbrahim Müteferrika’nın Osmanlı kitap piyasasının eksikleri ve beklentilerini de çok iyi bildiğini gösterir. Müteferrika’nın, Cevheri’nin *Sihah* diye şöhret kazanan Arapça temel lügati ve bunun Vankulu Mehmed Efendi (ö. 1592) tarafından yapılan Arapça-Türkçe versiyonunun istinsah edilen nüshaları oldukça zor bulundukları yöndeki iddiası gerçek olmalıdır. Çünkü 17. yüzyılın ilk yarısında İstanbul’u ziyaret eden İtalyan gezgini Pietro Della Valle (1586–1652)’nin sahaflardan edindiği bilgilere göre Vankulu lügatinin el yazma nüshalarından dört adetten fazla bulunmaz imiş[461]. Müteferrika, Müslüman okuyucular arasında matbu kitapların hatasız olabilecekleri konusunda şüphe duyulduğunu iyi bildiği için kurduğu matbaanın ilk baskısının başında risalesi ile birlikte sultanın fermanı ve şeyhülislâmın fetvasına yer vermeyi düşüncesindedir ki, bu şekilde matbaanın caiz olup

olmadığı hakkındaki spekülasyonları önlemiş ve matbaanın faydalı ve gereken bir şey olduğu yönde müşterileri ikna etmiş olur. Sonuçta Müteferrika, Batılı baskıların eksiklerinden hareket ederek kendi matbaasının ürünleri onlar gibi hatalı olmamak maksadı ile birkaç musahhihin tayin edilmesini arz eder.

Tubor Halasi Kun'a göre Müteferrika'nın *Matbaanın Gerekleri* başlıklı risalesi bir inkılap programı olarak nitelendirilebilir[462]. A. Demeerseman da bu risalenin bir reform programı olduğunu savunur; çünkü matbaanın yarattığı bilincin yeni yönü daha sonraları diğer Müslüman toplumların modernleşme sürecini etkiler mahiyetindedir[463]. Ancak Duverdier'ye göre bu risalenin metni ışığında ve sonradan matbaasında basılan kitapların konusu bağlamında İbrahim Müteferrika'nın matbaacılık girişimi, reformcu olmaktan çok daha fazla tutucu görünür, çünkü risalesinde matbaadan yeni bir yazı türü olarak bahseder ve matbaası Osmanlı sultanlarının yönettiği bir Müslüman devlete yararını gösterir[464]. Öte yandan Duverdier, bir "Frenk icadı" olan matbaaya pek hoş bakmayan ulemayı ikna edebilmek için Müteferrika matbaayı her zaman kafirlerin kendi silahlarını kullanmayı gerektiren cihat çerçevesine koyduğunu vurgular[465].

Stefan Reichmuth da yanı şekilde Müteferrika'nın risalesinde öne sürdüğü argümanları bakımından Osmanlı sultanlarından simgelenen Müslüman devletin temellerinin sağlanmasına yönelik çabalayan bir kişi olduğunu kaydeder[466].

Edvard Carleson'un belirttiği gibi risale 1726'da ortaya çıkınca Sadrazam İbrahim Paşa'ya ulaştırılır. Nitekim, bu risalenin dışında Müteferrika matbaanın kurulması için sadrazamın dikkatine bir de dilekçe (istida) sunar ki, bu istida İhsan Sungu tarafından yayımlanmıştır[467]. Aslında istida tarihsiz ve imzasızdır, ancak 1139/1726-27'de İbrahim Müteferrika tarafından yazıldığı varsayılır. Söz konusu istidada Cevheri'nin *Sihah* diye bilinen Arapça sözlüğün Türkçe versiyonu olan *Vankulu Lügati*'nin başından birkaç sayfa bastığını açıklayan Müteferrika, bu lügatten 500 nüshanın basılmasına izin verilmesinin dışında başka lügat, astronomi, tıp, matematik ve coğrafya konulu kitapların basılmasını müsaade eden fetva ve fermanın verilmesini arz eder. Risalesinde de belirttiği gibi, istidasında da fetva ve ferman metinlerinin matbaanın ilk baskısında yer alacağına söz veren Müteferrika, yine üç veya dört kişinin musahhih olarak tayin edilmesini rica eder. Dilekçenin derkenarında ise musahhih olarak *Vankulu Lügati*'nden basılan birkaç sayfaların tashihini

yapmış olan İshak Efendi, Sahib Efendi, Esad Efendi ve Kasım Paşa Mevlevihanesi şeyhi Musa Efendi'nin isimleri verilir. Müteferrika istidasında matbaacılık ile sekiz yıldan beri uğraştığını ve bu arada harf dökümcüsü, mahir bir matbaacı ve gereken aletler ile donatılmış matbaası olan Yona adlı bir Yahudi'den yardım gördüğünü kaydeder. İleride de bu hizmetlerinden dolayı Yona'nın ve evlatlarının vergiden muaf tutulmasını arz edilir. Bu istidasında matbaa faaliyetleri ve giderlerinde iki yıldan beri Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin oğlu Said Ağa'dan yardım ve destek gördüğünü, ancak bundan sonra buna müsait olmadığını, kendisinde de bu girişimin devamı için fazla sermaye bulunmadığını açıklayan Müteferrika, sadrazamdan gereken parasal desteği arz eder. İstidanın sonunda sultan emri ile matbaanın ilk baskısına mutedil ve makul bir fiyat biçilmesi rica edilir[468].

Bu istidanın üzerine sadrazam, kapudan paşa ve defterdar ile bu konuyu görüp, matbaanın kurulması için gereken evrakların hazırlanmasına dair kethüdasına bir buyrultu yazar[469].

Bundan sonra şeyhülislâm makamında bulunan Yenişehirli Abdullah Efendi[470], lügat ve mantık, fizik, astronomi ve bunlara benzer konulu kitapların basılmasına ve hatasız basılmaları için basılan metinlerin tashihini yapacak birkaç alim kişilerin tayin edilmesine dair bir fetva yazar[471]. Müteferrika'nın risalesi ve istidası ve şeyhülislâmın fetvası üzerine sultan III. Ahmed (1703–1730), sadrazam halifelerinden Said'e ve saray müteferrikalarından İbrahim'e lügat ve mantık, fizik, astronomi, coğrafya, tıp ve bunlara benzer konulu kitapların basılmasına izin veren Evasıt-ı Zilkade 1139/Temmuz'un başı 1727 tarihli bir ferman verir. Aynı ferman ile Müteferrika'nın istidasında belirtilen sabık İstanbul kadısı Mevlana İshak, sabık Selanik kadısı Mevlana Sahib, sabık Galata kadısı Mevlana Esad ve Kasım Paşa Mevlevihanesi şeyhi Mevlana Musa matbaada musahhih olarak tayin edilir[472].

Bunun dışında yüksek seviyeli ulemadan on altı kişinin matbaanın kurulmasını ve topluma yararını tasdik eden takrizleri de alınır[473]. Müteferrika'nın dilekçesinde ve risalesinde söz verdiği gibi Arapça olarak yazılan bu takrizler ve Osmanlıca olarak yazılan fetva ve fermanın metinleri matbaanın ilk baskı ürünü olan *Vankulu Lügati*'nin başında aynen yayımlanmıştır[474]. Lügatte bu evraklardan önce matbaanın kuruluş

sürecini özetleyen Müteferrika’nın yazdığı iki sayfalık önsöze yer verilmiştir[475].

2. Destekleyen ve Muhalefet

Bunu belirtmeliyiz ki, söz konusu belgeler matbaanın gerçek kuruluşu öncesi değil, sonrasında yazılmıştır. Başka bir ifade ile, matbaaya dair yasal anlamda izin talebi ve tasdiki matbaanın artık kurulmasından ve az çok faaliyette bulunmasından sonra yapılır. Alpay Kabacalı'nın dediği gibi basımevinin kurulmasını izleyen "dilekçe, ferman gibi işlemleri idari bir prosedürün yerine getirilmesi olarak değerlendirmek gerekir"[476]. Yaşar Tonta bu konuda daha kesin bir görüşe sahip olarak şunları yazar:

Kanımızca *Vesiletü't-Tıbaa* basımla ilgili tüm hazırlıklar tamamlandıktan sonra Damat İbrahim Paşa'ya sunulmuştur. Matbaa konusunda kamuoyu oluşturmak amacıyla yazılmıştır. Ortada matbaa ile ilgili hiçbir hazırlık yokken yazılıp Sadrazama sunulmuş değildir."[477]

Nitekim, matbaanın 1726 yılın sonbaharında çalıştığına dair haberler mevcuttur. *Gazette de France* adlı Fransız gazetesinin 18 Ocak 1727 tarihli 3. sayısındaki İstanbul'dan aktarılan 17 Kasım 1726 tarihli bir habere göre Fransa sefaretine giden Mehmed Çelebi'nin oğlu Said Ağa (Zaïr-Aga)'nın nezaretinde sadrazam tarafından "Arap ve Türk dillerinde bir matbaa" kurulmuştur. Bu habere göre matbaanın ilk baskısı henüz gerçekleştirilmemiştir ve Said Ağa, birkaç zamandan beri orada bulunan ve bilgileri ile meşhur olan "mühtedi bir papaz" ile danışarak daha az popüler eserlerin basmasını düşünüyor imiş. Haberde yer alan diğer ilgi çekici nokta ise, bu ilk matbaa iyi sonuçlar elde ettiği takdirde Said Ağa'nın imparatorluğun önemli şehir merkezlerinde başka basımevlerinin kurulması ile ilgili vazifesidir[478]. Osmanlı matbaacılığının coğrafyasının genişlemesi yönündeki düşüncelerinin varolması iddiası, matbaaya izin veren III. Ahmed'in fermanının suretlerinin –Tunus gibi yarı bağımsız devletler bile dahil– tüm Osmanlı eyaletlerine dağıtılmasından desteklenir gibidir. Bunu vurgulayan André Demeerseman'a göre bu suretlerinin dağıtılması Osmanlı idarecilerinin matbaa girişimi sadece başkente değil taşraya da yayılmayı düşündüklerine bir işarettir[479].

Daha sonraları Müteferrika matbaasında basılan Kâtip Çelebi'nin *Takvimü't-Tevarih*'inin ek kısmında matbaanın kuruluşu 1139/1726-27 yılına ait olaylar arasında yer alır[480]. Ekteki bu habere daha 1780'li yıllarda Giambatista Toderini (1728–1799) dikkat eder[481].

Fetva ve fermanın matbaa fiilen kurulduktan sonra verildiğini vurgulayan Selim Nüzhet Gerçek'e göre bunlar, matbaaya direnen "birtakım softalar ile bazı cahil müstensihlere karşı, bir daha ağız açamamaları için alınmış bir tedbir"dir. Hata Gerçek'in yazdığı gibi "hattatlar kağıt ve kalemleri alat ve edevatı, kitabeti bir tabuta koyarak bir cenaze alayı tertip etmek teşebbüslerile biraz patırdı ve bir çok dedi koduya sebebiyet verdikleri halde sonraları sükunet buldular." Hattatlar, en çok aranan olan dini kitapların basılmayacağını ve yine yazmakta devam edebileceklerini anladıktan sonra matbaaya karşı direnmeden vazgeçerler[482].

Nitekim birçok araştırmalarda iktibas edilen Gerçek'in anlattığı "cenaze töreni"nin asıl olup olmadığı belli değildir. Ancak büyük bir ihtimal ile bu yazarın mecazi bir ifadesi ile dile getirilen din adamları ve hattatların matbaaya karşı direnişi daha önce De Saussure'ün referans ettiğimiz 1732 tarihli mektubundan saptanılır. De Saussure söz konusu mektupta, sadrazamın Müteferrika'nın matbaa teklifine destek verdiği ve kurulması için gerekeni yaptığını yazar. Viyana'dan da matbaa elemanları, harf dökümcüleri ve hakkaklar getirildiğini anlatan De Saussure, bunlar çalışmaya başladıkları zaman "tüm efendi ve yazıcıların" karşı çıktıkları ve matbaada gerekenden fazla kitabın basılacağı ve sonuçta binlerce hattat[483] aç kalacağından, matbaa toplumun sükuneti ve dini hayatını zedeleyeceğinden dolayı sadrazama şikâyette bulunduklarını anlatır. De Saussure, "efendiler" sadrazamın bu konuda bir şey yapmayı düşünmediğini görünce neredeyse ayaklanır duruma geldiklerini ekler. Sonuç olarak her şey biraz kargaşalık ve çok gürültü ile sona erip, durumu yatıştırmak için matbaaya girişenler önce müftüden izin almadan kitap basmayacaklarına dair söz vermişlerdir[484]. Aslında İbrahim Müteferrika'nın kendisi *Matbaanın Gerekleri* risalesinde bu gibi problemleri ima edip, matbaasında dini kitapların basılmayacağını vurgulayarak, Osmanlı ulemanın fetva ve takriz şeklinde görüşünü ve ulemadan musahhih tayin edilmesini arz etmiş bulunuyordu.

Bu şekilde, matbaa işlerine girişen İbrahim Müteferrika gereken desteği Osmanlı idarecilerinden alır. Bu durum da antik Grek tiyatro sanatında kullanılan *deux ex machina* (*makine ile inen tanrı*) yöntemine benzetilebilir. Sahne oyununda zor durumda kalan bir kahramanın herhangi bir tanrıdan desteğe muhtaç olduğu zaman, tanrı rolünde olan bir sanatçı özel tasarlanmış makine ile yukarıdan, yani tanrıların bulundukları göklerden,

sahneye –başka bir ifade ile fanilerin yanına– iner ve yardımcı olur. Orhan Koloğlu’nun belirttiği gibi, matbaanın kuruluşunda İbrahim Müteferrika’nın teknik açıdan rolü önemli olmakla birlikte, bu girişimin gerçekleşmesi padişah, sadrazam ve Mehmed Said Efendi’nin kararlı desteğine borçludur. Dahası, burada en önemli etken Damad İbrahim Paşa ve onun oluşturduğu kadrodur[485]. Burada Adil Şen’in vurguladığı düşünceyi de ekleyebiliriz. Ona göre sonuçta matbaa girişimi şeyhülislâm, sabık ve dönemin Anadolu ve Rumeli kazaskerleri, İstanbul ve diğer önemli semtlerin kadıları gibi üst seviyeli ulemanın da desteğini görür ve dolayısı ile matbaanın açılışı sırasında din adamları tarafından engelleme yaratıldığı doğrultusundaki bilgiler “asılsız olduğunu ortaya koyması açısından yeterli fikri veriyor olsa gerektir”[486]. Fakat, herhalde bunu da ihmal etmemeliyiz ki, muhtemelen ulemanın desteği matbaada dini kitapların basılmaması ve basılan kitapların ulema tarafından tashih edilmesi şartı ile edinmiştir.

Aslında matbu kitaba olumsuz yaklaşım, bazı kaynak ve bir çok araştırmalarda matbaa düşmanı olarak oldukça kınalan Osmanlı ulemasının tüm mensupları için geçerli değil idi. Hatta Batı Avrupa’da basılan Arapça metinlere karşı her zaman önyargı duyulmaz idi. Örneğin, 1593’te Roma *Medicea* matbaasında basılan İbn Sina’nın *Kanun fi’t-Tıb* adlı meşhur tıp ve ansiklopedi eserinin bugün Sofya Ulusal Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü’nde saklanan nüshasındaki 1049/1639-40 tarihli bir nota göre bu matbu nüshanın sahibi Galata kadısı Zenülabidin bin Halil idi[487]. Diğer iki nota göre ise bu kitap El-hac Mehmed el-Garbi tarafından merhum Trabzon müftüsü El-hac Mahmud’un muhallefatından 1107/1695-96’de satın alınmıştır[488].

Sadrazama sunduğu dilekçede yazdığı gibi Müteferrika sekiz senedir matbaacılık ile uğraştığına göre matbaa işine fiilen 1719 yılı civarında girişmiş olmalıdır. Gerçekten de aynı seneden üzerinde Marmara Denizi haritası oyması bulunan ahşap bir kalıp mevcuttur ki, bu oymada “Benim devletlü efendim eğer fermanınız olursa dahi büyükleri yapılır. Sene 1132” diye yazılıdır. 1132/1719 tarihli olan bu yazı imzasız olduğuna rağmen harita kalıbı İbrahim Müteferrika’ya ait olduğu ve Sadrazam Damad İbrahim Paşa’ya sunulduğu sanılır[489]. Hakkında ilk bilgiyi veren İhsan Sungu’ya göre bu kalıp, İbrahim Müteferrika henüz 1720-1721 tarihli Fransa sefaretinden önce matbaa kurma çabalarında bulunduğuna bir işarettir[490]. Müteferrika, 1727’de resmi olarak faaliyetine izin verilen matbaanın ilk baskısı olan *Vankulu Lügati*’nden önce daha üç harita

baskısını yapar. Birincisi anonim olarak 1137/1724-25'te basılan Kara Deniz haritasıdır. Bu denizde sefer yapan kişilere yardımcı olmak ve matbaanın imkanlarını göstermek amacı ile basılan bu harita yine sadrazamın dikkatine sunulmuştur[491]. Üçüncüsü İbrahim Müteferrika imzası ile 1142/1729-30 tarihli İran haritası ve dördüncüsü anonim ve tarihsiz olan Mısır haritasıdır. Bu haritalar muhtemelen az sayıda basılıp bir baskının 500'den fazla nüshası olmadığı sanılır[492]. Dolayısı ile –Duverdier'nin belirttiği gibi– "İstanbul basımevinin kökeninde, bir diplomat için iyi haritalara sahip olmanın önemi vardır."[493]

Müteferrika'nın bastığı haritalarını sadrazama hitap etmesi onunla ne kadar sağlam bağ kurduğunu gösterir. De Saussure'ün yazdıklarını hatırlatmak gerekir ise, Müteferrika sadrazamı yakından tanıma şansına sahip olup, sadrazam onu başarı ile değişik devlet işlerinde kullanmış ve matbaa talebini tereddütsüz desteklemiştir[494]. Tubor Halasi Kun'un tahminine göre aralarındaki güzel ilişki 1716 yılında ikisi de Belgrat'ta bulundukları zaman başlar[495]. 1718–1730 tarihleri arasında sadrazam makamında bulunan Damad İbrahim Paşa[496], yüksek eğitimli ve kitapsever idi. Zaten bunun en iyi delili 1730 yılında idam edildikten sonra hazırlanan muhallefat defterinde yaklaşık 900 cilt kitabın kaydedilmesidir. Bu kitaplar arasında birçok *Kur'an-ı Kerim* nüshaları, tefsir, fıkıh, kelam, tıp, hikmet (fizik-felsefe), nahiv, tasavvuf, iktisat konulu kitaplar ve lügat ile Farsça divanlar yer alır idi[497]. Damad İbrahim Paşa sadece çok okumuş bir zat değil, aynı zamanda devletin bütün idaresini kendi elinde tutan bir sadrazam idi. *Balyos* (*bailo*) adını taşıyan Venedik elçilerinin raporlarına göre sultan III. Ahmed, saltanatının son yıllarında sadece nominal bir hükümdar olup devletin yönetimi tamamen sadrazamı ve damadı İbrahim Paşa'nın ellerindeydi, ancak bu da paşanın sultanı alınan kararlar üzerinde etkilemesi şeklinde gerçekleşir idi. Yani, sadrazamın tercih ettiği tarz perde arkasında kalıp siyaset sahnesindeki kahramanlarının ipliklerini görünmeden çekmek idi[498].

Bu anlamda sadrazamın sadece kitaplara ve aydınlanmaya verdiği önem değil, aynı zaman onun Osmanlı idaresinde güçlü pozisyonu da Müteferrika'nın matbaa girişiminin gerçekleşmesine yardımcı olur. Dönemin şeyhülislâmı Yenişehirli Abdullah Efendi (ö. 1743)'nin rolü de bu bağlamda nitelendirilebilir. Çünkü o, sadrazamın büyük etkisi altında idi. Mayıs 1718'de henüz sadrazam kaymakamı olan Damad İbrahim Paşa,

Abdullah Efendi’nin meşihat adaylığını ileri sürer ve sonuçta Lale Devri diye bilinen 1718-1730 tarihleri arasındaki dönemde Abdullah Efendi şeyhülislâm vazifesini icra eder. İyi bir fıkıhçı olan Abdullah Efendi, *Behçetü’l-Fetâva* (*Güzel Fetvalar*) adı altında Osmanlı fıkıhçıları tarafından büyük rağbet gören fetva mecmuasını hazırlar. Bunun dışında yeniliklere açık olan Abdullah Efendi, onları tasdik eden fetvalar da verir. Yenilikçi vasfını ispatlayan en mühim fetva ise matbaaya müsaade veren fetvadır[499].

İbrahim Müteferrika, sultan, sadrazam ve şeyhülislâmdan siyasi ve yasal destek gördü ise, finansman ve organizasyon bakımından en büyük yardımı Said Efendi (ö. 1761)’den görür. Temmuz 1727’de verilen ferman, sadrazam halifelerinden olduğu diye belirtilen Said’e ve saray müteferrikalarından İbrahim’e matbaa çalışmalarında “levazım ve masarifin iştiraken görüb tedarük” etmeleri için izin verir. Babası Yirmisekiz Mehmed Çelebi’nin 1720-1721 tarihli Fransa sefaretine 23-24 yaşındayken katılan Said Efendi, Avrupa’daki matbu kitapların öneminden haberdar idi. Bu doğrultuda bilgi kaynağımız ilk Osmanlı matbaası muasırı olan vakanüvis Küçükçelebizâde İsmail Asım Efendi’nin *Tarih*’idir. Yazdıklarına göre Fransa ziyareti esnasında Mehmed Said Efendi basılı kitaplarının çokluğundan etkilenmiş ve İstanbul’a geri döndüğünde matbaaya büyük ilgisi ve arzusu olan saray müteferrikalarından tercüman İbrahim Ağa ile bu konu hakkında birkaç defa görüşmüştür[500]. Fransa’da kaldıkları onbir aylık süre içinde Osmanlı yetkilileri matbu kitaplar ile dolu kütüphaneleri ve basımevlerini görme imkanına sahip olmuşlardır. Döndükten sonra Yirmisekiz Mehmed Çelebi bu geziyi anlatan bir sefaretname yazar, ancak herhangi bir matbaa ziyaretinden bahsetmez[501]. Fakat Duc de Saint-Simon anılarına göre Yirmisekiz Mehmed Çelebi Fransa’da bir matbaayı ziyaret etmiş ve Osmanlı başkentine döndükten sonra orada bir matbaa ve bir kütüphane kurmaya kararlı imiş. Zaten döndüğünde karşı çıkanlar olduğu halde bir matbaanın kurmasını başarmış[502].

Aslında matbaanın kurmasında oğlu Said Efendi’nin katkısı olur. Bu katkı, Müteferrika’nın yukarıda bahsettiğimiz dilekçesine göre 1724 yılından maddi ve manevi anlamında gerçekleşir. Said Efendi, herhalde Fransızca (yada başka Batı dili) konuşan ilk Osmanlı devlet adamı idi[503]. Mihail Meyer’e göre o, Osmanlı başkentindeki “batıcılardan” biri idi. Rus diplomatlarının yazdıkları raporları ışığında Said Efendi, akıllı, kararlı, din açısından mutaassıp olmayan, Fransızca konuşan, Avrupai görgü kurallarını bilen ve şarabı da seven bir şahıs idi[504]. Said Efendi tıbba yakın ilgi duyan

da bir zat olup, 1753 yılında *Feraidü'l-Müfredat* başlığı altında devaların Arapça, Farsça, Türkçe, Yunanca ve Latince kaynaklara göre isimlerini veren bir katalog hazırlamıştır[505].

Aslında kaynak eksikliğinden dolayı Said Efendi'nin ilk Osmanlı matbaasındaki rolü ayrıntılı olarak şu ana kadar tespit edilememiştir[506]. Osman Ersoy'un vurguladığı gibi Fransız muasırlarının karşısında Said Efendi matbaanın nezareti yada idaresinden sorumlu olarak birinci planda görünür[507]. Yukarıda da bahsettiğimiz Fransız gazetesinin 17 Kasım 1726 tarihli haberinde Said Efendi (Zaïr-Aga) matbaanın nazırı olarak ön plana çıkar ve İbrahim Müteferrika "mühtedi bir papaz" mahiyetinde sadece basılacağı kitapların seçiminde onun danışmanı olarak gösterilir[508].

3. Matbaanın Perde Arkası

Kaynak eksikliğinden dolayı ilk Osmanlı matbaası hakkında şu ana kadar yapılan araştırmalarda iç organizasyonu yeterince incelenmemiştir. Bulduğumuz İbrahim Müteferrika'ya ait tereke defteri, matbaanın tam olarak nerede bulunduğu, içinde ne gibi elemanların çalıştığı, onlara ne gibi ücret verildiği gibi konular hakkında bilgi içerir. Bu şekilde, tereke defterinden hareket ederek bilmediklerimizin perdesini biraz çekmiş ve matbaanın alacakaranlık siluetini sezmiş oluruz.

Matbaanın Bulunduğu Yer

İbrahim Müteferrika'nın tereke defterine göre matbaasında basılan ve miras olarak kalan kitaplar Sultan Selim Camii ittisalinde Tobhane tabir olunur mahalde bulunan bir taş (*kârgîr*) odada muhafaza edilmekte idiler[509]. Bu odanın sahibi kim olduğu belirtilmediği gibi, Müteferrika'nın kendisi yine Sultan Selim Camii yanında *Mismari Şüca* mahallesi sakinlerinden biri idi[510]. Matbaasında 1741'de basılan Küçükçelebizâde Asım Efendi'nin *Tarih*'ine göre matbaa tezgahları Müteferrika'nın Sultan Selim semtindeki evinde kurulmuştur[511]. De Saussure'ün 1732 tarihli mektubunda aynı şey söylenir[512]. Söz konusu tereke defterinde Müteferrika'nın bahsedilen mahalledeki evi (*menzil*) de kaydedilmiştir[513]. Yani, tereke defterinin sayesinde Müteferrika'nın yaşadığı evin sadece şu ana kadar bilindiği gibi Sultan Selim Camii civarında değil, tam olarak bu camiye yakın olan *Mismari Şüca* mahallesinde bulunduğu ortaya çıkar.

Söz konusu mahalle, Fatih II. Mehmed (1451–1481)'in saltanatından sonra ve 1546 yılından önce El-hac Şüca Mismari mescidi etrafında oluşan bir mahalledir, çünkü Fatih devri sonlarında yapılan İstanbul mahalleleri tahririnde eksik[514] ve 1546 tarihli İstanbul vakıfları tahririnde mevcuttur[515]. Geçenlere kadar varlığını süren bu mahalle Selimiye Camiinin Kuzey-Batısında bulunuyordu[516]. 1864 yılı büyük yangınından muhtemelen 18 sene sonra, yani 1882 yılı civarında çizilen bir sur içi İstanbul haritasında *Mismar Şüca* mescidi ve önündeki aynı ismi taşıyan sokağı görürüz[517]. Bu ad altında mescidi ve sokağı 1929'de çizilen Jacques Pervititch'in sigorta haritalarında da buluyoruz[518]. Hatta bugün de *Mismarcı* adı altında aynı sokak ve 1979 yılında onarım geçiren *Mismarcı Şücaeddin* ismi altında aynı mescit mevcut ve mescit hala ibadete açıktır.

“Mismari” yada “mismarcı” kelimesi “çivici” anlamına gelir. Ekim 2003’te sokak ve mescidi ziyaret ettiğimde yerliler çivici usta Şüca, Fatih Camii’ne yaptığı çivilerden kazandığı para ile bu küçük mescidi yaptırdığı rivayetini anlattılar. Aslında mescidin kısa ve kalın minaresi ve taş duvarları gibi mimari özellikleri 14.-15. yüzyıllara ait Osmanlı cami mimari tarzından farklı değildir[519].

Selimiye Camii ittisalinde Tobhane tabir olunur semte gelince bunun yeri tam olarak tespit edilmesi şimdilik mümkün olamadı. Selimiye Camii’ne *Tophane* ismini taşıyan en yakın sokak Fatih külliyesinin Doğu tarafındadır, ancak bu sokağın tereke defterinde bahsedilen yer ile bir alakası olup olmadığı belli değildir. İstanbul’un meşhur *Tophane* semti Boğazın Batı yakasında Galata’da bulunur[520], ancak o da herhalde tereke defterindeki *Tobhane* ile aynı değildir. Yukarıda bahsettiğimiz 1546 tarihli İstanbul vakıfları tahririnde Galata’daki *Tophane* semtinin dışında yeni merkez posta binasının arkasında bulunmuş olan Hubâr mescidi mahallesindeki *Tophane* mevziinin bahsi geçer[521]. Fakat bu mevzi bizim tespit etmeye çalıştığımız mevzi ile aynı olup olmadığı kesin değildir.

Tereke defterinde kaydedildiği gibi matbu kitaplar *Tobhane*’deki taş (*kârgîr*) odada saklandığından matbaa tezgahlarının da orada kurulduğunu düşünülebilir. Zaten *Vankulu Lügati*’nin basmasını yapan elemanlara saray mutfaklarından yemek (*fodla*) temin edilmesi için yazılan Recep ve 2 Cemaziülevvel 1140/Kasım-Aralık 1727 tarihli iki belgeye göre basım işleri *kârhâne-i basma* yada *basma kârhânesi*’nde gerçekleştirilir[522]. Müteferrika kendisi matbaanın 1729’da çıkan üçüncü baskısının önsözünde yine *kârhâne-i tıbâʿat*’tan bahseder[523]. Dolayısı ile matbaasına ait özel bir oda, dükkan, atölye yada müstakil bina varolduğu bellidir. Ancak, Asım Efendi’nin ve De Saussure’ün bilgileri doğru ise, bu basmahane Müteferrika’nın evinde de bulunmuş olabilir.

Müteferrika’nın tereke defterinde kağıt topları ve basma aletleri, evinde bulunduğu eşyaların hemen ardında kaydedilmiştir. Basma aletleri eğer ayrı bir basmahane yada dükkan ve atölye gibi evinden farklı bir yerde bulunmuş olsa idiler, o zaman genelde tüccar veya zanaatkarların tereke defterlerinde görebildiğimiz gibi burada da bu aletlerin dükkan veya atölye gibi ayrı bir yerde bulundukları açıkça ifade edilir idi. Bu bakımdan Müteferrika matbaası gerçekten de evinin bir kısmı oluşurmuş ve önceki bölümde tahmin ettiğimiz gibi evin taştan yapılan zemin katında bulunmuş olabilir. Aslında tereke defterinde bahsedilen taş oda sadece basılan

kitapların muhafazası için kullanılmış ta olabilir. Zaten İstanbul'da sık görünen yangın tehlikesinden dolayı böyle bir tedbir alınması gayet mantıklıdır. Örneğin Venedik *balyozu* Dolfin'e göre 1729 yılı İstanbul'da o zamanlara kadar görünmeyen muntazam yangında 40 bin ev ve büyük camiler hariç 130 cami yanmıştır[524]. Zaten büyük camiler herhalde genelde sağlam taştan inşa edildiğinden dolayı yangına kurban olmamıştır.

Öte yandan basmahane tereke defterinde bahsedilen *Tobhane* mevziinde de bulunmuş olabilir. Çünkü sadece matbu kitaplar orada saklanmaz idi, aynı zamanda İbrahim Müteferrika'nın kullandığı lakaplarından biri *Tophanevi* idi. Matbaasında 1732'de bastığı Kâtip Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sına eklenen haritaların biri İbrahim Tophanevi imzasını taşır[525]. Burada belki Müteferrika kendisini muhtemelen matbaasının bulunduğu semt ile tanıtmayı tercih etmiştir.

Her ne ise, Müteferrika'nın evi ve basmahanesi bir yandan Selimiye Camii'nin yanında, öte yandan Haliç'in Güney yakasındaki Fener iskelesine çok yakın idi. Bu coğrafi konumu bakımından da matbaanın yeri çok uygun idi, çünkü genelde yurtdışından ithal edilen basma kağıdı kolaylık ile Haliç üzerinden nakledilebilir idi.

Holderman'ın belirttiği gibi Müteferrika matbaasında kitap basımı için dört tezgah, harita basımı için ise iki ayrı tezgah bulunuyordu[526]. Henri Omont'a göre basma aletleri Hollanda'dan getirilmiştir[527]. Maalesef, ilk Osmanlı matbaasını tasvir eden çizim veya minyatürler mevcut değildir. Ancak matbaanın görünüşü herhalde o döneme has Avrupa basmahanelerine az çok benzediğini tahmin edilebilir.

Basma tezgahları 18. yüzyılın sonlarına kadar ahşaptan yapılır. Bunlar el preseleri olup baskı, madeni bir kolun dirsek manivelası yardımı ile *kazan* diye adlandırılan baskı kapağının yukarıdan aşağı iyi bir baskı temin edilmesi için nemlenmiş kağıdın ve önceden tampon ile mürekkeplenmiş forma yatağı üstüne yerleştirilen *forma* olarak isimlendirilen basım kalıbının üstüne bastırması ile yapılır. Bu şekilde kağıdın bir tarafı üzerinde baskı oluşturulur. Sonra başka bir forma yerleştirilip, kağıdın öbür tarafı üzerine de baskı yapılır. Formalar, göz diye bilinen iç bölüntülerinden oluşan harf kasasında alfabe sırasına göre dizilen dökülmüş harfler mürettip yada dizici tarafından satır ve sayfa şeklinde dizilip, bağlanıp hazırlanır[528]. Çeşit matbaaları tasvir eden bir çok Batılı minyatürlerde basma tezgahı ve işlemi bu şekildedir[529]. Bu minyatürlerden esinlenerek kendimiz çizdiğimiz ilk Osmanlı matbaasının tahmini görünüşü aşağıda verilir.

Matbaada Çalışanlar

İbrahim Müteferrika ve Said Efendi, matbaa çalışmalarına resmi olarak müsaade veren fermanı aldıktan sonra hemen *Vankulu Lügati*'nin basmasına devam ederler. Ancak matbaalarında çalışan personeli nereden geldiği konusuna kaynaklarda çapraşık bilgiler mevcuttur. 1720'li yıllardan sonrası Fransız kaynaklarında ilk Osmanlı matbaası Fransa'da getirtilen elemanlar ile işe başladığı vurgulanıp, Fransa'nın Osmanlı matbaacılığının doğuşundaki rolü abartılır[530]. İsveç elçisi Carleson'a göre Müteferrika, önceden Almanya'dan getirttiği basmacı ve harf dökümcüleri ile hemen işe koyulmuştur[531]. De Saussure'ün versiyonu ise matbaa personeli Viyana'dan geldiğini vurgular[532]. Bu çapraşık bilgilerin nereden kaynaklandığını Franz Babinger'in referans ettiği Johann Christian Kundmann (1684–1751) ile Johann Friedrich Bachstrom (1686–1742)'un sağladıkları malumattan anlayabiliriz. Kundmann'a göre ilk Osmanlı matbaası başlangıçta İstanbul'daki Yahudi, Ermeni ve Rum basmahanelerinden yardım görmüş olmalıdır. Said Efendi bunlara Arap ve Türk harflerini döktürmüş, ancak bunlar yetişmeyince altı Türk önce Viyana'daki Osmanlı konsolosundan (Kazancızâde Ömer Ağa) "Osmanlı" pasaportu almak üzere Viyana üzerinden Hollanda Leiden'e gönderilip orada Arap ve Türk harflerini döktürürler. Bunun dışında aynı konsolos bu matbaada çalıştırmak üzere birçok matbaa çırağı ve dizgi ustasını işe alıp İstanbul'a gönderir. Bu şekilde büyük çoğunluğu Rum olan, ancak Türkçe'ye hakim sekiz usta, 36 çırak bir araya gelir. Bachstrom ilave eder ki, ilk başta Müteferrika matbaasında bir Ermeni matbaasından kötü bir makinesi alınmış, dolayısı ile sonradan Fransa'dan iki yeni tezgah getirtilmiştir. Harf döken birkaç ta Yahudi işe alınmıştır[533]. Johann Ernesti'nin 1733 tarihli bir yazısında ise "kısa bir süre sonra birçok Fransız, Marsilya'dan deniz yolu ile bu matbaada çalışmak üzere İstanbul'a gitti" diye iddia edilir. Ernesti'ye ulaşan "yeni haberler, bu matbaada sürekli yeni düzenlemeler olduğu ve bunda Hollandalı Yahudilerin küçümsenemez bir payı bulunduğu doğrultusunda..."[534].

Aslında Müteferrika'nın Hollandalı matbaacıların yardımı kullanması mantıklı görünür, çünkü Koloszvar'da tanıştığı ünlü Erdelli matbaacı Kis'in yıllardır Hollanda'da matbaacılık ile uğraşmış olduğundan Müteferrika da Kis'in sayesinde eskiden Hollandalı matbaa ustaları ile bağlantı kurmuş olabilir.

B. A. Mystakidis, Lorck'un bir bilgisine dayanıp Said Efendi gereken harfleri İstanbul'da bizzat kendisi kestirip döktürmüştür[535]. Toderini de harflerin İstanbul'da döküldüğüne inanır[536]. Kaynak vermeyen Necip Asım'a göre harfler Arapoğlu adında yerli bir Ermeni tarafından dökülmüştür[537]. Ancak söz konusu Arapoğlu, 1802'de kurulan Üsküdar matbaasının harf dökümcüsüydü[538]. Bazı diğer araştırmacılar da harflerin bir Ermeni tarafından döküldüğünü iddia ederler[539]. Fatma Müge Göçek[540] ve Adil Şen[541] gibi araştırmacılar, ilk Osmanlı matbaasında yerli gayrimüslim matbaalarının geleneklerinin ve orada çalışanların ustalık ve tecrübelerinin kullanıldığına işaret ederler. Bu konuda hatta Adil Şen, ilk Osmanlı matbaası azınlıkların matbaalarından tamamen bağımsız bir şekilde kurulduğunu ve geliştiğini iddia eden Jale Baysal'ı eleştirir ve Müteferrika'nın sadrazama sunduğu dilekçesinde matbaa deneyimlerinde Yahudi Yona'dan yardım gördüğünü hatırlattırır[542]. Holderman da tecrübeli harf dökümcüsü olan Yona'nın Müteferrika'ya yardımcı olduğunu belirtir[543]. Yona, Vilnüslü Yakob Eşkenazi'nin oğlu ve İstanbul'da 1711'de kurulan bir basmahanenin sahibi idi. 1712'de ve 1719'da iki defa Ortaköy'e taşınan matbaası 1741'de yangına kurban olur, ancak faaliyeti daha sonra tekrar canlandırılır[544].

Bu bağlamda Paris Kraliyet Kütüphanesi'nde kütüphaneci ve Kolej de France öğretmenlerinden olan Michail Furmon'un Comt de Morepas'a Sakız adasından gönderdiği 26 Mart 1729 tarihli mektubunda aktardığı bilgiler dikkate değerdir. Furmon mektubunda, ilk Osmanlı matbaasını ziyaret ettiğini, kurucularının kitap basımı konusunda tecrübeli olmamasından ve Said Efendi'nin nazır[545] olarak tayin edildiği için matbaa ile fazla ilgilenemediğinden dolayı matbaanın çalışmaları zor ve ağır devam ettiğini, matbaa tamamen Müteferrika'ya dayandığını ve "ancak Türkçe'yi söyleyebilecek iktidarında bulunan sefil bir Polonyalı Musevi"nin matbaada mürettip ve hakkak olduğunu belirtir[546].

Aslında, Yona'nın harf dökümcüsü ve dizgin olarak kullanılması, ilk Osmanlı matbaasında çalışmış olan diğer elemanlar Almanyalı, Avusturyalı yada başka bir ülkeden oldukları ihtimalini azalmaz. Sonuçta Avrupa'daki müteharrik matbaacılık Alman topraklarında gelişmiştir ve oradan da tecrübeli elemanın getirtilmesi mantıklı görünür.

Carleson, Temmuz 1735 tarihli raporunda Müteferrika'nın, "matbaasında kuruluşundan beri çalıştırdığı bütün Alman yardımcıları son

ayaklanmalar sırasında kaçtıklarından matbaanın bütün işlerini beş oğluyla birlikte" yürüttüğü yazılıdır[547]. Önceki bölümde bahsettiğimiz gibi Müteferrika'nın beş oğlu yok idi ve burada Carleson herhalde tereke defterinde de isimleri verilen beş yardımcılarından bahseder. Tereke defterinin Müteferrika'nın borçlarını açıklayan kısmında onun tevabileri Mehmed Çelebi, Mehmed ibn Ali, Ahmed ibn Osman, Ahmed ibn Mehmed ve Hafız Abdülkerim Efendi'ye verilen aylık ücretleri kaydedilmiştir. Aynı kısımda hurufatçı olan ve ismi verilmemiş bir Yahudi'ye de ödenen borcu kaydedilmiştir[548]. Bu kayıtlardan söz konusu Yahudi –ki, büyük bir ihtimal ile Yona'dan başkası değildir- matbaada kadrolu olarak çalışıp çalışmadığı belli olmaz. Ona aylık ücreti ödenmediğine göre belki de sipariş yolu ile yardımından istifade edilmiş olabilir. Her ne ise, tereke defterinden anlaşıldığı gibi en az 1747 yılın başlangıcında matbaada beş kişi eleman bulunmuştur. Nitekim, elemanların sayısı Avrupa matbaa standartlarına uyar, çünkü 16. yüzyılın başlarında Batı Avrupa'da özel bir kanun ile her bir matbaada en az beş kişi elemanın bulunması şart koyulmuştur[549].

Bazı araştırmacılar, İbrahim Müteferrika'nın terekesinden basma aletlerini alan Kadı İbrahim'in matbaasında kalfa olduğunu tahmin ederler[550]. Bu durumun gerçek olduğu daha geç kaynaklardan anlaşılır. Mouradgea d'Ohsson, III. Osman (1754–1757)'ın Basmacı İbrahim'in şakirdi (*élève*) olan ve Küçük İbrahim diye bilinen Kadı İbrahim'e matbaacılık ruhsatını (*privilège*) verdiğini yazar[551]. Sultan I. Abdülhamid (1774–1789)'in Osmanlı matbaacılığının canlandırılması için verdiği 1784 tarihli bir beratta adı geçen Kadı İbrahim, ilk Osmanlı matbaacısının şakirdi olarak tanıtılır[552]. Bu dönemde basılan kitaplardan Sami, Şakir ve Subhi *Tarihleri* (1198/1784) önsözünde Kadı İbrahim Efendi'den, Basmacı İbrahim Efendi'nin halifesi ve *cânişîni*[553], *İzzi Tarihi* (1199/1784-85) önsözünde ise onun şakirdi olarak bahsedilir[554]. Mehmed Süreyya da Müteferrika İbrahim Çelebi'den sonra matbaacılık ile uğraşan şakirdi kadılardan İbrahim Efendi olduğunu kaydeder[555]. Kadı İbrahim'in ismi Müteferrika'nın tereke defterinde kaydedilen birer aylık ücreti ile borçlu olduğu şahısların arasında kayıtlı olmamak ile beraber, matbaada daha erken dönemde kalfa olarak çalışmış olabilir. Zaten 1747 yılı başlarına doğru artık kadılık makamında bulunmuş ve bir kadı olarak müteveffa Basmacı İbrahim Efendi'nin terekesinden basma aletlerini satın almıştır.

Matbaacılık ile uğraşmak için de cesaret edebilmek için herhalde bu sanatta az çok maharetli idi.

Müteferrika'nın tereke defterinde, matbaasında basılan Kâtip Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sındaki harita ve çizimlerin bazılarına hakkak olarak imza atan Ahmed el-Kırımi ve Mıgırdıç Galatavi adlı şahıslar da bahsedilmez. Onlar da herhalde matbaanın kadrosundan olmayıp sadece gereken zaman kalıp yapmak üzere sipariş alırlar idi. Müteferrika'nın Galata Mevlevihanesi kabristanındaki mezarın yanındaki 1732'de vefat eden Abdullah el-Kırımi'nin mezar taşının arkasında bu şahsın İbrahim Müteferrika'nın yardımcılarından biri olduğu diye bir yazı konulmuştur. 1942'de Müteferrika'nın mezar taşını Kasım Paşa kabristanından buraya taşındığı zaman bu şahsın mezarı ve mezar taşını Ayaz Paşa semtinden buraya taşınmıştır[556]. Abdullah el-Kırımi'nin mezar taşındaki kitabede hayatı ve mesleği hakkında bilgi yoktur[557]. Burada büyük bir ihtimal ile mezar taşının arkasında konulan yazıda Abdullah el-Kırımi, İbrahim Müteferrika'ya kalıp yaparak yardımcı olan Ahmed el-Kırımi ile karıştırılmıştır. Zaten Müteferrika matbaası ile alakalı belge ve kaynaklarının hiç birinde Abdullah el-Kırımi'nin adı geçmez.

Matbaanın Faaliyetinde Duraklamalar

Carleson'un 1735'te bahsettiği ve ona göre Müteferrika Matbaasında çalışan Alman yardımcılarının kaçmasına neden olan "son ayaklanmalar", aslında III. Ahmed'i tahtan indiren ve sadrazam Damad İbrahim Paşa'nın idamına kadar ulaşan 1730 tarihli Patrona Halil isyanıdır. O dönemde de gerçekten matbaanın faaliyetinde bir kesinti söz konusudur. Matbaanın sekizinci yayını 1730 yılın Kasım'ın sonunda baskıdan çıkmışken, bir sonraki dokuzuncu ve onuncu baskıları Şubat 1732'de tamamlanır. Ahmed Refik, biraz abartılı olarak 1730 ayaklanması üzerine matbaanın birkaç yılın mesaisinin mahsulü yerle bir edildiğini yazar[558]. Franz Babinger ise bu konuda daha ihtiyatlı bir tavır göstererek, 1730 isyanının tüm matbaayı sarsacak derecede bir etki yaratmadığına, aksine dinlenmeden çalıştığına inanır[559]. Günay Alpay Kut ta bu olayların matbaanın faaliyetine olumsuz bir etkisi olmadığını savunur[560]. Bu son iki görüş az çok doğru olmalıdır, çünkü Patrona Halil isyanı 28 Eylül 1730'da alevlendiğinde matbaada Fransızlara hitaben yazılan Türk gramer kitabının baskısı aynı yılın Kasım ayının sonuna kadar devam eder[561].

Belli ki, isyanın matbaa çalışmaları üzerinde direkt etkisi olmamıştır, ancak dolaylı şekilde Müteferrika'nın basmacılık ile ilgili işlerini sınırlı da

olsa düzenden çıkarmış olabilir. Örneğin, Carleson'un ima ettiği gibi yanında çalışanların gelecek ile ilgili planlarını bir anda değiştirmiş olabilir.

İbrahim'in müteferrikalık vazifeleri de herhalde baskı projelerini aksatmıştır. Mesela saray müteferrikalarından İbrahim, Cemaziülahir 1144/11-20 Kasım 1731 tarihli ferman ile Osmanlı devletinin ilticasına sığınıp Selanik'te yerleşen İran şehzâdesi Mirza Safi'nin mihmandarı olarak tayin olunur[562]. Aslında Erhan Afyoncu'nun belirttiği gibi bu fermanda Basmacı İbrahim Müteferrika'dan mı, yoksa müteferrikalarından olan başka İbrahim'den mi bahsedilir kesin değildir[563]. Bunun dışında Müteferrika, matbaa işlerinde ortağı Said Efendi'nin yardımından da mahrum idi, çünkü Said Efendi, I. Mahmud (1730–1754)'un tahta çıkmasını ilan etmek için Ocak-Haziran 1731'de Rusya sefareti ile görevlendirilir.

Matbaanın bir sonraki dokuzuncu ve onuncu baskıları –yukarıda da belirttiğimiz gibi- Şubat 1732'de baskıdan çıkar. Mihail Meyer'e göre matbaanın yeniden canlanması Hekimoğlu Ali Paşa (1732–1735)'nın sadrazam makamına tayin edilmesinden yararlanır. Çünkü Rus diplomatlarının raporlarına göre onun sadrazamlığında Patrona Halil isyanı öncesi Lale Devri'nin önde gelen şahısların etkisi yine büyük olur[564].

Temmuz 1732'de matbaanın onbirinci baskısı tamamlanırken, onikinci kitap nerede ise bir yıl daha geç, yani Haziran 1733'de baskıdan çıkar. Bu defa matbaanın faaliyetindeki aralığın nedeni Said Efendi'nin I. Mahmud'un yanında görev almasıdır. Aslında Said Efendi'nin matbaadan uzaklaşmasına gösterilen bu sebep formalite olarak nitelendirilebilir, çünkü Furmon'un 1729 tarihli mektubunu hatırlatacak olur isek daha o zamanlarda Said Efendi'nin "nazır" olduğundan dolayı Müteferrika matbaanın tüm işleri ile üstlenmiş bulunur idi. Bunun dışında Ocak-Haziran 1731 Rusya sefareti, akabinde 1732-1733 İsveç sefareti de Said Efendi'yi matbaadan uzak tutar.

Durum böyle olunca, Said Efendi'nin müşterek matbaacılık işlerinden vazgeçtiğinden ve bu vazifenin icrasında yalnız kaldığından dolayı Müteferrika bu defa sadece kendisine basmacılık ruhsatı verilmesine dair bir dilekçe sunar. Recep 1145/1732'inin sonu–1733'ün başı tarihli ferman dilekçesine olumlu cevap verir[565]. Bu bağlamda Rafikov, sultanın para tazminatı almak için matbaayı mahkemelik ettiği, ancak sonuçta para yerine baskılarından bin tane talep ettiği doğrultusundaki G. Weil'ın iddiasını dile getirdi ise de[566], şu ana kadar bu iddiayı destekleyecek belgeler mevcut değildir.

İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinde kaydedilen tevabilerinin aylık ücretleri, matbaanın onun ölümüne kadar faaliyette bulunduğunu ima eder. Yani matbaa, son baskısı olan *Ferheng-i Şuuri*'nin baskıdan çıktığı Ekim 1742'den sonra da çalışmalarını devam etmiş olabilir. Selim Nüzhet Gerçek, Müteferrika'nın önceki baskılarında kullandığı "Saray müteferrikalarından kadir Rabbinin rahmetine muhtaç olan fakir İbrahim'in elinden" imzası yerine son baskısında sadece "Matbaacılıkta memur olan fakirin elinden" şeklindeki imzayı bu son baskı çalışmalarında Müteferrika'nın artık fiilen katılmadığını olarak değerlendirir. Dahası, Gerçek kaynak göstermeden Müteferrika'nın 1156/1743'te rahatsız olduğu ve bu da matbaanın faaliyetine mani olduğunu yazar[567].

Müteferrika basımevi 1743'ten sonra çalışmamış ta olabilir ve 1747 tarihli tereke defterinde kaydedilen aylık ücretleriyle ilgili borçların daha eski zamanlara ait olabilecekleri ihtimalini de ihmal etmemeliyiz. Ancak öyle olsa idi Müteferrika'nın borçlu olduğu kişiler için "tevabi" değil, "sabık tevabi" (*tevabi'-i sabık*) tabiri herhalde kullanılır idi. Burada Müteferrika'nın muhtemelen 1743 yılın sonunda Dağıstan sefaretine gittiğini, Erhan Afyoncu'nun bulduğu belgelere göre Kasım 1744'ten Kasım 1745'e kadar divan-ı hümayun tarihçiliği vazifesi ile üstlendiğini ve aynı zaman Yalova'daki kağıt fabrikasının emini olduğunu hatırlatır isek, o zamanlarda yetmiş yaşını aşmış olan Müteferrika, bayağı enerji dolu ve yeni kitap basma projeleri olan bir yaşlı adam olduğu gerçeği ortaya çıkar. Carleson, 1735 tarihli raporunda İbrahim'in "Asya ve Avrupa'da en çok kullanılan dillerin büyük bir sözlüğü hazırlayacağını" haberi verir[568]. Böyle bir şeyin gerçekleştirilmesi için en azından fazla kağıda muhtaç olduklarından dolayı Müteferrika son senelerinde bir kağıt fabrikasının kurulmasına girişir. Zaten tereke defterinde 234 kağıt topu da kaydedilmiştir[569].

Matbaanın faaliyetinde 1734 yılın sonundan 1741 yılın başlarına kadar beş yıllık daha bir uzun aralık ta söz konusudur. Erhan Afyoncu'ya göre bu aralıkların nedeni herhalde İbrahim Müteferrika'nın diplomatik misyonlarıdır[570]. Hatırlatmak gerekir ise, Müteferrika 1737'de gerçekleşen Osmanlı-Polonya müzakereleri sebebi ile Aralık 1736'da Kiev'e yola koyulur, 2 Şubat 1738'den 25 Ekim 1743'e kadar top arabacıların katibi olur ve 1737-1739 Osmanlı-Avusturya savaşına da katılır. Hüseyin Gazi Topdemir ise bu beş yıllık aralık matbaanın maddi bakımdan sıkıntılarını olduğunun göstergesi olabileceğini tahmin eder[571].

4. Matbaanın Yasal Statüsü

İlk Osmanlı matbaası hakkında şu ana kadar yapılan araştırmalarda matbaanın yasal statüsü ile ilgili değişik görüşler öne sürülür. Bunun tam olarak tespiti ve değerlendirilmesi basımevinin başlangıçta İbrahim Müteferrika ve Mehmed Said Efendi gibi iki kişi tarafından müşterek olarak işletilmesinden dolayı daha da zorlaşır. Matbaanın faaliyetine izin veren 1727 tarihli fermandaki "levazım ve masarifin iştiraken görüb" ifadesinin dışında Müteferrika'nın matbaa dilekçesinde de Said Efendi'nin matbaa faaliyetleri ve giderlerinde iki yıldan beri ona yardımcı olduğu bariz bir şekilde dile getirilir. Bu dilekçeden hareket ederek Selim Nüzhet Gerçek, ilk Osmanlı matbaasını çalıştıran Said Efendi ile İbrahim Müteferrika'nın aralarında -genelde biri sermaye temin ederek, diğeri emek vererek- *mudârebe* türünde bir şirketin olduğunu düşünür[572]. Aynı fikri İsmail Hakkı Uzunçarşılı da paylaşır[573].

Ancak Alpay Kabacalı'ya göre mevcut kaynakların ışığında bu değerlendirmeyi temelsiz bulur ve devletin de matbaanın çalışmalarına çeşitli yardımlarda bulunduğunu vurgulayarak gerek söz konusu ferman ve Müteferrika'nın dilekçesi, gerek Çelebizâde Asım Efendi'nin *Tarih*'i, ikisinin gerek masrafta, gerek emekte ortak olduklarını ortaya koyduklarını dile getirir[574]. Aslında defterhanenin hazırladığı Recep ve 2 Cemâziyelevvel 1140/Kasım-Aralık 1727 tarihli iki belgeye göre *Vankulu Lügati* basımında çalışan matbaa elemanlarına tamamlanana kadar her gün fodla, yani ekmek verilmesi uygun görülmüştür[575]. Toderini, matbaanın masrafları devlet hazinesinden ayrılan sermaye ile karşılandığı ve orada çalışanların ücretleri gümrük gelirlerinden sağlandığını yazar[576].

Kabacalı, Niyazi Berkes'in matbaanın esnafta uygulanan *gedik usulü* çerçevesinde çalıştığı doğrultusundaki görüşünü daha doğru olduğunu düşünür[577]. Berkes'e göre matbaayı işletenlere devlet tarafından *malikane* yada *gedik* şeklinde tekel hakları tanınmıştır. Gedik hakkı sahibinin mirasçına geçer ve basılacak kitap sayısını, fiyatını matbaacı değil, hükümet tayin eder[578].

Gedik, devletin imalathane veya dükkan sahibi olmak üzere bir zanaatkar yada tüccara verdiği ruhsattır. Genelde ruhsat verilmesi için mukabil esnafın rızası gerekir. Gedik, esnafın ihtiyarları yeni bir ustanın kendi dükkanı açması için verdikleri tezkereye benzer bir uygulamadır. Ancak bu da mutlak bir şart sayılmaz. Vakıflar da kendi akarlarını dükkan

kullanılmak üzere *sened* diye bilinen bir ruhsat belgesi ile zanaatkarlara verirler. Aynı şekilde kadılar, esnafın görüşünü almadan gedik verebilirler. Gedik *müstakar* ve *havai* olmak üzere iki tip idi. *Müstakar* olan gedik belli dükkan veya imalathane, *havai* olan gedik zanaatkarın şehir sınırları içinde kendisi seçtiği yerde çalışması için verilir. Gedik sahibinden mirasçına, mirasçı yok ise kalfasına geçer[579]. Osmanlı sahafları, hattatları, tezhipçileri, mücellitleri vs. ayrı esnaflar oluşturmak ile beraber gedik sisteminin kurallarına göre çalışırlar[580].

Bu arada, Mouradgea d'Ohsson'un bahsettiği III. Osman (1754–1757)'ın Basmacı İbrahim'in şakirdi (*élève*) olan Küçük İbrahim'e kitap basımı için verdiği ruhsat (*privilège*)[581], gedik kurallarına uyar gibi görünür.

Kabacalı, Berkes'in görüşünü destekleyen 1784'te matbaayı yeniden canlandırmayı arzu eden Raşid Mehmed ve Vasıf Efendilerin isteği üzerine Halil Hamid Paşa'nın sultan I. Abdülhamid'e illetiği takririni referans eder[582]. Bu takrirde ikisine, bastıkları kitapların on adet tam tabakadan oluşan her bir cüzünden sultan vakıflarına birer akçe verilmesi ve bu vakıfların kaymakamları tarafından her kitabın mühürlenmesi, mühürsüz kitapların satılmaması, bu matbaanın dışında başka bir basmahane açılmaması ve "iştirak malikane" şartı ile ruhsat veren berat arz edilir[583].

Merhum Bulgar araştırmacısı Mihaila Staynova, Macaristan Bilimler Akademisi Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü'nde tarihsiz bir fermanın Latince çevirisini keşfederek metni Bulgarca olarak yayımlar. Staynova, söz konusu ferman 1803'ten önce yazıldığını doğru olarak düşünür. Fermanın metni ise Halil Hamid Paşa'nın takriri ile hemen hemen aynıdır[584]. Belli ki, söz konusu Latince çeviri I. Abdülhamid'in matbaa işletmek için Raşid Mehmed ve Vasıf Efendilere 11 Mart 1784 tarihli bir beratın verildiğini açıklayan bir fermanıdır. Nitekim aynı fermanın İtalyanca çevirisini 1781–1786 yılları arasında İstanbul'da bulunan Giambatista Toderini de yayımlar[585].

Söz konusu fermana göre bu iki şahıs matbaa tekeli karşılığında bir nevi tekel hakkı ödemek zorunda idiler. Ancak İbrahim Müteferrika ile Said Efendi'ye 1727'de ve sadece Müteferrika'ya 1732'inin sonunda yada 1733'ün başında verilen fermanlarda matbaaların dışında başka bir basımevinin açılması yasaklanmaz ve tekel karşılığında da para pul istenilmez. Raşid Mehmed ve Vasıf Efendilere 1784'te koyulan şartlar, III.

Osman (1754–1757)'ın kadılardan İbrahim ve Ahmed Efendilere matbaacılık izni tanıyan Rebiülahir 1168/Ocak'ın ortası 1755 tarihli fermanında da eksiktir[586].

Görüldüğü gibi tekel hakkı Osmanlı matbaacılığının 1784'teki yenilenmesinde uygulanır. Zaten 1200/1785-86'da basılan Arapça gramer elkitabının[587] önsözünden basmahanenin I. Abdülhamid'in arzusu üzerine onun vakıflarından olmak şartı ile açıldığı anlaşılır[588].

İlk iki matbaa devlete direkt olarak bağlı olmamak ile beraber, bastıkları kitaplarının fiyatları hükümet tarafından onaylanır. Örneğin İstanbul kadısına hitaben yazılan Evahir-i Şaban 1141/Mart'ın sonu 1729 tarihli bir fermanda İbrahim Müteferrika ile Said Efendi'nin dilekçeleri üzerine ciltsiz olan *Vankulu Lügati* basma nüshalarına medrese öğrencilerine uygun olmak için mutedil olarak 35 guruş satış fiyatı biçilir[589].

Rafikov'a göre Damad İbrahim Paşa'nın sadareti esnasında ilk Osmanlı matbaası fiilen "devlete yarı mahsus" bir kuruluş idi[590]. Ertuğ ise, delil göstermeden Damad İbrahim Paşa'nın matbaaya parasal anlamda yardımcı olduğunu yazar[591]. Jeltyakov'un görüşünde, matbaanın bulunduğu yer ve donatımın bir kısmı kişisel malı olduğu halde, kuruluş olarak matbaa ne Müteferrika'nın, ne de Said Efendi'nin mülkinde idi. Çünkü devlet hazinesinden sağlanan para ile başlıca basma donatımı alınır ve işçilerine yemek dağıtılır. Bazı verilere göre matbaa devlet gümrüklerinden ve hazine toprağı gelirlerinden de maddi yardım aldığını vurgulayan Jeltyakov, matbaada basılan kitaplar devlet malı olduğunu iddia eder[592].

Ancak 1747 tarihli tereke defterinden hareket edecek olur isek, matbaa donatımı, kağıtları ve basılan kitaplar tamamen İbrahim Müteferrika'nın kişisel malı idi. Tereke kaydına göre basma aletleri satılıp fiyatı mirasına eklenmiştir. Müteferrika'nın da geride bıraktığı miras sadece eşi Hadice ve kızı Ayşe'nin aralarında İslâm miras hukuku şartlarına göre 1:7 nispeti ile paylaşılmıştır[593]. Geride kalan matbu kitapları satma hakkı da sadece kızı Ayşe'ye tanınmıştır[594].

Aslında matbaanın sadece İbrahim Müteferrika'nın kişisel malı olduğu iddiası kesinlik ile Recep 1145/1732'inin sonu-1733'ün başı tarihli ferman üzerine matbaanın tek işletmecisi kaldıktan sonraki dönem için geçerli olabilir. Matbaa, 1727'de resmi olarak faaliyete devam ettiğinden 1732'inin sonuna kadar İbrahim Müteferrika ile Said Efendi'nin müşterek malı olmalı idi. Zaten Temmuz 1727'de verilen ferman "levazım ve masarifin iştiraken"

görmelerini gibi şart koşar. Fakat bu müşterek şirketin, S. N. Gerçek ile İ. Uzunçarşılı'nın düşündükleri gibi bir tarafı sermaye, öteki tarafı emek verdiği *mudârebe* türünden mi, yoksa iki taraf ta masrafa katıldığı *akd-i şirket* tipinin başka bir türünden olup olmadığı sorusu ortaya çıkar.

Bunu doğrulayacak şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin Mehmed İpşirli tarafından yakında yayımlanan, ancak ne kendisi, ne de başkası tarafından değerlendirilen fetvasını aynen aşağıda iktibas etmeyi faydalı olduğu düşüncesindeyiz:

Sual: Zeyd ve Amr basma ile bazı kitab istinsah etmek murad edip mallariyle şu kadar kağıd ve mürekkeb ve basma aleti iştira ettiklerinden sonra basma san'atinde mahareti olan Bekir işbu lugat ve tevarih kitablarından falan ve falan namiyle olan kitabların suretlerini ol evrak üzererine basıp ba'de'l-itmam hasıl olan nüshalar bey' olundukta semenlerinden evrak ve mürekkeb ve alata sarf olunan meblağ ihrac olunduktan sonra hasıl olan faide beş hisse olup bir hissesini Bekir, ikişer hissesini Zeyd ve Amr almak üzere akd-i şirket edip ba'dehu Bekir vech-i muharrer üzre kitabların suretlerini basıp şu kadar cild hasıl olsa bu vech üzre olan akd-i şirket sahih midir, yoksa fasid midir ve bu babda hükm-i şer'i nedir?

El-cevab: Bu vech üzre olan akd-i şirket fasiddir. Ol kitablar Zeyd ve Amr'ın olur Bekr'in amelinin ecr-i misli mezburlar üzerine lazım olur[595].

Bu fetva, ilk Osmanlı matbaası ve onun yasal statüsü ile ilgili olduğunu tahmin edilebilir. Zeyd ve Amr isimlerinin altında muhtemelen Said Efendi ve İbrahim Müteferrika'dan bahsedilir. Fetvada belirtildiği gibi onlar kendileri kitap basmak için gereken donatımı aldıktan sonra, Bekir diye adlandırılan matbaacılık konusunda maharetli olan Yahudi Yona'nın yardımı ile lügat ve tarih kitaplarını basarlar. Ancak Yona muhtemelen kitapların satışından elde edilen gelirlerden beşte biri isteğinde bulunduğundan dolayı ya Müteferrika ile Said Efendi, ya da Yona kendisi bu konuda bir fetva için şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'ye başvururlar. Şeyhülislâm ise bu şekilde akd-i şirketin sahih olmadığını ve Bekir, yani muhtemelen Yona gelirlerden beşte biri payı değil, ancak emeği karşılığında Zeyd ile Amr'dan, yani Müteferrika ile Said Efendi'den sadece ücret alma hakkı olduğunu hükmeder. Ve Müteferrika'nın tereke defterine göre hurufatçı olan bu Yahudi'ye bir nevi ücret verilir. Söz konusu fetva kesinlik ile Abdullah Efendi'nin meşihat makamından ayrıldığı 30 Eylül 1730 tarihinden önce verilip, Müteferrika ile Said Efendi'nin matbaanın

müşterek sahipleri oldukları ve lügat ile tarih kitapları bastıkları zamanı kasteder.

Söz konusu fetva ışığında aralarındaki müşterek şirket *akd-i şirket* tipinden idi. İslâm hukuku ve Osmanlı hukuki uygulamalarına göre böyle bir şirket imalat yada ticaret amacı ile iki veya daha çok kişiden kurulabilir. Sermaye olarak mal (*emvâl*), emek (*a'mâl*) veya kredi (*vücûh*) yatırılabilir. Yatırılan sermaye ve elde edilen kazancın paylaşımına göre bu tip şirketin iki esas türü vardır. *Mufâvada* (*eşitlik*) türü *akd-i şirket*te kurucular eşit paylar ile sermaye yatırır ve gelirlerden eşit paylar alırlar. *'İnân* türü *akd-i şirket*te ise kurucular farklı paylar ile sermaye oluşturur ve anlaştıkları oranda kârdan farklı pay alırlar. Burada şirketin müşterek işletilmesi (*'inân*) ön plana çıkar. Yukarıda da değindiğimiz *mudârebe*, *müzâra'a* ve *müsâkât* türleri *akd-i şirket*in versiyonları olup, *mudârebe*de bir taraf sermaye yatırırken, öteki taraf emek verir; *müzâra'a*da hububat yetiştirmesi ve satılması için bir arazi kiralanır; *müsâkât*da ise bağ ve meyve bahçeleri kiralanır. Bu son üç türde bir taraf para yatırır yada sahip olduğu malını verir ve kazanç genelde yarı yarıya paylaşılır. Bu konuda arşiv malzemesi ışığında yapılan araştırmalara göre *'inân* şirketleri en yaygın idi. Terzilik, boyacılık, dokumacılık vs. gibi sektörlerde genelde *a'mâl* şirketleri kurulur. *Mudârebe* ise daha çok gemi ticaretine has bir uygulamadır, çünkü gereken sermaye de büyüktür[596].

Yine iktibas ettiğimiz fetvaya döner isek, Said Efendi ile İbrahim Müteferrika'nın ortak matbaa çalışmaları *mufâvada* (*eşitlik*) türünden olmalı idi. Masrafta eşit oldukları gerek bu fetvadan, gerek Temmuz 1727 tarihli ferman ve Küçükçelebizâde İsmail Asım'ın *Tarih*'inden anlaşılır. Bu son zat ilk Osmanlı matbaasının muasırı olup, ikisinin de "sadrazam hazretlerine arz edüb levazım ve mühimmatına iktiza eden masarifi kendüleri iştiraken görmek üzere muradlarını icraya izn-i hümayun-i sultani ısdarını niyaz ve rica" ettiklerini, yani basma donatımı masraflarında müşterek olacaklarını dile getirdiklerini yazar[597].

Said Efendi, resmi olarak matbaadan vazgeçtiğinde ortağı İbrahim Müteferrika'dan yatırdığı sermaye karşılığında herhangi bir tazminat talep edip etmediği şimdilik belli değildir. 1732 yılının sonuna yada 1733 yılının başlarına kadar ortak şirket olarak çalışan ilk Osmanlı matbaası bundan sonra sadece İbrahim Müteferrika'nın mülkinde kalıp muhtemelen gedik sistemi çerçevesinde faaliyetini devam eder.

Ancak Said Efendi matbaa ortaklığından fiilen daha erken yıllarda vazgeçmiş olmalıdır. Zira Ocak-Haziran 1731 Rusya sefareti ve akabinde 1732-1733 İsveç sefaretinde bulunan Said Efendi'nin matbaa çalışmalarıyla yakından ilgilendiğini düşünülemez. Muhtemelen bu sebepten dolayı da basılan kitapların hatimelerinde sadece İbrahim Müteferrika'nın adı geçer.

. . .

İlk Osmanlı matbaasının kuruluşu bir nevi toplumsal ve zihniyet dramı ile gerçekleşir. Klasik antik tiyatro oyununu andırarak matbaanın destekleyeni ve muhalefeti olur ve gelenekler ile yenilikler, önyargılar ile teşvikler arasında boy gösterir. Ve onun hayatta kalması değişik sosyal gruplarına ait çıkarları arasında hükümet tarafından gereken dengenin sağlanmasına borçludur. Bu da tarihin nemlenmiş camından görünemeyen zamanın gerçek dramını gizleyen coşku dolu bir vodvili andırır...

IV

MÜTEFERRİKA

BASKILARI

Erken Avrupa matbaacılığında olduğu gibi[598] Müteferrika matbaası da basmahane ile basımevinin bir karışımıdır. Başka bir ifade ile, İbrahim Müteferrika sadece matbaacı değil, aynı zamanda naşir idi. Şüphesiz, bir basımevinin en önemli tarafı onun neşrettiği kitaplardır. Müellif, eser, konu, problem, bilim alanı ve yazı türü seçimi, bir matbaacının ya da bir naşirinin kendi görüş ve tercihlerine veya okuyucuların beklenti ve ihtiyaçlarını yansıtan bir neşriyat programın göstergesidir. Öte yandan, neşredilen kitaplardan ne kadar adet basıldığı, bu kitapların birim fiyatları ve ne kadar satabildikleri hakkında sağlam bilgiler, bir matbaanın sadece ticari anlamda değil, toplumsal anlamda da ne derecede başarılı olduğuna dair fikir verebilirler. Bunu tespit ettiğimiz zaman elde edilen başarının ya da varılan kötü sonuçların nedenini araştırmak gerekir.

Müteferrika matbaasında basılan kitaplara henüz çıkmadan bile –özellikle yabancılar tarafından- ilgi gösterilir. Çıkan kitaplar hakkındaki haberlere yer veren gazeteler[599] ve değişik dönemlerde yapılan listeler bu ilginin bir göstergesidir.

Bu gibi listeler henüz matbaanın çalıştığı zamanlarda da hazırlanır. Bunlardan en erken olanları görüldüğü gibi İbrahim Müteferrika tarafından yapılır. Söz konusu listeler önceki bölümde bahsettiğimiz Müteferrika’nın Latince olarak yazdığı matbaasının tanıtım yazılarına eklenmiştir. 17 Haziran – 5 Ağustos 1730 tarihleri arasında *Osmanlılara İlk Matbaanın Girişi* başlığı altında kaleme alınan birinci yazıda matbaanın ilk altı baskıları hakkında kısa bilgi verilirken[600], 1146/1733-34 tarihli ve *Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı* başlıklı ikinci yazıda ise o zamana baskıdan çıkan on iki kitabının birincisine kıyasla ebat ve fiyat bilgileri dahil daha ayrıntılı olarak tanıtımı yapılır[601]. Basmahanenin on üçüncü baskısı olan *Naima Tarihi*’nin ikinci cildinin sonunda verilen ve 1734 yılı kadarki neşredilen onüç kitabın adet sayılarını aktaran liste de her halde naşiri olan İbrahim Müteferrika tarafından hazırlanmıştır[602].

Müteferrika’nın hazırladığı söz konusu listelerin dışında muasırları tarafından hazırlanan listeler de mevcuttur. Bunlardan günümüze ulaşan en erkeni Holderman’ın Osmanlı matbaasının kuruluşunu anlatan tarihsiz bir yazısına eklidir. Aslında listesinde yer alan son kitap 16 Ağustos 1730’da

baskıdan çıkan Müteferrika’nın yedinci baskısı olunca, liste de bu tarihten sonra ve tabii olarak Holderman’ın vefat tarihi olan 13 Kasım 1730[603] tarihinden önce hazırlandığı ortaya çıkar. Zaten matbaanın sekizinci baskısı Holderman’ın Fransızlara hitaben yazdığı Türkçe gramer kitabıdır ve dolayısı ile Holderman basmahanenin faaliyetini yakından tanıyan bir şahıs idi. Müellif, listesinde ilk altı basılan kitapların kuruş olarak birim fiyatlarını da verir[604].

İsveç Kraliyet Ticaret Odası tarafından Akdeniz ülkeleri hakkında bilgi toplamak ile görevlendirilen Edvard Carleson’nun 1735 tarihli raporu Müteferrika baskılarının başka bir listesini içermektedir. Bu listede İbrahim Müteferrika’nın İsveç kralına hediye olarak gönderdiği ön üç eseri yer alır, ancak ön üçüncü eser olarak *Naima Tarihi* değil, Hazar ve Kara denizlerini tasvir eden iki harita gösterilmiştir. Listedeki eserler kısaca tanıtılır ve fiyatları hakkında da bilgi verilir[605].

Merhum Bulgar araştırmacısı Mihaila Stajnova’nın önceki bölümde iktibas ettiğimiz bir makalesinde Budapeşte Macaristan Bilimler Akademisi Kütüphanesi’nde bulduğu ilk on üç Müteferrika baskıların listesini yayımlamıştır[606]. Ancak hangi dilde yazıldığı ve belli bir tarih taşıp taşımadığı hakkında bilgi verilmeyen bu liste muhtemelen yukarıda bahsedilen son iki listelerin bir versiyonudur.

Henri Omont da, 1902’de basılan Doğu’daki Fransız kazı misyonları konulu iki ciltlik kitabına on beş Müteferrika baskılarının listesini ilave etmiştir. Bu liste Eylül 1747’de, 1747–1749 tarihleri arasındaki dönemi İstanbul’da geçiren Paris Kraliyet Kütüphanesi’nin Türkçe v Farsça’dan çevirmeni Armain tarafından hazırlanmıştır. Söz konusu listenin özelliği ise basılan kitapların fiyatlarının Fransız para birimi (*frank*) olarak aktarılmasıdır[607].

1210/1796’da Amasya’da kurulan İbrahim bin Mahmud Medresesi kütüphanesinde saklanan kitapların katalogundan ise Müteferrika baskılarının beşi için 18. yüzyılın sonlarına ait fiyatları hakkında bir düşünceye sahip olabiliriz[608].

İbrahim Müteferrika’nın 1 Nisan 1747 tarihli tereke defterinde ise bastığı kitaplardan terekesinde kalan nüshaların adeti ve o dönemdeki kuruş olarak tahmini birim fiyatı belirlenmiştir[609].

Bütün bu kaynaklar bize Müteferrika matbaasında basılan her kitabın ilk toplam baskı adedinden İbrahim Müteferrika’nın öldüğünde satılamayan

adedini ve yaklaşık 18 yıl süre içinde satışların dinamizmi ilk başta fermanlar ile belirlenen birim fiyatlarını sonradan nasıl etkilediğini açıklayabilirler[610]. Daha önemlisi, buna binaen Müteferrika matbaasının ilk planda ticari ve ikinci planda toplumsal anlamda başarılı olup olmadığı hakkında bir sonuca varılabilir.

İlk Osmanlı Baskısı

Aslında "ilk Osmanlı baskısı" tarifinde hemen şunu belirtmemizi gerektirir: burada Osmanlı topraklarında Arap harfleri ile basılan Osmanlı-Müslüman kültürüne ait ilk eserden bahsetmekteyiz. Çünkü bazı araştırmacılara göre ilk "Türkçe" matbu kitap, 1615'te basılan Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasında 1604 tarihli ahitnamedir[611]. Ahitnamenin Fransızca ve Osmanlıca metinleri paralel olarak 1591–1605 tarihleri arasında İstanbul'da Fransa elçisi olan Savary de Brèves (ö. 1628) tarafından yayımlanmıştır. 1607–1615 yılları arasında Papa'ya elçi vazifesi nedeni ile Roma Vatikan'da bulunan De Brèves[612], orada Yakın Doğu dillerinde baskı yapan *Typographia Savariana* adı altında bir Fransız matbaasını kurup, bu vazifeden sonra Paris'e çağırılıp, matbaasını da oraya taşımıştır[613].

İyi bilindiği gibi Müteferrika matbaasının ilk baskısı *Vankulu Lügati*'dir. Bu lügat, Cevheri'nin *Sihah* diye rağbet gören Arapça temel sözlüğünün Vankulu diye şöhret bulan Mehmed el-Vani (ö. 1592)'nin Arapça-Türkçe versiyonudur. Lügatin matbu versiyonu ise matbaaya resmi olarak faaliyet izni veren Temmuz 1727 tarihli fermandan bir buçuk sene sonra, yani Recep 1141/31 Ocak 1729'da baskıdan çıkar. Rafikov'un belirttiği gibi basılması söz konusu fermandan önce bile başlatılan bu eserin baskıdan nispeten geç çıkmasının nedeni baskıya kullanılan lügatin el yazma nüshasındaki birçok hataların doğrultmasına ayrılan zamandır[614]. Bu baskının iki cildinin sonuna ise İstanbul Fatih Camii'nde saklanan bu sözlüğün başka bir el yazma nüshası ile kıyaslanarak doğrultulan hataları ve tespit edilen eksikleri içeren bir liste eklenmiştir[615].

Naima Tarihi'ndeki listeye göre bu lügatten 1000 adet basılmıştır. Ancak –Hasan Ertuğ'nun[616] ve Rafikov'un[617] belirttikleri gibi– burada 1000 adetten bahsedilirken, aslında her birinden 500 adet basılan lügatin iki cildi söz konusudur. Zaten aynı listede *Naima Tarihi*'nin iki ciltlerinin toplam baskı adedi ayrı olarak 500'er olduğu kaydedilmişken, tüm on üç baskıların toplam yekununda 1000 olarak beraber hesaplanmıştır. Bunun

dışında önceki bölümde üzerinde durduğumuz Müteferrika'nın matbaa dilekçesinde kendisi bu lügatten 500 adet basacağını açıklamıştır. Dolayısı ile iki ciltlik olan bu lügatten toplam 500 nüsha basılmıştır.

Filigranlara göre *Vankulu Lügati* Fransa'da –daha doğrusu Paris'te- imal edilen kağıt üzerinde basılmıştır[618]. Gayet kalın olan ciltlerinden birincisi önsöz, matbaanın yasal statüsü ile ilgili belgeleri, Müteferrika'nın yazdığı *Matbaanın Gerekleri* başlıklı risalesini, Cevheri ile Vankulu'nun yaşam öykülerini ve iki cildin içindekileri havi eden 24 numarasız ve başlıksız olarak ana metni içeren 666 numaralanmış sayfadan, ikincisi ise yine başlıksız olarak ana metnin devamını içeren 755 numaralanmış (aslında son 755'inci sayfa yanlış olarak 756 diye numaralanmıştır) ve sonunda tespit edilen ve doğrultulan hataların ve eksiklerin listesini içeren 12 numarasız sayfadan oluşur. Dönemin standartlarına göre lügatin baskı forması ikilik yada folyo (*in folio*)[619] olup, sayfalar 220 x 330 mm[620], sayfadaki metin alanı 145 x 260 mm ebattadır. Sayfalar 33 veya 34 satır içerir.

Müteferrika'nın matbaa dilekçesindeki lügate makul ve mutedil bir fiyatın konulması ricası Evahir-i Şaban 1141/Mart'ın sonu 1729 tarihli İstanbul kadısına hitaben bir ferman ile tatmin edilir. Söz konusu fermanda lügatin ciltsiz[621] nüshasının birim fiyatı medrese öğrencileri de alabilsinler diye 35 kuruş belirlenmiştir. Aslında formalite olarak ferman, Müteferrika ile Said Efendi'nin fiyat konulması için yazdıkları dilekçelerine dayanır. Bu dilekçeye göre lügat hala baskıda olup[622] dilekçe, Ocak 1729'da mı, yoksa bu tarihten sonra mı yazılmıştır belli değildir. Eğer bu tarihten sonra yazıldı ise, o zaman matbu versiyonunda belirtilen baskı tarihine biraz ihtiyatlı olarak bakmamız gerekir. Bu durum belki sonraki baskılara da geçerlidir. Yabancıların verdikleri Nisan 1729 tarihli bilgilere göre lügate Osmanlılar için 40 kuruş, yabancılar için ise biraz daha pahalı birim fiyatı biçilmiştir[623]. 40 kuruşluk fiyat muhtemelen ciltli olan nüshalara geçerli idi. Fransız fiyat birimi olarak fiyatı 120 frank idi[624].

1730'lu yıllarda lügatin başlangıçta 35-40 kuruş olan fiyatı nerede ise yarıya düşer. İbrahim Müteferrika'nın 1146/1733-34 tarihli ikinci matbaa tanıtım yazısındaki listeye göre saray tarafından belirlenen ilk fiyat 35 *taler* iken (*taler* kuruş yerine kullanılmış olmalıdır), "bugün ise kitap 25 *taler*'e satılmaktadır."[625] Carleson'un Temmuz 1735 tarihli raporuna göre padişah lügate ilk başta 35 kuruşluk bir fiyat belirlemiş ise, sözlük sonradan İstanbul'da 25 kuruşa satılmıştır[626]. Fiyatın düşüşü Holdrman'ın 1730

tarihli iki yazısında da kaydedilmiştir. Birisine göre lügatin fiyatı 23[627], ötekisine göre 30 kuruş idi[628]. Bu fiyat gelişmeleri Osmanlı arşiv kaynaklarından da tespit edilebilir. Örneğin, Müteferrika matbaasında musahhih olan sabık Galata kadısı Esad Efendi'nin 20 Şaban 1144/17 Şubat 1732 tarihli tereke defterinde kaydedilen *basma Vankulu* nüshasının fiyatı 2 900 akçe olup[629], 6 Recep 1146/13 Aralık 1733 tarihli Filibelizâde diye bilinen bir kimsenin kitaplarının müzayede kataloguna göre *basma Vankulu* Halil Efendi tarafından 2 520 akçeye satın alınmıştır[630]. O zamanın akçe-kuruş nispi oranı 120:1 olduğunu hatırlatır isek, bu nüshaların fiyatı 21-24 kuruş civarında olduğu ortaya çıkar. Yani 1730'lu yıllarda matbu *Vankulu Lügati*'nin birim fiyatı 35-40 kuruştan 25 kuruş civarına düşüş kaydeder.

Ancak en geç 1747 yılın başlarına doğru lügatin fiyatı yine 35-40 kuruş olur. İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinde bu lügatin fiyatı 40 kuruş olarak kaydedilmiştir. Müteferrika'nın özel kitap koleksiyonundaki *Lügat-i Vankulu* nüshasının fiyatı 4800 akçe, yani tam 40 kuruştur. İkinci bölümde tahmin ettiğimiz gibi, burada basma nüshası söz konusudur. Başka bir örnek Mehmed Efendi ibn-i Abdullah adında bir kimsenin 22 Zilhicce 1159/5 Ocak 1747 tarihli tereke defteri teşkil eder. Sahip olduğu dokuz kitabın arasında iki ciltlik *Vankulu*'nun tahmini fiyatı 4120 akçe[631], yani 35 kuruş civarındadır. Belli ki, burada basma nüshası söz konusudur.

İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinde kaydedilen matbaasında bastığı diğer kitaplardan farklı olarak *Vankulu Lügati*'nden kaç adet satılmayan nüsha kaldığı belirtilmemiştir. Karşısında sadece 40 kuruşluk bir fiyat yazıldığına göre herhalde terekede bu baskıdan sadece bir nüsha kalmıştır. Bu ilk baskısının fiyatı daha önceleri bir düşüş kaydederek Müteferrika'nın son yıllarda yine iptidai oranında olduğu gibi, diğer baskılarının terekede kaydedilen tahmini fiyatları iptidai oranlarından oldukça düşük oldukları başka bir faklılık arz eder.

1210/1796'da hazırlanan Amasya'daki İbrahim bin Mahmud Medresesi kütüphanesi katalogunda ise basma *Vankulu*'nun fiyatı 50 kuruştur[632]. Bu kütüphanede saklanan diğer Müteferrika baskılarının fiyatları da Müteferrika zamanından daha yüksektir ve bunun temel nedeni enflasyon olmalıdır. Bunun dışında bu katalogda kaydedilen basma *Vankulu* nüshasının 1750'li yıllarda yapılan sözlüğün ikinci baskısı olabileceği ihtimalini de ihmal etmemeliyiz. Her ne ise, Müteferrika'nın vefatı sıralarında matbaasının ilk baskısı olan *Vankulu Lügati* nüshaları –gerçi herhalde küçük bir kısmı hediye edilmiş ise de– tamamen satılmıştır.

Bu baskının iyi satışı ve ticari başarısı İbrahim Müteferrika'nın bu lügate okuyucu tarafından büyük bir ihtiyaç duyulduğunu iyi bildiğine ve başlangıç için doğru bir seçim yaptığına işaret eder. Zaten –önceki bölümde dile getirdiğimiz gibi– Müteferrika, matbaanın gerek ve yararlarını anlatan risalesinde ve sadrazama hitaben yazdığı matbaa dilekçesinde *Vankulu Lügati*'nin el yazma nüshaları ihtiyaca göre oldukça az olduğunu kaydeder. Dilekçede ise "Kütüb-i lügat-i Arabiye'den Sihah-ı Cevheri tercümesi olan Vankulu kitab memduh ve mutaber ve nadirü'l-vuku' bir eser oldığından ve dünli dana ve h'ana olanlar kitab-ı mezbure eşedd ihtiyacıyla muhtac olduklarından"[633], yani bu lügatin nadir olduğundan ve okumuş ve okuyan insanların buna muhtaç olduklarından dolayı bu kitabın basılmasına giriştiğini bariz bir şekilde ifade eder.

Bu ilk baskının ticari başarısı için başka bir neden ise baskı nüshaların birim fiyatının el yazmaların fiyatlarından çok daha düşük olmasıdır. Bu sonucu Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde saklanan 15 Mart 1729 tarihli bir İstanbul raporu ima eder. Bu rapora göre *Vankulu Lügati*'nin istinsah edilen kopyalarının fiyatı 300 *ecu*'ye ulaşırken (*ecu* kuruş yerine kullanılmış olmalıdır), bir basma nüshası 40 *ecu* (yani 40 kuruş)'ye satın alınabilir idi[634]. Önceki bölümde bahsettiğimiz I. Abdülhamid'in üçüncü Osmanlı matbaasına ruhsat veren 1784 tarihli fermanında ise *Vankulu* ve buna benzer büyük kitapların güzel yazı ile suretlerinin fiyatları 250-300 kuruş, daha basit yazı ile 100-150 kuruş, İbrahim Müteferrika'nın bastığı nüshaların fiyatı ise 20-30 kuruş olduğu belirtilir[635].

İbrahim Müteferrika'nın ilk baskısının ticari başarısı bu baskının kalitesine de borçlu idi. Kullanılan *nesih* yazı türü iyi şekillendirilmiş ve dolayısı ile Batılı Arapça baskılardan çok daha tatmin edici idi. Birçok Batılı gözlemciler Müteferrika'nın ilk baskısının kalitesinden çok etkilendiklerini dile getirirler[636].

Müteferrika matbaasının ilk baskısı olan *Vankulu Lügati* basma nüshaları Müteferrika'nın vefatına kadar tamamen satıldığından ve kitap piyasasında bu sözlüğe yine büyük ihtiyaç duyulmasından ötürü ikinci Osmanlı matbaasının kuran şakirdi Kadı İbrahim Efendi ile Kadı Ahmed Efendi, bu lügatin birinci cildi 1169/1755-56'da, ikinci cildi 1170/1756-57'de basarlar[637]. Bu ikinci baskı da 19. yüzyılın başlarına kadar piyasada eksik olduğundan dolayı 1217/1802'de Üsküdar matbaasında lügatin 800 adetlik üçüncü baskısı gerçekleşir[638]. Jale Baysal ile Yahya Akyüz'ün vurguladıkları gibi, ilk Osmanlı baskısının yetmiş yıllık bir dönem içinde

daha iki kez basılması İbrahim Müteferrika'nın matbaasının başlangıcı için ne kadar doğru ve uygun bir seçim yaptığının tartışılmaz bir göstergesidir[639].

Matbu Kitap Dünyasında Bir Deniz Seferi

Gurre-i Zilkade 1141/29 Mayıs 1729'da Kâtip Çelebi (1609–1657)'nin 1656'da Osmanlı deniz savaş seferleri hakkında yazdığı *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr* (*Deniz Seferlerine Dair Seçilen Hediye*) başlıklı eserinin ilk baskısı çıkar[640].

Boy ve sayfa sayısı bakımından küçük olan bu kitap, başında önsöz, ek, takrizler ve içindekiler kısmını havi eden 5-9 numarasız varak, başlığı olmayan ana metni içeren 75 numaralanmış varak ve sonunda basma hatalarını aktaran iki numarasız varaktan ibarettir. Kitabın baskı forması çeyrek (*in quarto*)[641], sayfalar 170 x 250 mm, metin alanı ise 125 x 195 mm ebattadır. Her bir sayfa 25'er satır içerir. Kullanılan kağıt Fransa ve İtalya'dan ithal edilmiştir[642]. Kitabın toplam baskı adeti 1000 nüsha ve birim fiyatı 3 kuruş[643] yada 12 franktır[644].

İki bölümden oluşan bu eserin birinci bölümünde 1453'te İstanbul'un fethi öncesi Osmanlı donanmasının galibiyetleri, ikinci bölümünde ise 1653 yılına kadar Osmanlı deniz savaş seferleri anlatılmış ve kapudan paşaların bir listesi de eklenmiştir. Bunun dışında Osmanlı donanmanın 17.yüzyılın ortalarındaki düzeni ve durumu hakkında da bilgi verilmiştir.

Önsözünde matbaanın kuruluş gayretleri anlatılırken, bundan sonra şeyhülislâm Mustafa'nın, Rumeli kadısakeri Sunizâde es-Seyyid Mehmed'in, sabık Rumeli kadıaskeri Şaban Efendi'nin ve Anadolu kadıaskeri Mehmed Asmi Efendi'nin matbaayı onaylayan takrizleri[645] ve kıta, deniz ve okyanuslardaki mesafelerin ölçme tablosu ile toprak ve su yüzerindeki mesafelerin değişik ölçüleri tablosunu içeren iki sayfalık ek yer alır[646].

Baskıya Yer yüzünün Batı ve Doğu yarıkürelerini, Akdeniz ile Karadeniz ve kıyılarını, Ege denizi adalarını ve kıyılarını ve Venedik körfezini ve kıyılarını tasvir eden dört sayıda harita ile pusula ve 1145/1732-33'te İstanbul'da tespit edilen pusula iğnesinin sapmasını gösteren bir resim de eklenmiştir. Bu eklerin hiç biri imzalı değildir. Hasan Ertuğ, bunlar İbrahim Müteferrika tarafından hazırlandığını tahmin ederken[647] Rafikov, daha sonraları yine aynı matbaada basılan Kâtip Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sındaki eklerin bazılarını oyan Ahmed el-Kırımi ile

Mdrdiç Galatavi tarafından yapıldığını tahmin eder[648]. Kundman'a göre ise söz konusu ekler Viyanalı bir hakkak kalfasının eseri, baskıların musahhihi ise ihtida etmiş bir İspanyol papazıdır[649].

Alpay Kabacalı, bu kitabın iki ayrı baskısı olduğuna dair Toderini'nin iddiasına dikkat eder[650]. C. W. Lüdeke'nin benzer iddiası da Franz Babinger tarafından referans edilir[651]. Lüdeke muhtemelen Toderini'nin haberine dayanmıştır. Aslında Toderini, 1780'li yıllarda görebildiği kitabın birbirine çok benzeyen baskılarından kitabın iki ayrı baskısı olduğu sonucuna varılamayacağını, fakat Müteferrika'nın bizzat kendisinin bunu bahsettiğini yazar[652]. Toderini, Müteferrika'nın nerede böyle bir şey iddia ettiğini yazmamak ile beraber, şimdilik kitabın bu matbaada iki baskısı olduğuna dair sağlam bilgiler mevcut değildir.

Entelektüel bir Emeğin Çalınması mı Yoksa?

Gurre-i Safer 1142/26 Ağustos 1729 tarihi Müteferrika matbaasının üçüncü baskısı olan Cizvit misyoneri Judasz Tadeusz Krusiński (1675–1756)'nin *Târîh-i Seyyâh der Beyân-i Zuhûr-i Ağvâniyân ve Sebeb-i İndihâm-i Binâ-i Devlet-i Şâhân-i Safaviyân* (*Afganların İstilasını ve Safevi Şahları Devletinin Temellerinin Çökmesine Nedenlerini Anlatan Seyyahın Tarihi*) başlıklı eserinin Latince'den Osmanlıca'ya tercümesinin baskısının hatimesinde baskı tarihi olarak gösterilir[653].

Çeyrek formalı olan bu kitabın sayfaları 150 x 230 mm boyutta ve metnin ebatları 100 x 165 mm olup, her sayfada 21 yada 22 satır vardır. Kitap, önsöz, arzuhal ile sultan emri suretlerini ve içindekiler kısmını içeren 7 numarasız ve başlıksız ana metni havi eden 97 numaralanmış varaktan ibaret olup, toplam 1200 adet basılmıştır. Kitabın satış fiyatı Holderman'a göre 3 kuruş[654], Armain'e göre 6 frank idi[655]. Daha sonraları bu baskının fiyatında da düşüş görünür. Müteferrika'nın 1146/1733-34 tarihli yazısına göre kitabın "şu andaki satış fiyatı 2 *taler*'dir."[656] Carleson'un 1735 tarihli raporunda ise 2 kuruş 20 para, yani 2,5 kuruş bir fiyat gösterilir[657].

Baskının ilk baştaki numarasız sayfalarında İbrahim Müteferrika'nın imzasını taşıyan ve bu kitabın basılması için ruhsat talep eden bir arzuhal ile buna ruhsat veren bir sultan emrinin suretleri yer alır[658]. Eserin başlığı arzuhalde bahsedilirken, ana metnin üstünde belirtilmemiştir.

Basma nüshaların hatimesinde bu eserin tercümesi Gurre-i Zilhicce 1141/28 Haziran 1729'da tamamlandığı haberi[659] verildiğine göre 26

Ağustos 1729'da baskıdan çıkan bu eserin basılması için iki aydan daha az bir süre gerekli olduğu ortaya çıkar.

Uzun başlığından da belli olduğu gibi bu eser, Safevi hanedanını tahtan indiren 1722 tarihli Afganların istilasını anlatmaktadır. Baskının birinci numaralanmış varağında[660] basılan metnin gerçek müellifinin adı zikredilmeden İbrahim Müteferrika'nın Latince'den Türkçe'ye çevirdiği bir eser olduğu belirtilmiştir. Müteferrika, 1146/1733-34 tarihli Latince yazısında eser bir Cizvit misyoner tarafından kaleme alındığı ve "tarafımızdan Türkçe'ye çevrilmiş ve gün be gün Saray'a sunulmuş olan bu konudaki raporlarla zenginleştirilerek" basıldığını belirtir[661]. Holderman da eserin mütercimi İbrahim Müteferrika olduğunu yazar[662]. Hatta Duverdier'ye göre Holderman kendisi eserin el yazma nüshasını Müteferrika'ya vermiştir[663], çünkü o, Fransızca'ya çevirdiği böyle bir nüshaya sahip idi[664].

Halbuki, başka iddialara göre bu eserin sadece müellifi değil, aynı zamanda Türkçe'ye mütercimi de Müteferrika değil, Krusiński idi. Krusiński, 1740'ta basılan bir sonraki eserinin önsözünde bir önceki eserini kendisi Latince'den Türkçe'ye çevirdiği, ancak İbrahim Müteferrika suiistimal yapıp tercümeyi kendi adına bastığını iddia eder. Krusiński'nin bu iddialarına daha 1780'li yıllarda Toderini dikkat eder ve bu eserin müellifi Krusiński olduğu haberini aktaran 20 Temmuz 1730 tarihli bir mektubunu da referans eder[665]. Böylece, Osmanlı matbaacılığının daha ilk safhalarında müellif haklarını tanımayan *entelektüel emeği çalma* iddialarına şahit oluruz.

Bu problemi bir tarafa bırakır isek, İbrahim Müteferrika'nın böyle bir eseri baskı için seçmesi onun aktüel olma çabalarını yansıtan neşriyat politikasına uygun bir harekettir. Safevilerin 1722'de çökmesi ardından Osmanlılar İran topraklarında seferler yaparlar. İlk baştaki başarılara rağmen geç 1720'li yıllarda Osmanlılar sık sık mağlubiyetlere uğrarlar ve böyle bir başarısız seferden dolayı 1730 tarihli Patrona Halil isyanı alev alır. Hiç şüphesiz ki,bu eserin Osmanlı idareci sınıfına aktüellik sunan bir yazı olduğu için Müteferrika fazla düşünmeden ve çabuk bir şekilde onu basar.

Rafikov'un belirttiği gibi, eserin aktüelliğinden hareket ederek satışında büyük beklentileri olan Müteferrika ondan önceki iki baskının toplam baskı adetinden daha çok, yani toplam 1200 adet basar[666].

Batı'ya Bakış

1730 yılının ilkbaharında Müteferrika matbaasından üç kitap çıkar. Bunlardan birincisi baskı tarihi olarak Evasıt-ı Ramazan 1142/5 Nisan 1730 tarihini taşıyan *Târîhü'l-Hindi'l-Garbî el-Müsemmâ bi-Hadîs-i Nev* (*Yeni Dünya diye Adlandırılan Batı Hindistan Tarihi*) başlıklı kitaptır ki, 13 resmi içeren ilk illüstrasyonlu Osmanlı baskısıdır[667].

Kitap çeyrek formalı[668], sayfaları 150 x 200 mm, metni 100 x 160 mm ebattadır. Sayfalardaki satırların sayısı 20, 21, 22, 23 olarak değişir. Kitap, başında önsöz havi eden üç numarasız ve başlıklı olan ana metni içeren 91 numaralanmış varaktan ibarettir. Toplam baskı adeti 500 nüsha, satış fiyatı ise 3 kuruş[669] yada 6 franktır[670].

El yazma nüshalarının değişik başlıkları olan kitabın baskı versiyonunun başlığı Müteferrika tarafından seçilmiştir. Müteferrika, baskıda müellif adı belirtmezken, 1146/1733-34 tarihli Latince yazısında kitabın müellifi Kâtip Çelebi olduğu zannedildiğini yazar[671]. Bu, kullanılan yazmadan kaynaklanmıştır. Zira bu yazmada müellif olarak Kâtip Çelebi gösteriliyor[672]. Aslında müellif hakkında olan bilgiler çapraşıktır. Bazılarına göre bu eserin yazarı Emir Mehmed es-Suudi (ö. 1591), diğerlerine göre Mehmed bin Yusuf el-Herevi, Seydi Ali Reis yada Kâtip Çelebi'dir. Eserin mevcut olan en erken sureti 1583'te sultan III. Murad (1574–1595)'a sunulmuştur[673].

Piri Reis, Seydi Ali Reis, Tunuslu Hacı Ahmed ve Ali Macar Reis gibi 16. yüzyıl Osmanlı müelliflerinin eserlerinde Amerika kıtası keşfedilmesi ve Yeni Dünya hakkında az çok bilgi verilmiş ise de, Müteferrika'nın bastığı eser ta 19. yüzyılın sonuna kadar bu konuda en ayrıntılı yazı mahiyetini taşır[674].

Üç bölümden oluşan eserin birinci bölümünde geleneksel coğrafya anlayışına göre Eski Dünyanın yedi iklim alanları anlatılmıştır. Burada müellif Müslüman kozmoloji ve coğrafyasının katkılarını da özetlemiştir.

Sadece iki sayfadan oluşan ikinci bölümde Atlantik Okyanusu hakkında bilgi aktarılır.

Eserin hacminden üçte ikisini kapsayan üçüncü bölüm ise Amerika kıtasının keşfi, 1492–1552 tarihleri arasında bu kıtadaki tarihi gelişmeleri ve kıtanın iklimi hakkında geniş bilgi içerir. İki kısımdan oluşan bu bölümün birinci kısmında Orta ile Güney Amerika, ikinci kısmında ise Kuzey Amerika anlatılır.

Thomas Goodrich’in ciddi araştırmalarına göre eserin ilk iki bölümü bazıları metinde de bahsedilen Arapça, Farsça ve Türkçe kaynaklarına dayanırken, üçüncü bölümü metinde isimleri geçmeyen genelde İspanyol müellifler tarafından yazılan eserlerinin basılmış İtalyanca tercümelerinin bir Türkçe çevirisidir[675]. Bunun dışında Goodrich, basılı nüshanın metni mevcut el yazma metinlerden daha ayrıntılı olduğunu, dolayısı ile Müteferrika baskıyı hazırlarken muhtemelen birden fazla el yazma nüshalara başvurduğunu belirtir. Müteferrika bir çok coğrafi adlarını kendisi doğrultmuş ve bu sayede baskı el yazmalardan çok daha güvenilir bir mahiyet kazanmıştır[676].

Basılı versiyon, hayvan, kuş, insan ve bitki tasvir eden 13 sayıda siyah beyaz gravür illüstrasyonu içerir[677]. Rafikov, bu illüstrasyonların yine Batılı kaynaklardan alındığını düşünerek, İbrahim Müteferrika’nın Şeriat’taki insan ve hayvan tasviri yasağını çiğneyip İslâm kitap tarihinde bu gibi tasvirler ile ilk kitabı neşrettiğini kaydeder. Bu bağlamda Rafikov, Müteferrika tarafından böyle bir yasağın çiğnenmesi nasıl mümkün olduğu belli olmadığını ve Toderini’nin bu baskının birçok nüshalarındaki tasvirlerin yok edilmesi doğrultusunda haberini vurgularken, böyle bir tavır Şeriat’ı koruyan din adamlarının bir tepkisinin sonucu olduğunu belirtir[678].

Halbuki, Kur’an’a değil, bazı hadislere dayanılan Şeriat’taki tasvir yasağına –Osmanlı İmparatorluğu da dahil- İslâm dünyasında yaygın olan minyatür sanatında raiyet gösterilmemiştir[679]. Osmanlı minyatür sanatı ise, Emevi, Abbasi, Mısır’daki Fatimi, ve özellik ile Uygur (8.-9. yy.), Sasani, İlhanlı ve Selçuk (11.-13. yy.) hanedanların idare ettikleri topraklarında yaygın olan minyatür geleneklerini benimseyip geliştirir[680].

Müteferrika baskısındaki tasvirlere gelince Rafikov, Toderini’nin yazdıklarını yanlış olarak değerlendirir. Toderini, bu baskıya üç coğrafi harita ile Müteferrika’nın kendi imzası ile (*alâ yedü’l-fakir İbrahim al-Coğrafi ‘an müteferrikan-i Dergâh-i ‘âli*) Batlamyus’un nazariyesine göre sema astronomi haritası eklendiğini yazar[681]. Müteferrika’nın 1146/1733-34 tarihli Latince yazısında bu kitapta dört coğrafi ve kozmografik haritanın bulunduğunu kaydeder[682]. Üç sayıda coğrafi haritalar Yer küresi haritalarıdır[683]. Ancak söz konusu dört harita bu baskının tüm nüshalarına muhtemelen eklenmemiştir[684]. Gerçi Toderini, “şekilleri noksan ve bozuk birkaç nüsha bulduktan sonra nihayet her hususta mükemmel bir tane”nin

bulduğunu yazmış ise de[685], "şekil"den herhalde metnin içine yerleştirilen illüstrasyonları değil, eklenen haritaları kasteder.

Thomas Goodrich, baskıda kullanılan 13 illüstrasyonların çoğu muhafaza edilen el yazma nüshalardaki minyatürlerin tarz ve kompozisyonunu yakından takip ettiklerini ve sadece bizon, muz ağacı yaprağı ve Potosi'deki[686] gümüş maden ocağını tasvir eden resimlerin Batılı kaynaklardan alındığını kaydeder[687].

Kitabın baskı nüshalarında bir de eski astronomcuların nazariyesinde coğrafi iklimler tablosu (*cedvel-i ekalim ala rey-i müteahhirirn*) eklidir[688]. Bu defa Ahmed el-Kırımi'nin imzasını taşıyıp aynı tabloyu renklendirilmiş şekilde 1732'de basılan Kâtip Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sında görürüz[689]. Goodrich'e göre söz konusu tablo ve dört harita, eski İslâm coğrafya eserlerinde bulunan haritalardan kopyalanmayıp, Müteferrika'nın yaşadığı dönemin görüşlerine göre çizilmiştir[690]. Müteferrika, bu şekilde 16. yüzyılda yazılan ana metni değil, en azından kullanılan ekleri muasırlaştırır.

Doğu'ya Bakış

İbn Arabşah'ın (ö. 1450) '*Acâîbü'l-Makdûr fi Nevâîb-i Tîmûr* (*Timur'un Başlattığı Felaketin Tasviri*) başlıklı Arapça eserinin Nazmizâde Hüseyin Murteza'nın (ö. 1720)[691] yaptığı Türkçe çevirisi *Târîh-i Tîmûr-i Gurkân li-Nazmîzâde Efendi* başlığı altında Gurre-i Zilkade 1142/18 Mayıs 1730'da baskıdan çıkar[692]. İbn Arabşah'ın Timur'un fetihlerini anlatan tarih eseri 1435'te tamamlanmıştır[693].

Kitabın baskı forması çeyrek olup[694], 20, 21 yada 22 satırlık sayfaların boyutları 140 x 200 mm, metnin ebatları 100 x 160 mm'dir. Kitap, önsöz ve içindekiler kısmını içeren 5-6 numarasız ve başlık ile verilen ana metni havi eden 129 numaralanmış varaktan ibarettir[695]. Bundan toplam 500 adet basılıp, bir nüshanın satış fiyatı 3 kuruş[696] yada 6 frank idi[697]. Bu kitabın yukarıda bahsettiğimiz 18. yüzyılın sonralarında kurulan Amasya'daki medresenin kütüphanesine vakfedilen bir nüshasının fiyatı 50 kuruş diye kaydedilmiştir[698].

Güney'e Bakış

Müteferrika'nın bir sonraki neşri Gurre-i Zilhice 1142/17 Haziran 1730'da baskıdan çıkar. Bir cilt içinde Süheyli lakabı ile tanılan Ahmed bin Hemdem (ö. 1632)'in Osmanlı fethinin başladığı 921/1515'ten 1038/1628-29'a kadar *Târîhü'l-Mısri'l-Cedîd* (*Yeni Mısır Tarihi*) ile Dünyanın yaratılışından Osmanlı fethine kadar *Târihü'l-Mısri'l-Kadîm* (*Eski Mısır*

Tarihi) başlıkları altında iki eseri basılmıştır[699]. Kahire'de divan katibi olan Süheyli, bu iki eserini Arapça'dan Türkçe'ye kendisi tercüme etmiştir[700].

Bu kitap ta çeyrek formalı olup[701], 21 yada 22 satırlık sayfaları 150 x 220 mm, metni ise 100 x 160 mm boyuttadır. Birinci eser önsöz havi eden 4 numarasız ve başlığı verilen ana metni içeren 65 numaralanmış varak, ikinci eser ise yine başlık ile ana metni havi eden 51 numaralanmış varaktan ibarettir. Kitap 500 adette basılıp, birim fiyatı 3 kuruş[702] veya 9 frank idi[703]. Baskısına kullanılan kağıt Fransız malıdır[704].

Rafikov'a göre Müteferrika'nın bu eserlerin neşredilmesi ile ilgili amacı Osmanlı devleti ve ordusuna önemli mal ve gelir kaynağı teşkil eden Mısır eyaletinin daha yakından tanınmasıdır. Yine Rafikov, tarz bakımından baskıya eklenen Mısır haritası Batılı kaynakların taklididir[705].

İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinde matbaasının ikinciden altıncıya kadar baskıları *Tuhfetü'l-Kibâr*, *Agvâniyye*, *Yeni Dünyâ*, *Tîmûr* ve *Târîh-i Mısır* başlıkları altında beraber olarak kaydedilmiştir. Bunun nedeni herhalde bu beş neşriyatın çeyrek olan baskı forması ve sayfa bakımından ciltlerinin birbirine yakın boyutlarıdır. Bu baskıların terekede kalan dikilmiş ve kesilmiş, bir miktarı ciltlenmiş eksiksiz nüshaların toplam sayısı 1114 ve bir nüshanın tahmini satış fiyatı yarım kuruştur. Bu şekilde bu baskıların 3 kuruşluk olan iptidai fiyatında oldukça büyük bir düşüş görünür ki, herhalde bu son fiyat Müteferrika'nın vefat ettiği sıralardaki durumu yansır. Örneğin, Bayrakdarzâde Mecnun adlı bir kimsenin 10 Muharrem 1160/22 Ocak 1747 tarihli tereke defterinde kaydedilen *Bâsmâ Târîh-i Seyyâh*'ın fiyatı 50 akçe, yani yaklaşık yarım kuruştur[706].

Dolayısı ile bu beş kitabın toplam 3700 baskı adetinden 1747 yılın başlarına kadar üçte birinden biraz daha az nüsha satılamamıştır. Bu sonuçlar ise, bir yandan söz konusu kitapların nispeten iyi sattıkları, öte yandan bu rakamlar, Erhan Afyoncu'nun Müteferrika, 1000-1200 adette basılan ilk üç baskıların satışları düşük olduğundan sonraki kitapların toplam baskı adetini 500'e indirdiği doğrultusundaki görüşünün[707] de fazla doğru olmadığını gösterir. Toplam baskı adetlerindeki düşüş herhalde Müteferrika'nın her bir neşrin gerçek piyasasını doğru olarak tahmin etmesi ile izah edilebilir.

İslâm Tarihi'nin Gül Bahçesi

Müteferrika matbaasının yedinci neşriyatı olan yine Nazmizâde Hüseyin Murteza Efendi'nin *Gülşen-i Hulefâ* (*Halifeler Gül Bahçesi*) başlıklı kitap Gurre-i Safer 1143/16 Ağustos 1730 tarihinde baskıdan çıkar[708].

Baskının önsözünde belirtildiği gibi eser, 127/744 – 1130/1718 tarihleri arasında Bağdat'ta hükümdar olan Abbasilerden Osmanlı sultanı III. Ahmed 'e kadar Irak, İran, Rum (yani Anadolu), Suriye ve Mısır'da idarede bulunan Müslüman hanedanların tarihini aktarır[709].

Kitabın baskı forması büyük, yani folyo olup[710], 29 satırlık sayfalar 170 x 270 mm, sayfadaki metin alanı ise 125 x 225 mm ebattadır. Boyut bakımından büyük olan bu kitabın sayfaları azdır. Önsöz ve içindekiler kısmı havi eden 5 numarasız ve başlık ile verilen ana metni içeren 130 numaralanmış varaktan oluşan bu kitabın baskısı için Fransa'da imal edilen kağıt kullanılmıştır[711]. Toplam baskı adeti yine 500 olan kitabın satış fiyatı O. Ersoy'a göre 3 kuruş[712] yada 15 frank idi[713]. Ancak Müteferrika'nın 1146/1733-34 tarihli Latince yazısında baskının fiyatı 5 *taler*[714](yani kuruş), Carleson'un 1735 tarihli raporunda ise 5 kuruş olduğu belirtilir[715]. Aynı fiyat Amasya'daki medresenin kütüphanesine vakfedilen nüshaya da geçerlidir[716]. Toplam 500 basılan adetten İbrahim Müteferrika'nın terekesinde 205 sayıda eksiksiz, dikilmiş, kesilmiş, bir kısmı ciltlenmiş ve 30 sayıda tamamlanmamış, yani toplam 2 kuruş tahmini birim fiyatında 235 sayıda nüsha kalmıştır. Bu rakamlar bakımından baskı yarısından biraz fazla satabilmiştir ve dolayısı ile matbaanın önceki baskıları kadar ticari başarıyı kaydedememiştir.

Yabancılara Yönelik bir Osmanlı Baskısı

Müteferrika, yine 1730 yılında Fransız malı kağıdı üzerine[717]*Grammaire turque ou Méthode courte & facile pour apprende la langue turque* (*Türk Grameri yada Türkçe'yi Öğrenmesini Kısa ve Kolay Yolu*) gramer kitabını basar[718].

Çeyrek formalı[719] olan kitabın 26 satırlık sayfalar 160 x 210 mm, metin alanı ise 110 x 170 mm boyuttadır. Kitap, 18 numarasız, 194 numaralanmış ve sonunda daha 6-8 numarasız sayfadan ibarettir.

Önceki baskılardan farklı olarak bu baskı Batılı tarzda yapılmıştır. El yazmaları ile benzerlik teşkil eden önceki baskılar başlık sayfasından eksik, *Vankulu Lügati* hariç sayfadan değil, varaktan ibaret olup, başlıkları ana metnin hemen üstünde, müellifin adı, baskı yeri ve tarihi metnin

hatimesinde yer alırken, bu gramer kitabında başlık, baskı yeri ve tarihini ihtiva eden ayrı bir başlık sayfası mevcuttur.

Gramer kitabının müellifi baskıda kaydedilmediği halde Alman asıllı Cizvit misyoneri Jean-Baptiste Holderman (1694–1730)'ın olduğu bilinir. O zamanlarda Fransa'nın İstanbul elçisi olan Louis de Villeneuve'in[720] belirttiği gibi müellifin ismi basılmamasının nedeni söz konusu kitabın dönemin Fransa başbakanı Kardinal de Fleury'ye ithaf edildiğine bağlıdır[721]. Görgü kurallarına göre mütevazı ve ehemmiyetsiz olduğunu vurgulayarak müellifin anonim kalması icap etmesinden dolayı kitabın üç sayfalık ithaf yazısı kardinalin "çok alçak gönüllü ve gayet itaatli kulunun" imzasını taşır[722]. Müteferrika'nın 1146/1733-34 tarihli Latince yazısında kitabın yazarı bilinmediği kaydedilmiştir[723]. Baskı yılı dışında kitapta tam olarak tarih baskısı verilmemiştir. Ancak Holderman kendisi, 5 Ağustos 1730 tarihli mektubunda o sıralarda gramer kitabının Müteferrika matbaasında basıldığını yazar[724]. Fransız arşivlerinden elde edilen bilgilere göre kitap 1730 yılı Mart'tan Kasım'ın sonuna kadar basılmakta idi[725]. Ancak Holderman 13 Kasım 1730'da vefat edince gramerin basımı Paul Eremia tarafından kontrol altına alınır[726].

Söz konusu gramer kitabının ilk versiyonu, bazıları gelecekte İstanbul Fransa büyükelçiliğinde tercüman olmak üzere Paris'teki *Louis-le-Grand* Cizvit kolejinde dil oğlanları ismi altında yetiştirilen öğrencilerinin ihtiyaçlarını karşılamak için bu kolejde profesör olan Jean-Baptiste Holderman tarafından el kitabı olarak 1726'da hazırlanır. Holderman, sonraları İstanbul'da bulunarak bu kitabı Fransa büyükelçiliğinde mütercim olan Jean-Raymond Delaria ile birlikte yeniden gözden geçirir, değiştirir ve düzeltir[727]. Basılan gramer kitabının Fransızca önsöz kısmında bu kitabın amacı ticaret ile diğer nedeni ile Osmanlı devletinde bulunan Fransızlara Türkçe öğreniminde yardımcı olmaktır. Müellif, Meninski sözlüğünden Türkçe öğrenmek zor olduğunu ve İbrahim Müteferrika'nın tavsiyesi üzerine kitaba en çok kullanılan Türkçe ifadeleri sözlüğü eklediğini de belirtir[728].

Fransız diplomatlar böyle bir el kitaba muhtaç oldukları diğer kaynaklardan da desteklenir. Kral XIV. Louis (1643–1715)'nin emri üzerine 1670'te İstanbul'daki Fransız Cizvit misyonunda Türkçe, Arapça ve Farsça'ya vakıf olan tercümanlar yetiştirilmek için bir *Dil Oğlanları Okulu* (*école des jeunes de langue*) kurulur. Ancak bu okuldaki öğretim

seviyesinden memnun olmayan Fransız büyükelçisi Marquis de Bonnac (1716–1724), öğrencilerin bir kısmı Paris'teki *Louis-le-Grand* Cizvit kolejine gönderir. De Bonnac raporlarında, İstanbul'daki okulun düşük seviyesi bir yandan Meninski lügati artık eskimiş ve nadir, öte yandan Türkçe gramer kitabı ve sözlük gibi eserlerin eksik olmasından kaynaklandığını açıklar[729].

Marquis de Villeneuve'ün 2 Mart 1730 tarihli bir mektubundan ise Holderman'ın hazırladığı Türkçe gramer kitabının basılmasına İbrahim Müteferrika'dan teklif geldiği, kendisi bunu basmak için para istemediği, ancak "kraliyet hediyesi" olarak sadece dökülen Arapça harflerinin büyüklüğüne uygun Latin harflerinin dökülmesini rica ettiği anlaşılır[730]. Ancak Holderman, yukarıda bahsettiğimiz mektubunda Latin harfleri Fransızca konuşmayan hurufatçılar tarafından döküldüğünü yazar[731]. Bu haberden hareket eden Rafikov, gramer kitabının basılmasında kullanılan Latin harflerinin Fransa'da değil, İstanbul'da döküldüğünü kabul eder[732]. Franz Babinger de, 1729 tarihli bir Alman gazetesini referans ederek bu kitabın İstanbul'da dökülen harfler ile basıldığını yazar[733].

Söz konusu gramer kitabı ve onun toplam adet baskısı, *Naima Tarihi*'nin ikinci cildinin sonundaki Müteferrika baskıları listesinde eksiktir[734]. Rafikov'a göre Müteferrika, Holderman gibi bir kafirin baskısına karşı Osmanlı ulemasının tepkisini kışkırtmamak düşüncesi ile bu baskısını bilerek bu listeye koymaz[735]. Belli ki, bu kitap "belki de sosyal baskı korkusundan listeye alınmamıştır" diye yazan Jale Baysal, aynı nedeni kasteder[736].

Holderman kendisi, 5 Ağustos 1730 tarihli mektubunda kitabının toplam baskı adeti 1000 ve perakende satış fiyatı 3 kuruş, toptan ise 2,5 kuruş olduğunu yazar[737]. Kitabın basıldığı dönemde Fransa büyükelçisi olan Marquis de Villeneuve, İstanbul ve Paris dil oğlanlarının ihtiyaçlarını karşılamak üzere bu baskıdan toplam 500 kuruş karşılığında 200 nüsha satın alınması hakkında Müteferrika ile anlaşmış[738]. Yani bu şekilde toptan alınan kitabın birim fiyatı 2,5 kuruşa iner. Müteferrika'nın 1146/1733-34 tarihli Latince yazısında satış fiyatı olarak yine 3 kuruş (*taler*) gösterilir[739]. Aynı fiyatı Carleson'un 1735 tarihli raporunda da görürüz[740]. Armain'in 1747'de hazırladığı listede bu kitap eksiktir ve dolayısı ile kitabın Fransız para birimi olarak fiyatı hakkında bilgi verilmemiştir. Ancak Osman Ersoy,

herhangi bir kaynak referans etmeden kitabın fiyatı 40 frank olduğunu belirtir[741].

İbrahim Müteferrika’nın tereke defterinde *Krâmâtîka* olarak isimlendirilen bu kitabın 1000 adetten sadece 84 ciltli nüshanın kaldığı ve tahmini satış fiyatı çeyrek kuruş olduğu kaydedilmiştir. Bu rakamlar bakımından Türkçe gramer kitabı, *Vankulu Lügati*’nden sonra Müteferrika baskılarından ikinci en iyi satan kitap idi. Gerçekten de Holderman’ın eseri çok aranan bir kitap idi. De Saussure’un Osmanlı matbaasını anlatan 1732 tarihli mektubuna 1759’dan sonra yapılan eke göre buna benzer başka el kitabı bulunmadığından bu kitap Türkçe öğrenmek isteyenlere çok faydalı ve dolayısı ile piyasada nadir olmuştur[742]. Toderini de, 1780’li yıllarda diğer Müteferrika baskılarına kıyas ile bu gramer kitabının çok nadir olduğunu yazar. Toderini, kendisi bu kitabı “çok vakit ve gayret sarfettikten sonra” bulabildiğini ilave eder[743]. Yani, *Vankulu Lügati* baskısında olduğu gibi, burada da İbrahim Müteferrika’nın piyasa durumu açısından basacağı eseri hakkında çok iyi ve uygun bir seçim yaptığından sonuçta iyi ticari başarı elde edilmiştir.

Müteferrika, gramer kitabı dışında bir de Türkçe-Fransızca sözlüğün basılmasını düşünür. 1730–1735 tarihleri arasında De Villeneuve bu fikrin gerçekleşmesi için çaba harcadı ise, Holderman’ın vefatından ve uygun sözlüklerin eksik olduğundan dolayı sonuçta bunu yapmayı başaramamıştır[744]. Bunun dışında –Holderman’ın 5 Ağustos 1730 tarihli mektubunda belirtildiği gibi- böyle bir sözlüğe Latince ve Arapça kelimelerin eklenmesi de gerekli idi[745]. Müteferrika’nın Avrupa ve Asya’da en çok kullanılan dillerin bir büyük sözlüğünün basılmasını düşündüğünü aktaran Carleson’un 1735 tarihli raporu da herhalde aynı projeyi kasteder[746]. Müteferrika daha sonraları, yani 1730’lu yılların sonunda ve 1740’lı yılların başlarında bu defa Arapça-Türkçe-Latince sözlüğün basılmasını düşünür. Latince kısmını kendisi hazırlayacak olan Müteferrika, vefat eden Holderman’ın gibi Fransızca’yı iyi bilen bir kişi bulunmadığından dolayı önceki projesinde yer alan Fransızca kısmından vazgeçmek zorunda kalır[747].

Müteferrika, 1146/1733-34 tarihli Latince yazısında Türkçe gramer kitabının dışında aynı zamanda çevre ülkeleri ile birlikte İran ve Karadeniz haritaların bastığını yazar[748]. Carleson’un 1735 tarihli raporuna eklenen

listede son olarak yer alan Hazar Denizi ve Karadeniz haritaları herhalde Müteferrika’nın bahsettiği haritalardan başka değildir[749].

Müellif olan Basmacı

Müteferrika matbaasının bir sonraki baskısı 1730 tarihli Patrona Halil ayaklanmasından sonra, yani Evasıt-ı Şaban 1144/Şubat’ın ortası 1732’de baskıdan çıkar. Bu baskı ile ilk defa kitabı basıldığı zaman hayatta olan bir Osmanlı müellifi tarafından yazılmış eserin baskısıdır. Bu müellif İbrahim Müteferrika kendisi, eser ise sultan I. Mahmud’a hitaben yazdığı *Usûlü’l-Hikem fî Nizâmi’l-Ümem* (*Milletlerin Düzeni Hakkında Makul Düşünceler*) başlıklı risaledir[750].

Kitap çeyrek baskı formasında olup, 19 satırlık sayfaları 130 x 190 mm, metin alanı ise 80 x 145 mm boyuttadır. 48 numaralanmış varaktan oluşan kitabın sadece boyutu değil, hacmi de küçüktür. Kitapta ana metinden başka herhangi bir önsözü filan yoktur. Önceki baskılardan farklı olarak burada eserin başlığı üstüne matbu bir serlevha da konulmuştur. Bundan sonra müteakip baskılarda da serlevha kullanılır. Kitap, Fransız malı kağıdı üzerine[751] toplam 500 adette basılmıştır. Satış fiyatı bir kuruş[752] yada Fransız para birimi olarak 30 *sou*’dur[753].

Metnin başında belirtildiği gibi eserin kaleme alınmasının esas nedeni müellifin Patrona Halil isyanını alevlendiren faktörlerini tespit ve izah etmek ile devlet sistemini ve ordu disiplini sağlamlaşmaya yönelik reform tekliflerini sunmak arzusudur. Müteferrika, eserini yazarken birçok Latince tarih kitaplarını kullandığı ve yabancı subayları ile danıştığını kaydeder[754]. Mihail Meyer’e göre risale muhtemelen daha 1725 yılının başlarında kaleme alınmıştır. Meyer’in bu tahmini, o dönemde İstanbul Rus büyükelçisi İ. İ. Neplüev’in bir raporuna dayanır. Buna göre Neplüev, Şubat 1725’te Macar asıllı ancak mühtedi olan bir efendinin sadrazam kahyasına coğrafyanın önemini ve nizamlı bir ordudan ihtiyaç ve fayda olduğunu vurgulayan bir eser sunduğu haberini duymuştur. Meyer, burada İbtahim Müteferrika ile onun yazdığı *Milletlerin Düzeni Hakkında Makul Düşünceler* risalesi kastedildiğini tahmin eder[755]. Neplüev’in aktardığı haber doğru ise, o zaman 1730 olayları muhtemelen Müteferrika’yı daha önce yazdığı bir risalesini yeniden gözden geçirip aktüelleştirmeye teşvik etmiştir.

Risale, toplumsal düzeni hakkında yazılan Osmanlı siyasetnameleri tarzında yazılmıştır. Ancak sultan I. Süleyman (1520–1566)’ın klasik dönemine ait düzenini takip edilmesini öneren önceki siyasetnamelerden

farklı olarak Müteferrika, eserinde Osmanlı devleti ve toplumunun durumunu Avrupa'daki siyasi ve askeri gelişmeleri bağlamında ele alır[756] ve bu gelişmelere benzer reformları önerir. Bu bağlamda da Müteferrika'nın bu risalesinde ilk defa *nizam-ı cedid* (yani *yeni düzen*) ifadesi kullanılır ki, artık III. Selim (1789–1807) saltanatı esnasında bu ifade kağıttan hayata geçirilir.

Esrarengiz bir Baskının Sırrının Açıklanması

Söz konusu "esrarengiz" baskı İbrahim Müteferrika'nın 1710 yılında tamamladığı *İslâm Risalesi* ile alakalıdır. Süheyl Ünver'in yazdığı bir makaleye göre bu risale o kadar ilgi kazanır ki, bundan 1732'de daha olgun bir şekilde 500 nüsha basılmıştır[757]. Bu risaleyi yayımlayan Esad Coşan (Halil Necatioğlu), Ünver'in iddiasına dikkat edip, böyle bir baskıdan herhangi bir nüshası hiçbir yerde bulamadığını açıklar ve Ünver'in bu iddiası makalesinin başında referans ettiği Sovyet tarihçisi A. D. Jeltyakov'a dayandığını tahmin eder[758]. Aslında Coşan'ın tahmini tamamen doğrudur, ancak neden kendisi Ünver'in makalesini A. D. Jeltakov'un kitabı ile karşılaştırmadığı belli değildir. Zaten Jeltyakov'un Türk basmacılığı konulu kitabı sadece Rusça değil[759], 1972'de Moskova'da[760] ve 1979'da Ankara'da olmak üzere iki defa Türkçe olarak da basılmıştır. Ünver, makalesinin sonunda verilen bibliyografyaya göre Ankara baskısını kullanmıştır. Ancak Ünver, Jeltyakov'u kullanırken, yazdıklarını yanlış olarak değerlendirir. Bundan dolayı da bu risalenin basılması ile ilgili temelsiz iddialara varılmıştır.

Süheyl Ünver söz konusu makalesinde aynen şöyle yazar:

İslâmiyete dair bu risalesi ... o kadar ilgi kazanmıştır ki, I. Sultan Mahmud (1730–1754) zamanında bunu daha olgunu, 1732'de 500 nüsha basılmıştır[761].

Ünver'in referans ettiği Jeltyakov ise şunları anlatır:

Bununla birlikte, İmparatorluğun içteki ve dıştaki karışık durumuna bir çare arayan I. Mahmut, kendisinden önceki padişah gibi, ilerici Avrupa ülkelerinin gelişme nedenlerini öğrenmeye çalışıyor ve yakınları ile elçiliklerinden kendisine bu konuda rapor verilmesi istiyordu. Bunlardan biri ile İbrahim Müteferrika görevlendirilmişti. Böylelikle Müteferrika'nın ikinci bir risalesi ortaya çıkmış oldu; ancak bu, "Risale-i İslâmiye"den farklı olarak, 1732 yılında 500 nüsha olarak bastırıldı ve geniş ün kazandı ...

İ. Müteferrika'nı söz konusu yazısı, "Usul-ul-hikem finizam ul-umem" başlığını taşıyordu...[762]

Görüldüğü gibi Ünver, Jeltyakov'un yazdıklarını yakından takip etmiş ise de, yanlış anlamış ve Müteferrika'nın 1732'da basılan *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem* risalesini yine onun 1710'da yazdığı *Risâle-i İslâmiye* ile karıştırmıştır. Zaten Müteferrika, bu son risaleyi basmış olsa idi, 1734'da basılan *Naima Tarihi*'nin ikinci cildinin sonuna eklenen Müteferrika baskıları listesinde herhalde ona da kaydeder idi. Bunun dışında dünyanın hiçbir yerinde *Risâle-i İslâmiye*'nin baskıları bulunmaz.

Süheyl Ünver'in iddiası yanlış anlaşılmasının bir mahsulü olduğu halde bugün de bazı yazarlar bu iddiayı aynen tekrarlar. Örneğin Mustafa Armağan, Temmuz 2003'te çıkan bir popüler yazısında Ünver'in iddiasından hareket ederek "yani aslında dini kitap da basılmıştır ilk matbaada" gibi sonuca varır[763]. Bu şekilde Ünver'in otoritesine dayanan Armağan, temelsiz iddiayı tekrarlar. Ve iddiadan ortaya çıkan esrarengiz baskı meselesini çözmek için sırası ile herkesin kullandığı kaynaklarını kontrol etmek gerekir. Yanı daha fazla *okumak* gerekir. Oysa ki, "bugün bu kadar matbaamız ve kitaplarımız varken neden hala okuyan bir toplum olmadığımız"[764] sorusuna cevap arayan Armağan'nın kendisi bile kullandığı kaynakları yeterince okumamış gibidir.

Mıknatıs Hakkında Kitap

Siyasetnamenin hemen ardından Müteferrika'nın bu defa tercüme bir eseri baskıdan çıkar. Gurre-i Ramazan 1144/27 Şubat 1732'de çıkan bu kitabın başlığı *Füyûzât-ı Mıknâtısiyye* (*Pusulanın Yararları*)'dır[765]. Müteferrika kendisi, bir tüccarın sayesinde elde ettiği mıknatıs hakkında 1721'de Leipzig'de basılan bir eseri paralel ile meridyenlerinin tespitinde deniz seferberlere yardımcı olmak üzere çevirdiğini izah eder[766]. 1146/1733-34 tarihli Latince yazısında ise "kısmen felsefe kitaplardan bölümler alınarak, büyük ölçüde ise Latince bir kitapçıktan bölümler Türkçe'ye çevrilerek düzenlenmiş ve yayıma hazırlanmış" olduğunu kaydeder[767]. Okuyucularına yardımcı olmak için de kitabın sonuna o yılda İstanbul'da tespit edilen pusula iğnesinin sapması hakkında bilgi ve bunu tasvir eden siyah-beyaz bir gravür eklemiştir[768]. Aynı gravür matbaanın bir sonraki baskısı olan Kâtip Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sında da kullanılmıştır[769].

Boyut ve hacim bakımından bu kitap ta küçüktür. Baskı forması çeyrek, 19 satırlık sayfaları 130 x 190 mm, metin alanı 80 x 145 mm ebattadır. Yine Fransız malı kağıdı üzerine basılan[770] ve serlevhalı ve başlıklı ana metni içeren 23 varaktan oluşan kitabın toplam baskı adeti 500 nüsha, satış fiyatı bir kuruş[771] yada 30 *sou*'dur[772].

İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinde üzerinde durduğumuz son iki baskı matbaasının onbeşinci baskısı olan ve 1741'de çıkan *Ahvâl-i Gazavât der Diyâr-i Bosna* (*Bosna Diyarındaki Gazaların Durumu*) kitabı ile beraber kaydedilmiştir. Bu kitapların bir grup halinde kaydedilmesinin nedeni herhalde benzer boyutlarıdır. Tereke defterine göre bu üç baskıdan depoda çeyrek kuruş tahmini birim fiyatında toplam 240 ciltlenmiş kitap kalmıştır. Bosna konulu kitabın toplam baskı adeti bilinmemek ile beraber, bundan en az 500 nüsha basıldığını tahmin eder isek, söz konusu üç kitabın toplam baskı adeti 1500'e ulaşır. Bu rakamlar ışında bu kitaplar altıda beşten daha çok sattıkları ortaya çıkınca, bunların ticari başarısı oldukça iyi olduğu sonucuna varılabilir. Bu başarıda her bir kitabın ayrı payı ne kadar olduğu zor tahmin edilebilir, ancak aralında en az satan bile yarıdan fazla sattığı kesindir.

Bir Dünya Aynası

Muharrem 1145/3 Temmuz 1732'de Kâtip Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sı baskıdan çıkar[773]. Araştırmacılar, bu kitabın Müteferrika matbaasının en önemli baskısı olduğu konusunda hemfikirdir[774].

Boyutu ve hacmi büyük olan bu kitap folyo baskı formasında, 31 satırlık sayfalar 190 x 300 mm, metin alanı ise 125 x 240 mm ebattadır. Kitap, önsöz ile içindekiler kısmını havi eden 29 numarasız ve başlıklı ve serlevhalı ana metni içeren 698 sayfadan ibarettir. Baskısı için Fransız yada başka Batı malı kağıt[775] kullanılmış olan kitabın toplam baskı adeti 500 nüshadır. Haritaları renklendirilmiş olan nüshanın satış fiyatı –Carleson'un belirttiği gibi– 44 kuruştur[776]. Armain'in hazırladığı listeye göre ciltlenmiş vaziyette kitabın satış fiyatı 150 frank, ciltlenmemiş vaziyette ise 90 frank idi[777]. Franz Babinger, Christoph Wilhelm Lüdeke'nin 1789'da basılan bir eserini referans ederek, ciltlenmemiş ve haritaları renklendirilmemiş nüshanın satış fiyatı 30 kuruş olduğunu yazar[778]. Aynı şekilde Osman Ersoy da, ciltlenmemiş nüshanın birim fiyatı 30 kuruş olduğunu yazmış ise de, bu iddiasını herhangi bir kaynak referansı ile desteklemez[779]. Aslında Holderman (1730), Carleson (1735) ve Armain'in (1747) hazırladıkları

listelerde ciltlenmemiş nüsha için 30 kuruşluk bir fiyat kaydedilmemiştir. Ersoy, muhtemelen bu baskıya benzer hacminde olan matbaanın *Raşid Efendi Tarihi* gibi diğer baskıların ciltlenmemiş nüshaların 30 kuruşluk yada 90 franklık fiyatından hareket ederek bu baskının da ciltlenmemiş nüshasına aynı fiyat geçerli olduğunu tahmin eder. Gerçek ne olursa olsun, tahmin edilen bu 30 kuruşluk fiyat en azından mantıklı görünür.

Cihânnümâ baskısı, şu ana kadar üzerinde fazla durulmamış ancak İbrahim Müteferrika'nın neşriyat politikasının önemli detaylarını ortaya çıkartan baskı öncesi iki yıllık dikkate değer bir tarihçesi vardır. *Cihânnümâ* baskısının ayrıntılı tanıtımı Holdrrman'ın 16 Ağustos – 13 Kasım 1730 tarihleri arasında yazdığı mektubundaki Müteferrika baskıları listesinde yer alır. Son ve sekizinci olarak kaydedilen bu baskı hemen *Halifeler Gül Bahçesi*'nden gelir. Holderman, *Cihânnümâ*'yı listesine alırken, bu kitabın yakında baskıdan çıkacağını belirtir. Listesinde tanıtılan ilk yedi baskı olduğu gibi sıralanmışken, *Cihânnümâ* kitabı –Müteferrika matbaasının onbirinci baskısı ve 1732 yılının Temmuz'un başında çıkmış olduğu halde- burada matbaanın sekizinci baskısı olarak tanıtılması ilk bakışta tuhaf ve şaşırtıcı olabilir. Ancak Holderman'ın bu kitabının muhteviyatını 1732'de baskıdan çıktığında gibi henüz 1730'da tam olarak tanıtır. Örneğin Holderman, kitapta Batlamyus, Copernicus ve Tycho Brahe'nin nazariyelerinin anlatıldıklarını ve birçok haritanın eklendiğini yazar. Bu bakımdan Kâtip Çelebi'ye ait bu hacimli kitap henüz 1730 yılının sonbaharında baskıya hemen hemen hazır vaziyette olduğu ve bu kitabın baskısı matbaanın sekizinci baskısı olan *Halifeler Gül Bahçesi*'nden hemen sonra düşünüldüğü, ancak arada Holderman'ın Türkçe gramer kitabı, Müteferrika'nın siyasetnamesi ve mıknatıs hakkında tercüme ve derleme eseri gibi başka üç kitabın basımından sonra baskıdan çıktığı ortaya çıkar. Bu bağlamda şu ana kadar dikkat edilmemiş bu önemli ayrıntı, İbrahim Müteferrika'nın Osmanlı gündemini takip ederek neşriyat programında değişme ve bir nevi aktüelleşme yaptığını bize gösterir. Belli ki Müteferrika, Patrona ayaklanmasından sonra Holderman'ın gramer kitabının baskısını Kasım 1730'da tamamladıktan sonra 1732'inin başında Osmanlı ordusunda reformlar öneren siyasetnamesini ve o yıl İstanbul'da tespit edilen pusula iğnesinin sapması hakkında bilgi veren mıknatıs hakkındaki eserini basar. Aslında neşriyat projelerinde meydana gelen bu değişmeler Müteferrika tarafından özel mi düşünüldü yoksa objektif faktörlerin bir etkisi mi oldu belli değildir. Gerçek ne olursa olsun

*Cihânnümâ’*dan önce baskıdan çıkan Türk gramer kitabı, siyasetname ve fizik kitabı –yukarıda gösterdiğimiz gibi- oldukça iyi ticari başarılar elde etmiştir.

Ancak *Cihânnümâ*’nın bu iki yıllık baskı öncesi tarihçesi bunun ile bitmez. Müteferrika kendisi, kitaba yazdığı önsözde bu kitabın basılması dönemin şeyhülislâmı Damadzâde Mevlana Şeyh Ahmed (ö. 1154/1741-42) tarafından önerildiğini yazar. Müteferrika, şeyhülislâmı “eyyam-i haliyelerinde bir gün” ziyaret ederek eli öptükten sonra şeyhülislâm kendisi ile matbaanın halkın aydınlanması için ne kadar önemli olduğu görüşünü paylaştığını ve ardından “ima ve işaret” buyurup ülkeleri Doğu’dan Batı’ya doğru anlatan Kâtip Çelebi’nin *Cihânnümâ*’sının basılmasını tavsiye ettiğini izah eder[780]. Müteferrika, şeyhülislâmı tam olarak ne zaman ziyaret ettiğini bahsetmez. Damadzâde Ebulhayr Ahmed Efendi meşihat makamında 24 Şubat 1732 – 21 Ekim 1733 tarihleri arasında bulunur[781]. Eğer aralarındaki bu görüşme Damadzâde Ahmed Efendi’nin meşihat makamına yeni geldiğinde gerçekleşmiş ise, o zaman bu hacimli kitabının baskıya hazırlanması ve basılması sadece dört ay gibi kısa bir süre sürmüştür. Bu da tamamen imkansızdır.

Ancak bu kitabın baskıya hemen hazırlanmış olduğu henüz Holderman’ın 16 Ağustos – 13 Kasım 1730 tarihleri arasında yazılan mektubunda dile getirilir. Bunun dışında bu kitabın en geç 1730 yılında baskıya hazırlandığı *İbrahim el-Coğrafi* lakabı ile Müteferrika’nın imzası ve 1142/Temmuz 1729-Haziran 1730 tarihini taşıyan kitabın eklerinin birinden desteklenir (aşağıdaki tabloya bakınız).

Bu bakımdan Müteferrika muhtemelen, şeyhülislâmı “eyyam-i haliyelerinde bir gün” ziyaret ettiğinden Damadzâde Ebulhayr Ahmed Efendi’nin herhangi bir vazifede bulunmadığı 1724 – 24 Şubat 1732 tarihleri arasında[782] gerçekleşen bir ziyaretten bahseder. “Eyyam-i haliyelerinde bir gün” ifadesi ya bir vazife ile üstlenilmediği ya da mazuliyette olduğu bir döneme işaret eder. Ancak gerek Holderman, gerek Müteferrika her ikisi de doğru yazmış ise, o zaman Müteferrika’nın Damadzâde Ahmed Efendi ile görüşmesi en geç 1730 yılının ilk yarısında gerçekleşmiş olmalıdır. Öte yandan –Rafikov’un yorumladığı gibi[783]- söz konusu görüşme Damadzâde Ahmed Efendi’nin meşihat makamına geldiğinde gerçekleşmiş ise, o zaman Müteferrika, *Cihânnümâ*’nın baskıya henüz 1730’da hazırlandığı halde bunun baskısı şeyhülislâmın önerisi üzerine yapıldığını yazarak, yeni şeyhülislâmın desteğini sağlamış olabilir.

Ancak üçüncü bir izahat da yapılabilir. Müteferrika, 1730’da baskıya hazırladığı *Cihânnümâ* projesinden sonradan muhtemelen geçici olarak vazgeçerek Şubat 1732’ye kadar başka üç kitap basıp, yine Şubat 1732’de şeyhülislâm olan Damadzâde Ebulhayr Ahmed Efendi’yi ziyaretinde ona vazgeçtiği yada geçici olarak bıraktığı *Cihânnümâ* projesinden bahsedip, bu projenin tamamen gerçekleştirilmesi için şeyhülislâmdan teşvik edilmiş olabilir. Müteferrika muhtemelen, *Cihânnümâ* baskısına Copernicus (1473–1543)’un güneş merkezi nazariyesi hakkında bilgi eklediği için ulemanın tepkisi ne olacağından dolayı endişe duyup şeyhülislâmın desteğine muhtaç idi. Ancak bu konuya biraz daha aşağıda değineceğiz. Neden ne olursa olsun, Müteferrika gerek şeyhülislâmın, gerek sultanın desteğine ihtiyaç duymuştur ki, 1146/1733-34 tarihli Latince yazısında bu baskıyı dönemin sultanı I. Mahmud (1730–1754)’a ithaf ettiğini belirtir[784].

Cihânnümâ, Batılı kaynaklarına da dayanan ve bu suret ile muasırlarının coğrafi ufuklarını genişleten ilk Osmanlı coğrafya eseridir. Ancak eserin iki redaksiyonu vardır. İlk redaksiyon 1645–1650 tarihleri arasında hazırlanıp sadece Arapça kaynaklara dayanır. Bugün bu redaksiyonun el yazma kopyalarında önsözü ve yer küresi, okyanuslar ve kıtalar hakkında genel bilgi aktaran birinci bölümünün ilk iki fasıl eksiktir. İkinci bölüm, Batı’dan Doğu’ya doğru sırası ile Endülüs, yani İspanya ve Mağribi’den başlayarak Bosna, Macar ve Rumeli’ye kadar topraklar hakkında bilgi içerir. Kâtip Çelebi, burada biten eserin birinci versiyonunu Anadolu, Venedik, Vatikan, Fransa ve Britanya adaları ile devam etmeyi düşünmüş ise de, bu toprakların coğrafyası hakkında müsait kaynak olmayınca bu düşüncesinden vazgeçmek zorunda kalır.

Kâtip Çelebi, 1654’te Mercator’un *Atlas Minor* (*Küçük Atlas*) adı altında şöhret kazanan coğrafya eserini –ikinci bölümde tespit ettiğimiz gibi Müteferrika da bu eserini evinde bulundurduğunu hemen hatırlatmamız gerekir– Latince’den Türkçe’ye çevirmeye başlar ve bu defa Batılı kaynaklarını da kullanarak 1655’te eserinin ikinci redaksiyonunu yazmaya başlar. Bu ikinci redaksiyonun birinci bölümünde yer küresi, deniz ile okyanusları ve kıtaları genel olarak ele alırken, ikinci bölümünde 15. yüzyılda keşfedilen Amerika ve Avustralya dahil bu kıtalarda bulunan belde, nehir, yol ve ülkeleri anlatır. Ancak birinci versiyonundan farklı olarak bu ikinci versiyonunda topraklar Doğu’dan Batı’ya doğru olarak Japonya’dan Van Eyaleti, yani Doğu Anadolu’ya kadar tasvir edilir. Bu defa da eser yarıda kalırken, Batılı kaynakların etkisi altında olan müellif

toprakları Batlamyus (90-160 civarında)'un nazariyesine göre yedi iklim değil, kıta bakımından anlatır[785].

Belli ki, şeyhülislâm Müteferrika'ya eserin ikinci redaksiyonunu tavsiye eder. Eserin baskı versiyonunun Müteferrika'nın yazdığı önsözünde şeyhülislâmın emri üzerine Müteferrika'ya bu eserin Kâtip Çelebi'nin kendi eli ile yazdığı müsveddeleri zor bulunsalar da temin edildiği belirtilir. Müteferrika önsözünde, esere *Matbaacının Eki* (*Tezyilü't-Tâbi*')[786] ve Ebu Bekir ed-Dimaşki (ö. 1691)'nin bu esere yaptığı ilaveyi eklediğini yazar[787]. Ed-Dimaşki'nin ilavesi[788] yine onun 1685'te tamamladığı 1662'de Amsterdam'da basılan baba ile oğul olan Willem Janszoon Blaeu (1571–1638)[789] ve Johan Blaeu'ya ait meşhur *Atlas Major* (*Büyük Atlas*) eserinin Latince'den Türkçe'ye yaptığı çevirisidir. Bu baskının bir nüshası 1668'de Hollanda büyükelçisi tarafından sultan IV. Mehmed (1648–1687)'e hediye edilmiştir[790].

Ancak *Cihânnümâ* baskısının 698 sayfasından 325 sayfası Kâtip Çelebi'nin orijinal metne ilavelerdir ki, bu bakımdan Fikret Sarıcaoğlu, bu baskı sadece Kâtip Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sı değil, İbrahim Müteferrika tarafından ilaveli bir baskı olarak nitelendirilmeyi daha uygun bulur[791].

Müteferrika, yazdığı *Matbaacının Eki*'nde bu eserin Avrupa, Afrika ve Amerika'yı içeren ikinci cildinin basmasını düşündüğünü ve bu şekilde eserin başlığına uygun olarak bir *Dünya Aynası*'nın vasfı kazanacağını yazar. Ancak –Fikret Sarıcaoğlu'nun tahmin ettiği gibi- güvenilir kaynakların eksikliğinden dolayı[792], yada –Hasan Ertuğ'nun düşündüğü gibi- yeterli maddi ve teknik imkanların eksikliğinden dolayı[793] Müteferrika'nın da bu projesi gerçekleşmez.

Aslında İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinde altı mahfaza içinde saklanan *Rumeli Vilayeti Cihânnümâ*'sı müsveddeleri kaydedilmiştir[794]. İkinci bölümde Müteferrika'nın özel kitap koleksiyonunu incelerken, bu müsveddelerin *Cihânnümâ* baskısının önsözünde bahsedildiği gibi şeyhülislâmın emri üzerine Müteferrika temin edilen bu eserin müsveddelerinden olabileceğini tahmin etmiştik. Tahmin doğru olmasa bile, en azından Müteferrika'da bu eserin birinci redaksiyonun tamamı veya bir kısmı bulunduğu kesindir[795]. O zaman neden eseri basarken, bu birinci versiyonunu da kullanmamıştır? Bu soruya iki muhtemel cevap vardır. Birincisi, Müteferrika bu birinci versiyonu eserin ikinci versiyonu bastıktan sonra temin edebilmiş olabilir. Zaten eserin ikinci versiyonunun baskısı

henüz 1730'da hazırlanmışken, şeyhülislâmın emri üzerine muhtemelen eserin ilk versiyonu 1732'de temin edilmiştir. İkincisi, eğer Müteferrika, bu eseri bastırmadan önce ilk versiyonuna da sahip idi, o zaman muhtemelen onun müsveddelerinin metin yada istinsah olarak kalitesinden yeterli derecede tatmin olamamış ta olabilir.

İbrahim Müteferrika, muhtemelen Fransız profesörü Edmond Pourchot'nun yazdıklarına dayanan[796] *Matbaacının Eki* başlığı altında hazırladığı ek kısmında üç ayrı grup halinde o zamanlarda bilinen astronomi nazariyeleri hakkında bilgi verir. *Hey'et-i mütekaddimîn* diye adlandırdığı birinci grupta Aristo (384–322) ve Batlamyus (90–160 civarında)'a ait yer merkezli nazariyesini ele alırken, ikinci grupta Pitagor (Milattan önce 580–500), Eflatun (427–347) ve Kopernik (1473–1543)'a ait helyosantrik sistemi anlatır. Üçüncü grupta ise Tycho Brahé (1546–1601)'nin görüşleri hakkında kısa bilgi verir. Son iki grubu *hey'et-i müteahhirîn* olarak adlandıran Müteferrika, yer merkezli nazariyesi Müslüman feylesofları da dahil herkesten kabul edildiği, diğer iki grubun görüşlerinin ret edildiğini belirterek, bütün var olan nazariyelerin tanıtılması faydalı olacağını yazar. Bunun dışında bu ekinde de pusula hakkında bilgi aktarır[797].

İbrahim Müteferrika, Osmanlı literatüründe Kopernik'in helyosantrik nazariyesini tanıtan ilk kişi değildir. Ekmeleddin İhsanoğlu'nun araştırmalarına göre bu konuda ilk bilgi veren Fransız astronomcu Noel Duret (ö. 1650)'nin bir eserini *Gök Felekleri Hakkında Köklü Bilgilerin Aynası* (*Secencelü'l-Eflâk fî Gâyeti'l-İdrâk*) başlığı altında Latince'den ilk önce Arapça'ya, ardından Türkçe'ye çeviren Osmanlı astronomcu Zigetvarlı Köse İbrahim Efendi'dir[798]. Ancak bu çeviri herhalde fazla tanınmış değil idi. Avner Ben-Zaken'in belirttiği gibi çeviricisi Zigetvarlı İbrahim Efendi ile çevirinin onayını veren müneccimbaşı Mehmed Çelebi'den başka Duret'nin eserine kimse ilgi göstermez. Ben-Zaken, çevirinin istinsah edilen kopyaların sayısı da muhtemelen oldukça az ve matbaanın baskıları kadar popüler olmadığını da ekler[799]. Gerçekten de, ilk defa Müteferrika matbaanın avantajı ile güneş merkezli nazariyesini daha geniş çapta Osmanlılara tanıtır. Ancak bu nazariyeyi tanıtırken, kendisi –E. İhsanoğlu'nun vurguladığı gibi- ihtiyatlı davranır. Şöyle ki, güneş merkezli nazariyesi tartışmalı ve ismi verilmeyen bazı Müslüman alimler tarafından eleştirilmiş olduğunu yazar. İhsanoğlu'ya göre bu konuda Müteferrika tedbirli davranır, çünkü sabık Hristiyan olarak Hristiyan

ülkelerinde bu nazariyeye karşı tepkilerinden çok iyi haberdar olmuş ve Osmanlı ulemasının muhtemel aynı olumsuz tepkisinden endişe etmiş olabilir[800]. Müteferrika bir yıl sonra, yani 1733'te sultan III. Ahmed'in emri üzerine Hollandalı coğrafyacı ve astronomcu Andreas Cellarius'un 1708'de basılan *Gökler Atlası* (*Atlas Coelestis*) başlıklı kitabını *Mecmû'a-i Hey'etü'l-kadîme ve'l-cedîde* (*Eski ve Yeni Astronomi Mecmuası*) başlığı altında başlattığı tercümeyi tamamlar. Ancak bu çeviride Müteferrika güneş merkezli nazariyesini tanıtırken *Cihânnümâ* baskısında olduğu gibi o kadar ihtiyatlı davranmaz, çünkü baskı beklenen olumsuz tepki de muhtemelen yaratmaz[801].

Müteferrika, ekler dışında Kâtip Çelebi'nin müsveddelerinde olan imla hatalarını da doğrultur[802].

Cihânnümâ baskısına sonradan el ile renklendirilen 40 kadar şema ve haritalar eklenmiştir[803]. Bunlardan bazıları Kâtip Çelebi'nin müsveddelerindeki eklerinin kopyaları olup, diğerleri özellik ile baskı için hazırlanmıştır. Ancak baskının her bir nüshalarına şema ve haritaların tümünü eklenmemiştir[804]. Bazıları Ahmed el-Kırımi ve Mıgırdiç Galatavi tarafından hazırlanmışken, biri İbrahim el-Coğrafi, başka biri İbrahim Tophanevi imzalarını[805] taşır, geride kalanlar ise anonim oldukları için hazırlanmasında örnek olarak Batılı kaynaklar kullanılmıştır[806]. Bunlardan iki figür –yukarıda da belirttiğimiz gibi– *Târîh-i Hind-i Garbi* ve *Füyûzât-ı Mıknâtısiyye* baskılarında da kullanılmıştır (alttaki Liste'ye bk.).

Cihânnümâ Baskısına Eklenen Figür ve Coğrafi Haritaların Listesi

No	Figür, Coğrafi Harita	Hazırlayan	Bulunduğu Yer	Not
1	Kâinatın Yer Merkezli Modeli	Ahmed el-Kırımi	Sayfa [28]	1 sayfa
2	Geometrik Figürler		Sayfa 7 ile 8 arası	1 sayfa
3	Ay ve Güneş Tutulması	Ahmed el-Kırımi	Sayfa 19 ile 20 arası	1 sayfa
4	A) Batlamyus'a ait Kainatın Yer Merkezli Modeli		Sayfa 21 ile 22 arası	2 sayfa

	B) Sekizinci Gök Feleği			
5	Batlamyus Nazariyesine göre Gök Cisimleri ve Felekleri	İbrahim el-Coğrafi	Sayfa 25 ile 26 arası	2 sayfa

				(1142/1729-30’da

				yapılmıştır)
6	Takımyıldızlar	Mıgırdiç Galata	Sayfa 27 ile 28 arası	2 sayfa
7	Gök Feleklerinin Şekilleri	Ahmed el-Kırımi	Sayfa 33 ile 34 arası	1 sayfa
8	A) Kopernik’e ait Kainatın Güneş Merkezli Modeli		Sayfa 47 ile 48 arası	1 sayfa

	B) Tycho Brahe’ye ait Kainatın Güneş Merkezli Modeli			
9	Yer Küresi		Sayfa 49 ile 50 arası	1 sayfa
10	A) *Hey’et-i mütekaddimîn*’e göre karada olan iklimler	Ahmed el-Kırımi	Sayfa 51 ile 52 arası	2 sayfa (*Tarih-i Hind-i Garbi* baskısında siyah-beyaz versiyonu bulunur)

	B) *Hey'et-i müteahhirîn*'e göre karada olan iklimler			
11	A) İklimler Tablosu	Ahmed el-Kırımi	Sayfa 57 ile 58 arası	1 sayfa

B) Mesafeler Tablosu

	C) Ufuklar			
12	Yer Yuvarlaklarının Şekilleri ve Rüzgârların Adları	Mıgırdiç Galata	Sayfa 59 ile 60 arası	1 sayfa
13	A) Pusula		Sayfa 65 ile 66 arası	1 sayfa

	B) 1145/1732-33’da İstanbul’da saptanan pusula iğnesinin Batı’ya doğru sapması			(*Füyûzât-ı Mıknâtısiyye* baskısında siyah-beyaz versiyonu bulunur)
14	A) Doğu Yer Yarımküresi	Ahmed el-Kırımi	Sayfa 71 ile 72 arası	2 sayfa

	(Avrupa, Asya, Afrika kıtaları)			

	B) Batı Yer Yarımküresi			

	(Amerika kıtası)			
15	Karadeniz ile Akdeniz		Sayfa 75 ile 76 arası	2 sayfa
16	Adriyatik Denizi ile		Sayfa 77 ile 78 arası	2 sayfa

	Venedik Körfezi			
17	Adaları ile Ege Denizi ve Akdeniz		Sayfa 77 ile 78 arası	2 sayfa
18	“Eski” ve “Yeni” Kıtalar ile Yer Küresi		Sayfa 95 ile 96 arası	2 sayfa
19	Avrupa kıtasının İklimleri		Sayfa 99 ile 100 arası	1 sayfa
20	Afrika kıtası		Sayfa 101 ile 102 arası	1 sayfa
21	Asya kıtasının iklimleri		Sayfa 103 ile 104 arası	1 sayfa
22	Kuzey ve Güney Amerika kıtaları		Sayfa 113 ile 114 arası	1 sayfa
23	A) Kuzey Kutbu		Sayfa 119 ile 120 arası	1 sayfa

	B) Güney Kutbu			(Sofya Ulusal Kütüphane'de saklanan nüshada figür ters olarak konulmuş)

	C) Derece ve Yuvarlıkları ile Yer Küresi			

	Ç) Meridyenleri ile Yer Küresi			

	D) Paralelleri ile Yer Küresi			

	E) Yer Küresinin Eğilimi			
24	Japon Adaları		Sayfa 125 ile 126 arası	1 sayfa
25	Gineya	Ahmed el-Kırımi	Sayfa 129 ile 130 arası	1 sayfa
26	Hint-Çin Yarımadası		Sayfa 131 ile 132 arası	1 sayfa
27	Hint-Çin Yarımadası	Mıgırdiç Galatavi	Sayfa 133 ile 134 arası	2 sayfa
28	Moluk Adaları	Ahmed el-Kırımi	Sayfa 135 ile 136 arası	1 sayfa
29	Sumatra Adası		Sayfa 143 ile 144 arası	1 sayfa
30	Filipinler ile Bruney		Sayfa 145 ile 146 arası	1 sayfa
31	Çin ve Çin Denizi		Sayfa 153 ile 154 arası	1 sayfa
32	İç Asya (*Deşt-i Kebir*)	Mıgırdiç Galatavi	Sayfa 165 ile 166 arası	2 sayfa
33	Hindistan	Mıgırdiç Galatavi	Sayfa 193 ile 194 arası	2 sayfa
34	Safevilerin İdaresinde İran Toprakları	Ahmed el-Kırımi	Sayfa 289 ile 290 arası	2 sayfa
35	Maveraünnehr	Mıgırdiç Galatavi	Sayfa 349 ile 350 arası	2 sayfa
36	Azerbaycan		Sayfa 389 ile 390 arası	1 sayfa

	(Kuzey-Batı İran)			
37	Dağıstan, Kafkas	Ahmed el-Kırımi	Sayfa 431 ile 432 arası	2 sayfa
38	Arabistan Yarımadası	Ahmed el-Kırımi	Sayfa 483 ile 484 arası	2 sayfa
39	İçil, Karaman, Anadolu ve Sivas Eyaletleri	Mıgırdiç Galatavi	Sayfa 629 ile 630 arası	2 sayfa

	(Kuzey tarafı haritanın alt kısmı, Güney tarafı haritanın üst kısmında, yani harita ters çizilmiştir)			(İbrahim Tophanevi resmetmiştir)
40	İstanbul Haliç		Sayfa 671 ile 672 arası	2 sayfa

İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinde *Cihânnümâ* baskısından ciltlenmemiş 186 tamam ve 63 tamamlanmamış, toplam 249 nüsha kaydedilmiştir. Tahmini birim fiyatı ise 16 kuruştur. Kitap 1747 yılından sonra aşağı yukarı aynı fiyata satılır idi. Örneğin, Şeyhülislâm Hayatizâde Mehmed Emin Efendi'nin 15 Muharrem 1161/16 Ocak 1748 tarihli tereke defterinde kaydedilen *Cihânnümâ*'nın fiyatı 2000 akçe, yani 16-17 kuruş civarındadır[807]. Toderini'nin *Cihânnümâ* baskısı Osmanlılar arasında Müteferrika baskılarından en çok rağbet gördüğü doğrultusundaki iddiasına[808] rağmen belgedeki rakamlara bakar isek, bu baskı sadece yarısını satabilmiş, üstelik muhtemelen kötü satışlarından dolayı birim fiyatı da sonradan nerede ise iki misli indirilmiştir.

Tarihler Takvimi

Müteferrika, 1732'inin sonunda yada 1733'ün başında matbaa ortağı Said Efendi'den terk edilip matbaayı artık tek başına çalıştırdığında Kâtip Çelebi'nin *Takvîmü't-Tevârîh* (*Tarihler Takvimi*) adlı eserini Muharrem 1146/14 Haziran 1733'te baskıdan çıkartır[809].

Kitap, çeyrek baskı formalı[810], 27 satırlık sayfaları 170 x 270 mm, metin alanı ise 100 x 205 mm ebatta olup, Kâtip Çelebi'nin yaşam öyküsünü, önsöz ve içindekiler kısmını ihtiva eden 13 numarasız sayfa ile serlevhalı ve başlıklı ana metni içeren 247 numaralanmış sayfadan ibarettir. Baskı için Fransız malı kağıt kullanılmıştır[811]. Kitap 500 nüsha basılmıştır. Armain'in listesine göre kitabın satış fiyatı 15 frank olup[812], Osman Ersoy, bu fiyat Osmanlı sınırlarının dahilinde geçerli olduğu, Fransa'da ise 38 franka satıldığını belirtir[813]. Yine O. Ersoy, Osmanlı para birimi olarak kitabın fiyatı 3 kuruş civarında olduğunu tahmin etmiş ise de[814], Carleson'un raporunda bu fiyat 5 kuruş olduğu açıklanır[815].

Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk* adlı eserinin sonuna eklediği otobiyografik notlarında belirttiği gibi, Adem'den 1648 yılına kadar insanoğlunun tarihinde meydana gelen olayları kronolojik sıra ile gösteren bu eserini yine aynı müellifin 1051/1641-42 yazdığı *Fezleke* başlıklı tarih eserine bir dizin olarak düşünmüştür[816]. Kitabın baskı versiyonuna

Müteferrika tarafından yazılan önsözde ise *Cihânnümâ* baskısında olduğu gibi bu eserin basılması da tarihin bilinmesinin önemini vurgulayan şeyhülislâm Damadzâde Ahmed Efendi tarafından önerildiği belirtilir[817].

Müteferrika, Kâtip Çelebi'nin 1648 yılına kadar aktardığı olayların listesine Şeyh Mehmed Efendi'nin hazırladığı 1144/1731-32 tarihine kadar olayların listesi ve kendisi hazırladığı 1145-46/1732-33 tarihleri arasında olayların listesini ekler[818]. Eserde kaydedilen olaylar Farsça olarak izah edilirken, önsöz ve bazı notlar Türkçe olarak yazılmıştır[819].

İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinde bu kitaptan 195 tamam ve 31 tamamlanmamış, toplam olarak 226 dikilmiş, kesilmiş, bir kısmı ciltlenmiş ve tahmini birim fiyatı 2 kuruş olan nüsha kayıtlıdır. Mektubi Abdurrahman Efendi adlı bir kimsenin 1 Rebiülahir 1160/12 Nisan 1747 tarihli tereke defterinde ise basma *Takvîmü't-Tevârîh*'in fiyatı 320 akçe[820], yani yaklaşık 3 kuruştur. Bu rakamlar bakımından Kâtip Çelebi'nin bu eserinin baskısı *Cihânnümâ* baskısından biraz daha iyi satmış olduğu ortaya çıkar. Ticari sonuçları *Cihânnümâ*'dan daha iyi olmasında muhtemelen daha düşük satış fiyatı faktörünün etkisi de olmuştur.

Bir Tarih Trilojisi

İbrahim Müteferrika, *Tarihler Takvimi* baskısının önsözünde yine şeyhülislâm Damadzâde Ahmed Efendi'nin tavsiyesi üzerine bundan sonra vakanüvis Mustafa Naima'nın yazdığı *Tarihi*'ni ve bunun ardından vakanüvis olan Raşid ve Çelebizâde Asım Efendilerin yazdıkları zeyillerini neşretmeyi düşündüğünü belirtir[821]. Yine söz konusu önsöze göre şeyhülislâm tarafından nadir ve değerli nitelendirilen birinci eser bir yıl sonra baskıdan çıkarken, zeyilleri ta Şubat 1741'de bir matbaa ürünü olarak okuyucuların dikkatine sunulur.

Mustafa Naima (ö. 1716)'nın iki ciltlik *Tarihi* Evasıt-ı Muharrem 1147/Ekimin ortası 1734'te baskıdan çıkar[822]. Müteferrika, eserin orijinal başlığı *Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsat-i Ahbâri'l-Hâfıkeyn* (*Doğu ve Batı'dan Kısa Haberler ile Güzelliklerle Dolu Bahçeler*) olduğu halde baskı versiyonunu *Târîh-i Na'îma* (*Naima Tarihi*) olarak adlandırır.

Fransız ürünü kağıt üzerine basılan[823] kitabın baskı forması folyo, 33 satırlık sayfaları 195 x 310 mm, metin alanı ise 125 x 250 mm ebattadır. Birinci cilt önsöz ile içindekiler kısmını havi eden 24 numarasız ve serlevhalı ve başlıklı ana metni içeren 701 numaralanmış sayfadan ibaret iken, ikinci cilt 6 numarasız, serlevhalı ve başlıklı ana metni ihtiva eden 711

numaralanmış ve sonunda Müteferrika’nın hazırladığı 1065/1655 – 1070/1659-60 tarihleri arasındaki olayları anlatan 29 numarasız sayfadan oluşur. Baskının Fransız para birimi olarak satış fiyatı 75 frank olup[824], Carleson’un raporunda bahsedilmediğinden dolayı Osmanlı kuruşu olarak fiyatı bilinmez. Bu kitabın her bir cildi 500, yani toplam 1000 adet basılmıştır.

Bu eserin basılmak için seçilmesi tesadüf bir olay değildir. Eser, 982/1574 – 1065/1655 tarihleri arasındaki Osmanlı devletinin tarihinin en objektif ve güvenilir açıklamalarından biri olduğu sanılır. Bunun dışında müellif bu eserinde Avrupa’yı örnek alarak reformlar da tavsiye eder[825]. Müteferrika, baskının sonunda yine Mustafa Naima’nın yazdığı Edirne’de saltanatını sürdüren II. Mustafa (1695–1703)’nın tahtan indirilmesine ve dönemin etkili şeyhülislâmı Feyzullah Efendi’nin öldürülmesine neden olan ve Edirne Vakası diye bilinen 1703 tarihli İstanbul yeniçerilerinin ayaklanması tarihçesine de yer verir[826].

Carleson’un raporunu yayımlayan Mustafa Akbulut, raporun 20 Temmuz 1735’te yazıldığı halde içinde 1734 tarihli *Naima Tarihi* baskısı kastedilmediğine hayret eder[827]. Halbuki, rapora daha dikkatli bakıldığında Carleson raporunda Mart-Ağustos 1734 tarihli ilk İstanbul ziyaretini anlatır. Tam bu zamanlarda da *Naima Tarihi* baskısı hazırlanır. Şöyle ki, Carleson kendisi bu baskıyı hazır vaziyette göremez, ancak raporunda “halen bir eser basılmaktadır ve yakında hazır olacağı söylenmektedir” diye belirtir[828]. Carleson, baskıda olan bu kitap dönemin sultanı Mahmud’a kadar Osmanlı sultanları tarihine dair olduğunu ve Müteferrika’nın birkaç yardımcısı ile eserin baskıya hazırlanması için saray kütüphanesinde saklanan el yazma nüshasını 300’den iki cilde kadar kısaltıp kullandığını ilave eder. Belli ki, Carleson bu sözleri ile iki ciltlik olarak basılan *Naima Tarihi*’ni kasteder.

Aslında Carleson’un aktardığı haberler ilgi çekicidir, çünkü Müteferrika matbaasında bir kitabın ne şekilde baskıya hazırlanışının perde arkasını gösterir. Anlaşıldığı üzere Müteferrika, eserin basılması için III. Ahmed’in 1719’da kurduğu saray kütüphanesinde[829] saklanan bir el yazma nüshasını kullanır. Gerçekten de, Giambatista Toderini’nin 1786’da hazırladığı saray kütüphanesi katalogunda bu eser de mevcuttur. Aslında Toderini’nin 1787’de İtalyanca[830] ve 1789’da Fransızca[831] olarak basılan Osmanlı literatürü hakkında yazdığı üç ciltlik eserinin ikinci cildinde yer alan ve

1786 yılında İstanbul'dan Venedik'e götürülen bu katalogun dışında bu saray kütüphanesinin başka bir katalogu mevcut değildir[832].

Kâtip Çelebi'nin eserlerinin baskılarına kıyasla *Naima Tarihi* baskısı çok daha iyi satan bir kitap idi. İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinde bu kitaptan 77 tamam ve 35 tamamlanmamış, toplam 112 nüsha bulunduğu kayıtlıdır. Bu şekilde 500 nüsha olan toplam baskı adetin hemen beşte dördü satılmıştır. Terekede kaydedilen tahmini birim fiyatı 15 kuruştur. Yukarıda bahsettiğimiz şeyhülislâm Hayatizâde Mehmed Emin Efendi'nin 15 Muharrem 1161/16 Ocak 1748 tarihli tereke defterinde muhtemelen baskı versiyonunu kastedilen iki ciltlik *Naima Tarihi*'nin fiyatı 2400 akçe[833], yani yaklaşık 20 kuruş olduğuna göre Nisan 1747'den sonra bu baskının fiyatı biraz kalkmış olabilir.

Altı yıl aşkın uzun bir aradan sonra Şubat 1741'de *Naima Tarihi*'nin zeyilleri de baskıdan çıkar. 1071/1660 – 1134/1721-22 tarihleri arasındaki olayları anlatan Mehmed Raşid (ö. 1735)'in üç ciltlik zeyli Gurre-i Zilhicce 1153/17 Şubat 1741'de baskıdan çıkar[834].

Fransız malı kağıt üzerinde basılan[835] ve baskı forması folyo olan kitabın yine 33 satırlık sayfaları 195 x 310 mm, metin alanı 130 x 250 mm boyuttadır. Birinci cilt, önsöz ile içindekiler kısmı ihtiva eden 14 numarasız ve serlevhalı ve başlıklı ana metni içeren 277 varak, ikinci cilt, içindekiler kısmı havi eden 9 numarasız ve serlevhalı ve başlıklı ana metinli 194 numaralanmış varak, üçüncü cilt ise içindekileri açıklayan iki numarasız ve yine serlevhalı ve başlıklı ana metinli 114 numaralanmış varaktan ibarettir.

Müteferrika bu baskısında ilk defa ona muasır Avrupa matbaacılığında olduğu gibi kitabın ilk ve giriş sayfasını teşkil eden başlık sayfasını kullanır. Ancak bu baskıda başlık sayfasında başlık yerine sultan I. Mahmud (1730–1754)'un, sadrazam El-Hac Ahmed Paşa (1740–1742)'nın ve Feyzullah Efendi-zâde diye bilinen şeyhülislâm Mevlana Es-Seyyid Eş-Şeyh Mustafa Efendi (1736–1744/45)'nin elkapları[836], Hicri olarak baskı yılı (1153) ve yeri (*Kostantiniye*) yer alır. Eserin başlığı ise el yazmalarda ve matbaanın önceki baskılarında olduğu gibi ana metnin üzerinde verilir. Ciltlerin sonunda da baskı yılı ve yerini açıklayan hatimeler de muhafaza edilmiştir. Bu şekilde basılan başlık sayfası bir yandan birinci, öte yandan üçüncü cildi ile beraber ciltlenmiş olan ikinci cildin başına konulmuştur. Üçüncü ciltte ise Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin 1720–1721 tarihli Fransa sefaretnamesine yer verilmiştir[837].

Küçükçelebizâde İsmail Asım Efendi (ö. 1760)'nin 1134/1721-22 – 1140/1727-28 tarihleri arasındaki olayları anlatan eserinin de baskı tarihi Gurre-i Zilhicce 1153/17 Şubat 1741 olup, *Raşid Efendi Tarihi*'nin zeyli olarak basılır[838]. Yine Fransız kağıdı üzerine basılan[839] kitabın baskı forması folyo, 33 satırlık sayfaları 195 x 310 mm, metin alanı 130 x 250 mm ebattadır. İçindekileri aktaran 5 numarasız ve serlevhalı ve başlıklı ana metni içeren 158 numaralanmış varaktan oluşan bu bir ciltlik kitabın başına önceki baskıdan farklı olarak başlık sayfası konulmamıştır.

Önceki bölümde belirttiğimiz gibi bu eserde ilk Osmanlı matbaasının kuruluşu hakkında geniş bilgi verilir[840].

Evasıt-ı Rebiülevvel 1154/27 Mayıs-5 Haziran 1741 tarihli bir ferman ile *Raşid Efendi Tarihi* ile *Çelebizâde Efendi Zeyli* baskılarının ciltlenmemiş nüshalarına birim olarak 30 kuruşluk, ciltlenmiş nüshalarına 40 kuruşluk bir fiyat konulur[841]. Fransız para birimi olarak *Raşid Efendi Tarihi* baskısının satış fiyatı ciltlenmemiş nüsha için 90 frank, ciltlenmiş nüsha için 120 frank, *Çelebizâde Efendi Tarihi* ise 45 frank idi[842].

Çelebizâde Efendi Tarihi baskısı İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinde kayıtlı değildir. İlk bakışta bu eserden matbaa deposunda hiçbir adet kalmadığına yada kaldı ise tereke defterinde kaydedilmediğine fazla inandırıcı olmayarak ima eden bu hususun gerçeği şudur. Aslında *Çelebizâde Efendi Tarihi* baskısının satılamayan nüshaları herhalde *Raşid Efendi Tarihi*'nin nüshaları ile beraber sayılarak kaydedilmiştir. Çünkü bu iki kitabın baskı tarihleri aynı ve satış fiyatı da ikisine beraber ait idi. Yani iki kitap beraber satılır idi. Zaten fiyatı ile ilgili yukarıda bahsettiğimiz fermanda ikisi de kastedilip fiyatına gelince sadece *Raşid Efendi Tarihi*'nden söz edilir[843]. İstanbul IRCICA Kütüphanesi'nde saklanan *Raşid Efendi Tarihi*'nin ikinci ve üçüncü ciltleri *Çelebizâde Efendi Tarihi* ile birlikte ciltlenmiş durumdadır[844]. Belli ki, gerek naşir olarak Müteferrika kendisi, gerek muasırları da basılan bu iki eserlere iki ayrı baskı değil, aynı bir baskı olarak bakarlar idi. Bu durum *Çelebizâde Efendi Tarihi* baskısının başlık sayfası olmadığından da desteklenir. Toderini de bu iki zeyli bir baskı olarak nitelendirir[845]. Bu bağlamda şu ana kadar yapılan araştırmalardan farklı olarak *Raşid Efendi Tarihi* ile *Çelebizâde Efendi Tarihi* ilk Osmanlı matbaasının iki ayrı baskısı değil, bir ortak baskısı olarak nitelendirilmelidir. Dolayısı ile Toderini'nin eserinde olduğu gibi, Müteferrika matbaasının baskılarının toplam sayısı 17 değil, 16'dır.

İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinde tahmini birim fiyatı 16 kuruş olan *Raşid Efendi Tarihi* baskısından satılamayan 260 tamam ile 46 tamamlanmamış, yani toplam 306 (belgede 311 diye kayıtlıdır) ciltlenmemiş nüsha kayıtlıdır. Ferman ile konulan fiyattan oldukça düşük olan bu 16 kuruşluk fiyata 1747'den sonra raiyet gösterilmez idi. Örneğin, yine şeyhülislâm Hayatizâde Mehmed Emin Efendi'nin 15 Muharrem 1161/16 Ocak 1748 tarihli tereke defterinde kayıtlı olan üç ciltlik *basma Raşid Tarihi*'nin fiyatı 4000 akçe[846], yani yaklaşık 33 kuruştur. İbrahim bin Mahmud'un 1796'da Amasya'da kurduğu medresenin kütüphanesine vakfedilen iki cilt *Raşid Tarihi*'nin fiyatı ise 35 kuruştur[847]. Böylece İbrahim Müteferrika'nın vefatından sonra bu baskının fiyatı 1741'de ferman ile belirlenen 30-40 kuruşluk fiyatına yaklaşır.

Bu zeyillerin baskısından itibaren Müteferrika baskılarının toplam baskı adeti bilinmemek ile beraber neşrettiği son üç kitabın her birinden en az 500 nüsha basıldığı tahmin edilebilir. Tahmin doğru ise basımından Müteferrika'nın ölümüne kadar Osmanlı kitap piyasasında satışı altı yıl süren *Raşid Efendi Tarihi* ile *Çelebizâde Efendi Zeyli* toplam baskı adetinden üçte birinden biraz fazla satabilmişlerdir.

En İyi Satan Bir Tarih Kitabı?

Müteferrika matbaasının onbeşinci baskısı yukarıda sözü geçen Ömer Bosnavi'ye ait *Ahvâl-i Gazavât der Diyâr-i Bosna* (*Bosna Diyarındaki Gazaların Durumu*) başlığı altında Gurre-i Muharrem 1154/19 Mart 1741'de baskıdan çıkan kitaptır[848]. Küçük çeyrek boyutta olan kitabın 21 satırlık sayfaları 150 x 200 mm, metin alanı 80 x 145 mm ebattadır. Kitap, serlevhalı ve başlıklı ana metni ihtiva eden 62 numaralanmış sayfadan ibarettir[849].

Bosna doğumlu ve kadı vazifesinde olduğu dışında kişiliği hakkında başka bilgi olmayan bu eserin müellifi[850] 1736–1739 tarihleri arasındaki Bosna topraklarında hazırlanan ve meydana gelen Osmanlı-Avusturya savaşlarını anlatır. Toderini, Müteferrika'nın başka kaynaklara da başvurarak eserin el yazma olan orijinaline bazı düzeltmeler yapıp bastığını yazar[851].

Konusu oldukça aktüel olan bu kitaba herhalde büyük ilgi gösterilmiştir, çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi bu baskıdan Müteferrika'nın terekesinde oldukça az satılamayan nüsha kalmıştır. Kısa süre içinde satıldığına rağmen iyi ticari sonuçları elde eden bu kitabın Fransız para

birimi olarak satış fiyatı 6 frank idi[852]. Terekede ise çeyrek kuruş tahmini fiyat belirlenmiştir. Baskı versiyonundan birçok el yazma kopyalarının istinsah edilişi[853] bu baskının çok popüler ve sonradan matbu nüshalarının nadir olduğunu açıkça gösterir.

Müteferrika Matbaasının Son Baskısı

Matbaanın son onaltıncı baskısının ilginç tarafı birinci baskısı olduğu gibi bir sözlük olmasıdır. Hasan Şuuri (ö. 1105/1693-94)'nin *Ferheng-i Şu'ûrî* diye bilinen iki ciltlik Farsça-Türkçe lügati Gurre-i Şaban 1155/1 Ekim 1742'de *Lisânü'l-'Acem* (*Farsça Lisanı*) başlığı altında baskıdan çıkar[854].

Kitabın baskı forması folyo olup, 33 satırlık sayfaların ebatları 195 x 310 mm, metin alanın boyutları ise 130 x 250 mm'dir. Sözlüğün birinci cildi başlık sayfası, sözlüğün kullanılması için "anahtar" (*miftâh*) ve içindekiler kısmı havi eden iki numarasız ve serlevhalı ve başlıklı ana metinli 454 numaralanmış varak, ikinci cildi ise yine başlık sayfası ile içindekileri ihtiva eden iki numarasız ve serlevhalı ve başlıklı ana metni içeren 451 numaralanmış varaktan ibarettir.

Raşid Efendi Tarihi baskısında olduğu gibi bu baskıya konulan başlık sayfasında sultan I. Mahmud'un, dönemin sadrazamı Hekimoğlu Ali Paşa (1742–1743)'nın ve şeyhülislâm Mevlana Es-Seyyid Eş-Şeyh Mustafa Efendi'nin elkapları ile Hicri olarak baskı yılı (1155) ve yeri (*Kostantiniye*) mevcuttur.

Fransız para birimi olarak hacimli olan bu lügatin ciltlenmemiş nüshasının fiyatı 120 frank, ciltli olanı 150 frank idi[855]. İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinde bu sözlükten 344 tamam ve 65 tamamlanmamış, yani toplam 409 ciltlenmemiş ve her biri 20 kuruşluk nüsha kayıtlıdır. Yukarıda sözü geçen 18. yüzyılın sonlarında Amasaya'da kurulan medresenin kütüphanesine vakfedilen bu iki ciltlik baskının fiyatı 70 kuruştur[856]. Bu lügatten eğer 500 nüsha basılmış ise, o zaman dört yıldan aşkın bir süre içinde bu baskı çok zor sattığı gerçeği ortaya çıkar.

. . .

Sonuç olarak 1729–1742 tarihleri arasında ilk Osmanlı matbaası 16 baskı olarak 22 cilt basar. Basılan kitapların baskı formaları hacmine uygun olarak seçilmiştir. Hacimli ve genelde birkaç ciltli olan altı sayıda kitap büyük forma folyo olarak basılırken, orta hacimli olan başka yedi kitap çeyrek formalı, diğer hacim bakımından en küçük olan üç kitap ise yine çeyrek formalı, ancak daha küçük ebatta basılmıştır. Kitapların basımı için

genelde Fransa'dan ithal edilen kağıt kullanılmıştır. Osmanlı idari işlemleri ve hattat atölyelerinde genelde Venedik malı kağıdın kullanıldığı göz önüne bulundurur isek, matbaaya özel olarak baskı için uygun Fransız malı kağıt getirildiği düşünülebilir.

Konu itibarı ile basılan kitaplar tamamen İbrahim Müteferrika'nın *Matbaanın Gerekleri* başlıklı risalesi, III. Ahmed'in matbaa fermanı ve Yenişehirli Abdullah Efendi'nin matbaa fetvasında belirlenen kurallara uyarlar. Basılmak için eserlerin seçiminde Müteferrika başka yetkililer ile de danışarak kendisi karar kılar idi.

Ancak İbrahim Müteferrika sadece bir matbaacı ve naşir değil idi. Çünkü metinleri doğrultarak, ilaveler, figür ve haritalar hazırlayıp ekleyerek bastığı eserlerinin editörlüğünü de yapmaktaydı. Bazen eserlerinin orijinal başlıklarının yerine kendisi seçtiği başlıkları koymaktaydı. Aynı zamanda matbaasında bastığı bazı kitapların müellifi yada mütercimi idi. Bu şekilde İbrahim Müteferrika erken Avrupa matbaacıları gibi bir matbaacı, naşir, editör ve müellif idi. Müteferrika'nın matbaası ile ilgili hedeflerden belki en önemlisi aktüel ve yararlı bilgileri matbaacılık imkanları ile topluma geniş bir çapta aktarmak ve bu suret ile toplumu aydınlatmak idi. Aslında bu hedefini gerçekleştiren onun takip ettiği ve bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak ele aldığımız neşriyat politikasıdır.

V

İBRAHİM MÜTEFERRİKA'NIN

NEŞRİYAT POLİTİKASI

Matbu kitabın esas amacı daha geniş bir okur kitlesine gereği duyulan bilgiyi aktarmaktır. İbrahim Müteferrika'nın basma girişimi de aynı şeyi hedefler. Bu girişimin başarılı olup olmaması ihtimali de yayımlanmak için seçilen eserlerin konu, müellif ve içerik bakımından okuyucu beklentilerine uygun olup olmamasına, yada –belki daha doğrusu– Müteferrika'nın, İslâm geleneklerini sürdüren Osmanlı toplumunun o zamana kadar az çok ihmal ettiği bilgi alanlarını yeniden canlandırıp geleneksel okuyucu zevkini değiştirme imkanları ve gücüne bağlı idi.

1. Bilimler Ağacı: Geleneksel Osmanlı Bilim Anlayışı

Osmanlı bilim ve eğitim anlayışı, birçok klasik İslâm devri bilginlerinin bilimlerin tasnifi ile ilgili görüşlerinin bir sentezi ve yorumudur. İslâm bilim geleneğinde bilimlerin tasnifini yapan ilk bilgin el-Farabi (ö. 950) olup, ardından İbn Nedim (ö. 995), el-Harezmi (ö. 997), İbn Sina (ö. 1037), el-Biruni (ö. 1051), el-Gazali (ö. 1111), İbn Rüşd (ö. 1198), et-Tusi (ö. 1274), eş-Şirazi (ö. 1311) ve İbn Haldun (ö. 1406) gibi alimler de bu konuda görüşlerini ileri sürerler[857].

Klasik Osmanlı dönemine ait bilim ve eğitim anlayışı Hocazâde Muslihiddin Mustafa (ö. 1488) ile Taşköprülüzâde Ahmed İsamüddin Efendi (ö. 1561)'nin eserlerinde sunulur. Nitekim Taşköprülüzâde, Arapça olarak yazdığı *Miftâhü's-Sa'âdet* (*Saadete Anahtar*) eserinde Hocazâde'nin görüşünü geliştirip bilimlerin oldukça ayrıntılı tasnifini verir. Taşköprülüzâde'nin bu eseri sonradan oğlu Kemaleddin Mehmed tarafından *Mevzû'atü'l-'Ulûm* (*İlimlerin Mevzuları*) başlığı altında Arapça'dan Türkçe'ye çevrilmiştir.

Taşköprülüzâde'nin bilim ve eğitim anlayışının esas kaideleri nedir? Her şeyden önce ilimler *nakli* ve *akli* olarak iki ana gruba ayrılır. Nakli olan ilimler dini ilimlerdir, yani bu ilimlerde kullanılan deliller *Kur'an-ı Kerim* ve hadisler gibi dini akidelerini açıklayan kaynaklardan olduğu gibi nakledilir. Akli ilimlerde kullanılan deliller akıl yolu ile, yani mantıken formüle edilir. Taşköprülüzâde'ye göre ilimlerin sayısı çok olduğu için tümüyle aynı derecede öğrenilmez. Dolayısı ile öğrenilmek için bunlardan sadece belli başlı olanları seçmek gerekir. Seçiminde takip edilen en önemli kriter ise bu ilimlerin faydalı olup olmamalarıdır. Bu bakımdan ilimler, bir yandan müellifin kullandığı terim üzerine *mahmûd*, yani iyi, faydalı, övgüye değer, öte yandan *mezmûm*, yani kötü, faydasız ilimler olmak üzere ikiye ayrılır. İlimlerin faydalı olup olmamaları konusunda kullanılan kriter ise bilgili olmanın esas amacına uygun olup olmamalarına bağlıdır. Bilgi edinmesinin esas amacı da dini tanımak ve bu suret ile ahretteki ebedi saadete kavuşmaktır. Ahret, tevhit ve Muhammed'in peygamberliği ile birlikte İslâm dininin üç esas akidelerini teşkil eder. Ahretteki sonsuz yaşamına nazaran dünya hayatı çok kısa bir süre ve ahrete bir hazırlık olduğundan dolayı ahretteki yaşamla ilgili bilgileri öğrenmek çok daha gerekli ve faydalıdır. Yani cennetin saadet kapısına anahtar olan ilimler

öğrenilmeye değerdir ve o yüzden Taşköprülüzâde de eserine *Saadete Anahtar* gibi bir başlık verir.

Prensip olarak tefsir, hadis, fıkıh, akait, kelam, tasavvuf gibi tüm dini ilimler iyi ve faydalıdır ve dolayısı ile Müslümanların her biri onları öğrenmek zorundadır. Öte yandan dini olmayan, yani akli ilimlerin arasında da gerek faydalı, gerek faydasız ilim dalları da mevcuttur. Örneğin tıp, matematik, siyaset ve çiftçilik gibi akli ilimler faydalıdır, ancak dünyevi işlere ait oldukları için onların Müslümanlardan herkes değil, sadece gereken sayıda bazıları tarafından öğrenilmesi lazımdır. Akli ilimlerden kötü olanları mesela sihir, tılsım, gözbağcılıkdır. Fakat akli ilimlerden bazıları kullanım amaçlarına göre hem faydalı, hem de faydasız olabilirler. Örneğin yıldızlar ile ilgili ilim (*nücûm*) takvimi ayarlamak ile su ve karada yerleri belirlemek amacı ile –yani astronomi (*hey'et*) vasfında– kullanıldığı zaman iyi ilimdir, ancak geleceğe yönelik hükümler çıkarmak amacı ile –yani astroloji vasfında- kullanıldığı zaman kötü ilimdir. Çünkü bu son ilim dünyanın ve insanın kaderi sadece Allah tarafından bilindiği kaidesine aykırıdır. Ve son olarak bazı ilimler ne yararlı, ne de yararsızdır, ancak kınanmazdır (*mübâh*). Taşköprülüzâde'nin görüşünde şiir ve tarih gibi ilimler bu kategoridendir ve bu ilimler ile uğraşması ne tavsiye edilir, ne de kınanır, çünkü sonuçta en azından kötü değiller.

Taşköprülüzâde'ye göre bir ilmin öğrenilmesinde gelişmiş (*iktisad*) ve yüksek (*istiksa*) dereceleri vardır. Müellif, yedi kategori halinde ilimlerin tasnifini de verir. Her bir kategori ulu ağaç (*devha*) olarak adlandırarak, kategoriye giren disiplinler ağaç dallarına benzetilir. Gerçek bir ağaçta olduğu gibi her bir ilim dalının yan dalları da vardır. Taşköprülüzâde, bu yan ilim dallarında kullanılan esas eserlerin isimlerini verip işbu genel yedi ilim kategorilerini tasnif eder:

1) Yazı ilimleri (kaligrafi, harflerin şekilleri);

2) Söz ilimleri (gramer, retorik, şiir, tarih vs.);

3) Mefhum ve mantık ilimleri (mantık, diyalektik);

4) Felsefe ilimleri (hikmet, fizik, tıp, biyoloji, kimya, astroloji, sihir, tılsım, hesap, geometri, astronomi, coğrafya ve müzik);

5) Ameli hikmet ilimleri (ahlak, ev idaresi, siyaset);

6) Dini ilimler (kıraat, hadis, hadis usulleri, tefsir, kelam, fıkıh usulleri ve fıkıh);

7) Batıni-manevi ilimler (namaz, tasavvuf, görgü kuralları, ahlak).

Bu yedi kategorinin aşağıdan yukarıya doğru sıralanması ilimlerin hiyerarşisine de yansır. İlk beş kategoriye giren ilimler akli, son iki kategoriye giren ilimler ise nakli, yani dinidir. İlimlerin öğrenimi ilk önce yardımcı da nitelendirilen akli olan ilimler ile başlar, sonra nakli ilimler ile devam eder ve görünen şeylerin gizli manasının (*batın*) keşfedilmesi ve sızdırması ile sona erer[858].

Taşköprülüzâde'nin 16. yüzyılın ortalarında sunduğu bu bilim ve eğitim görüşü Kâtip Çelebi (ö. 1657), Saçaklızâde Muhammed el-Maraşi (ö. 1732/33), Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1780) gibi daha geç Osmanlı düşünürler tarafından az çok benimsenmiştir. Nitekim Osmanlı medreselerinin müfredat programı da bu genel görüşe uygun olarak gelişir. Ancak medrese programında akli ve nakli ilimler yer alırken, Batıni ilimler dışlanır haldedir. Bunlar tarikatların tekke ve zaviyelerde uyguladıkları eğitimde öğrenilir idi. İlimlerin tasnifi vakıf kütüphanelerinin kataloglarının hazırlanmasında da raiyet edilir idi. Ancak bu kataloglarda kitaplar genelde üst seviyeli dini ilimlerden alt seviyeli akli ilimlere doğru sıralanır[859].

18. yüzyıl Osmanlı medreseleri müfredat programı hakkında ayrıntılı bilgi yukarıda bahsettiğimiz Saçaklızâde'nin 1715-16 tarihli ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın 1751-52 tarihli ve *Tertîbü'l-'Ulûm* (*İlimlerin Tertibi*) gibi benzer başlıklar taşıyan eserleri ile 1741'de *Kevâkib-i Seb'a* (*Yedi Yıldız*) başlığı altında yazılan bir anonim eserden edinilebilir. Bu son eser ise İstanbul Fransız büyükelçisi De Villeneuve'ün ricası üzerine bir komisyon tarafından hazırlandığı sanılır. Birçok kaynaklar da Osmanlı medrese programı 16. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar fazla değişikler olmadan takip edildiğini gösterir[860]. Aşağıda tablo şeklinde sunduğumuz 1741 tarihli anonim esere göre medrese müfredat programı İslâm ve Osmanlı bilim ve eğitim anlayışını artık müesseseleştirilmiş bir şekilde yansır. Taşköprülüzâde'nin bahsettiği *iktisad* ve *istiksa* öğrenim dereceleri burada da *iktisar* alt derecesi ile birlikte kastedilirken, her bir derecenin aşağı, orta ve yukarı rütbeleri de vardır.

Osmanlı Medreseleri Müfredat Programı

Eğitim Safhaları	**İlim dalı/Ders**	Kevâkib-i Seb'a **(1741)**		
			Rütbe	*Müellif/Eser*
Hazırlık	Arap alfabesini öğrenmek			
	Arapça ve Farsça			*İbn-i Firişte Şahidi*

	kelimeleri öğrenmek			
	Kurânı okumak	İktisar		*Tecvid kitabı*
	Kurânı ezberlemek			
	Kurânı kıraat etmek	İstiksa		
	Akait			*Birgili Mehmed Efendi'nin 'Akâid Risâlesi*
Alet İlimleri(Faydalı, Aklî İlimler)	Sarf	İktisar	Aşağı	*Emsile-i Muhtelife*
				Muttarida
				Binâu'l- Ef'âl
			Orta	*Maksûd*
			Yukarı	'İzzî
				Merâh
			Yukarı	*Şâfiye*
		İstıksa		*Şâfiye şerhleri*
				Mufassal
	Nahiv	İktisar	Aşağı	*'Avamil*
			Yukarı	*Misbâh*
			Orta	*Kâfiye*
				Elfiyye-i İbn Mâlik
			Yukarı	*Kâfiye'nin Şerhi Molla Câmî*
		İstiksa		*Mugnî'l-Lebîb*
	Mantık	İktisar	Aşağı	*İsâgôcî*
			Yukarı	*Hüssâm Kâtî*
				Muhyiddîn Risalesi
				Fenârî ve Hâşiyesi
			Orta	*Şemsiye*
				Tezhîb Talik ve Şerhleriyle
			Yukarı	*Kutbuddîn-i Şirazî*
				Seyyid
				Kara Dâvûd
				Sa'deddin
		İstiksa		*Şerh-i Matâli'*
	Âdâb	İktisar		*Taşköprî Şerhi*

				Mes'ûd-ı Rûmî
				Hüseyin Efendî kitabı
				Kâdî Adûd
				Şerh-i Hanefiyye
				Mîr
	Me'ani	İktisar		*Telhîs*
				Şerh-i Muhtasar
		İstiksa		*Mutavvel*
				İzah-ı Me'âni
				Elfiyye-i Halebi
	Nazari Hikmet	İktisar		*Hidâye*
				Kâdîmîr
				Lârî
			Yukarı	*Hikmetü'l-Ayn*
		İstiksa		*Kütüb-i Şeyhayn*
	Hendese	İktisar		*Eşkâl-i Te'sîs*
		İstiksa		*Öklides*
	Hesap	İktisar		*Bahâyî yye*
				Ramazan Efendi
				Çullî
	Hey'et		Orta	*Şerh-i Çağmûnî*
		İstiksa		*Bircendi*
Naklî İlimler	Kelâm (Akait)		Aşağı	*Ömer-i Nesefî*
				Şerh-i 'Akâid
				Hayâlî
				İsbât-ı Vâcib
				'Akâid-i Celâl
			Yukarı	*Mevâkıf*
				Şerh-i Makâsıd
		İstiksa		*Şerh-i Mevâkıf*
	Fıkıh Usulü			*Tenkîh*
				Tavzîh
				Muhtasar-ı Münteha
				Şerh-i Adûd
				Seyyid
				Telvîh

		İstiksa		*Fusûl-i Bedâyi‘*
	Fıkıh	İktisar	Aşağı	*Halebî*
				Kudûrî
				Hidâye
		İstiksa		*Kâdîhân*
				Bezzâziyye
	Hadis Usulü	İktisar	Yukarı	*Elfiyye*
				Nuhbetü’l-Fiker
				‘Alî el-Kârî
	Hadis İlmi	İktisar		*Buhârî*
				Müslim
				Bazı müsnedler
		İstiksa		*Daha fazla müsnedler*
	Tefsir	İktisar		*Vâhidî’nin Vecîz’i gibi Kur’an’dan iki misli daha büyük tefsir*
		İktisa		*Vâhidî’nin Vasît’i gibi Kur’an’dan üç misli daha büyük tefsir*
		İstiksa		*Daha büyük tefsir*
				Kâdî Beyzâvî
Müretteb Olmayan	Şiir			

	Aruz			

	Divan			

	Tasavvuf			

	Ahlak			

	Tarih			

	Coğrafya			

	Kimya			

	Muamma			

	İnşa			

Tablodan görüldüğü gibi alet yada akli ilimlerin arasında Antik Çağ'da *Yedi Özgür Sanatlar* (*artes liberales*) diye adlandırılan ilimler yer alır. Bu ilimler iki gruba ayrılır ki, *trivium* yani *üçlük* diye isimlendirilen birinci gruba gramer, retorik ve diyalektik ilim alanları, *quadrivium* yani *dörtlük* diye bilinen ikinci gruba ise hesap, geometri, astronomi ve müzik dahil idi. Bu ilimler Antik Çağ okullarında bu tasnife göre öğrenilir ve görüldüğü gibi bu gelenek İslâm dünyasına da geçmiştir[861].

Halbuki, İslâm ve Osmanlı bilim ve eğitim anlayışının toplumsal tarafını tespit etmek istiyorsak, sadece medrese müfredat programına değil, konu itibarı ile vakıf kütüphanelerinde ve kitap piyasasında olan eserlere de dikkat edilmesi icap olur.

A. Adnan Adıvar, Evasıt-ı Muharrem 1129/25 Aralık 1716 – 4 Ocak 1717 tarihli bir hat-i hümayunda[862] referans edilen şeyhülislâm Ebu İshak İsmail Efendi (1716–1718)'nin bir fetvasındaki 1716'da Petervaradin'de şehit düşen sadrazam Şehid Ali Paşa (1713–1716)'nın büyük kitap koleksiyonundan olan felsefe, tarih, astronomi ve şiir konulu eserlerinin vakfedilemeyeceği doğrultusunda hükme dikkat eder. Adıvar, bu fetvadan hareket ederek 18. yüzyıl Osmanlı toplumu bu gibi konulu kitapların topluma müsait olamayacağı gibi bir zihniyete sahip olduğu sonucuna varır[863]. Ancak İsmail Erünsal, söz konusu fetvayı değişik açıdan yorumlar ki, doğru olarak belirttiği gibi buna benzer eserlerinin birçoğunun vakfedilmesine dair veriler olduğunu ve hatta III. Ahmed'in 1719'da kurduğu saray kütüphanesinde[864] de bulunduğunu hatırlatarak sadrazam Ali Paşa'nın şehit olmadan önce büyük sayıda vakfettiği kitaplar yine kendisi kurduğu üç umumi kütüphaneye nakledilmeyince, şehit olduktan sonra kitapların bir kısmı saraya getirtilmiş ve bu muamelenin hukuk açısından doğru olduğunu ispatlamak için şeyhülislâm söz konusu fetvayı verip devreye girdiğini tahmin eder[865]. Şehit olan sadrazamın sahip olduğu birçok olağanüstü değerli el yazmalarına saray tarafından göz dikildiğinden bu hile-i şer'iye yapılır. Evasıt-ı Rebiülahir 1129/23 Şubat – 4 Mart 1717 tarihli başka bir fermanda "mükemmel" olan bu kitapların bulundukları değişik yerlerden tasnif edilerek saraya nakledilmelerini emredilir[866]. Sofya Ulusal Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü'nde bu fermana uygun olarak en az iki kitap listesinin 1130/1718 tarihli suretleri saklanır. Suretlerin birinde saraya teslim edilen 26 sayıda güzel hat ile istinsah edilen Kur'an ve

diğer eser[867], diğerinde ise yine Şehid Ali Paşa'nın sahip olduğu, bir çoğu tarih eserleri, divan ve kaligrafi örnekleri olan ve ilk önce Edirne'ye istenilen, ancak sonra başkente gönderilip satılan 76 sayıda kitap tasnif edilmiştir[868]. Belli ki, söz konusu fetvada ileri sürülen argüman tamamen temelsizdir. Sonuçta Osmanlı ev kitap koleksiyonlarında da bu fetvada vakfedilmesi uygun görülmeyen konulardan birçok eser bulunur idi[869].

Osmanlı kitap piyasasının durumu hakkında vefat eden sahafların tereke defterlerinden az çok bilgi edinilebilir. Bu tereke kayıtlarında genelde geride bıraktıkları kitapların listesi de mevcuttur. Normal okurların tereke defterlerinden farklı olarak sahafların tereke defterlerinde kaydedilen kitaplar büyük bir ihtimal ile satılmakta olan kitaplar idi. Bu bakımdan bu kitapların başlık ve müelliflerinden hareket ederek kitap piyasasında en çok aranan ve en çok satan kitapların tespiti mümkün olur. Diğer bir faklılık ise sahafların sahip oldukları kitapların konu itibarı ile daha çeşitli ve en çok aranan kitapların sayı olarak daha çok olduğudur.

Müteferrika matbaasının faaliyette bulunduğu 1726 – 1747 tarihleri arası dönem için arşivlerde bulabildiğimiz altı sahafın tereke defterinden dönemin Osmanlı kitap piyasasında hangi kitaplara talep olduğu konusunda bir fikre ulaşılabilir. Sahaflara ait rastladığımız tereke kayıtları şunlardır:

• İstanbul sakinlerinden El-Hac Hüseyin'in 3 Receb 1142/22 Ocak 1730 tarihli tereke defteri[870];

• İstanbul sakinlerinden İbrahim Efendi'nin 15 Zilkade 1146/19 Nisan 1734 tarihli tereke defteri[871];

• Aslen Edirneli olup kitap ticareti yapmak üzere Rusçuk pazar yerinde El-Hac Ahmed hanında kalan Yusuf Çelebi'nin 1 Receb 1155/1 Eylül 1742 tarihli tereke defteri[872];

• İstanbul sakinlerinden Abdullah Efendi'nin 4 Cemaziülahir 1159/24 Haziran 1746 tarihli tereke defteri[873];

• İstanbul sakinlerinden Eş-şeyh Mehmed Efendi'nin 15 Şevval 1158/10 Ekim 1745 tarihli tereke defteri[874];

• İstanbul sakinlerinden El-Hac Mustafa'nın 19 Rebiülahir 1160/30 Nisan 1747 tarihli tereke defteri[875].

Söz konusu sahafların tereke defterlerinde kaydedilen kitapların arasında çoğunluk ile fıkıh, Arapça grameri (*sarf* ve *nahiv*), mantık ve akait konulu eserlere rastlanır. Bu ilim alanları yukarıda da gördüğümüz gibi Osmanlı medreselerde en çok okutulan derslerdir. Öte yandan sahaflar,

oldukça çok sayıda Farsça ve biraz da Arapça şiir kitaplarına da sahip idi. Kur'an, hadis, tefsir, tasavvuf, astronomi, retorik ve tıp ile ilgili eserlerin el yazma nüshalarına da sık sık rastlanır. Arap dilinin medreselerde kullanılan eserlerin esas dili olduğu halde sahafların sattıkları kitaplar arasında Arapça sözlükler oldukça nadirdir. Popüler olan Farsça şiir eserleri de Farsça lügatleri gerekli kılardı. Ancak söz konusu altı sahafın tereke defterlerinde kaydedilen yaklaşık 1500 cilt arasında sadece 15 sözlük mevcuttur, yani sözlüklerin payı yüzde birdir. Bu bakımdan sahafların arz ettikleri sözlüklerin sayısının duyulan ihtiyaç ve gösterilen talebe göre oldukça az olduğu ortaya çıkar. Zaten Müteferrika'nın kendisinin de bu durumu yazılarında açıkladığını bilmekteyiz. Ve bu durumdan hareket ederek ilk bastığı kitap bir sözlüktü ve bu sözlük de en iyi satan baskısı idi.

Yukarıda gösterdiğimiz geleneksel Osmanlı bilim ve eğitim anlayışı, Osmanlı medrese müfredat programı ve Osmanlı kitap piyasasındaki tarih, coğrafya, fizik ve astronomi konulu eserlerin yeri oldukça kısıtlı idi. Fahri Unan'ın belirttiği gibi, geleneksel Müslüman zihniyeti uhrevi meselelerin ve dini ilimlerin öğrenilmesine yönelik iken, Avrupa'da gelişen Hümanizme ve Aydınlanma süreçlerine has zihniyet dünyevi işlere ve müspet ilimlerin gelişmesine yönelik idi[876].

Halbuki, İbrahim Müteferrika'nın neşrettiği kitaplar geleneksel Müslüman bilgi edinme anlayışına meydan okur, çünkü tarih, coğrafya ve fizik gibi dünyevi olan ilim dallarında bilgi edinmesinin önemini ön plana çıkartır. Dahası, çok sayıda kitap basan matbaa, her ilmin fazla kişilerce okunmamasını tavsiye eden geleneksel zihniyeti de kökten sarsar. Hatırlatmak gerekir ise, De Saussure 1732 tarihli mektubunda "efendi ile yazıcıların" okunması gereken sayıdan daha fazla kitap basacağından dolayı da matbaaya karşı geldiklerini vurgular[877]. Franz Babinger, Wahid Gdoura ve Orhan Koloğlu ise Batılı gezgini De Stochove'un 1630'da Kahire sakini bir tıp profesörü ile sohbetine dikkat ederler. Bu sohbet esnasında gezginin doktora yönelik neden kısa zaman içerisinde çok sayıda kitap basabilen matbaayı ret ettikleri sorusuna doktor, kitapların çok olması faydalı değil, zararlı olduğu, herkesin kendi mesleği ile uğraşması gerektiği ve sadece gerekir ise ve gereken kitapları okuması icap ettiği doğrultusunda bir cevap verir. Doktor bu cevabına, matbaa "kötü" kitap da basabileceği, sansür uygulansa da tabii olarak insanlar yine bu "kötü" kitaplara ilgi duyabilecekleri, sonuçta el yazmalar kontrol edilebileceği, halbuki matbu kitapların kontrolü çok daha zor olduğu görüşünü de ekler[878].

2. İbrahim Müteferrika'nın Neşriyat Görüşü

Şüphesiz İbrahim Müteferrika'nın şahsiyeti matbaasında takip ettiği neşriyat politikasına damgasını vurmuştur. Müteferrika'nın Osmanlı olmayan Protestan ve Batılı bir ortamda şekillendirilen zihniyeti baskı için eserlerin seçiminde etkili bir faktördür.

Erken modern çağda Avrupa bilginleri Orta Çağ'da gelişen bilim tasnifi geleneklerini devam ettirirler. Bu tasnife göre bilgiler *teorik* ile *pratik*, *kamusal* ile *kişisel*, *müsaade edilen* ile *yasaklanan*, *yüksek* ile *alçal*, *özgür* ile *faydalı* olarak ayrılır. Bununla beraber erken modern çağda gelişme kaydeden bazı ilim dalları ve gelişen yeni alanlar Avrupa'daki geleneksel bilim tasnifi ve hiyerarşisinde değişimlere yol açar. Genel öğretimin yerine giderek özel sektöre yönelik ihtisaslaşma gelir. İlimlerin *nitel* ile istatistiğe önem veren *nicel* olarak yeni bir tasnifi yapılır.

Orta Çağ'da olduğu gibi, 16. yüzyılda da ilimler ve dalları bir ilim ağacı olarak düşünülür. Ancak 17. yüzyılda ilim ağacı yerine artık *sistem* terimi kullanılmaya başlanır.

Bilimlerin hiyerarşisi Orta Çağ ve Erken modern çağda Avrupa'da yaygın olan *gramer* okulları ile üniversite müfredat programlarında da takip edilir. Gramer okullarında Latince grameri, edebiyatı ve retoriği ile beraber anadili ile hesap dersleri verilir. Sadece elitli okullarda gramer ve retorik ile beraber diyalektiği de icap ettiren *trivium* ders programı uygulanır idi. Üniversitelerdeki öğretim ise iki derecelik idi. Birinci derecede bir yandan *trivium* ile *quadrivium* olarak *yedi özgür sanatları* ve öte yandan ahlak, hikmet ve tabiat felsefesi olarak dönemin üç felsefe dersleri okutulurken, ikinci derecedeki öğretim İlahiyat, Hukuk ve Tıp Fakülteleri olarak üç ayrı fakültede gerçekleşir idi. Bu üç fakültede okutulan ilimler birinci derecede okutulan derslerden daha üstün sayılırken, aralarında Hukuk Fakültesi Tıp Fakültesinden daha üstün, İlahiyat Fakültesi ise ilimlerin kraliçesi olarak rağbet görür idi.

Avrupa'da uygulanan bu bilim tasnifi aynı şekilde umumi kütüphanelerde de uygulanır idi. Ancak Osmanlı kütüphane kataloglarından farklı olarak Avrupa kütüphane kataloglarında kitaplar alt seviyeli sayılan ilimlerden başlayarak üst seviyeli sayılan ilimlere doğru dizilir idi.

Avrupa'daki üniversitelerin ve İslâm dünyasındaki medreselerin gelişmesi ve sistemi birbirinden çok farklı olduğu halde[879], iki dünyaya ait

bilim tasnifleri ve okul müfredat programlarında uygulaması birbirine az çok benzer. Ancak İslâm dünyasından farklı olarak Avrupa'daki üniversitelerin müfredat programına şiir, tarih, coğrafya, fizik gibi erken modern çağda hızla gelişen bazı ilim dalları da alınır. Hukuk, siyaset ve diplomasi alanına faydalı olduğu diye düşünülen tarih ve coğrafya dersleri, 17.-18. yüzyılda üniversite programlarına yerleştirilir. Aynı şekilde üniversitelerin birinci derecesinden ayrılan tabiat felsefesi, fizik, kimya, botanik ve zooloji gibi dalların gelişmesine hız verir. Yine pratik nedenlerden dolayı üniversitelerde artık siyaset ile iktisat dersleri de okutulur[880].

İbrahim Müteferrika, mühtedi olmadan önce Protestan bir kolejde eğitim görüp 17. yüzyıl Avrupa'da yaygın olan bilim ve eğitim görüşünü iyi tanıyan bir zat idi. Mühtedi olduktan sonra Osmanlı sarayından diplomatik vazifeleri ile görevlendirildiği ve Batılı diplomatlar ile temasta bulunduğu için Avrupa'daki bilim ve eğitim alanında son gelişmeleri mutlaka takip edebilmiştir. Zaten diplomatik görevleri de tarihe, coğrafyaya ve dillere daha büyük ilgi yarattığı da önemli bir husustur.

Gèrald Duverdier, Müteferrika sonuçta matbaasını Batılı ilmin gelişmelerini Osmanlılara tanıtmak için değil, İslâm kültürünü canlandırmak için kurduğunu düşünür[881]. Ancak kanaatimizce İbrahim Müteferrika, İslâm kültürünü canlandırma sürecini desteklemek amacı ile Batıdaki müspet ilimlerinin gelişmesini hızlandıran Hümanizme, Protestan ve Aydınlanma fikirlerini kullandığı daha doğru bir yaklaşımdır. Ve bu amacı bakımından tarih ile coğrafya en uygun bilim alanlarıdır.

Halbuki, tarihten söz edilirken tarihin objesi ve amacı hakkında olan değişik görüşlerin arasındaki sınırı göz önünde bulundurmalıyız. 17. Yüzyılın sonlarında yada 18. yüzyılın başlarında kaleme alınan anonim bir Osmanlı risalesi gibi bazı kaynaklar en azından Osmanlı toplumunun bazı kesitlerinin hangi tarih eserlerinin okunması uygun olup olmadığı hakkındaki görüşünü aktarırlar. Söz konusu risalede anonim müellifin Müslüman toplumun görgü kuralları ile ilgili görüşüne yer verilir. Müellif, eleştirici bir tarzda yazdığı risalesinde, Kur'an, risale ve Taberi tarihleri yerine *Şâhnâme* ve *Hamzanâme* gibi eserleri okuyanları *kezzâb*, yani çok yalancı olarak nitelendirir[882]. Müellif, Taberi tarihleri ifadesi ile tefsir, hadis ve fıkıh uzmanı olan Ebu Cafer Muhammed et-Taberi (840–922)'nin İslâm dünyasında büyük rağbet gören ve İslâm dini ve devleti tarihini anlatan *Târîhü'r-Rüsül ve'l-Mülûk* (*Resul ve Melikler Tarihi*) adlı

eserini[883] kasteder. Öte yandan risalenin müellifine göre gerek Firdevsi (ö. 1020)'nin *Şâhnâme* başlığı altında yazdığı eski Farsların İslâm öncesi inançlarını ve Abbasilere mağlup olana kadar Sasani hanedanı tarihini anlatan eski İran destanı, gerekse Osmanlı müellifi Hamzavi (14. yy. sonu)'nin yazdığı 24 ciltlik *Hamzanâme* adlı destanı[884] ahlaklı olan Müslümanlar tarafından okunmaya değerli değildir. Bu bakımdan müellif, kitabı Müslüman ahlakı bağlamında değerlendirerek, İslâm değerlerini savunan kitaba daha büyük önem verir. Bu açıdan Kur'an, ahlak yada akait risaleleri ve İslâm dini tarih kitapları okunmaya çok daha uygun görülür. Nitekim, bir yandan yukarıda bahsettiğimiz sahaf, öte yandan başka vefat eden Müslümanların tereke defterlerinde gerek Taberi tarihi, gerekse *Şâhnâme* ve *Hamzanâme* gibi destanlar rastlanabilir. Bu durum da söz konusu anonim risalede ima edildiği gibi bu tarih yazılarının her iki türü de Osmanlı okurları arasında popüler olduklarına bir delildir. Örneğin, Edirneli olan sahaf Yusuf Çelebi'nin 1155/1742 tarihli tereke defterinde bir *Hamzanâme* kitabı kayıtlıdır[885]. İstanbullu sahaf Abdullah Efendi'nin 1159/1746 tarihli tereke defterinde ise 2300 akçe değerinde bir *Şâhnâme* nüshası mevcuttur[886]. Halbuki, *Taberi Tarihi* vefat eden İstanbul sakinlerinin tereke defterlerinde daha sık rastlanan bir eserdir. Örneğin, bu eserin bazı kısımları yada tümünü Atike Hatun'un 1147/1734 tarihli tereke defterinde[887], Keresteci Es-Seyyid El-Hac Mehmed ibn Mustafa'nın 1 Zilhicce 1151/12 Mart 1739 tarihli tereke zaptında[888], Bazaristani Es-Seyyid el-Hac Mahmud Efendi'nin 1156/1744 tarihli terekesinde[889], Hatip Hafız Mustafa Efendi'nin 1157/1744 tarihli tereke kaydında[890], Es-Seyyid El-Hac Abdurrahman Efendi'nin 1159/1746 tarihli miras listesinde[891] ve El-Hac Süleyman Ağa'nın 1160/1747 tarihli tereke defterinde görürüz[892].

Ancak İbrahim Müteferrika, yayımlamak için seçtiği tarih yazısı türü ne anonim risalenin müellifin önerdiği din tarihi, ne de kınadığı destan türüdür. Müteferrika Osmanlı okuyucularına pratikte daha yararlı olacak olan siyasi tarih kitapları arz eder. Zaten –William Watson'un belirttiği gibi- Müteferrika'nın felsefesi tamamen pratiğe yönelik olduğu görünür[893].

Şunu belirtmeliyiz ki, Müteferrika neşriyat programında Lale Devri (1718–1730)'nde hakim olan atmosferin avantajını da kullanır. Bu devir entelektüel çalışmaların hızlandırılması ile göze çarpan bir dönemdir. O zamanlarda Osmanlı devleti dünyaya açılan bir devlettir: ilk defa gerek Fransa'ya, gerek İran'a daha uzun vadeli sefaretler gönderilir. Öte yandan iç

ve dış siyasetin, kendi yaşam şartlarının iyileşmesi ve tarih ile müspet ilimlere olan ilginin büyümesi de söz konusudur. Ahmet Evin'in belirttiği gibi, bu devirde gelişen pragmatik görüşüne paralel bir yansımalı tarihsel duyarlılık da gelişir[894]. Bu ilginin büyümesi üzerine daha geniş okuyucu kitlelere ulaştırılmak için birçok eser Türkçe'ye çevrilir[895].

Sadrazam Damad İbrahim Paşa, bir devlet adamı olarak Osmanlı dış siyaseti ve diplomasisine yararlı olacak tarih kitaplarına ilgi duyan bir zat olup, bazı Arapça yada Farsça tarih eserlerinin Türkçe'ye tercüme ettirir. Bu maksat ile 1725 yılında birkaç tercüme komisyonları teşkil edilir. 30 kişiden fazla mütercimden oluşan bir heyet İmam Bedreddin Mahmud Ayni (ö. 1451)'nin Arapça olarak yazdığı *Ikdü'l-Cümân fî Târîh-i Ehli'z-Zamân* (*İnsanoğlu Tarihi İnci Gerdanlığı*) başlıklı tarih, coğrafya, astronomi, etnografya ve biyoloji alanından bilgiler içeren eserinin çevirisi ile görevlendirilir. Bu heyete sonradan Müteferrika matbaasında musahhih olan sabık İstanbul kadısı İshak Efendi ile sabık Galata kadısı Esad Efendi de dahil idi[896].

Matbaaya tayin olunan diğer musahhih Kasım Paşa mevlevihanesi şeyhi Musa Dede dahil sekiz kişiden ibaret başka bir tercüme komisyonu Handmir Gıyaseddin Muhammed (ö. 1535)'in Adem'den şah İsmail'in 1523'te vefat ettiğine kadar tarih olaylarını Farsça olarak anlatan üç ciltlik *Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâdi'l-Beşer* (*İnsanoğlu Tarihi Hakkında Haberlerin Aktarılmasına Aşık Olan*) başlıklı eserinin çevirmesi ile üstlenir. Komşu ülke İran'daki siyasi gelişmelerinden uyandırılan ilgi bu eserin tercümesine neden olur.

Sadrazamın emri üzerine saray şairi Nedim 1720–1730 tarihleri arasında Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede ibn Abdullah (ö. 1702)'ın Adem'den 1673 yılına kadar olayları anlatan *Sahâifü'l-ahbâr fî Vakâyi'l-asâr* (*Tarih Olayları Hakkında Haber Sayfaları*) yada *Câmi'ü'd-Düvel* (*Devletler Meclisi*)[897] başlıklı tarih eserini Arapça'dan Türkçe'ye çevirir. Yine Damad İbrahim Paşa'nın talebi üzerine 1723'da Tercüman Osman Ağa *Nemçe Tarihi*'ni Almanca'dan Türkçe'ye tercüme ederken, 1727'de Küçükçelebizâde İsmail Asım Efendi ise Gıyaseddin Nakkaş'ın 1421–1422 tarihlerinde Çin sefaretini anlatan '*Acâibü'l-Letâif* (*Latif Acayipler*) yada *Hıtâ Sefâretnâmesi* (*Çin Sefaretnamesi*) başlıklı eserini Farsça'dan Türkçe'ye çevirir. Gerek sultan, gerek sadrazamın emri üzerine 1720'li ve 1730'lu yıllarda daha birçok tarih, tıp, astroloji ve kozmografi eserleri tercüme edilir[898]. Hatırlatmak gerekir ise, İbrahim Müteferrika kendisi III.

Ahmed’in talebi üzerine 1733’da Hollandalı coğrafyacı ve astronomcu Andreas Cellarius’un 1708’de basılan *Gökler Atlası* (*Atlas Coelestis*) başlıklı kitabını *Mecmû‘a-i Hey’etü’l-kadîme ve’l-cedîde* (*Eski ve Yeni Astronomi Mecmuası*) başlığı altında Latince’den Türkçe’ye tercümesini tamamlar.

1721 yılında müstakbel Müteferrika matbaası musahhihlerinden biri olan Esad Efendi (ö. 1731)’nin başkanlığında olan bir tercüme heyeti Aristo’nun *Fizika* eseri gibi mantık ve felsefe eserlerinin Grekçe ve Latince’den Arapça’ya çevirisi ile görevlendirilir[899]. Esad Efendi’nin 20 Şaban 1144/17 Şubat 1732 tarihli tereke defterine kaydedilen 154 kitabın arasında birçok fizik, astronomi, matematik konulu eserler mevcut olduğuna göre kadı görevinde bulunan bu kişinin müspet ilimlere ne kadar büyük ilgi duyduğu anlaşılır[900].

Lale Devri’nin diğer önde gelen isimlerinden Yirmisekiz Mehmed Çelebi (ö. 1732) de fiziğe yakın ilgi duymuş olan bir zat idi. Kendisi 18. yüzyılın başlarında Şehrezuri (ö. 1298)’nin Aristo ile İbn Sina’nın görüşleri açısından tabiat ve fiziği açıklayan *Şeceretü’l-İlâhiyye* (*İlahi Şecere*) başlıklı eserini Arapça’dan Türkçe’ye tercüme eder. Bekir Karlığa’ya göre divan şairi Nevi (ö. 1599)’in bir eserinde Aristo’nun tabiat hakkındaki görüşünü aktarılması hariç Yirmisekiz Mehmed Çelebi’nin bu tercüme eseri Osmanlı okurlarına Türkçe olarak müsait ilk fizik kitabıdır[901]. İstanbul Fransız büyükelçisi Marquis de Bonnac (1716–1724)’a göre ise Yirmisekiz Mehmed Çelebi zengin bir kitap koleksiyonuna sahip olup, yüksek tahsilli ve Arapça, Farsça ve Türkçe edebiyatı örneklerini çok iyi tanıyan bir zat idi[902].

Oğlu Said Efendi ise 1753 yılında *Feraidü’l-Müfredat* başlığı altında[903] devaların Arapça, Farsça, Türkçe, Yunanca ve Latince kaynaklara göre isimlerini veren bir katalog hazırlamıştır ki, Aykut Kazancıgil’e göre bu kitap dönemim zihniyetini yansıtan bir eserdir[904].

Osmanlı tıbbında giderek İsviçre hekimi Paracelsus (1493–1541) tarafından ilk defa uygulanan ve Osmanlı’da *tıbb-i cedid* yani *yeni tıp* tabiri ile bilinen kimyasal tıp yöntemi de uygulanır hale gelir. İbn Sellüm (ö. 1670), Ömer Sinan el-İzniki (18. yy.), Ömer Şifai el-Bursavi (ö. 1742) ve şakirdi Ali Münşi el-Bursavi (ö. 1733) gibi bir çok Osmanlı tabipleri bu yeni yöntemi uygular ve hakkında orijinal eser yazar yada Paracelsus’un eserlerini cevirler[905]. Keşfettiğimiz Ali Münşi el-Bursavi’nin 28

Muharrem 1147/30 Nisan 1734 tarihli tereke defterinde İbn Sina (*Kânûn fi't-Tıbb*), İbn Nefis (*Mûcez*), Hacı Paşa Celaleddin el-Aydıni vs.[906] gibi geleneksel eski tıbbı hakkında eser yazan müelliflerin dışında Batılı tıp gelişmelerine yakın ilgi gösteren Latince yada başka yabancı dillerde yazılan tıp kitapları da kayıtlıdır[907].

1720'li yıllarda Sadi bin Halil, Ebulfazl el-Yedikulevi, Muhammed Selim Hoca gibi Osmanlı müellifleri tarafından matematik üzerine, Bursalı Esiri Hasan tarafından tarih ve coğrafya konulu, ve Ahmed el-Kostantini tarafından depremler hakkında orijinal eserler kaleme alınıştır[908].

Bu bağlamda yukarıda özetlediğimiz 18. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı entelektüel gelişmeleri daha çok gündelik hayatın ihtiyaçlarına yakın olan müspet bilimlere yönelik idi. B. Karlığa'ya göre bu yöndeki gelişmeler henüz Kâtip Çelebi (ö. 1657)'nin yaşadığı 17. yüzyılın ortalarından başlamış ise de, ancak Lale Devri'nde büyük hız kazanır[909].

Tarih ile coğrafyaya yatkın olan ilk Osmanlı matbaacısı sadece dönemin Osmanlı toplumsal ve kültürel ortamı bağlamında değil, aynı zamanda Avrupa'daki bilimsel ve zihniyet gelişmelerin bağlamında da değerlendirilmelidir. Burada 18. yüzyılda Avrupa'daki entelektüel çevrelerde hızla gelişen ve daha sonraları devlet adamları tarafından resmen desteklenen Aydınlanma fikirlerinden bahsetmekteyiz. Zaten A. D. Jeltyakov'un belirttiği gibi "şüphesiz Türkçe dilinde matbaacılığın doğuşu Türk Aydınlanması sürecinin doğuşuna en mühim nedeni olmuştur"[910].

18. Yüzyıl Avrupa'da gelişen Aydınlanma sürecinin esas fikirlerinden biri ilim dalı olarak tarihin önemi ve rolüdür. 17. Yüzyılda Batı'da yapılan tabiat tarihi araştırmaları sonucunda *Kitab-ı mukaddes*'te iddia edildiği gibi insanoğlu'nun tarihi Peygamber İsa'dan 5508 yıl önce değil, çok daha erken başladı ortaya çıkar. Öte yandan tarih ilminin didaktik vasfına da önem verilir. Çünkü tarih muasırlara geçmişin hatalarını hatırlatan bir ilimdir. O dönemde basılan tarih kitaplarının sayısı oldukça artması tarihe büyüyen ilgiye bağlı olup, özellik ile İngiltere, Almanya ve Hollanda gibi Protestan ülkelerinde tarihe duyulan yakın ilgi çok daha büyük idi. Araştırmacılar, Katolik zihniyetine nazaran Protestan zihniyeti tarihe daha büyük önem verdiğini vurgularlar[911]. Ve İbrahim Müteferrika kendisi mühtedi olmadan önce bu gibi zihniyete sahip olan bir Protestan olduğunu hatırlatmak herhalde mantıklıdır.

Müteferrika matbaasının onaltı baskısından dokuzu tarih eserleridir. *Tuhfetü'l-Kibâr* ve *Târîh-i Hind-i Garbi* gibi daha iki baskı da tarih ile

coğrafya karışımı olup, matbaanın en görkemli ürünü olan *Cihânnümâ* ise hacimli bir coğrafi eserdir. Baskılarından biri fizik alanından mıknatıs hakkında iken, Müteferrika'nın kendi eseri olan *Usûlü'l-Hikem* Osmanlı ordusuna Avrupa'dan esinlenen reformları arz eden bir kitaptır.

Bu bağlamda Müteferrika, sadece ulusal tarih ve coğrafya hakkında değil, komşu ve daha uzak ülkeler ve hatta kıtalar olmak üzere dünya çapında tarih ve coğrafya hakkında eser basarak Osmanlı okuyucuların ufuklarını genişlemesine katkıda bulunur. Müteferrika, *Halifeler Gül Bahçesi* baskısının önsözünde tarihin yararlarını bu şekilde açıklar:

Nitekim, tarihi bilmek insanı daha akıllı, idareyi daha iyi, fikri daha sabit, niyeti daha kararlı yapar. Tarihi bilen esir kişi hürriyete kavuşur; hür olan kişiyi düşündürür. Tarih bilgisi onu dışarıdan gelen baskıdan korur. [Tarih] sefalet ve işkence karşısında insana tahammüllük ve dayanaklık, önemli işlerde güç verir; kalbi sağlamlaştırır; zor olanı kolay eder ve devlet erkanları, hakim ve padişahlara, toprak ve halk hükümdarlarına, vezir ve ümeraya ecdatların yaşamöyküleri ve insanoğlu tarihi hakkında bilgi sağlar. Yeni belde fethedilmesine, kulların idaresinde, halkın bakmasında, ülkenin iyi durumunun sağlanmasında, ordunun korunmasında, hazineye gelir toplamasında, savaş ve başka önemli olaylar esnasında devletin yönetiminde doğruluk gösteren ecdatlarının adımlarını takip ettikleri, cahillikten uzak kaldıkları takdirde devletleri uzun zaman sürecek, halkı zengin, hazineleri dopdolu, ülkelerin durumu parlak, orduları güçlü, hasımları ise mağlup olacaktır[912].

Başka önemli bir husus *Tarihler Takvimi* hariç bütün bu eserler Türkçe olarak basılmıştır ki, bu şekilde daha geniş okur kitlesine ulaşmış olurlar. Müteferrika, ilmi çevrelerde yaygın olan Arapça yada Farsça metin yayımlamazken, bastığı sözlükler ve gramer kitabı ise Türklere yabancı olan Arapça ve Farsça, Fransızlara yabancı olan Türkçe dillerinin öğrenilmesinde yardımcı olurlar. Bu bakımdan Müteferrika, sadece konu itibarı ile değil, aynı zamanda dil itibarı ile Osmanlı kitap piyasasında nispeten boş bir alanı doldurur. Çünkü ulema sınıfına mensup olanlar için genelde Arap dilinde yazılan din ve hukuk konulu el yazmalar satılırken, tarikat mensuplarına birçok Farsça dilinde yazılan mistik eserler arz edilirken, ilk Osmanlı matbaası gündelik işlere yarayacak olan Türk dilinde kitap basar.

Ancak İbrahim Müteferrika Türkçe metinler basarken, tarz ve sözcük bakımından daha sade olan metinleri tercih eder. Örneğin Toderini,

Müteferrika neden 16. yüzyılda yaşamış olan ünlü Osmanlı tarihçisi Hoca Sadeddin'in güzel ifade tarzında yazmış olduğu *Tâcü't-Tevârîh* (*Tarihler Tacı*) eserini basmadığına hayret eder[913]. Hüseyin Gazi Topdemir de aynı şekilde Müteferrika'nın baskı seçimi pek "isabetli" olmadığını vurgulayarak, tahminine göre daha büyük ticari başarısına imza atabilecek Hoca Sadeddin'in meşhur eserinin basılmadığı şaşırtıcı olduğunu ifade eder[914]. Aslında bu eserin muhtemel baskısı Topdemir'in tahmin ettiği kadar satabileceği biraz tartışmalıdır, çünkü incelediğimiz 1726–1747 tarihleri dönemine ait tereke kayıtlarından hareket ederek yukarıda bahsettiğimiz *Taberi Tarihi* Hoca Sadeddin'in eserinden çok daha popüler olduğunu söylenebilir. Bu kayıtlardan sadece El-Hac Hasan Ağa ibn Mustafa Ağa'nın 3 Zilkade 1143/10 Mayıs 1731 tarihli tereke defterinde 8000 akçelik, yani yaklaşık 67 kuruşluk gibi oldukça pahalı fiyatta bir *Tarihler Tacı* nüshasını rastlarız[915]. Bu bakımdan Hoca Sadedin *Tarihi*'ne kıyasla *Taberi Tarihi*'nin muhtemel baskısı çok daha satabileceği mantıklı görünür. Üstelik Topdemir, Hoca Sadeddin'in eserinin zengin dili ve zarif tarzının baskı için avantajlı olduğunu savunur[916], ancak daha geniş bir okur kitlesi tarafından okunması için bu "avantajların" aslında engel olabileceği düşüncesindeyiz. Zaten Toderini, Müteferrika'nın Hoca Sadeddin'in eserinin basmasından vazgeçtiren nedenlerinden biri muasırlarına zaman ve yazılış tarzı olarak daha yakın tarih eserlerinin basılmasını tercih ettiğini tahmin eder[917].

Toderini, Hoca Sadeddin'den Müteferrika'nın bastığı *Naima Tarihi*'ne gelince bahseder. Nitekim, Osmanlı tarih yazıcılığı geleneği bağlamında bir yandan Hoca Sadeddin'nin, öte yandan Mustafa Naima'nın tarih felsefesi anlayışlarını kıyaslandığında, Naima'nın yazı tarzı çok daha kolay okunur ve tarih olaylarına olan yaklaşımı Müteferrika'nın görüşüne çok daha yakın olduğu ortaya çıkar. Rhoads Murphey'nin belirttiği gibi, 17. yüzyıl ve daha doğrusu I. Ahmed (1603–1617)'in saltanatı sonrası Osmanlı tarihçileri 14.-16. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinden faklı olarak Osmanlı hanedanının doğuşu ve tarihi değil, dönemin aktüel vakaları hakkında haber aktarmayı tercih ederler. Yani övgü dolu tarih yazılarının yerine olayları olduğu gibi anlatan eserler gelir. Müellifler, kendileri şahit oldukları olaylarını anlattıkları için aktüellik kazanan tarih eserlerinin kronolojik çerçevesi de daralır. Hakkında bilgi aktardıkları muasır olan olaylara karşı daha özgürce kendi görüşlerini de paylaşan müellifler, yazdıkları tarih eserlerine bir önceki tarihçi tarafından yazılan eserine bir zeyil olarak bakarlar[918]. Öte

yandan Zeki Arslantürk, 17. yüzyıl ve sonrası Osmanlı tarihçileri İbn Haldun (ö. 1406)'un meşhur *Mukaddime*'sinde sunduğu tarih felsefesi anlayışının etkisi altında olduklarını belirtir. Bu anlayışa göre tarih halkların hocasıdır ve tarihteki olaylardan ibret alınabilir[919]. Bu bakımdan erken Osmanlı kroniklerine nazaran 17. yüzyıl Osmanlı tarih eserleri bir nevi belgeseldir. Erken Osmanlı kronik yazarlarından farklı olarak 17. yüzyıl tarih yazıcıları olaylara müdahale etmez, kendi görüş ve amaçlarına göre tarihi değiştirmez, ancak iyi yada kötü, uygun olan yada olmayan olayları oldukları gibi anlatırlar.

Hoca Sadeddin'e gelince –Bulgar araştırmacısı Maria Kalitsin'in tespit ettiği gibi– o mesela, Osmanlı sultanlarının iyi imajını korumak için bu amacına uygun olmayan bazı tarih olaylarını aktarmaz veya bazı haberleri bilerek değiştirir. Örneğin Hoca Sadeddin, Timur tarafından mağlup edilen I. Bayezid (1389–1402)'in kafese hapsedilmesi gibi Osmanlı gururuna sığdırılamayan olayında kafes ifadesi yerine o kadar aşağılatıcı olmayan sedye kelimesini kullanır[920].

Mustafa Naima'nın tarihe olan yaklaşımı tamamen faklı idi. Ona göre bir tarihçi olayları oldukları gibi aktarmalı, çünkü kötü olsalar da onlardan ibret alınır[921]. Naima, tarih felsefesi görüşü İbn Haldun'un görüşünün büyük etkisinde olup, olayları oldukları gibi aktarmayan tarih yazılarının *Hamzanâme* gibi eserlerden farklı olmadıklarını ve bir tarih eserinin ifade tarzı açısından kolay anlaşılır olmak zorunda olduğunu savunur[922]. Nitekim Naima'nın bu görüşü, 1709–1714 tarihleri arasında Osmanlı sarayına tayin olunan ilk vakanüvis[923] olduğundan da kaynaklanır ve bu görevde bulunduğu için esas düşüncesi Osmanlı hanedanının geçmişinin övgüsü değil, o dönemdeki aktüel olayları gerçeğe uygun bir şekilde ve sade anlaşılan bir dil ile aktarmak ve varolan sorunların çözülmesi için değişik tekliflerde bulunmaktır[924]. İbrahim Müteferrika'nın bastığı diğer 17. yüzyıl Osmanlı tarihçisi Kâtip Çelebi de İbn Haldun'un tarih felsefesini paylaşan bir şahıs idi[925].

Aslında –Adil Şen'in belirttiği gibi– Müteferrika'nın *Usûlü'l-Hikem* siyasetnamesinde ifade ettiği görüşleri de İbn Haldun'un *Mukaddime*'sindeki görüşlere benzer[926]. Bu şekilde Müteferrika, İbn Haldun'a ait tarih felsefesini paylaşan Kâtip Çelebi ve Osmanlı sarayında vakanüvis olan Naima, Raşid ve Küçükçelebizâde Asım Efendilerinin tarih eserlerini basar. Aslında Müteferrika ilk üç Osmanlı vakanüvislerinin

eserlerini basarken, Osmanlı okur çevrelerinde bu tür eserlere ilgi duyulduğu hakkında haberdar olduğu tahmin edilebilir. En azından üst seviyede Osmanlı devlet adamları arasında böyle bir ilgi olduğunu yukarıda bahsi geçen sadrazam Şehid Ali Paşa'nın ilk önce Edirne'ye istenilen, sonra İstanbul'a nakledilip satılan kitaplarının listesinin 1130/1718 tarihli suretinden anlaşılır. Çünkü bu listede *Naima Tarihi* ile İbn Haldun'un *Mukaddimesi* de kayıtlıdır[927].

Aslında Rhoads Murphy'nin Osmanlı tarih yazıcılığı geleneğinde çizdiği I. Ahmed'in saltanatından sonraki sınırı harfiyen algılamamak lazıÇünkü bazı 16. yüzyıl Osmanlı müellifleri de İbn Haldun'un felsefesini paylaşır idi. Örneğin Taşköprülüzâde (ö. 1561)'nin görüşüne göre coğrafyayı ve biyografi yazı türünü içeren tarih ilmi ibret kaynağı olabilir ve varolan sorunlara çözüm fikri verebilir[928]. Bir de erken 15. yüzyıl Osmanlı kronikleri Hoca Sadeddin'in tarih eseri gibi olayların akışına fazla karışmaz. Öte yandan 1563–1600 tarihleri arasındaki olayları ayrıntılı olarak anlatan Selaniki Mustafa Efendi (ö. 1600) gibi 16. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan bazı Osmanlı tarihçileri de şahit yada muasır oldukları olayları aktarırlar. Nitekim sadrazam Damad İbrahim Paşa'nın emri üzerine *Selaniki Tarihi* istinsah edilip çoğaltılır[929]. Yani, dönemin Osmanlı devlet adamları sadece birçok eserlerinin Arapça veya Farsça'dan Türkçe'ye çevrilmesi değil, aynı zamanda Türkçe yazılan bazı tarih eserlerinin daha çok kişilere ulaştırılması için de girişimde bulunur idi. Bu açıdan da ihtiyacı duyulan bir eserin çoğaltmasında bir matbaanın ne kadar devrimci bir rol oynadığı inkar edilmez bir gerçektir. Ve Müteferrika matbaası Osmanlı toplumuna sadece aktüel ve pratik eserler değil, aynı zamanda el yazma kopyalara kıyasla büyük sayıda okuyuculara kısa zaman içinde ulaşabilecek kitap ürünü de arz eder. Hacimli olan eserlere gelince matbaa teknolojisinin avantajı daha da belli olur. Bu bakımdan göze çarpan bir örnek 17. yüzyılda yazılan Evliya Çelebi'nin meşhur *Seyahatnamesi*'dir. Bugün nerede ise onu referans etmeyen araştırma bulunmazken muasırları tarafından ve 18. ve 19. yüzyıllarda bile az tanınan bir eser idi[930]. İnceleyebildiğimiz tereke defterlerinde de el yazma kopyaları rastlanmaz. Eğer Müteferrika bu eseri basmış olsa idi, herhalde daha erken ve daha çok kişi tarafından bilinen bir eser haline gelirdi. Aslında Müteferrika'nın bu eserden haberdar olduğu da pek kesin değildir. Çünkü seyahatnamenin metni yaklaşık elli yıldır Kahire'de kalıp, 1742'de Kızlar Ağası Hacı Beşir Ağa'ya hediye olarak İstanbul'a getirilir. Hacı Beşir Ağa, bunun istinsah edilmesini emreder ve

müstensihlerinden birinin 1745-46’da düşürdüğü bir nota göre o zamanlarda İstanbul’da bu seyahatnameyi bilen sadece Silahdar Baltacızâde’nin hizmetinde bulunan Rakım Efendi isminde biri idi[931]. Öte yandan 11 ciltlik bu eser gayet hacimli olmasından dolayı da 1314/1898 baskıya verilir.

İbrahim Müteferrika’nın neşretmek için yaptığı kitap seçimi oldukça basiretli idi, çünkü bastığı kitapların birçoğu sonradan ikinci ve hatta üçüncü ve dördüncü baskıları yapılır. Müteferrika’nın 1729’da bastığı *Vankulu Lügati*’nin iki cildi 1169/1755-56 ve 1170/1756-57’de ikinci kez ve 1217/1802 ve 1218/1803’te üçüncü kez basılırken, *Timur Tarihi* 1277/1860’ta, *Naima Tarihi* 1259/1843, 1280/1863, 1281/1864-65’te, *Raşid Tarihi* ile *Küçükçelebizâde Tarihi* 1282/1865’te, *Tarihler Takvimi* Ali Suavi tarafından Paris’te 1291/1874’te, *Bosna Tarihi* 1293/1876’da, *Ferheng-i Şu’ûri* 1314/1896’da, *Târîh-i Seyyah* 1277/1860’ta, *Târîh-i Hind-i Garbi* 1292/1875’te ve *Tuhfetü’l-Kibâr* 1293/1876 ve 1329/1913’te yeniden basılır[932]. Mustafa Kemal Atatürk’ün özel kütüphanesinde de *Naima*, *Raşid*, *Küçükçelebizâde Tarihleri* ile *Timur Tarihi* ve *Tuhfetü’l-Kibâr*’ın ikinci baskılarının dışında Müteferrika matbaasında basılan Yahya Kemal’in hediye ettiği *Cihânnümâ*, *Tarihler Takvimi* ve *Ferheng-i Şu’ûri* baskıları da bulunması dikkate değer bir ayrıntıdır[933].

Tarih dışında İbrahim Müteferrika’nın coğrafya, fizik, toplum bilimi gibi diğer alanlara gösterdiği ilgi yine pratik ihtiyaçlara daha büyük hassasiyet duyan zihniyetinden kaynaklanır. Bu bakımdan kendisi yazdığı *Milletlerin Düzeni Hakkında Makul Düşünceler* (*Usûlü’l-Hikem fî Nizâmi’l-Ümem*) başlıklı siyasetname bize onun görüşlerinden çok şey gösterir.

Üç bölümden oluşan risalenin birinci bölümünde toplum düzeni prensipleri hakkında bilgi verilir. Müteferrika, insanlar birbirine muhtaç olduklarından toplum halinde yaşadıklarını vurgulayıp, devlet idaresinin monarşi, aristokrasi ve demokrasi olmak üzere üç ayrı türünü kısaca tanıtır. Daha sonra müellif, devletlerin idare ettikleri toprakları genişletmek yada savunmak amacı ile aralarında savaş ettiklerinden dolayı ordularının disiplinli ve güçlü olmasının önemini kaydeder. Bu bakımdan Müteferrika, Hristiyan halkların savaş alanındaki gelişmelerinin Osmanlılar tarafından benimsenmesi ile yeni bir ordu düzeni (*nizâm-ı cedid*) tavsiye eder. Aynı zaman Osmanlıların hasımlarını iyi tanımak zorunda olduklarını vurgulayan Müteferrika, Osmanlıları hasım olan devletlerin sadece ordularını değil, idare prensipleri ile toplum düzenini tanımadıkları için tenkit eder. Öte

yandan yazar, Osmanlı toplum düzenini de ele alarak, *asker* (*ashâb-ı seyf*), *ulem*a (*ashâb-ı kalem*), çiftçi (*ashâb-ı hars-u-zirâ'at*) ve tüccar ile zanaatkar (*erbâb-ı hırfet-u-ticâret*) olmak üzere dört sınıfa mensup olan herkesin kendi işi ile meşgul olması ve özellik ile askerler başka iş yapmadan her zaman savaşa hazır olmaları ve ayrı üniforma taşımaları lazım olduğunu kaydeder.

Risalenin ikinci bölümünde coğrafyanın devlet idaresi ve askeri işlerin iyileşmesi için önemi hususiyet ile vurgulanır. Müteferrika, hasım ülkelerin coğrafyası ile halkların tutumunu tanınması her Müslüman'ın görevi olan cihadın en önemli safhası olduğunu belirterek, devlet adamlarının yer yüzünde yaşayan halkları tanımaları icap ettiği ve bu bakımdan coğrafya ilmi bir dünya aynası olduğunu yazar. Dahası, coğrafya iyi bilinir ise Müslüman ülkelerin hasımlara karşı işbirliğinde bulunabilecekleri ve düşmanlarını mağlup edebileceklerini ilave eden Müteferrika, coğrafyanın sadece nazari kısmı değil, harita hazırlanması gibi uygulamalı kısmı da aynı derecede önemli olduğunu vurgular. Çünkü matbaa yardımı ile haritalar çoğalır ise, bunlar sadece savaş esnasında değil, savaş sonrası müzakereler esansında uluslar arası sınırların yerini tespit edilmesinde de kullanılabilir[934]. Sonuçta Müteferrika, coğrafi bilgileri sayesinde halkların tarihi de daha tanınabileceğini ilave eder[935]. Duverdier'in belirttiği gibi, Müteferrika şüphesiz haritalara muhtaç olan bir diplomat olup, matbaası da "jeo-politik bir girişimdir"[936]. Gerçekten de, baskı için seçtiği tarih eserlerinde olduğu gibi, matbaasında bastığı coğrafi kitaplar genelde halk arasında popüler olan dini içerikli hac seyahatnameleri[937] değil, devlet adamlarına, savaşlarda ve tüccarlara faydalı olacak eserlerdir.

Müteferrika, risalesinin üçüncü bölümünde Hristiyanların kullandıkları ateşli silahları tanıtarak, Osmanlı ordusunun düzeni ve uyguladığı savaş taktiğinde ona göre gereken reformları tavsiye eder. Müteferrika, Hristiyan ülkelerinde savaş taktiği gibi özel bir ilim dalı geliştiği ve bu alanda birçok kitap yazıldığını vurgular. Zaten –hatırlatmak gerekir ise- tereke defterinde kaydedilen Latince kitapların arasında *Tertîb-i Ceng* başlıklı savaş taktiği hakkında bir kitap ta mevcuttur. Ardından Osmanlının gerilemesi için düşmanı bilmemek, dış dünyadaki gelişmeleri tanımamak, gerilemenin nedenlerinin araştırılmasını ihmal etmek, dini kuralları takip etmemek, adalet prensibini uygulamamak, kötü olarak idare etmek, kabiliyetli olmayan insanlara görev vermek, önceden müzakere edilmeden karar almak, alim ve kabiliyetli insanların görüşlerine danışmamak, silahları ve

savaş taktiği doğru olarak kullanmamak, ordunun disiplinsiz olması, rüşvet alınması gibi faktörleri belirten Müteferrika, Hristiyan orduların düzenini örnek alarak Osmanlı ordusunda da gereken reformları ayrıntılar ile izah edip, Rusya'yı da örnek vererek, reformların uygulanmasında tecrübeli Hristiyan askeri uzmanlarının davet edilmesini önerir[938].

Coşkun Yılmaz'ın belirttiği gibi, risalede en sık kullanılan ifade *nizâm-ı cedid* yani *yeni düzen* ifadesi olurken, eski toplum düzeni yerine yeni bir toplum düzeninin kurulması anlamına gelmez. Müteferrika, birinci bölümde özetlediğimiz klasik Osmanlı toplum düzeninin yok edilmesi değil, reformlar sayesinde yenilenmesini arz eder. Ondan önce siyasetname yazan müellifler her değişimi Osmanlı toplum düzenine tehlikeli olarak nitelendirirken, Müteferrika değişimlerin bu düzenin iyileşmesine yardımcı olacağını düşünür. Ayrıca önceki yazarlardan farklı olarak Osmanlıların karşılaştıkları sorunları sadece iç faktörler ile değil, Batının gelişmesi gibi dış faktörler ile de izah eder[939]. Aslında İbrahim Müteferrika, siyasetnamesinde herkesin mensup olan sınıfına uygun mesleği ile uğraşmasını her ne kadar tavsiye etmiş ise de, saray görevlerinden dışında bir matbaacı olarak ticaret ile uğraşarak kendisi bile sınıflar arası sınırı aşmış olur.

Müteferrika'nın bu siyasetnamesi Osmanlı toplumu tarafından büyük ilgi gördüğünü terekesinde baskısından az sayı kaldığından anlaşılır. Sofya Ulusal Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü'nde saklanan bu baskıdan yapılan 18. yüzyıl anonim bir el yazma kopyasının sonuna Osmanlı ordusu ve savaş taktiği için tavsiyeler içeren daha 12 sayfa ilave edilmiştir[940]. Demek ki Müteferrika'nın eseri diğer düşünürlere de ilham kaynağı olmuştur. Bu el yazma kopyasının başka ilginç bir tarafı ise başlığı baskı versiyonunda gibi *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem* değil de, *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Alem* olmasıdır. Yani *ümem* (*milletler*) yerine aynı manada olan *âlem* kelimesi kullanılmıştır. Bu şekilde yazılan başlık, Osmanlı müellifi Akhisari (ö. 1616)'nin yazdığı siyasetnamesinin başlığı ile aynıdır. Baskısından el yazma kopyası istinsah edilirken Müteferrika'nın eserinin orijinal başlığı Akhisari'nin eserinin başlığı ile karıştırılması tesadüf olup olmadığı belli olmamak ile beraber, Virginia Aksan'ın vurguladığı gibi iki eserlerinin başlıkları arasında olan benzerlik tesadüf ötesi bir şey olmalıdır. Çünkü Aksan'a göre Müteferrika eserini yazarken önceki müelliflerin siyaset yazılarında ve özellik ile Akhisari'nin yazdığı siyasetnamede öne sürülen Osmanlı toplum düzeninin statükosunun korunması doğrultusunda

düşüncelere sadık kalır[941]. Coşkun Yılmaz ise bu iki eserin arasındaki sadece bunların ikisinde Osmanlı devleti dışında askeri alanda gelişmelerine dikkat edildiği gibi daha bir benzerliğine işaret eder[942]. Bu bağlamda Müteferrika, siyasetnamesini yazarken gerçekten de herhalde Akhisari'nin risalesinden esinlenmiş olabilir.

Toderini, 1780'li yılarında basılan kitabında Müteferrika'nın bu eserinin Osmanlı idaresi ve ordu disiplininin iyileşmesinde etkili olmadığını iddia eder[943]. 1732'de basılan bu eserin yarattığı bir sonucu ister olsun, ister olmasın, ancak tam siyasetnamede önerildiği gibi Ahmed Paşa ismi altında mühtedi olan Avusturyalı general Marquis de Bonneval, 1735'te Avrupa örneği üzerine humbaracı ocağının yeniden tertiplenmesi ile görevlendirilir. Bundan sonra Humbaracı lakabı da alan paşa 1747'de vefat ettiğine kadar bu ocağın başında kalır[944]. Bir de bazı iddialara göre Müteferrika eserini yazarken Humbaracı Ahmed Paşa'dan büyük yardım görür[945]. Bu iddia herhalde hakikatten fazla uzak değildir, çünkü zaten Müteferrika kendisi eserin başında siyasetnamenin yazmasında yabancı asıllı askeri uzmanlara danıştığını ifade eder.

Avusturya siyasi çevreleri, herhalde Osmanlı askeri sahasındaki pratik anlamda etkisinden dolayı İbrahim Müteferrika'nın bu eserine iyi göz ile bakmazlar. 1737–1739 tarihli Osmanlı-Avusturya savaşı sonucunda Osmanlılar bazı toprakları kazanır. Bu bağlamda 1741 tarihli İstanbul Avusturya elçi raporunda yer alan prensip olarak alkışlara layık olan Osmanlı matbaasının aslında endişe yarattığı doğrultusunda haber[946] mantıklı görünür.

Bu şekilde İbrahim Müteferrika matbaa çalışmaları ile, İngiliz Aydınlanması figürlerinden Francis Bacon (1561–1626)'ın matbaa, barut ve pusula bütün dünyayı değiştiren üç unsurdur[947] diyen fikrine tamamen uyar.

Ancak İbrahim Müteferrika neşriyat politikası ile geleneksel İslâm ve Osmanlı bilim ve eğitim anlayışına her ne kadar meydan okumuş ise de, tarih ve coğrafya gibi ilimlerin önemli ve öğrenilmeye değer oldukları düşüncesi Osmanlı toplumsal zihniyetini hemen değiştirmez. Ahret hayatına hazırlık veren geleneksel öğrenim anlayışı ta 19. yüzyılın ortalarına kadar hakim kalır. Fakat –Ubicini'nin belirttiği gibi- matbaanın Osmanlılara gelmesi ile geleneksel ilim ağacında Osmanlı'nın gelişmesine az çok etkili olan birkaç yeni bilim dalları da filizlenir[948]. Yahya Akyüz

de, Osmanlı'da basılan ilk kitaplar, müspet ve sosyal bilimler alanından olunca Osmanlılara yeni fikirlerin girmesini çabuklaştırdıklarını ifade eder[949].

Sultan I. Abdülmecid (1839–1861)'in 1261/1845 tarihli bir hat-ı hümayununda, halk arasında sadece dini konularda değil, aynı zamanda dünyevi konularda olan cahilliği kaldırmak için Osmanlı eğitim sistemi reformlara muhtaç olduğu vurgulanır. Bu anlamda Osmanlı bilim ve eğitim anlayışında sadece ahrete hazırlanmak için değil, dünya hayatı ihtiyaçlarına göre de hazırlanmak gibi önemli bir değişim söz konusudur. Bu hat-ı hümayunun doğrultusunda 1846'da Osmanlı eğitim sistemine reform taslağı hazırlamak görevi ile geçici bir heyet kurulur. Hazırladığı taslağa göre de ilk öğretim derecesi olan sübyan mektepleri ve ikinci derecesi olan rüştiye mekteplerinin[950] düzeni iyileştirilip, üçüncü derecesi olarak *Dârü'l-Fünûn* (*Fenler Odası*) adı altında bir üniversitenin kurulması öngörülür. Aynı taslağın tavsiyesi üzerine de aynı senede daimi bir *Meclis-i Maarif-i Umumiye* kurulur[951]. Öte yandan Batılı eğitim sisteminin gelişmelerini incelemek amacı ile umumi mekteplerinin nazırı olan Kemal Efendi 1850'de Avrupa'ya gönderilir[952].

1850'li yıllarda rüştiye müfredat programında tarih ve coğrafya dersleri de yer alırken[953], 1869 tarihli *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nde öngörülen müfredat programında bu derslerin yeri tamamen sadık durumuna gelir. Bu nizamnameye göre Fransız eğitim modelini örnek alarak Tanzimat reformları anlayışı bağlamında Müslüman ve gayrimüslim çocuklar bir beş dereceli eğitim sisteminde öğretim görecekler idi. Sübyan, rüştiye, idadiye, sultaniye ve aliye (üniversite) olan bu beş derecede tarih, coğrafya, fizik ve tabiat tarihi de okutulacak idi. Nitekim bu nizamname, 1868'da *Meclis-i Maarif-i Umumiye*'nin nazırı olan Saffet Paşa (1814–1883)'nın önerisi üzerine ve katkısı ile hazırlanır[954]. 1870'de ise sübyan mektepleri için özellik ile tarz olarak kolay anlaşılır bir Türkçe ile orijinal yada tercüme edilip adapte olunan ders kitapların hazırlanması gündeme getirilir[955].

Daha geçlerde ise tarih ile coğrafya dersleri medrese müfredat programına da alınır. Şeyh Ali Efendi-zâde Hoca Mühyiddin'in 1897'de sultan II. Abdülhamid (1876–1909)'e sunduğu Osmanlı medrese sistemi reform taslağına göre medrese müfredat programına geleneksel derslerin dışında harita kullanımı da dahil coğrafya, genel tarih, tabiat tarihi, kimya,

Türkçe ve Batı dili (Fransızca) dersleri de dahil edilecek idi. Hoca Mühyiddin'in önerileri ancak medreseler ile ilgili 1910 ve 1914 tarihli nizamname ve 1917 tarihli kanun ile hayata geçirilir. Bu yasalara göre medreselerde Osmanlıca ve Farsça gramer, Osmanlı coğrafyası, genel coğrafya, İslâm ve Osmanlı tarihi, genel tarih, tabiat tarihi, "yeni felsefe" (yani 17.-19. yüzyıl Batı felsefesi) dersleri okutulacak idi. Böyle derslerin medreseler gibi ilahiyat ve dini hukuk öğretimi sağlayan eğitim müesseselerinin müfredat programlarına girmesi artık değişen Osmanlı bilim ve eğitim anlayışı ve zihniyetinin bir göstergesidir[956].

Saffet Paşa gibi bir kişinin Osmanlı'da çağını yakalamak amacı ile modern genel bir eğitim sistemini kurma çabaları ayrıca dikkate değerdir[957]. Haziran 1865 – Ağustos 1866 tarihleri arasında Paris'te Osmanlı elçisi olan Saffet Paşa[958], Fransız eğitim sistemini yakından tanıma şansına sahip olup, yabancı ortamın etkisi altında kalır. Aslında burada vurgulamak istediğimiz bir nokta 19. yüzyılda Osmanlı'ya Batılı fikirleri ve gelişmeleri tanıtan geleneksel mühtedi kişinin yerine yeni bir figürün ortaya çıkmasıdır. Önceki dönemlerde genelde örneğin Fatih döneminde Osmanlılara topu tanıtan Topçu Urban, matbaayı getiren İbrahim Müteferrika, humbaracı ocağını tanzim eden Humbaracı Ahmed Paşa vs. gibi mühtediler Avrupa'dan Osmanlı'ya fikir aktarılmasını kolaylaştıran bir köprü oluştururlar. Çünkü 19. yüzyıla değin Osmanlı devleti içine kapanan bir devlet olup, yabancı topraklarına sadece fetih amacı ile göz atar idi. Ta 18. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'ya kısa vadeli, 1793 yılından itibaren de üç yıllık kadar daha uzun vadeli sefaretler gönderilir ve ikamet elçilikler kurulur[959]. Bu şekilde Osmanlı devleti artık dış dünyaya açılan bir devlet olup, Türk asıllı temsilcileri de yurtdışında olan gelişmeleri yakından takip ederek, kendi ülkesine tanıtırlar. Dahası, 1830 yılından itibaren Osmanlı devleti Paris, Londra ve Viyana gibi Avrupa'nın önde gelen eğitim merkezlerine masraflarını tamamen karşılayarak öğrenci gönderir. Bu yeni tutumun esas amacı Batı'ya gönderilen öğrencilerin ilk başta askeri sahada, daha sonraları sanayideki Batı'nın teknoloji gelişmelerini yakından tanıyıp, memleketlerine döndükleri zaman bu gelişmeleri taraflarından uygulamaktır. Hatta 1857–1864 tarihleri arasında Paris'te Osmanlı öğrencileri için *Mekteb-i Osmani* adı ile bir okul kurulur[960]. Böylece 19. yüzyıla kadar Osmanlılar pasif bir şekilde mühtedilerin yardımı ile Batılı gelişmelerin bazılarına tanık olurken,

19. yüzyılda artık aktif bir şekilde şuurlu olarak kendi insanlarını Batı’ya göndererek oradan ihtiyacı duyulan teknolojileri getirttirirler.

Bu bağlamda da 19. yüzyıldan önce Türk asıllı bir şahsın Osmanlı’ya matbaayı tanıtmak mümkün gibi görünmez. Herhalde Osmanlı’nın şansı 18. yüzyılın ilk yarısında İbrahim Müteferrika gibi matbaayı yakından tanıyan, mühtedi olarak ve dönemin iyi şartlarını kullanarak müteharrik baskı teknolojisini Osmanlılara getiren bir kişinin var olması idi. Çünkü Müteferrika olmasa idi, matbaa Osmanlı’ya herhalde daha geç gelirdi. Yada Müteferrika gibi bir şahıs Osmanlı’ya daha erken dönemde gelmiş olsa idi, matbaa da muhtemelen daha erken gelirdi. Aynı şekilde 1796–1798 tarihlerinde Alois Senefelder tarafından[961] keşfedilen taş baskısı yada litografya baskı teknolojisi de 1831’de yine yabancılar, yanı Fransız asıllı hısımlar Jacques ve Henri Cailloil tarafından Osmanlı’ya tanıtıldı.

Ancak İbrahim Müteferrika, matbaası ile geleneksel Osmanlı bilim ve eğitim anlayışı, kitap piyasası ve kitap anlayışı ve estetiğine meydan okurken, toplumun cevabı ne idi sorusu da önemlidir. Başka bir ifade ile Müteferrika baskılarına ne gibi ve kimler gibi tarafından ilgi gösterildi? Bu sorunun cevabını bir sonraki bölümde tespit etmeye çalışacağız.

VI

OKURLAR VE MATBAANIN

TİCARİ BAŞARISI

Müteferrika matbaasının gerçek başarısı ve toplumsal ehemmiyeti sadece naşir ile okurlar arası ilişki bağlamında değerlendirilebilir. Bu bakımdan, mümkün olduğu mertebede Müteferrika baskıları kimin tarafından satın alındığı, matbaanın müşterilerinin sosyal, mesleki ve entelektüel profili tespit edilmesi gerekir. Bu şekilde ilk Osmanlı baskılarına ilgi gösteren okurların portresini çizmiş, matbaanın da el yazma geleneği ile alışan bir toplum tarafından nasıl karşılandığı hakkında daha doğru bir fikre varmış oluruz.

1. 18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Okuyucu Çevreleri

Konuya girmeden önce Müteferrika matbaası faaliyette olduğu dönemdeki Osmanlı okur çevrelerine kimler dahil olduğu ve ne gibi eserler okudukları hakkında vereceğimiz önbilgiler, matbaacı İbrahim Müteferrika'nın bastığı kitapların muhtemel müşterileri kim olabilir idi sorusuna cevap verebilirler.

Ancak dönemin okur çevreleri hakkında bilgi yine tereke defterlerinden edinilebilir. Bu defterlerde kaydedilen eser başlıkları yada müellifleri, sahipleri hayattayken onları mutlaka okudukları anlamına gelmezken, evlerinde üçten fazla kitap bulunduranlar genelde meslekleri gereği kitaplar ile az çok uğraşır yada referans için kitaplara başvurur kişiler idi. Bunlardan bazıları iş icabı sonucunda, diğerleri ise zevk için yada merak edilen bir konudan dolayı kitap okurlardı.

Her ne kadar eksikler olsa da, muhafaza edilen tereke defterlerinin sayısı muazzam olduğundan dolayı bunların sadece bir kısmı incelenebilmiştir. Müteferrika baskıları doğal olarak ilk önce ve en fazla İstanbul sakinlerine ulaştırıldığı için onlara ait tereke defterlerinin incelenmesini uygun gördük. Bu doğrultuda 1137-38/1724-26 – 1160-61/1747-48 tarihleri arasında, yani matbaanın çalıştığı döneme ait askeri sınıfına mensup olan İstanbul sakinlerinin tereke defterlerini gözden geçirip, bunlar arasında içinde üçten fazla kitap kaydedilen 335 sayıda tereke defterleri bu araştırmamızın veri tabanını oluşturmuştur[962]. Bu dönem için buna benzer bir inceleme şu ana kadar yapılmadığı için (bu arada 1595–1668 tarihleri arasında dönem için cüzi bir araştırma mevcuttur[963]), burada ilk kez bu döneme ait reayaya nazaran kitap ile çok daha ilgilenen askeri sınıfına mensup olan İstanbul okur çevrelerinin tablosu çizilecektir.

Öte yandan, bu defterler ile iki ay kadar kısa bir süre içinde çalışabildiğimizden dolayı çizeceğimiz tablo çok genel ve ayrıntısızdır. Bu nedenle kaydedilen kitaplara daha fazla dikkat edilirken, sahiplerinin maddi durumuna yeterli derecede dikkat edilmemiştir. Ancak, bu safhada genel de olsa dönemin okur çevrelerinin kimler tarafından oluşturulduğu ve ne gibi eser okunduğu konusunda az çok bilgi edinilebilmiştir.

İstanbul okurları dışında yine tereke kayıtları ışığında 18. yüzyıl ağırlıklı Sofya ve Rusçuk kitap sahipleri hakkında daha önce yaptığımız

araştırmalarının sonuçlarını da bu bölümde kullanmaktayız[964].

Tereke defterlerini incelediğimizde kitap kayıtları içeren tereke defterlerinin –yani kitap sahipleri ve muhtemelen okurlarının– nispi oranı tespit edebildik. Ancak, birinci bölümde de işaret ettiğimiz gibi tüm ölen kişilerin terekeleri kaydedilmediği, kaydedilen terekelerden sadece bir kısmı günümüze kadar muhafaza edildiği, ve araştırma şartları nedeni ile sadece askeri sınıfı ele aldığımızdan dolayı üç süzgeçten geçmiş olan veri tabanını kullanmak zorundayız. Bu neden ile de tespit ettiğimiz nispi oranları gerçek durumu tam yansımaz ve gerçekte bu oranlar çok daha düşük olduğu tahmin edilebilir.

Muhafaza edilen tereke defterlerinde ortaya çıkan kitap sahiplerinin evlerinde bulundurdukları kitapları gerçekten okuyup okumadıkları da ayrı bir konudur. Bu bakımdan kitap sahibi tabiri mutlaka okur anlamına gelmez. Bir yandan Osmanlı yaşamında oldukça yaygın olan konuşma geleneği[965], öte yandan genelde Arapça olarak yazılan kitapların kullanılışı muhtemel okurların sayısının az olmasında önemli bir faktör teşkil eder. Dini ve idari kadro hazırlayan medrese ve Enderun mekteplerinin dışında halk, mahalle mekteplerinde yazmaktan ziyade daha çok okumayı öğrenebilirdi. Mekteplerin ziyareti de ancak II. Mahmud (1808–1839)'un 1824 tarihli bir ferman ile zaruri olur. Bu mekteplerin esas amacı da İslâm akaidin temellerini ve *Kur'an*'ın doğru okunmasını öğretmek idi[966]. Önceki bölümde bahsettiğimiz 1869 tarihli *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nde Fransız eğitim modelini takip olunarak mahalle mekteplerinden üst seviyeli olan rüştiye, idadiye ve sultaniye gibi okulların açılması, dini derslerin dışında matematik, tarih, coğrafya, kimya, fizik, Türkçe, Fransızca gibi derslerin de okutulması söz konusudur. Ancak bu nizamnameye göre de sadece 6-10 yaşları arasında olan kız çocuk ve 7-11 yaşları arasında olan erkek çocukların ilk eğitim derecesi olan mahalle mektepleri ziyaret etmeleri zaruri idi. Bu bakımdan 18. yüzyıl Osmanlı eğitim sistemi önceki bölümde de üzerinde durduğumuz geleneksel Osmanlı bilim ve eğitim anlayışı bağlamında herkesi okutmaz ve dolayısı ile toplumun oldukça kısıtlı bir kesiti okumayı bilir ve muhtemelen gerçek bir okur olabilirdi.

Tereke defterleri üzerinde yapılan bazı araştırmalara göre 1595–1668 dönemi İstanbul[967], 1695–1786 yılları Rusçuk[968], 1671–1833 tarihleri arası Sofya[969] ve 1828–1905 devri Selanik[970] kitap sahiplerinin nispi oranı hakkında mevcut olan tespitler aşağıdaki tabloda aktarılır.

Müslüman Kitap Sahiplerinin Nispi Oranları

Yer	Dönem	Terekelerin Toplam Sayısı			Kitap Sahipleri		
		Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
	1595-1668	1003	790	213	239 (24%)	208 (26%)	31 (15%)
	1695-1786	358	262	95	65 (18%)	47 (18%)	17 (18%)
Sofya	1671-1833	1111	752	358	180 (16.2%)	139 (18.5%)	40 (11.2%)
	1828-1905	835	?	?	54 (6.46%)	46	8

Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti ve Balkanlardaki önde gelen bazı taşra merkezlerine ait tablodaki rakamlar, kitap sahiplerinin nispi oranları arasında fazla farklılık olmadığını gösterir. Ancak diğerlerine nazaran İstanbul'a ait oran doğal olarak biraz daha yüksektir, çünkü başkent olduğu için okuyan sakinlerinin sayısı nispeten büyüktür. Esasen 18. yüzyılı kapsayan Rusçuk ve Sofya toplam verileri (18%:16.2%) ve erkek kitap sahipleri oranları birbirine çok yakın iken (18%:18.5%), kadınlara ait oranlar büyük faklılık arz eder (18%:11.2%). Bu son farklılık Rusçuk kadınlarının Sofya ve hatta İstanbul kadınlarından kitaba karşı daha büyük ilgi gösterdikleri anlamına herhalde gelemez, çünkü belirttiğimiz gibi üç süzgeçten geçirilmiş olan veri tabanımız somut sonuçlara varmamızı mümkün kılamaz durumdadır. Öte yandan ise 19. yüzyıl ağırlıklı Selanik oranları oldukça düşük görünürken, artık Osmanlı matbaacılığının geliştiği bu dönemde böyle önemli bir Osmanlı taşra merkezinde durumun ilk bakışta bu kadar şaşırtıcı olduğunun nedenlerini izah etmek şimdilik mümkün değildir.

Yukarıda altını çizdiğimiz gibi, bu oranlar kesin bir mahiyet taşımazlarken, hayatlarında kitaba yakın ilgi gösteren insanların gerçek oranları herhalde çok daha düşük idi. Zaten bu ta 1926 yılında yapılan halk arasında okuma yazma oranı hakkında ilk araştırmaların sonuçlarından da tahmin edilebilir. Örneğin, 1926 ve 1927 senelerinde asker olan gençler arasındaki okuma yazma oranı yüzde 17 idi. 1938'de yapılan araştırmalara göre 65-70 yaş arasında olan kişilerin okuma yazma oranı yüzde 9.1 iken, 55-59 yaş arasında olan erkeklerin okuma yazma oranı yüzde 15.5, kadınların ise yüzde 2.5'tir[971]. Bu son yaş grubundan olan kişiler 1880'li ve 1890'lı yıllarda aşağı yukarı on yaşında olan ve artık az çok ilk öğretimini bitiren çocuklar idi. Dolayısı ile 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı'da Müslümanlar arasında okuma yazma oranı muhtemelen yüzde 10 civarında olduğu ortaya çıkar. Bu tahmini oran da bize Osmanlı okur kitlesinin sosyal sınırlarını gösterir ki, okumayı öğrenmiş olan her on kişide

biri kitaplara ilgi gösterip okur da olabilir idi. Ancak okumayı bilen her kişinin hayat boyunca fiilen bir okur olacağı anlamına gelmediğinden dolayı gerçek okurların oranı yüzde ondan çok daha düşük olması gerekeceği de kolayca tahmin edilebilir.

Kitap sahibi derken de, örneğin incelediğimiz Rusçuk ve Sofya tereke defterlerinin arasında kitap içeren defterlerinin yüzde 70'inde sadece bir yada iki kitap bulunur. Bu oran kadınlarda daha büyüktür (88% ve 85%). Kadınların arasında ondan fazla kitaba sahip olanlara rastlanmaz. Erkeklerin arasında fazla kitaba sahip olanların sayısı doğal olarak daha büyüktür, çünkü aralarında mesleklerinden dolayı sık sık kitaplara referans eden kadı, müftü, imam, muallim ve müderris gibi ulema mensupları vardır. Kadınların sosyal aktiviteleri genelde ev ile sınırlı olduğundan dolayı sahip oldukları kitapların arasında en sık *Kur'an*'a rastlanır.

Zaten o zamanlarda herhangi bir Müslüman bir kitaba sahip ise, bu kitap çoğu zaman *Kur'an-ı Kerim* idi (tereke kayıtlarında genelde *Mushaf* tabiri kullanılır). *Kur'an*'ın istinsah edilen kopyaları bir inek fiyatı kadar oldukça pahalı olup, diğer el yazmaların fiyatları da düşük olmadığından sadece daha varlıklı olanlar kitap sahibi olabilirdi. Şöyle ki, genelde büyük miras bırakanların tereke defterlerinde kitaplar da yer alır.

Tereke defterlerine göre *Kur'an-ı Kerim*'den sonra *Enam-ı Şerif* ve *Muhammediye* gibi eserler Müslüman halkı arasında popüler kitaplar idi. *Kur'an*'ın altıncı suresi olan *Enam*'ın dışında *Kur'an*'ın diğer daha kısa ve önemli surelerini içeren *Enam-ı Şerif* kitapçıkları[972], genelde çoğu zaman gümüşten yapılan özel kutularda saklanır idi. Bazı tereke defterlerinde bunlar da kayıtlıdır (*sim kese*). *Muhammediye* başlıklı kitap ise meşhur Osmanlı mistik şairi Yazıcıoğlu Mehmed Efendi (ö. 1451)'in 1449'da yazdığı Peygamber Muhammed'in hayatını ve İslâm dininin esas kaidelerini anlatan eseridir[973]. Saf bir Türkçe ile kaleme alınan bu yazı genelde Arapça olarak yazılan dini eserlere nazaran halk arasında oldukça popüler ve herhalde okunan yada okumayı bilen birine okutturulup dikkatle dinlenilen bir eser idi.

Popülerlik bakımından *Enam-ı Şerif* ve *Muhammediye*'den sonra 16. yüzyıl ünlü Osmanlı müelliflerinden Mehmed Birgivi (1522–1573)'nin *Risalesi* yada *Vasiyetname*'si gelir[974]. O da –*Muhammediye* gibi, ancak mensur şekilde- yine saf bir Türkçe ile İslâm dininin kaidelerini izah eden bir eser olup, halk arasında dini öğretim için en çok kullanılan el kitabı

idi[975]. Zaten, önceki bölümde gösterdiğimiz gibi, medrese müfredat programının ilk hazırlık safhasında da aynı risale okutulur idi.

Kur'an-ı Kerim, *Enam-ı Şerif*, *Muhammediye* ve *Birgivi* (yada *Birgili*) *Risalesi* Müslüman halkı arasında en çok rastlanılan kitaplar idi. Burada kayda değer bir örnek de verebiliriz. İstanbul sakinlerinden imam olan El-Hac Mustafa ibn Mehmed'in 2 Şaban 1147/28 Aralık 1734 tarihli tereke defterinde kaydedilen altı kitap arasında bir *Mushaf*, Türkçe tefsir, miras hukuku (*feraiz*) konulu bir eser, *Muhammediye*, *Birgili Risalesi* ve *evrak-ı perişan* tabiri altında kaydedilen kitap parçaları mevcuttur[976]. Yani, din konusunda halka esas bilgi vermek görevinde olan bu imam evinde vazifesi bakımdan en yararlı ve pratik olan eserleri bulundurmuştur.

Tereke defterleri genelde, kitap sahiplerinin meslekleri hakkında bilgi içerirler. Ancak bu erkekler için geçerlidir. Meslekleri belirtilmeyen kitap sahiplerinin meslek alanını taşıdıkları unvanlardan hareket ederek tahmin edilebilir. Aşağıdaki tabloda 1724/26–1747/48 dönemi İstanbul ve yukarıda bahsedilen dönemleri Sofya ve Rusçuk kitap sahiplerinin meslekleri grup olarak verilmiştir:

Müslüman Kitap Sahiplerinin Mesleki Durumu

Meslek	**İstanbul**	**Sofya**	**Rusçuk**
		2'den fazla kitap sahipleri	

	3’ten fazla kitap sahipleri		
Ulema (Efendi ile Molla unvanlarını taşıyan kişiler dahil)	227	19	7
Asker ve idareci	59	11	4
Bürokratlar	14	2	-
Esnaf	8	5	1
Mesleği kaydedilmeyen kişiler	18	9	4

Tablodan görüldüğü gibi en fazla kitap ilmiye mensubu olan kadı, müftü, müderris, medrese öğrencileri, imam ve hatip ile Efendi yada Molla unvanı taşıyarak muhtemelen yine medrese öğretimi gören ilmiye mensubu[977] kişilerde bulunurdu. Ulemada bulunan kitaplar konu itibarı ile genelde dini içerikli idi. Aralarında ağırlıklı olarak fıkıh, akait, kelam, Arapça sarf ve nahiv, bazen de mantık, belagat, astronomi (*hey’et*), kıraat ile ilgili eserler ve sözlük, mecmua, divanlar rastlanarak, ulema kitap koleksiyonları genel hatlar ile medrese müfredat programına uygundur. Kadılarda ağırlıklı olarak fetva ve yasal belge örnekleri (*sakk*) mecmuaları bulunurken, tabiplerde daha fazla tıp eserleri, camilerde namaz saatlerini ve bayram günlerini tespit eden muvakkitlerde ise astronomi konulu risaleler ve astronomi tabloları (*zic*) rastlanılabilir.

Bu bağlamda giriş kısmında iktibas ettiğimiz Jacques le Goff’un fikrini hatırlatmak gerekir ise, “kitap idolden alete dönüşür”[978], yani ulemada bulunan kitaplar mesleklerinin gerektirdiği bir alettir. Bundan dolayı da bu gibi iş ile meşgul olmak fazla kitap bulundurulmasını gerektirir.

Alet rolü dışında kitabın koleksiyon objesi ve zevk almak için entelektüel bir vasıta olması gibi sosyal rollerini de giriş kısmında dile getirmiştik. Osmanlı’da kitap koleksiyoncuları genelde daha zengin olan üst seviyeli merkez yada taşrada idare görevinde bulunanlar arasında rastlanılabilir. Bunlarda bulunan kitapların sayısı ulema kitap koleksiyonlarına nazaran daha az olabilir, fakat kitapların bir çoğu devrin ünlü hattatlar tarafından istinsah edilen *Kur’an* nüshalarıdır. Örneğin, sabık defter emini Abdullah Efendi’nin Muharrem 1145/Haziran-Temmuz 1732 tarihli tereke defterinde sadece beş kitap mevcutken, bunların hepsi –otoriteli İslâm alimi Ali el-Kari (ö. 1605) de dahil– meşhur hattatların istinsah ettikleri *Kur’an* yada ayrı surelerin el yazma kopyalarıdır[979]. Aynı şekilde Mısırlı Mustafa Ağa’nın 26 Cemâziyelevvel 1147/27 Ekim 1734

tarihli tereke defterinde sadece iki kitap varken, ikisi de güzel yazı (*hüsn-i hatt*) ile istinsah edilen *Kur'an* nüshalarıdır[980]. Silahdar Mehmed Ağa'nın 2 Zilhicce 1158/26 Aralık 1745 tarihli tereke kaydında da aynı şeyi görürüz[981]. Bu gibi koleksiyonlarda bir çok divan ve Osmanlı tarihi hakkında eserler de mevcuttur.

Askeri yada bürokrasi fonksiyonları icra edenlerin kitap koleksiyonları konu itibarı ile genelde daha geniş ve renkli bir yelpaze teşkil ederek, kitaplar bunların mesleki hayatında alet olarak kullanılmaz, ancak daha çok zevk ve lüks eşyaları olarak evlerinde bulundurur idi.

2. Müteferrika Baskıları ve Okurları

Elizabeth Eisenstein'ın sözünü ettiği *baskı kültürü/yazı kültürü* (*print culture/script culture*)[982] tabirleri kullanır isek, yazı kültürü ile alışmış olan Osmanlı toplumunun matbu kitaplara karşı tutumu ve daha genel olarak Osmanlı'da baskı kültürünün gelişmesi süreci İbrahim Müteferrika ve birçok Batılı gözlemciler tarafından beklendiği gibi fazla olumlu ve hızlı değil idi.

İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinden anlaşılacağı üzere ilk Osmanlı baskıların satışı biraz ağır ve zor gitmiştir. Ancak burada *Her başlangıç zordur* (*Omne principium difficile*) meşhur Latince atasözünü hatırlatmak uygundur. Yani araştırmacı olarak ilk Osmanlı matbaasının başarısını değerlendirirken, fazla beklentilere kapılmamak lazım ve eleştirilerimiz daha olumlu bir yönde olmalıdır diye düşünmekteyiz. Evet, Müteferrika ölümüne kadar bastığı nüshaların tümünü satamamıştır, fakat en azından yarısından fazlasını satmayı başarmıştır. Satışların ağır gidişi de herhalde dönemin Osmanlı kitap piyasası durumu bağlamında değerlendirilmelidir. Şöyle ki, esas olarak bu piyasada dini konulu eserlerin ve divanların el yazma kopyaları aranır idi. Zaten önceki bölümde üzerinde durduğumuz altı Osmanlı sahafın 1727–1742 yılları arası dönemi tarihli tereke defterlerinde en fazla bu gibi kitaplar mevcuttur.

Aslında burada en önemli soru Müteferrika baskıları kimler gibi tarafından satın alınıp okunmaktaydı. Bu konuya ışık tutan belgeler bir yandan baskı nüshalarında bulunan sahip kayıtları ile yine askeri sınıfına mensup olan İstanbul sakinlerinin tereke defterleridir. İstanbul IRCICA Kütüphanesinde saklanan Müteferrika baskılarından V*ankulu Lügati*'nin ikinci cildinin son sayfasındaki sahip kaydına göre bu nüsha Şevval 1141/Mayıs 1729 tarihinde satın alınmıştır[983]. Yani fiyatı 1729 yılın Mart'ın sonunda belirlenen bu baskının bir nüshası bir-iki ay sonra müşteri eline geçer. Herhalde bazı nüshalar fiyatı belirlendikten sonra hemen satılmıştır ki, söz konusu sahip kaydı en azından ilk Osmanlı baskılarına çıktıktan sonra hemen ilgi gösterildiğine dair bir işarettir.

Matbaa muasırlarına ait tereke defterleri gözden geçirildiğinde müşterilerinin tablosu ortaya çıkar. Bunlardan da, baskılar çıkıp çıkmadan hemen okurlar tarafından satın alındığını anlıyoruz. Tereke defterlerinde kaydedilen el yazma kitaplardan daha pahalı olduklarına rağmen bu

baskıların satın alınması matbaa ürünlerine gösterilen yakın ilgi ve önyargı eksikliğinin bir göstergesidir.

Şimdi ise Müteferrika baskılarının müşterileri hakkında ayrıntılara gireliHatip El-Hac İbrahim Efendi'nin 19 Rebiü'l-Evvel 1142/12 Ekim 1729 tarihli tereke defterinde 290 akçe değerinde bir *basma tarih* kayıtlıdır[984]. Burada herhalde ikinci Müteferrika baskısı olan *Tuhfetü'l-Kibâr* söz konusudur, çünkü Mayıs 1729'da çıkan bu kitabın satış fiyatı 3 kuruş, yani 360 akçe idi. Yeniçeri ocağının 98'inci cemaatinden ve Fatih medreselerinin birinde sakin olan İbrahim Efendi bin Mustafa'nın 23 Rebiü'l-evvel 1143/6 Eylül 1730 tarihli tereke defterinde kayıtlı olan 28 kitap arasında 300 akçe değerinde bir *Tercümân-i Sihâh* nüshası da mevcuttur[985]. Kaydedilen fiyatına bakar isek bu medrese öğrencisi olan yeniçeri büyük bir ihtimal ile basma *Vankulu Lügati*'nin bir kısmına sahip idi. Müteferrika matbaasında musahhih olan sabık Galata kadısı Esad Efendi'nin 20 Şaban 1144/17 Şubat 1732 tarihli tereke defterinde kaydedilen 154 sayıda kitap arasında 2 900 akçe, yani yaklaşık 24 kuruş değerinde bir *basma Vankulu* da mevcuttur[986]. Filibelizâde diye birinin 1733'te müzayede edilen kitaplardan bir *basma Vankulu* 2 520 akçeye satılmıştır[987]. İstanbul'da geçici olarak (*misafireten*) kalan Erzincani El-Hac Hüseyin Efendi'nin 20 Recep 1147/16 Aralık 1734 tarihli tereke kaydındaki *Vankulu* nüshasının 2 560 akçelik fiyatından hareket edersek baskısından söz edildiği tahmin edilebilir[988]. Yemeni Ahmed Efendi bin İmamzâde Mehmed Efendi'nin 15 Muharrem 1147/17 Haziran 1734 tarihli tereke defterinde kayıtlı olan 210 akçe (yaklaşık 2 kuruş) tahmini fiyatında bir *Tarih Takvimi* herhalde Haziran 1733'te çıkan Müteferrika baskısından bir nüsha idi[989]. Hasan Bey'in 19 Muharrem 1152/28 Nisan 1739 tarihli tereke defterinde 150 akçe değerinde bir *basma Katib Çelebi* kayıtlıdır[990]. Tersane-i amire katibi Halil Efendi'nin 22 Ramazan 1154/1 Aralık 1741 tarihli tereke kaydında 720 akçe değerinde *Naima Tarihi*'nin bir cildi ile 150 akçe tahmini fiyatında *Gülşen-i Hulefâ* da rastlanır[991]. 1154/1742'de vefat eden Çavuşbaşı Derviş Mehmed Ağa'nın terekesinde kayıtlı olan 2 200 akçelik (yani 18 kuruşluk) *Naima Tarihi* her halde baskı nüshası idi[992]. 22 Haziran 1740 – 21 Nisan 1742 tarihleri arasında sadaret makamında bulunan El-Hac Ahmed Paşa'nın 18 Rebiü'l-evvel 1155/23 Mayıs 1742 tarihli muhallefat defterinde 2 800 akçe değerinde iki ciltlik *Naima Tarihi* kaydında baskı nüshası kastedildiği tahmin edilebilir. Aynı

defterde kayıtlı olan 3 300 akçe değerinde *Vankulu Lügati* ve bazı el yazmalar ile beraber listeye alınan *Çelebizâde Tarihi* de herhalde Müteferrika baskıları idi[993]. Cebehane başhalifesi Abdullah Efendi'nin 25 Cemâziyelevvel 1156/17 Temmuz 1743 tarihli kitap müzayede kataloğunda 2 605 akçe fiyatında iki ciltlik *basma Naima Tarihi* ile 3 015 değerinde üç ciltlik *basma Raşid Efendi Tarihi* kayıtlıdır[994]. Sadrazam halifelerinden olan Nazif Ahmed Efendi'nin 22 Rebiül'-evvel 1157/5 Mayıs 1744 tarihli tereke defterinde 400 akçe, yani 3 kuruş civarı değerinde *Tuhfetü'l-Kibâr* kitabından beş alay kayıtlıdır[995]. Fiyatından hareket ederek burada herhalde baskı nüshası söz konusudur. Saray kethüdalarından Ebu Bekir Ağa'nın 15 Şevval 1159/31 Ekim 1746 tarihli tereke defterinde 2 100 akçe değerinde bir *basma Naima Tarihi* kaydedilmiştir ki, sahip olduğu dokuz kitapların arasında en pahalı kitaptır[996]. Mehmed Efendi ibn Abdullah adında birinin 22 Zilhicce 1159/5 Ocak 1747 tarihli tereke kaydındaki 4 120 akçe (yaklaşık 35 kuruş) değerinde iki ciltlik *Vankulu* herhalde baskı nüshası idi[997]. Bayrakdarzâde Mecnun isimli birinin 10 Muharrem 1160/22 Ocak 1747 tarihli tereke defterinde kayıtlı olan bir *basma Târîh-i Seyyâh* nüshasının 50 akçelik (yani yaklaşık yarım kuruş) değeri[998], İbrahim Müteferrika'nın yine 1747 tarihli tereke defterinde kaydedilen bu kitabın yarım kuruşluk tahmini fiyatı ile hemen hemen aynıdır. Mektubi Abdurrahman Efendi ise, 1 Rebiü'l-ahir 1160/12 Nisan 1747 tarihli tereke defterine göre 320 akçe (yaklaşık 3 kuruş) değerinde bir *basma Takvîmü't-Tevârîh* nüshasına sahip idi[999]. Müderris Mahirzâde Es-Seyyid Mustafa Efendi'nin 10 Cemâziyelahir 1160/19 Haziran 1747 tarihli tereke defterinde kayıtlı olan 348 akçelik (yaklaşık 3 kuruşluk) *Takvîmü't-Tevârîh* nüshası da herhalde Müteferrika baskısı idi[1000]. Şeyhülislâm Hayatizâde Mehmed Emin Efendi'nin 15 Muharrem 1161/16 Ocak 1748 tarihli tereke defterinde kaydedilen muazzam sayıda kitapların arasında 4 000 (yaklaşık 33 kuruş) değerinde üç ciltlik *basma Raşid Tarihi*, 1 200 akçe değerinde *basma büyük kitap*, 2 400 akçe (20 kuruş) fiyatında iki ciltlik *Naima Tarihi* ve 2 000 akçelik (yaklaşık 17 kuruşluk) *Cihânnümâ* nüshaları bulunmaktadır[1001]. Merhum Hocazâde Es-Seyyid Abdullah Efendi'nin 20 Muharrem 1161/21 Ocak 1748 tarihli tereke kaydında ise 720 akçe değerinde dört *basma kitap* rastlanır[1002].

Müteferrika baskıları sadece payitaht İstanbul'da değil, taşradaki kitapseverlere de muhtemelen İstanbul'a sık giden şahıslar vasıtası ile

ulaşır. Örneğin Sidrekapsi (bugünkü Kuzey Yunanistan) maden emini Çavuşzâde Ali Ağa'nın 16 Şaban 1164/10 Temmuz 1751 tarihli tereke defterinde kayıtlı olan 261 kitap başlıkları arasında 207 akçe değerinde *Târîhü'l-Hindi'l-Garbî*, 4 000 akçe fiyatında *Vankulu Lügati*, 3 620 akçelik *Cihânnümâ* ile 2 100 akçe kıymetinde iki ciltlik *Naima Tarihi* gibi herhalde Müteferrika baskıları görürüz[1003]. Feridun Emecen ise, yayımladığı Kasım 1755'te idam edilen Karaosmanoğlu ayan ailesine mensup ve 1743 yılından itibaren Saruhan sancağı mütesellimi olan Hacı Mustafa Ağa'nın muhallefat defterinde rastlanan başlıksız ve fiyatsız iki adet basma tarih kitaplarının Müteferrika baskıları ve hatta *Naima Tarihi* baskısı olabileceğini tahmin eder[1004].

Sofya Ulusal Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü'nde saklanan 1671–1833 tarihleri arasında Sofya tereke defterlerinde kayıtları olan 180 kişi kitap sahipleri arasında sadece iki kişide muhtemelen Müteferrika baskıları rastlanır. Bunlardan terekesi 1778 yılında kaydedilen Hacı İbrahim Ağa, 4 200 akçe (35 kuruş civarında) değerinde iki ciltlik *Vankulu Lügati*'ne sahip iken, terekesi 1762'de envanter edilen Süleyman Efendi bin Abdullah ise, 6 000 akçe, yani 50 kuruş değerinde iki ciltlik *Ferheng-i Şu'ûri* sözlüğüne sahip idi[1005]. Muhtemelen Sofya müftüsü El-Hac Ebu Bekir Efendi'nin 1777'de vakfettiği 174 cilt kitapların arasında bulunan bir cilt *Vankulu*, iki cilt *Ferheng-i Şu'ûri* ile *Takvîmü't-Tevârîh* yine Müteferrika baskıları idi[1006].

18. Yüzyılın sonları – 19. yüzyılın başlarına ait Saraybosna sakinlerinin tereke defterlerinde kaydedilen Müteferrika baskıları, ilk Osmanlı matbaasının ürünlerinin yayılma coğrafyasının ne kadar geniş olduğunun bir göstergesidir. Örneğin Saraybosna ulemasından olan Arakiyeci El-Hac İbrahim Efendi'nin 1777 tarihli tereke defterinde 219 kadar kitap kayıtlı olup, aralarında *Füyûzât-ı Mıknâtısiyye*, *Takvîmü't-Tevârîh* ve 12 030 akçe değerinde (!) iki ciltlik *Vankulu Lügati* mevcuttur[1007]. Saraybosna kadısı Hayrizâde İbrahim Edhem Efendi'nin 1815 tarihli tereke defterindeki 80 kitap arasında *Ferheng-i Şu'ûri*, *Mısır Tarihi*, *Tuhfetü'l-Kibâr*, *Ahvâl-i Bosna*, *atik Cihânnümâ* gibi başlıklar da bulunur[1008]. Serturnacı Ocagdanzâde Mustafa Ağa'nın 1815 tarihli terekesinde değerli ve pahalı *Kur'an* el yazma kopyalarının dışında 43.5 kuruş değerinde üç ciltlik *Raşid Tarihi* de kayıtlıdır[1009].

Yukarıda ayrıntılılar ile aktardığımız tereke kayıtlarından anlaşılıyor ki, her yeni çıkan Müteferrika baskısı piyasaya sunulduktan sonra Osmanlı özel kitap koleksiyonlarındaki matbu kitapların payı giderek büyümektedir. İlk Osmanlı baskılarını alanlar genelde üst seviyeli devlet adamları, bürokrasi görevlileri ve ulema mensuplarıdır. Müteferrika baskılarının müşterileri arasında o kadar çok ulema mensuplarının bulunması Osmanlı ulemasının matbaaya karşı önyargı duymadığı, matbaayı ret etmediği ve hatta baskılarından alıp yararlanarak onu bir nevi desteklediğini bariz bir şekilde gösterir. Sofya Ulusal Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü'nde saklanan bazı Müteferrika baskıları ulema mensuplarının malı idi. Örneğin *Takvîmü't-Tevârîh* ile *Cihânnümâ* nüshaları Vidin müftüsü Hafız Abdurrahman Efendi vakfının tarihsiz mührü taşırlar[1010]. Zaten İbrahim Müteferrika bu iki kitabı da şeyhülislâmın önerisi üzerine bastığını dördüncü bölümde belirtmiştik. *Mısır Tarihi* baskısının bir nüshası ise Timurcu kadısı Ahmed Raşid'in sahip kaydını taşır[1011].

Öte yandan oldukça pahalı olan Müteferrika baskıları herhalde maddi durumları bunlara müsait eden söz konusu askeri sınıfına mensup olan şahıslar tarafından satın alınabilir idi.

Yine Sofya Milli Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü'nde saklanan Müteferrika baskılarından *Vankulu Lügati* nüshasında bulunan sahip kaydı bize bu baskıların ne şekilde satıldığı hakkında bazı ipuçları verir mahiyetindedir. Bu kayda göre söz konusu nüsha 1143/1730-31'de “İbrahim Efendi matbaasından” El-Hac Mehmed bin Ago Mustafa es-Samakovi (yani bugün Bulgaristan'da bulunan Samakov kasabası sakini) tarafından satın alınmıştır[1012]. Bu kayıttan anlaşılıyor ki, ilk Osmanlı baskıları matbaada satılmakta idi. Bunun dışında İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinde ima edildiği gibi baskıların satışı kendi çıkarına, vefatından sonra ise sadece kızı Ayşe'ye devredilmiştir.

Brian Richardson'ın belirttiği gibi başarılı satış olmaz ise başarılı matbaacılık da olamaz. Batı Avrupa'daki matbaacılar kendi bastıkları kitapları ile diğer matbaaların ürünü olan kitapları satan kendi dükkanları açarlar yada baskılarının satılması için kitapçılara başvururlar idi. Baskılarının reklamı için de bastıkları kitaplara kataloglar hazırlanır idi[1013]. İbrahim Müteferrika'nın özel kitap dükkanı yok idi, yada tereke defterinde bahsedilen Tophane tabir olunan mevkideki taş oda kitap deposunun ilk Osmanlı baskılarının satış noktası da olduğu tahmin edilebilir. Ancak Müteferrika matbaasının gerek İstanbul, gerekse bölge

temsilcileri yokken, muhtemel matbu kitap müşteri ve okurları bunların hakkında bilgiyi nasıl edinebilirler idi sorusu düşünülebilir. Müteferrika ayrı reklam katalogları da yayımlamaz. Buna benzer bir şey, *Naima Tarihi*'nin ikinci cildinin sonuna eklenen bu kitaba kadar Müteferrika baskıları listesidir. Bunun dışında her müteakip baskısının önsözünde naşir başlık ve metin olarak önceki baskılarını kısaca tanıtır ve bu şekilde okurlar da baskılardan bazıları kaçırmış ise haberdar edilir. Bir asır sonrası da Osmanlı'da baskı katalogları hazırlanmaz. Örneğin İngiliz gezgin Charles White'ın 1844 tarihli müşahedelerine göre gerek İstanbul sahafları, gerekse matbaacılar sattıkları kitaplara kataloglar hazırlamaz idi[1014]. Nitekim Türkçe baskılarının ilk kataloğu 1301/1884 yılında Ermeni asıllı Kitapçı Arakel (ö. 1912) tarafından yayımlanır[1015]. Öte yandan İbrahim Müteferrika gazete ilanı yolu ile de baskılarını tanıtamazdı, çünkü İstanbul'da ilk Osmanlı gazetesi 1831'de çıkmaya başlar.

Bu durumda herhalde Müteferrika baskıları hakkında haberler kulak yolu ile kitapseverlere ulaşır idi. Yukarıda bahsettiğimiz Samakov sakininin ilk Müteferrika baskısını doğrudan matbaadan satın aldığı olayı, ilk Osmanlı matbaası baskıları hakkında haberler İstanbul dışında da kolay yayıldığının bir göstergesidir. Yada taşradan farklı nedenler ile payitahta gelenler karşılaştıkları insanlardan veya dolaştıkları sokak, çarşı ve mesela kahvehanelerde yaptıkları sohbetlerden bu baskılar hakkında haberdar olup kitap meraklısı olduklarından dolayı memleketlerine dönmeden önce kitap almak üzere matbaaya da bir uğrarlar idi.

İbrahim Müteferrika, baskılarının satışında Osmanlı sahaflarına da güvenemez idi. İncelediğimiz altı sahafın tereke defterlerinde sadece ikisinde bu baskılardan bazı nüsha bulunduğu tahmin edilebilir. İstanbul sahafı Şeyh Mehmed Efendi'nin 15 Şevval 1158/10. Kasım 1745 tarihli tereke defterinde *Takvîmü't-Tevârîh*'ten 180 akçe, yani 1.5 kuruş değerinde beş alay kayıtlıyken[1016], yine İstanbul sahafı El-Hac Mustafa'nın 19 Rebiü'l-ahir 1160/30 Nisan 1747 tarihli tereke zaptında ise 120 akçe (bir kuruş civarında) fiyatında bir *Mısır Tarihi* nüshası bulunur[1017]. Bu nüshaların baskı olup olmadıkları açıkça belirlenmemiştir. Müteferrika baskıları olsalar da herhalde söz konusu yada başka sahaflar bu baskıları matbaanın temsilcileri yada dağıtımcıları olarak değil, ikinci el malı olarak satmış oldukları daha mantıklı görünür. Aslında sanıldığından farklı olarak ulemaya benzer bir şekilde sahaflar da matbaaya karşı önyargı duymaz idi. Çünkü sonuçta ticaret ile uğraşan sahaflar için matbu kitaplar yine

satılabilecek bir mal idi. Örneğin İstanbul sahafı Abdullah Efendi bin Mustafa'nın 4 Cemâziyelahir 1159/24 Haziran 1746 tarihli tereke defterinde İbn Sina'ya ait *Kanun fi't-tıbb*'ın bir basma nüshası da kayıtlıdır[1018]. Hatta bazı Osmanlı sahafları herhalde matbu olan Latince kitapları da satarlar idi. Örneğin İstanbul sahafı İbrahim Efendi'nin 15 Zilkade 1146/19 Nisan 1734 tarihli tereke defterinde kaydedilen son 140'ıncı kitap "kitab-ı Latin"dir[1019]. Zaten bu belgesel veriler, 1670'li yıllarda İstanbul'u ziyaret eden Antoine Galland (1646–1715)'ın müşahedelerinden de desteklenir. Çünkü kendisi yerli sahafların yabancı dillerde matbu kitap arz ettikleri, ancak bunlara da el yazmalara benzer fiyat biçtikleri için müşteri bulamadıklarını belirtir[1020].

İbrahim Müteferrika'nın kızı Ayşe'nin vefatından sonra Müteferrika baskıları ikinci el malı olarak herhalde artık sadece sahaflarda bulunur idi. Çünkü Mouradgea d'Ohsson'un 1780'li yıllardaki müşahedelerine göre birkaç yıldan beri Müteferrika baskıları sahaflarda nadir ve eski fiyatlarından iki misli daha pahalı fiyatta bulunur idi. Ancak d'Ohsson, bütün bu baskıların umumi kütüphanelerde bulunduğunu ekler[1021]. Bu da sadece İstanbul kütüphanelerine değil, taşra kütüphanelerine de geçerli bir gerçektir. Örneğin 18. yüzyılın ikinci yarısında ulema mensubu El-Hac Süleyman Efendi tarafından Samakov'da kurulan vakıf kütüphanesinde yedi[1022], 1210/1796'da Amasya'da kurulan İbrahim bin Mahmud medresesi kütüphanesinde beş[1023], 1217/1802-3'te bina edilen Pasbanzâde Osman Paşa (ö. 1807) vakıf kütüphanesinde[1024] ise Sofya Ulusal Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü'nde saklanan 23 Zilhicce 1252/30 Mart 1837 tarihte başlatılan kütüphane kataloğuna göre oniki Müteferrika baskıları bulunur idi[1025]. Söz konusu kataloğun konumuz ile ilgili ilginç bir özelliği ise basma kitapların başlıkları altında "basma yazı ile" (*bi-hatt-i bâsma*) oldukları belirlenmesidir. Bu şekilde İbrahim Müteferrika'nın *Matbaanın Yararları* risalesinde baskı teknolojisinin sadece yazı türlerinden biri olduğu doğrultusundaki telkinlerinin Osmanlı toplumunda meyvelerini verdiğini görürüz.

Mouradgea d'Ohsson'un işaret ettiği gibi, Müteferrika baskıları yeni kurulan vakıf kütüphaneleri vasıtası ile taşradaki yada pahalı kitap satın alamayan okurlara ulaşabilir idi. Ancak 18. yüzyılın sonralarındaki durumdan farklı olarak matbaanın faaliyette olduğu dönemdeki durum o kadar da ümit verici görünmez gibidir. İbrahim Müteferrika'nın *Matbaanın*

Gerekleri risalesinde matbaa sayesinde gerek payitaht İstanbul, gerek taşradaki umumi Osmanlı kütüphanelerinin daha zengin olacakları doğrultusunda öne sürüdüğü düşüncesi gerçek hayatta fazla desteklenmediği söz konusudur. Sadrazam kethüdası Şerif Halil Paşa (ö. 1751)'nın 1744'te memleketi olan Şumnu'da kurduğu külliyesi gösterici bir örnek teşkil eder. İlk Osmanlı matbaasının muasırı ve 1720'li yıllardaki tercüme komisyonlarına katılıp Lale Devri'nin önde gelen şahıslarından olan Şerif Halil Paşa, Şumnu'da Osmanlı Baroğu üslubunda cami, mektep, medrese ve kütüphane'den oluşan bir külliye inşa ettirip, 1744 tarihli kütüphaneye vakfedilen kitapların listesinde muhtemelen *Vankulu Lügati* ile *Ferheng-i Şu'ûri* nüshaları dışında Müteferrika baskıları mevcut değildir[1026]. Bu kütüphane koleksiyonunun en değerli eseri ise el-İdrisi (ö. 1165)'nin meşhur *Nüzhetü'l-Müştâk* coğrafya eserinin 963/1556'da yapılan suretidir[1027]. Renkli haritalar içeren bu nüshayı Şumnu kütüphanesine vakfeden paşanın, örneğin Kâtip Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sının Müteferrika baskısını vakfetmemesi ilk bakışta mantıksız görünse de herhalde bu tercihinin en az iki nedeni tahmin edilebilir. Birincisi, el-İdrisi'nin eserinden farklı olarak, *Cihânnümâ* baskısı Balkanlar hakkında bilgi içermemesi; ikincisi, Arapça ve Farsça bilgilerinin dışında şair ve özellik ile çok iyi bir hattat olan Şerif Halil Paşa[1028], muhtemelen ilk Osmanlı matbaasında basılan kitaplardan pek hoşnut olmamasıdır. Hatta 1744 tarihli vakfiyesinde Şumnu'da kurduğu kütüphanede medrese öğrencilerine haftada iki gün hat dersleri vermek üzere bir hattat tayin olunması şart konulmuştur[1029]. Bu şekilde Şerif Halil Paşa bu kasabada bir nevi hat okulunun temellerini atar ve 19. yüzyılda onun hazırladığı hattatlar tarafından yapılan güzel *Kur'an* el yazma örnekleri İstanbul'da bile büyük rağbet görür idi[1030].

3. İlk Osmanlı Matbaasının Ticari Başarısı veya Başarısızlığı

Müteferrika baskılarının satışı hakkında analize girmeden önce öne sürdüğümüz fikirlerin kesin olamayacağını vurgulamak gerekir. Çünkü bir yandan *Naima Tarihi* baskısı sayesinde Müteferrika baskılarının önüçünün toplam baskı adetini bilmekteyse de, son üç baskıların baskı adetinin 500 nüsha olduğu ancak tahmin edilebilir. Öte yandan İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinde bu baskıların sadece yarısının satılamayan nüshaların sayısı hakkında bilgiler her bir baskı için ayrı olarak verilirken, diğer yarısının satılamayan nüshaların sayısı hakkında bilgiler iki grup halinde beraber olarak aktarılmıştır. Dolayısı ile *Vankulu Lügati*, *Gülşen-i Hukefâ*, *Cihânnümâ*, *Tâkvîmü't-Tevârîh*, *Grammaire turque* ile *Naima Tarihi* gibi altı Müteferrika baskılarının hem ilk toplam baskı adeti, hem de İbrahim Müteferrika'nın vefatında satılamayan nüshaların adeti bellidir. *Raşid Efendi* ve *Küçükçelebizâde Efendi Tarihleri* ile *Ferheng-i Şu'ûri* baskıların ilk toplam baskı adeti bilinmezken, ancak her biri 500 nüsha basıldığı tahmin edilerek, terekede kalan nüshaların sayısı hakkında fikir sahibi olunur. İki grup halinde olarak *Tuhfetü'l-Kibâr*, *Târîh-i Seyyâh*, *Mısır Tarihi*, *Târîhü'l-Hindi'l-Garbi* (yada *Yeni Dünya*), *Timur Tarihi* ve *Usûlü'l-Hikem* ile *Füyûzât-ı Mıknâtısiyye* baskılarının her birinin ilk toplam baskı adeti belliyken, geride kalan nüsha adeti beraber verilmiştir. Ve nihayet, *Bosna Tarihi* baskısının ilk toplam baskı adeti bilinmezken, *Usulü'l-Hikem* ve *Füyûzât-ı Mıknâtısiyye* ile beraber kaydedildiği için terekede kalan nüshaları da tam olarak belli değildir.

Doğal olarak 1729–1746 tarihleri arasında satılmakta olan bu baskıların daha erken olanları daha çok satmışlardır. Tereke defterindeki kayıtlardan *Cihânnümâ*, *Naima* ve *Raşid Tarihleri* ile *Ferheng-i Şu'ûri* gibi bazı daha geç baskıların satılamayan nüshaların satışa uygun bir durumda olmadıkları ortaya çıkar. Bunlar ciltsiz, mühresiz[1031] ve cetvelsizdir. *Tâkvîmü't-Tevârîh*, *Gülşen-i Hulefâ*, *Mısır Tarihi*, *Timur Tarihi*, *Târîh-i Seyyâh*, *Yeni Dünya* ve *Tuhfetü'l-Kibâr* baskı nüshaları dikilmiş, kesilmiş ve kısmen ciltlenmiş olup, *Grammaire turque*, *Bosna Tarihi*, *Usûlü'l-Hikem* ve *Füyûzat-ı Mıknâtısiyye* gibi baskıların satılamayan nüshaların tümü ciltlenmiş (*tamâm mücelled*) durumdadır. Aslında bu son dört kitap *Vankulu Lügati* başta olmak üzere en iyi satan Müteferrika baskıları idi. Bunları *Mısır Tarihi*, *Timur Tarihi*, *Târîh-i Seyyâh*, *Yeni Dünya* ve *Tuhfetü'l-Kibâr*

gibi baskılar takip eder. *Naima Tarihi* hariç İbrahim Müteferrika'nın bastığı Kâtip Çelebi, Nazmizâde Hüseyin Murteza, Mehmed Raşid ve Küçükçelebizâde İsmail Asım gibi müelliflerin eserlerinin baskıları yarı yarıya satabildiler.

De Saussure'ün 1732 tarihli mektubunda, İbrahim Müteferrika'nın bastığı kitapları az sattığını belirtir. 1759 yılından sonra bu mektuba yine De Saussure tarafından yapılan ilaveye göre Müteferrika vefat ettiğinde bir çok matbu kitap bırakır ve varisleri bunları ne yapacakları bilmedikleri için "nefret" edip, matbaayı tamamen terk ederler[1032]. Bu şekilde De Saussure, ilk Osmanlı matbaasının ticari sonuçları oldukça kötü olduğunu ima eder. Osmanlı matbaacılığı hakkında yapılan bazı erken araştırmalarda ise Müteferrika'nın, matbaasından fazla kazanmayıp, başlangıçta varlıklı olmuş ise de hayatın sonuna doğru işçilerinin ücretleri ve ailesinin geçimini sağlayamayacağı kadar fakir olduğu ileri sürülür[1033].

Ancak De Saussure, ilk Osmanlı matbaasının başlangıcının muasırı olmuş ise de, İbrahim Müteferrika'nın vefatında artık İstanbul'da bulunmayıp, vefatı sonrasında matbaa ne durumda olduğunu şahsen göremez. İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinde kaydedilen baskılarının satılamayan nüsha sayısı, De Saussure'ün çizdiği karamsar tablodan faklı olarak durumun çok daha iyi olduğunu gözler önüne serer. 16 sayıda olan Müteferrika baskılarının toplam baskı adeti 12 000[1034], 12 500[1035], 12 700[1036] yada 13 200[1037] olduğu tahmin edilmiş ise de, kanaatimizce bu tahminler biraz abartılıdır. *Naima Tarihi*'nin ikinci cildinin sonuna eklenen listede oniki Müteferrika baskılarının toplam cilt adetlerinin sayısı 8 200'dir[1038]. Ancak bu rakamın içine *Vankulu Lügati* ve *Naima Tarihi* baskılarının her iki ciltlerinin toplam baskı adeti de girer. Dolayısı ile cilt olarak değil baskı olarak toplam baskı adeti hesaplanmak gerekir ise, o zaman rakam 8 200 değil, 7 200 olacaktır. Bu listede eksik olan *Grammaire turque* baskısının 1000 nüsha kadar toplam baskı adetini eklendiği zaman rakam yine 8 200 olur. Matbaanın son üç baskılardan en az 500'er adet basıldığı tahmin edilir ise, tüm baskıların toplam baskı adeti 9 700'e ulaşır. Eğer son üç kitap 500'er değil de, 1000'er nüsha basıldığını düşünülür ise – aslında bu tahmin daha az olasılıklı görünür- o zaman toplam baskı adeti 11 200 gibi bir rakama ulaşır. Yani, on altı sayıda olan Müteferrika baskılarının toplam baskı adeti 10 000 yada 11 000 civarında olması gerekir. İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinde kaydedilen vefatına kadar satılamayan nüshaların sayısı ise 2 981'dir. Yani 1729-1746 tarihleri

arasındaki onsekiz yıllık dönem içinde Müteferrika baskıları üçte iki yada dörtte üç satabilmişlerdir. Aslında nüshaların bazıları satılmamış, hediye edilmiştir. Örneğin Müteferrika baskıları 1731'de Rus çarına[1039], 1730'da Avusturya[1040], 1735'te İsveç� ve 1741-42 tarihinde İbrahim Müteferrika'nın sabık matbaa ortağı Said Efendi'nin sefareti esnasında Fransa krallarına hediye edilir[1041].

Öte yandan el yazma kitaplara kıyasla Müteferrika baskılarının ortalama fiyatı oldukça yüksek görünür. Örneğin İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinde kaydedilen el yazma kitaplarının ortalama değeri 383 akçe yada 3 kuruş civarındayken, baskılarının ortalama ilkel fiyatı 11 kuruş civarında, tereke defterinde kaydedilen düşük fiyatların ortalaması 7 kuruş civarındadır. Bu rakamlar ışığında ilk Osmanlı baskıları el yazmalardan en az iki misli daha pahalı olduğu ortaya çıkar. İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinde kaydedilen kır atın değeri *Vankulu Lügati* baskısının fiyatı ile aynen olması (4 800 akçe) bugünkü standartlar bakımından şaşırtıcı görülebilir, ancak bir yandan baskıların bazıları hacimli ve iki veya üç ciltlik sözlük yada tarih eserleri olduğu, öte yandan bu eserlerin el yazma kopyaları –örneğin *Vankulu Lügati*– baskı versiyonundan çok daha pahalı olduğu unutmamak gerekir.

Osman Ersoy, ilk Osmanlı baskıların fiyatları satın alınamayacak kadar sadece halk için değil, üst seviyeli devlet adamları için bile oldukça yüksek olduklarını belirtir[1042]. Bu yüksek fiyat kesinlik ile satışlarını etkilemiştir. De Saussure'ün 1732 tarihli mektubunda işaret edildiği gibi ilk Osmanlı baskıları başlangıçta fazla satamadıklarından dolayı İbrahim Müteferrika onlara oldukça yüksek fiyat biçmek zorunda kalır[1043]. Öte yandan, bu zor satışından dolayı olacak ki, dördüncü bölümde referans ettiğimiz Carleson, Holderman ve Müteferrika'nın yazılarından ve muhtelif tereke kayıtlarından anlaşıldığı gibi bazı baskıların fiyatları sonradan düşürülmüştür. *Vankulu Lügati* ile *Raşid Tarihi* baskıların fiyatlarında ilginç gelişmeler söz konusudur. Bunların birim fiyatı bir ara düşer, ancak 1747–1748 tarihlere doğru yine ilk seviyeye yükselir. Bu fiyat gelişmeleri muhtemelen, İbrahim Müteferrika'nın müşteri kazanmak amacı ile fiyat indirimi ticaret taktiğinin bir sonucudur. Aslında bu indirimler, fermanlar ile belirlenen baskıların resmi fiyatlarının takip edilmemesi anlamına gelir. Bu herhalde yasa dışı bir muamele sayılmaz idi, çünkü Charles White'ın da 1844 tarihli müşahedelerine göre gerek sahafların sattıkları el yazmaların, gerek matbu kitapların fiyatları tam olarak belli olmayıp, matbaacılar

başlangıçta bastıkları kitapları belli başlı bir fiyata satıp, sonradan İngiliz kitap müzayedelerinde olduğu gibi bu kitapların fiyatları arz-talep yani piyasa şartları bağlamında belirlenir idi[1044].

Doğal olarak matbu kitapların satış fiyatı, basılması için kullanılan malzemenin ve verilen emeğin değeri ile belli başlı kazancın bir karışımıdır. Fiyatını kaldıran bir etken muhtemelen yurtdışından –genelde Fransa'dan- ithal edilen baskı için uygun kağıttır. İthal kağıdın yüksek değeri İbrahim Müteferrika'yı 1741'de Yalova kağıt fabrikasını açtırma girişimine neden olduğu sanılır. Üç kişi Polonyalı kağıt ustası tarafından çalıştırılan bu fabrika sadece 10-15 yıl faaliyette kalır. Fabrikanın emini de divan katibi olan İbrahim Efendi[1045], herhalde ikinci bölümde bahsettiğimiz gibi İbrahim Müteferrika kendisi idi[1046]. Müteferrika'nın 13 Recep 1157/22 Ağustos 1744 tarihli bir takrizinde söz konusu üç kişi Polonyalı 3 000 kuruşluk ücret karşılığında bir yıl içinde devletin malı olan Yalova kağıt fabrikasında bin kadar top kağıt imal edip, yerlilerden üç-dört kişiyi bu zanaata öğrettikten sonra kağıt imalini şakirtlerine devredilmeleri söz konusudur[1047].

Nitekim İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinde her biri 20 desteden oluşan ve iki kuruş değerinde olan 234 kağıt topu ta kayıtlıdır. Bu kağıdın Yalova fabrikasında imal edildiği de tahmin edilebilir. Ancak burada daha önemlisi kitap basımı için kağıt masrafları hakkında bilgi edinmektir.

Müteferrika'nın bastığı kitapların baskı formaları göz önünde bulundurursak, her bir kitapta kullanılan tabakaların sayısı tahmin edilebilir. Aşağıdaki tabloda tahminlerimizi aktarıyoruz.

Müteferrika Baskılarının Baskı Formaları

№	Baskı	Sayfa ve Varak Sayısı	Baskı Forması	Bir		Tüm
1	*Vankulu Lügati*	1458 s.	Folyo	365	500	182 500
2	*Tuhfetü'l-Kibar*	80 var.	Çeyrek	20	1000	20 000
3	*Tarih-i Seyyah*	104 var.	Çeyrek	26	1200	31 200
4	*Yeni Dünya*	94 var.	Çeyrek	24	500	12 000
5	*Timur Tarihi*	134 var.	Çeyrek	34	500	17 000
6	*Mısır Tarihi*	120 var.	Çeyrek	30	500	15 000
7	*Gülşen-i Hulefa*	136 var.	Folyo	68	500	34 000
8	*Grammaire turque*	220 s.	Çeyrek	28	1000	28 000
9	*Usulü'l-Hikem*	48 var.	Çeyrek	12	500	6000

10	*Füyuzat-ı Mıknatısiyye*	23 var.	Çeyrek	6	500	3000
11	*Cihannüma*	728 var.	Folyo	182	500	91 000
12	*Tarihler Takvimi*	260 s.	Çeyrek	33	500	16 500
13	*Naima Tarihi*	1472 s.	Folyo	368	500	184 000
14	*Raşid Tarihi Küçükelebizâde Tarihi*	610 var. 164 var.	Folyo	305 82	500	193 500
15	*Bosna Tarihi*	62 var.	Çeyrek	16	500	8000
16	*Ferheng-i Şu'uri*	910 var.	Folyo	455	500	227 500
Toplam				2054	9700	1 069 200

Değişik kalem odalarına kağıt, edevat ve mürekkebin dağıtılması ile ilgili 3 Şaban 1115/12 Aralık 1703 tarihli bir defterhane belgesinde *abadi* tipinden olan bir kağıt destesi 24 tabakadan ibaret olduğu anlaşılır[1048]. Yani Müteferrika'nın tereke defterinde kaydedildiği gibi 20 desteden oluşan bir kağıt topundaki tabakaların sayısı 480'dir. Bir kağıt topu bu kadar tabakadan oluştuğu, *battal* kağıt topu 480 tabakadan ibaret olduğunu gösteren 1843 tarihli bir arşiv belgesinden de anlaşılır[1049]. Dolayısı ile söz konusu tereke defterinde kayıtlı olan 234 sayıda kağıt topunda toplam 112 320 tabaka var idi. Şöyle ki, bu kağıt *Cihânnümâ* baskısı gibi bir baskı için tamamen yeterli görülür.

Tereke defterinde kaydedilen bir kağıt topunun 240 akçelik yada 2 kuruşluk fiyatından hareket ederek Müteferrika'nın baskı için kullandığı kağıdın fiyatı da bu civarda olduğunu kabul edebiliriz. Bir destenin fiyatı ise 12 akçeye denk düşer. Zaten bahsettiğimiz ve aşağıdaki tabloya aktardığımız 12 Aralık 1703 tarihli belgede belirlenen kağıt fiyatlarına nazaran bu fiyat mantıklı görünür:

Kağıt Türü	**Akçe olarak bir deste fiyatı**
İstanbul	45
Telhis	60
Abadi	80
Habeşi	17
Battal-i İstanbul	150
Eseri	40
Orta boyut	30

İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinde kaydedilen bir kağıt destesinin fiyatı 12 akçeyken, 1703 tarihli belgedeki *Habeşi* türünden olan en ucuz kağıt destesi 17 akçe değerinde idi. Yani, tereke defterinde kayıtlı olan kağıt oldukça ucuzdur ve bunun muhtemel nedeni bir yandan yerli Yalova kağıt fabrikası malı olması, öte yandan yazı için kullanılan kağıttan farklı olarak baskı için kullanılan kağıdın baskı yapılırken yırtılmaması için daha sert, kaba ve mührelenmemiş olmasıdır. Bu bakımdan 12 akçe gibi bir fiyat şaşırtıcı değildir. Kaba kağıdın değeri zaten daha düşük olduğu Müsli bin Keyvan adında Saraybosnalı bir tüccarın Sofya mahkemesinde hazırlanan 28 Şevval 1083/16 Şubat 1673 tarihli tereke defterinden de anlaşılır. Söz konusu tüccarın malları arasında her biri on akçe değerinde 112 deste kaba kağıt kayıtlıdır[1050]. Aslında enflasyon bu senelerde ne kadar da düşük olsa, herhalde İbrahim Müteferrika'nın vefat ettiği sıralarda kaba kağıdın fiyatı 1673 yılına nazaran biraz daha yüksek olması akla yakın bir şeydir.

Her ne ise, şartlı olarak Müteferrika'nın baskı için kullandığı bir kağıt destesinin fiyatı 12 akçe olduğu kabul edilir ise, o zaman *Cihânnümâ* gibi bir kitaptan bir nüshanın basılması için gereken 182 tabaka, yani yaklaşık 8 destenin fiyatı sadece 96 akçedir. Yani bir *Cihânnümâ* baskı nüshası için bir kuruştan az değerinde kağıt masraf edildiği ortaya çıkar. Oysa bu baskının bir nüshanın satış fiyatı başlangıçta 30 yada 44 kuruş, Müteferrika'nın tereke defterinde ise 16 kuruş olduğunu hatırlatmak gerekir. Ucuz kağıt yerine 1703 tarihli belgeye göre 150 akçe değerinde en pahalı olan *Battal-i İstanbul* türü kağıt bile kullanılmış olsa idi, bir *Cihânnümâ* nüshası için 1 200 akçelik, yani 10 kuruşluk kağıt sarf edilir idi. Tüm onaltı baskı için kullanılan 1 069 200 tabaka yada 2227.5 kağıt topunun toplam değeri 4 455 kuruş olduğu tahmin edilebilir.

Tabii, bir kitabın masraflarında kağıt dışında mürekkep, cilt, emek gibi masraflar da söz konusudur. Masraflara tereke defterinde satış fiyatı 700 kuruş belirlenen basma aletlerini ve matbaada çalışanların ücret masraflarını da eklemek gerekir. Tereke defterinde kaydedilen Müteferrika'nın borçları arasında ona tabi olan kişilerden Mehmed ibn-i Ali'ye 720 akçe, Ahmed ibn-i Osman ile Ahmed ibn-i Mehmed'in her birine 240 akçe aylık ücretleri, Hafız Abdulkerim'e 600 akçe ücret ve Mehmed Çelebi'ye iki borç kayıtlıdır[1051]. Hafız Abdulkerim'e verilen ücret, aylık ücreti ve Mehmed Çelebi'nin aylık ücreti en fazla 720 akçe olduğu düşünülür ise, Müteferrika vefatından önce matbaa işçilerine ayda

toplam 2 520 akçe, yani 21 kuruş, ve yılda 252 kuruş ödediği hesaplanabilir. 1727-1746 tarihleri arasında işçilerine aralıksız olarak ücret ödediği tahmin edilir ise, toplam masraf 5 040 kuruşa ulaşır.

Bu şekilde basma aletleri, kağıt ve ücretlerin toplam masrafı 10 195 kuruştur. İbrahim Müteferrika'nın, eserlerini basılan Holderman (ö. 1730), Judasz Tadeusz Krusiński (ö. 1756), Küçükçelebizâde İsmail Asım Efendi (ö. 1760) ve muhtemelen Ömer Bosnavi gibi hayatta olan müelliflere telif ücreti ödeyip ödemediği de belli değildir. Nitekim Holderman, kitabı baskıdan çıkmadan önce vefat eder. Krusiński ise basılan eserinde müellif olarak gösterilmemiştir. Yani Müteferrika sadece iki müellife telif ücreti ödemiş olabilir. Tereke defterinde ise bu kişilere herhangi bir borcu kaydedilmemiştir.

Öte yandan Müteferrika'nın bastığı kitapların satışından elde ettiği gelirler de tahmin edilebilir. Aşağıdaki tabloda gösterilen satılan nüshaların tahmini sayısı, baskıların ilk ve 1747 tarihli tereke defterinde kaydedilen fiyatları ile çarpıldığında en düşük olan tahmini toplam gelir 27 635 kuruş olabileceği ortaya çıkar. Her halde Müteferrika matbu kitaplarının satışından gerçekten en az buna yakın bir gelir sağlamıştır.

Müteferrika Baskılarının Tirajları ve Satılan Adeti

Baskı	Kuruş olarak ilkel fiyatta	Kuruş olarak 1747 tarihli tereke defterindeki fiyatta asgari tirajın	Kuruş olarak 1747 tarihli tereke defterindeki fiyatta satılan adetin tahmini geliri

	asgari tirajın tahmini geliri		**tahmini geliri**			
Vankulu Lügati	500x35		500x35 (500x20)	17500	499x35	17465

				(10000)	(498x20)	(9960)
Tuhfetü'l-Kibar	1000x3	3000	1000x0,5	500	2586x0,5	1293
Tarih-i Seyyah	1200x3	3600	1200x0,5	600		
Yeni Dünya	500x3	1500	500x0,5	250		
Timur Tarihi	500x3	1500	500x0,5	250		
Mısır Tarihi	500x3	1500	500x0,5	250		
Gülşen-i Hulefa	500x3	1500	500x2	1000	265x2	530
Grammaire turque	1000x3	3000	1000x0,25	250	916x0,25	229
Usulü'l-Hikem	500x[1]	500	500x0,25	125		315
Füyuzat-ı Mıknatısiyye	500x1	500	500x0,25	125		
Bosna Tarihi	[500]x[1]	500	[500]x0,25	125		
Tarihler Takvimi	500x[3]	1500	500x2	1000	274x2	548
Cihannüma	500x30		500x16	8000	251x16	4016
Naima Tarihi	500x[15]	7500	500x15	7500	388x15	5820
Raşid Tarihi	[500]x30		[500]x16	8000	194x16	3104
Ferheng-i Şu'uri	[500]x[20]		[500]x20	10000	91x20	1820
Toplam	9700		9700	55475		35140

				(47975)		(27635)

Bu en düşük olan tahmini rakamdan daha yukarıda hesapladığımız 10 195 kuruş değerinde masrafları çıkardığımız zaman 17 440 kuruş kadar bir tahmini kazanç ortaya çıkar. Eğer bu tahmini hesaplamalar doğru ise, bastığı kitaplardan yaklaşık yüzde yetmişi satabilen Müteferrika, kazandığı para ile masraflarından iki misli daha çok kazanç sağlamıştır. Aslında böyle bir sonucuna varmamız çok şaşırtıcıdır ki, hata bizde mi, yoksa başka bir yerde mi gibi bir sorun işareti gerektirir.

Müteferrika baskılarının 1729–1746 tarihleri arasında 18 yıllık satışından ortalama yıllık kazanç yaklaşık 969 kuruştur. Bu kazanç tabii ki ilk yıllarda çok düşük yada satış zararına olduğu kolay tahmin edilebilir. Üstelik bu kazanç herhalde 1732 yılının sonuna – 1733 yılının başlarına kadar ortak olan Müteferrika ve Said Efendi arasında paylaşılır idi. Nitekim bu yıllık kazancın yarısı olan 484.5 kuruş bile bazı malikane olan mukataaların yıllık kazançlarına çok yakındır. Örneğin Niğbolu, Rusçuk, Hezargrad, Tırnova, Yergöğü, Osman Pazarı ve Şumnu kasabalarında imal edilen yün ve pamuk dokumacılığından alınan damga resminden 1736 yılında kazanç 457.5 kuruş, 1738 yılında 600 kuruş, 1745'te 574 kuruş ve 1746'da 640 kuruştur. Ankara pamuk dokumacılığından alınan tapu resminden 1734 senesinde kazanç 200.8 kuruş, 1755'te ise 319.2 kuruştur[1052]. 1730'lu ve 1740'lı yıllarda gümrük ve pamuk ihracından alınan vergi mukataalarından ortalama yıllık kazançlar 900 ila 20 000 kuruş arasındadır[1053].

Konunun diğer önemli bir tarafı Müteferrika matbaanın faaliyete girdiği dönemde masrafları nasıl karşıladığı sorusudur. Rafikov, Müteferrika saray görevi karşılığında sadece aile masraflarını ve işçilerinin ücretlerini karşılamak için yeterli olan ücret aldığı ve kitaplarının satışından az kazandığından dolayı *Cihânnümâ*'nın devamı yada büyük Arapça-Türkçe-Latince sözlüğün basılması için başka birinin parasal yardımına muhtaç olduğunu tahmin eder[1054]. Yine Rafikov, Mouradgea d'Ohsson'un Müteferrika'nın tımarı olduğu ve 99 akçe kadar yevmiye aldığı doğrultusundaki haberini referans eder[1055]. Ahmet Cevdet Paşa (1822–1895) da *Tarih*'inde herhalde d'Ohsson'un yazdıklarından hareket ederek, Macarlı olan İbrahim Efendi'nin müteferrika görevi karşılığında 99 akçelik tımara sahip olduğunu yazar[1056]. İkinci bölüm dipnot 45'te referans ettiğimiz 1708 tarihli bir belgeye göre İbrahim Müteferrika gerçekten

tımarlı müteferrikalarından da olabilmiş ihtimalini bir tarafa bırakır isek, Erhan Afyoncu'nun bulduğu belgelerin ışığında İbrahim Nisan 1716'ya kadar sipahi bölüğünde, bu tarihten itibaren ise 29 akçe yevmiye ile ulufeli müteferrikalardandır. 1721–1723, 1724, 1725, 1729 ve 1737 yıllarında 29'dan sırası ile 40, 50, 54, 100 ve son olarak 120 akçeye yükselen ücreti vefatına kadar hep aynı ücreti alır[1057]. Dolayısı ile İbrahim Müteferrika'nın 1729–1747 tarihleri arasında aylık ücreti 3000-3600 akçe yani 25-30 kuruş idi. Belli oluyor ki –Rafikov'un tahmin ettiği gibi– Müteferrika'nın aylık ücretinin büyük bir kısmı yukarıda hesapladığımız 21 kuruşluk işçi ücretlerinin ödenmesi için harcandığı ortaya çıkar.

Halbuki, bu yıllarda ilk Osmanlı matbaacısı sadece müteferrikalık ücreti değil, aynı zamanda 1720-1735 yılları arasında II. Rákóczi Ferenc'in ve 1735-1738 yılları arasında Macar mültecilerin mihmandarı olarak günde ilk başta 60, sonra ise 50 akçe, yani ayda 1 500 akçe (yada 12-13 kuruş) de alır. Bu şekilde yıllık müteferrikalık ücreti 300-360 kuruş iken, yıllık mihmandarlık ücreti ise 150 kuruş civarında idi. Baskıların satışından da elde ettiği en az 484.5 tahmini yıllık kazancını ekler isek, Müteferrika'nın 1729–1746 tarihleri arasındaki ortalama yıllık gelirleri en az 934.5 kuruş idi. Bu gelir, 252 kuruşa ulaşan matbaa işçilerin yıllık ücretleri ve *Cihânnümâ* baskısı gibi hacimli bir kitabın basılması için biraz fazla bile gelen tereke defterinde kaydedildiği gibi 468 kuruş değerinde 234 kağıt topunun sağlanması için tamamen yeterli görünür.

Halbuki matbaayı açtığında toplam 450 kuruş müteferrikalık ile mihmandarlık ücretleri dışında henüz başka bir geliri olmayan Müteferrika, *Cihânnümâ'*dan daha hacimli olan *Vankulu Lügati*'nin basılması için sadece işçi ücretleri ile kağıt masrafları için gerekli olan 720 kuruşa muhtaç olarak -üstelik basma tezgahlarının fiyatı da bu masraflara dahil değildir- kesin başkasının parasal yardımına başvurmak zorunda kalır. Bundan dolayı da sadrazama hitaben yazdığı dilekçesinde matbaayı çalıştırmak için finanssal yardıma muhtaç olduğunu dile getirir. Böyle bir maddi yardım sadece ortağı Said Efendi'den değil, muhtemelen sadrazamın kendisinden de görür, ancak bunu açıklayacak belgeler henüz ışığa kavuşmamıştır. Ancak matbaa yavaş yavaş belli bir tempoya girdiğinde Müteferrika giderek daha nadir maddi yardıma ihtiyaç duymuş olmalıdır, çünkü *Grammaire turque* el kitabını basacağı zaman kendisi herhangi paraya muhtaç olmadığını izah eder. Matbaanın ilerleyen yıllarında ise durum daha iyileşir gibi görünür.

İbrahim Müteferrika’nın 1747 tarihli tereke defteri matbaasının bilançosu hakkında en sağlam bilgi kaynağıdır. Terekeye göre Müteferrika’nın sahip olduğu menkul ve gayrimenkul kıymetleri şöyledir:

İbrahim Müteferrika’nın Menkul ve Gayrimenkul Kıymetleri (1747)

Mal ve Eşya	Akçe Olarak Kıymeti	Kuruş Olarak Kıymeti
Arap harfli kitap	49 938 (50 038)	416 kuruş 18 akçe
Eşya	351 168 (351 980)	2 926 kuruş 48 akçe

Basma aletleri	84 000 (satılmıştır)	700 kuruş

234 kağıt topu	56 160	468 kuruş
Latince kitap	21 010	175 kuruş 10 akçe
Matbu kitap		20 422 kuruş
Ev (*menzil*)		2 500 kuruş
Toplam		26 439.5 kuruş 16 akçe

Tabloda görüldüğü gibi İbrahim Müteferrika'nın sahip olduğu kıymetlerin büyük bir kısmı matbaa çalışmalarında yatırılmıştır. Toplam 26 439.5 kuruş 16 akçe değerinde olan mal ve eşyalardan matbu kitaplar, basma aletleri ve kağıdın değeri 21 590 kuruş, yani tüm malından yaklaşık yüzde 82'sini bir kısmı teşkil eder.

İbrahim Müteferrika'nın, vefatında bıraktığı borçlar ve vefatı ile ilgili harcamalar aşağıdaki tabloda aktarılmıştır:

İbrahim Müteferrika'nın Borçları ve Vefatındaki Masraflar

Masraf	**Akçe Olarak Kıymeti**	**Kuruş Olarak Kıymeti**
Cenaze masrafları	16 200	
Ödenen Borçlar	43 110	
Eşine geri verilen evlilik hediyesinin ikinci kısmı (*mehr-i müeccel*)	12 000	
Mahkeme ücretleri	92 200	
Toplam	163 510	1362.5 kuruş 10 akçe

İki tablo kıyaslandığında İbrahim Müteferrika'nın borçları ve vefatı ile ilgili harcamalar sahip olduğu mal ve eşyalarının kıymetinden çok daha az olduğu ortaya çıkar. Nitekim mahkeme ücretleri, muhtelif kişilere ödenen borçlar ve boşanma yada ölüm olayında eşine geri verilen ve Osmanlı hukukunda *mehr-i müeccel* diye tabir olunan evlilik borcunun ikinci kısmından nerede ise iki misli daha yüksektir. Aslında 92 200 akçe (yani yaklaşık 768 kuruş) değerinde olan mahkeme ücretleri, Müteferrika'nın toplam menkul ve gayrimenkul kıymetlerinden yüzde 2.9 bir kısmı teşkil ederek, örneğin 18. yüzyılın ilk yarısı Kastamonu ve Çankırı sicillerinde görünen daha varlıklı kişilerin terekelerine konulan mahkeme ücretlerinin oranlarına yakındır[1058]. Dolayısı ile söz konusu ücretlerin değeri tamamen dönemin uygulamalarına göre belirlenmiştir. Bu bağlamda Müteferrika'nın borçları da –özellik ile işçilerine borçlu olduğu aylık ücretleri– fazla görünmez. Borçlar ödendikten ve diğer söz konusu harcamalar yapıldıktan

sonra geride kalan 25 077 kuruş 10 akçe mal ve eşya kıymeti varisleri olan eşi Hadice ve kızı Ayşe aralarında paylaşılır.

Genel olarak İbrahim Müteferrika'nın tereke defterini değerlendirdiğimizde karşımıza ne iflas eden, ne de zamanın akışı ile zengin olan bir kişinin silueti çıkar. Herhalde Müteferrika'yı orta halli bir insan olarak nitelendirebiliriz. Sonuçta kendisi ölümüne kadar matbaasının faaliyetini zar zor devam ettirir, varlıklı olan müşterilere güvenip nispeten pahalı olan matbu kitaplarını ağır da olsa birçoğunu satabilmiştir. Zaten matbaanın faaliyette bulunduğu dönemde Osmanlı finanssal sistemi ve ekonomisinin durumu iyileşip[1059], matbaa gibi yeni girişimlere müsait ekonomik şartları sunar. Nitekim ilk Osmanlı matbaacısının kaderi, bankacı Johann Fust'a olan borçlarını ödeyemeyip ilk matbaası haciz olunan ilk Avrupa matbaacısı Johann Gutenberg (1400-1468)'in feleğinden çok daha iyi gibi görünür. Sigfird Steinberg'in vurguladığı gibi, Gutenberg dahil ilk Avrupa matbaacılarının çoğu işadamından daha çok matbaacı rolünde başarılı olmuşlardır. Matbaacılığa ilk başta yatırılan büyük sermayenin sonra kısa süre içinde değil, ancak senelerce gelir ve kazanç sağladığını bilmeyen bu erken matbaacılar ticari anlamda fazla başarılı olamamıştır[1060]. Nitekim De Saussure de 1732 tarihli mektubunda matbaanın bu özelliğini kastetmiş olmalıdır. De Saussure'e göre Müteferrika'nın vefatından sonra matbaa ile kimse uğraşamayacağı doğrultusunda endişeler, matbaanın az gayret ile çok gelir sağlayan bir girişim olmadığını bilen Türklerin genelde hesabını çok iyi yaptıklarından kaynaklanır idi[1061].

Osman Ersoy, Müteferrika baskılarının toplam baskı adeti denize atılan bir avuç kum yada susuzluktan ölen hastaya verilen bir çay kaşığı su kadar duyulan ihtiyaca göre çok az olduğunu vurgular[1062]. Ancak Müteferrika baskılarının tirajları ilk Avrupa baskılarının baskı adetleri ile mukayese edilir ise, ilk Osmanlı matbu kitapların normal sayıda basıldığı ortaya çıkar. 15. Yüzyıl Avrupa matbaaları bir kitaptan 150 ila 1 500 arasında nüsha basarken, 18. yüzyılda genelde 2000-3000 adet basılır. Üstelik erken Avrupa matbaaların birçoğu bir-iki kitap bastıktan sonra iflas ederler[1063]. Bu bakımdan Müteferrika matbaasına fazla eleştirici bakmak mantıksız gibi görünür. Zaten tereke defterinden belli olduğu gibi daha çok adet basmış olsa idi, kesinlik ile tümünü satamaz idi. Üstelik muhtemel okur sayısı da burada önemli bir faktördür. İncelediğimiz 1724/26–1747/48 tarihleri dönemine ait askeri statüsüne sahip olan İstanbul sakinlerinin tereke

defterleri arasında üçten fazla kitaba sahip olanların sayısı 335'tir. Bu rakam, tam kitap sahipleri ve okurların gerçek sayısını göstermezken, Osmanlı okur kitlesinin sosyal alanının oldukça sınırlı olduğuna dair bir işarettir. De Saussure, 1732 tarihli mektubunda okumayı bilen Türklerin sayısı az olduğundan Müteferrika baskılarının az sattıklarını belirttir[1064]. Holderman da, 5 Ağustos 1730 tarihli mektubunda aynı şeyi yazar[1065]. Hatta 1840'lı ve 1850'li yıllarda İstanbul sahaflarının siparişi üzerine neşredilen divan ve medrese ders kitapları genelde 1 200 adette ve sadece çok aranan sarf ve nahiv el kitaplarından 2 400 nüsha basılır[1066]. Ancak 19. yüzyılda bile 2000'den fazla adette basılan kitaplar istisnadır[1067]. Bu bağlamda basılan adeti bakımından Müteferrika baskıları denize atılan bir avuç kum olarak nitelendirirsek, bu avuç kumun bile o dönemde gerekenden fazla olduğu kesindir.

Özetlemek gerekir ise, basılan kitapların konusu, konu ve içerik itibarı ile bu kitaplara duyulan ihtiyaç, gerçek okur ve pahalı matbu kitabı satın almak imkanlarına sahip olan muhtemel müşteri sayısı ve nihayet el yazma geleneğine alışmış olan kitapseverler tarafından herhalde zihni bir problem yaratan matbu kitapların algılanması gibi faktörler ilk Osmanlı baskılarının satışını etkilemiştir. Bu süreçteki her bir faktörün payı ne kadar olduğu tam olarak tespit edilemeyeceği göz önünde bulundurarak, ilk Osmanlı matbaasının ticari başarısı yada başarısızlığı söz konusu faktörlerinin bir karışımın sonucu olduğu kanaatindeyiz.

Sonuç olarak Müteferrika matbaası başarılı mı, yoksa başarısız mı idi sorusuna tercih edilen bakış açısına göre değişik ve hatta birbirine zıt cevaplar verilebilir. Halbuki, ilk Osmanlı matbaasını uzun vadeli bir perspektif açısından değerlendirirsek, İbrahim Müteferrika'nın araştırmamızın bir sonraki son bölümünde ayrıntılar ile ele aldığımız üzere Osmanlı baskı kültürünün teşekkülünde ilk adımlar atan bir yenilikçi olduğu görülür.

VII

OSMANLI BASKI KÜLTÜRÜ

Bazı kültüründen baskı kültürüne geçiş şüphesiz ağır ilerleyen ve zor bir süreçtir. Çünkü gelenek ile alışmış bir zihniyetin yenilikleri ihtiyatlı olarak kabul etmesi doğaldır. Bazen yenilikler, yüzyıllar boyunca toplumun paylaştığı değerleri zedelerler ki, bir nevi geleneğin esiri olanlarda ilk önce kültürel şok ve olumsuz tepki yaratır. Başka bir ifade ile –Brian Richardson'ın belirttiği gibi– eski alışkanlıklar zor ortadan kalkar[1068].

Osmanlı toplumunun matbu kitaplara karşı tutumu ve kabulü de aynı şekilde oldu. Bu süreçte –Elizabeth Eisenstein'ın kullandığı tabirini kullanarak– *iletişim* (*komünikasyon*) *devrimi* söz konusudur[1069]. Eisenstein, başka bir yazısında *devrim* (*revolution*) altında süratli ve tek olay ile gerçekleşen bir değişim değil, ancak sonuçlarının giderek belli olduğu, uzun vadeli ve geçmişe veda eden bir süreci kastettiğini belirtir. Tercih ettiği *devrim* tabiri de anlam bakımından Raymond Williams'ın kullandığı *uzun devrim* (*long revolution*) ifadesine[1070] daha yakındır[1071]. Şimdiye kadar Osmanlı matbaacılığı hakkında yapılan akademik çalışmalarda Müteferrika matbaası, *yazı kültürü*'den *baskı kültürü*'ne geçişi sağlayan *komünikasyon devrimi* bağlamında gereken derecede değerlendirilmemiştir. Orhan Koloğlu, matbaanın *yazıcı kültürü*'nden *basmacı kültürü* yada *basılı kitap kültürü*'ne geçişine neden olduğu ve bu sayede bilginin artık kulak yolu ile değil, göz aracılığı ile edindiğini dile getirir[1072], ancak ilk Osmanlı matbaasının bu bağlamda değerlendirilmesini yapmaz. Ekmeleddin İhsanoğlu ile Hatice Aynur'un yakında çıkan dikkate değer bir makalelerinde ise bu konuya ayrıntılarla girilmiş ve bu yöndeki araştırmalara ciddi bir adım atılmıştır[1073].

1. El Yazma Geleneği ve Baskı Kültürü

Batı Avrupa'da bilginin aktarılması için yeni bir vasıta olan matbu kitaplara karşı tavrın ağır ve zor transformasyonunun en tipik belirtilerinin biri 15. yüzyılın sonlarında ilk basılan kitapların istinsah kopyalarıdır[1074]. Buna benzer bir yaklaşım ilk Osmanlı matbu kitaplarında da müşahede etmemiz mümkündür. Örneğin Sofya Ulusal Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü'nde, *Usûlü'l-Hikem* baskısının istinsah kopyası saklanmaktadır. Mihaila Stajnova'nın belirttiği gibi, söz konusu el yazma basılı nüshanın istinsahı olduğu el yazmanın birinci sayfasının üzerine konulan *Usûlü'l-*

Hikem fi Nizâmi'l-'Alem li-İbrâhîm Efendi Bâsmacı[1075] kaydından anlaşılır[1076]. Bunun dışında anonim olan müstensih, baskının hatimesini[1077] aynen kopya ederek, Evasıt-ı Şaban 1144/Şubat'ın ortası 1732 orijinal baskı tarihinin yerine Evasıt-ı Şaban 1145/Şubat'ın sonu-Mart'ın başı 1733 tarihini yazmıştır[1078]. Stajnova, bu yeni tarih, istinsah tarihini gösterdiğini tahmin eder[1079]. El yazmada rastlanan filigranlara nazaran bu istinsah muhtemelen 18. yüzyılın ilk yarısında yapılmıştır[1080]. Müstensih sadece matbu versiyonu istinsah etmemiş, kitabın sonuna Osmanlı ordusu ve savaş taktiği hakkında daha altı varaklık yada oniki sayfalık bir yazı da eklemiştir[1081]. Ancak bu ek, müstensihin orijinal düşünceleri mi, yoksa başka bir yerden istinsahı mıdır sorusu araştırılmaya değer ayrı bir konudur.

Müteferrika baskıları olan *Usûlü'l-Hikem* ile *Füyûzât-ı Mıknâtısiyye* kitaplarının 1786'da yapılan başka bir el yazma kopyası Princeton Üniversitesi Firestone Merkez Kütüphanesi'nde saklanır[1082].

Dördüncü bölümde bahsettiğimiz gibi, *Bosna Tarihi* baskısının da bir çok istinsah kopyaları mevcuttur[1083]. Başka dikkate şayan bir örnek Hamit Sadi Selen'in hakkında bilgi aktardığı *Cihânnümâ* baskısının 18. yüzyılda yapılan el yazma kopyasıdır. 1156 sayfadan oluşan bu el yazma kopyasının ilk 756 sayfası *Cihânnümâ*'nın orijinal metnin istinsahıyken (50 sayfada haritalar de yerleştirilmiştir), öteki değişik olan kağıt üzerine ve farklı yazı tarzı ile yazılan 400 sayfası, 1732 tarihli baskı versiyonuna eklenen metinlerin istinsahıdır. Müstensihlerin adları ve istinsah tarihleri bulunmamak ile beraber, mevcut sahip kayıtlarına göre söz konusu kitap ilk önce meşhur Köprülü ailesinden coğrafya ve özellik ile Kâtip Çelebi'nin eserlerinin meraklısı olan Numanpaşazâde Abdurrahman'ın, 1188/1774'te ise daha sonra Reisülküttap olan Atıfzâde Mehmed Vahid Efendi'nin malı idi[1084]. Süleymaniye Kütüphanesinde ise matbu nüshasından el ile istinsah edilen başka bir *Cihânnümâ* nüshası bulunmaktadır[1085].

Müteferrika baskılarının bazı muhafaza edilen nüshalarının ilk yada son sayfalarının muhtelif nedenler ile yırtıldığından dolayı yerlerine başka tam olan baskı nüshalarından istinsah edilen sayfalar yerleştirilmesi müstesna bir olay değildir. Örneğin Kanada McGill Üniversitesi İslâm Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi'nde saklanan *Tarihler Takvimi* baskı nüshasının son üç sayfası istinsah edilen kopyalardır[1086]. İstanbul IRCICA Kütüphanesi'nde saklanan iki adet *Târîh-i Seyyâh* baskı nüshalarında da

başında yada sonunda bazı eksik sayfaların yerine el yazma kopyaları yerleştirilmiştir[1087]. Bu tutum, adeta günlerimizde kütüphanelerdeki bazı kitapların eksik olan sayfalarının yerine fotokopi edilen sayfalarının yerleştirilmesine benzer.

Geleneksel el yazma kültürü ile yeni gelişen baskı kültürünün karışımın başka bir göstergesi, basılı nüshalarının el yazmalarda olduğu gibi tezhip edilmesidir[1088]. Sofya Ulusal Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü'nde saklanan Müteferrika baskıları bunun iyi bir örneği teşkil ederler. Önceki bölümde bahsettiğimiz El-Hac Mehmed bin Ago Mustafa es-Samakovi'nin 1143/1730-31'de Müteferrika matbaasından aldığı *Vankulu Lügati* nüshasının önsöz, ferman (Ekler kısmında Figür 1'e bk.) ve metnin başı içeren her üç sayfasında sonradan altın varaklı cetvel ve serlevhalar[1089] çizilmiştir[1090]. Vidinli İsmail adında birinin ve sonra Pasbanzâde Ömer Ağa vakıf kütüphanesi malı olan diğer bir *Vankulu Lügati* baskı nüshasının metnin başladığı sayfanın üzerine cetvel, tamamlanmayan bir serlevha ve derkenarında bir süs mevcuttur[1091]. İstanbul IRCICA Kütüphanesi'nde saklanan Müteferrika baskılarında da sonradan el ile yapılan süslemeler rastlanılabilir. Örneğin *Mısır Tarihi* baskı nüshasının Eski ve Yeni Mısır ile ilgili iki kısmın başına serlevhalar çizilidir[1092]. *Tuhfetü'l-Kibâr* baskı nüshasında da sonradan çizilmiş serlevha bulunur[1093]. Söz konusu nüshaların sayfalarında el ile çizilmiş cetveller de mevcuttur.

Söz konusu nüshalarda rastlanan el ile çizilmiş serlevhalar, matbaacı İbrahim Müteferrika mı, yoksa kitap sahiplerinin tarafından mı tezhipçiye yaptırıldı sorusuna net bir cevap verilemediği gibi, tereke defterinde kaydedilen satılamayan baskı nüshalarının bazıları cetvelsiz (*cedvâlsiz*) oldukları notu, bu cetvellerin matbaada yapıldığını ima eder mahiyetindedir. Ancak muhafaza edilen Müteferrika baskılarının tümünde serlevhalar rastlanmadığı için bazı nüshalarda mevcut olan serlevhalar yani renkli süslemelerin bu nüshaları satın alan kişilerin tarafından yaptırıldığı daha mantıklı görünür. Çünkü serlevhalı el yazma kitaplara alışmış bir göz ve zihniyet ile yeni matbu kitaplara bakan sahipleri, süslü olmayan bir kitabı devrin görüşleri ve estetik değerleri açısından tam kitap olarak algılayamaz durumdalar.

Avrupa el yazma geleneğine göre bir kitap sadece bir metin değil, aynı zamanda bir objedir. Eser, metin ve bu metni içeren kitaptan oluşur. Kitap, yazılı sözü ev gibi barındırır ki, metnin üzerinde tezhip olunan serlevhalar

kitabın içeriğine açılan bir kapıdır. Yani kitap süslemesi sadece estetik bir anlam değil, aynı zaman derin felsefi bir mana da taşır[1094]. Aynı şey Yakın Doğu el yazma geleneği için de geçerlidir[1095]. El yazma kitaplarda sayfadaki metin kısmı tek yada çift, siyah yada kırımızı renkli, bazen altın varaklı cetvel yani çerçeve içine konulur, metnin başladığı sayfanın üst kısmında ise serlevha yada unvan diye adlandırılan süs panosu çizilir. Serlevha çoğu zaman İslâm dünyasına ait büyük umumi binalarda görülen taçkapılara benzeyerek[1096], aslında kitaba bir giriş kapısını andırırlar. Dolayısı ile ilk Osmanlı baskılarını satın alan kişiler, sahip oldukları baskı nüshalarına tezhip yaptırırlar idi.

Nitekim Ibrahim Müteferrika, 1732 tarihli *Usûlü'l-Hikem* baskısından itibaren basılı siyah-beyaz serlevha kullanmaya başlar (Ekler kısmındaki Figür 2'ye bk.)[1097]. Herhalde Müteferrika, önceki serlevhasız baskılarının müşterileri tarafından tezhip ettirilmesi görünce, okur çevrelerinin kitap estetiği ve felsefesi anlayışı bağlamında eksik olan serlevha örnekleri kazdırıp, bir sonraki baskılarında kullanmaya başlar. Aslında bu matbu serlevhalar da kitapsever eline geçince sonradan renklendirilir idi. Örneğin Sofya Şarkiyat Bölümü'nde saklanan *Cihânnümâ* baskısının bir nüshasının basılı serlevhası sonradan renklendirilmiştir[1098]. Aynı şeyi yine bu bölümde bulunan *Raşid Tarihi* (Ekler kısmında Figür 3'e bk.)[1099] ve *Ferheng-i Şu'uri* baskı nüshalarında da görürüz[1100]. IRCICA Kütüphanesi'nde saklanan diğer *Ferheng-i Şu'ûri* baskı nüshasında buna benzer renklendirme söz konusudur[1101].

Müteferrika sonrası baskıların renklendirilmesi de müstesna bir şey değildir. Sofya Şarkiyat Bölümü'nde saklanan *Vankulu Liagti*'nin birinci cildinin Şaban 1169/Mayıs 1756 tarihli ikinci baskısından bir nüshadaki serlevha aynı şekilde renklendirilmiştir[1102]. 1198/1784 tarihli *Sami, Şakir ve Subhi Tarihleri* baskısının bazı nüshalarında aynı şeyi görürüz[1103].

Avrupai kitap mizanpajına uygun olan *Grammaire turque* baskısı hariç Müteferrika baskılarının mizanpajında geleneksel Yakın Doğu el yazma tarzından Avrupai tarzına yönelik bir gelişme söz konusudur. İlk üç Müteferrika baskılarında basılan eserin başlığı önsözde belirtilirken, metnin başladığı sayfanın üzerine başlık konulmamıştır. Sonraki baskılarda ise artık metnin üzerine de başlık konulur. El yazma kitaplarda olduğu gibi Müteferrika baskılarında da baskı yeri ve tarihini gösteren hatimeler bulunur. Yukarıda belirttiğimiz gibi, *Usûlü'l-Hikem* baskısından itibaren el

yazma geleneğine benzer bir şekilde basılı serlevha da konulur. Son mizanpaj gelişmeleri de *Raşid Tarihi* ile *Ferheng-i Şu'ûri* baskılarında görürüz. Bu baskılarda başlık sayfasına benzer bir ilk sayfa yada içkapak bulunur ki, ancak bu sayfa başlık yerine, dönemin sultanı, sadrazamı ve şeyhülislâmının elkapları ile baskı yeri ve tarihini içerir (Ekler kısmında Figür 4'e bk.). Müteferrika matbaasına dökülen harfler yepyeni bir font değil, bilerek *nesih* yazısına benzetilmiştir.

Halbuki, mizanpaj bakımından sadece Müteferrika baskıları değil, ta 1928 tarihli harf devrimine kadar müteakip Osmanlı baskıları da el yazma geleneğine olan benzerliğini yitirmez. Bundan dolayı Meral Alpay, 1729–1927 tarihleri arasında basılan Osmanlı kitapları beşik devri yani *inkunabel* baskıları olduğu görüşü öne sürer[1104]. Avrupa'da 1500 tarihi öncesinde basılan *inkunabel* kitaplar, başlık sayfaları eksik ve hatimeleri mevcut olup, dökülen harflerin o zamanlarda en popüler yazı olan Gotik yazısı şekline benzetilerek ve basıldıktan sonra el ile süslendirilerek, yani el yazmalara benzetilerek el yazma geleneği ve estetiği ile alışmış kitapseverlere daha kolay kabul ettirilebilmiştir[1105].

1. İbrahim Müteferrika’dan Sonra Osmanlı Matbaacılığı ve Baskı Kültürü

İbrahim Müteferrika’nın ölümünden sonra Osmanlı matbaacılığı kesintisiz devam etmez. Ahmed Refik’in dikkat ettiği Evahir-i Muharrem 1160/2-11 Şubat 1747 tarihli divan defterinde bulunan bir ilmühabere göre Rumeli kadılarından İbrahim Efendi ile Anadolu kadılarından Ahmed Efendi’nin Müteferrika’nın başlattığı matbaacılığı devam ettirmeleri konusunda ferman ile izin almışlar ise de[1106], terekesinden aldıkları basma tezgahları, tahta yeni çıkan III. Osman (1754–1757)’ın Evail-i Rebiü’l-ahir 1168/Ocağın ortası 1755 tarihli fermanına kadar suskunluk içinde kalır[1107]. Söz konusu fermanı aldıktan sonra bu iki matbaa ortakları 1169/1756 ve 1170/1757’de *Vankulu Lügati*’nin ikinci baskısını yaparlar.

Bu baskıdan sonra Osmanlı matbaacılığı yine durgunluğa düşer. Ancak bazı Osmanlı kalem adamları, matbaa bürokrasi işlemlerinde yararlı olacağının kanaatinde idiler. Örneğin defterhane memuru olan Pennah Süleyman Efendi (ö. 1786), sultan I. Abdülhamid (1774–1789)’e takdim ettiği *Mecmua* başlıklı siyasetnamesinde kürk ve lüks dokuma ithalinin sınırlandırılması için bir risale hazırlanması ve bu risalenin basılıp eyaletlere gönderilmesi doğrultusunda fikrini açıklar. Coğrafyanın devlete ve dışişleri meselelerine yararlı olduğu kanaatinde olan Pennah Süleyman Efendi, aynı yazısında *Kur’an* ile hadis hariç Grekçe, Latince, İtalyanca, Fransızca vs. dillerden tercüme edilen ve haritalar ile donatılan coğrafya konulu kitapların basılması için bir matbaanın kurulması hakkında ısrar eder. Önerisine göre bu matbaada basılan kitaplar üzerine kaydedilen ve devlet tarafından onaylanan fiyatta satılacak idi[1108].

İstanbul İngiliz büyükelçiliğinin sekreteri olan James Mario Matra (1746–1808)’nın 1779’de İngiliz botanik uzmanı Sir Josef Banks (1743–1820)’a hitaben yazdığı iki mektubundan anlaşıldığı üzerine üst seviyeli Osmanlı devlet adamlarının desteği ile (Matra, söz konusu devlet adamları, *secretary of State* ve *head of the Chancery* olarak kasteder) Matra, sultandan matbaacılık ruhsatı dileğinde bulunur. Söz konusu mektuplara göre bir basma tezgahı hazırlanmış ve sözlük ile yabancı dillerden çevrilen astronomi ve matematik konulu kitapların basılması düşünülmüştür. İki şahıs aralındaki mektuplaşmadan başka mektuplar muhafaza edilmediği için bu matbaa girişimin sonucu ne olduğu belli değildir[1109].

Ancak gerek Pennah Süleyman Efendi, gerek Matra’nın hayalleri I. Abdülhamid’in kendi desteği ile gerçekleşir. Sultanın ısrarı üzerine 1784’te Divan-i Hümayun beylikçilerinden Raşid Efendi ile vakanüvis Vasıf Efendi artık o zamanlarda müteveffa olan Kadı İbrahim Efendi’nin eşinden basma aletlerini satın alıp, ellerine dini kitaplar hariç tarih, toplum ahlakı ve devlet idaresi, tıp, şiir ve bunlara benzer konulu kitapların basılmasına ruhsat veren ve sultan vakıflarına belli başlı ücret karşılığında matbaacılık tekelini sağlayan 11 Mart 1784 tarihli beratın içeriğini açıklayan ferman verilip[1110], Osmanlı matbaacılığı yeniden canlandırırlar[1111]. Bu matbaada *Sami, Şakir ve Subhi Tarihleri* olarak 1198/1784’te basılan ilk kitabın önsözünde, ilk basmacı İbrahim Efendi’nin halifesi olan Kadı İbrahim Efendi’nin ölümünden ve bazı işler ile meşgul olduğundan dolayı devlet kimseyi matbaacılık ile görevlendiremediği belirtilmiştir[1112]. Burada herhalde Osmanlı’nın 1768–1774 tarihleri arasında Rusya ile savaşta bulunduğu söz konusudur. Zaten Toderini de, Rusya ile barış antlaşması imzalandıktan sonra Osmanlı devleti ordunun güçlendirilmesine muhtaç olduğu ve bilgilerin yayımlanması ve matbaacılığın canlandırması için gayret ettiğini yazar[1113]. Yeni açılan matbaayı Mayıs 1784’te ziyaret eden Toderini, işçilerinden biri müteveffa Kadı İbrahim Efendi’nin yardımcılarından biri olduğu ve bu matbaada iki basma tezgahının çalıştığını belirtir[1114]. Holderman’ın 1730 tarihli gözlemi hatırlatır isek, Müteferrika matbaasında kitap basımı için dört tezgah bulunur idi. Bu tezgahların bir defa 1747’de Müteferrika’nın terekesinden kadılardan İbrahim ile Ahmed efendiler tarafından, sonra ikinci defa 1784’te Kadı İbrahim Efendi’nin terekesinden Raşid Mehmed ile Vasıf efendiler tarafından satın alınıp, dörtten ikiye azalmasının nedeni zamanın akışı ile az çok tahrip oldukları olduğu tahmin edilebilir[1115]. Toderini, Kasım 1784’te matbaayı yine ziyaret ettiğinde Müteferrika matbaası zamanında dökülen harflerin artık kullanışlı olmadıklarından dolayı yeni, ancak eskileri gibi güzel olmayan harfler döktürüldüğü haberini aktarır[1116]. Ahmed Cevdet Paşa ise, Raşid Mehmed ve Vasıf efendilerin bastıkları kitaplar ilk basmacı İbrahim Müteferrika baskıları gibi mükemmel ve temiz olmadıklarını vurgular[1117].

Orhan Koloğlu, 1784’te kurulan bu matbaanın neşriyat projeleri hakkında 1785–1786 tarihlerinde İngiliz ve Alman gazetelerinde çıkan bazı haberlere dikkat eder. Söz konusu haberlere göre Fransız bilim ve teknik

gelişmelerini Osmanlı'ya aktarmak amacı ile matbaada bir ansiklopedinin – muhtemelen 1751–1772 yılları arasında Fransa'da çıkan *Ansiklopedi*– Fransızca'dan Türkçe'ye tercümesinin basılması gibi planlar olup, tercüman ve harf dökümcüleri sağlanmış, ancak ansiklopedide yazılanların İslâm akaidine uygun olmadıklarından dolayı bu proje gerçekleştirilmemiştir[1118]. Yine Orhan Koloğlu'nun dikkat ettiği 1787 tarihli bir Alman gazete haberine göre aynı matbaada 10 kuruşluk gibi ucuz fiyatta satılmak üzere iki cilt halinde *Kur'an* ve tefsiri basılacak idi[1119]. Ancak bu haberin doğru olduğu pek muhtemel görünmez, çünkü zaten verilen matbaa ruhsatına göre dini kitapların basılması mümkün olamamıştır.

İki matbaa ortakları 1199/1784-85'te *İzzi Tarihi* gibi daha bir tarih eseri bastıktan sonra Vasıf Efendi şirketi terk edip, matbaa ile sadece Raşid Mehmed Efendi uğraşmak zorunda kalır. Aynı yıl Arapça nahiv alanında Güzelhisari Zeyni'nin İbn Hacib'in *Kâfiye*'si üzerine *İ'râbü'l-Kâfiye* başlığı altında yaptığı sarf ta basılır. Aslında bu Osmanlı'da basılan ilk ders kitabıdır[1120].

Toderini'nin iktibas ettiği Mart 1787 tarihli bir mektuba göre ise Raşid Mehmed Efendi, İbrahim Müteferrika tarafından yapılan bir Avrupa coğrafyasının tercümesini *Cihânnümâ* baskısının devamı olarak basmayı düşünür idi[1121]. Selim Nüzhet Gerçek, burada Müteferrika'nın *Mecmû'a-i Hey'etü"l-kadîme ve'l-cedîde* (*Eski ve Yeni Astronomi Mecmuası*) başlığı altında 1733'te tamamlayan tercümesi söz konusudur[1122]. Ancak Toderini'nin aktardıkları gerek doğru olsun, gerek olmasın, Raşid Mehmed Efendi böyle bir niyeti gerçekleştiremez ve bunun yerine sabık Eflak voyvodası Alexander İpsilanti'nin oğlu Konstantin İpsilanti'nin tercüme ettiği *Fenn-i Harb* (1207/1792-93), *Fenn-i Lâğım* (1208/1793-94) ve *Fenn-i Muhâsara* (1209/1794-95) gibi savaş taktiği konulu üç kitabı basar. Bu son üç baskı, 1792–1793 tarihlerinde sultan III. Selim (1789–1807)'in Osmanlı askerlik alanında başlattığı *nizam-i cedid* reformlarının gerektirdiği yeni askeri birimlerin tahsilinde kullanılır idi[1123]. 1212/1797-98 yılında vefat etmeden önce matbaa aletleri Raşid Mehmed Efendi'nin kendisinden alınır ve Mühendishane matbaası oluşur[1124]. Bu arada I. Abdülhamid'in fermanı ile verilen matbaa tekeli, 1787–1790 yıllarında İstanbul Fransız Büyükelçiliğinde kurulan ve askerlik konularında birkaç kitap ile Fransızlar için bir Türkçe gramer el kitabını basan matbaa ile tarihe geçer.

Osmanlı matbaacılığı hakkında araştırma yapan Türk araştırmacıları, 1750’li yıllardaki kadılar İbrahim ve Ahmed efendilerin ve 1780’li ve 1790’lı yıllardaki Raşid Mehmed ve Vasıf efendilerin matbaa çalışmalarının İbrahim Müteferrika’nın kurduğu matbaanın bir devamı olarak değerlendirirler. Başka bir ifade ile onlar, ilk Osmanlı matbaasının bazı aralıklar ile ta 1798 yılına kadar faaliyette olduğu görüşü öne sürerler. Böyle bir iddianın tek nedeni her üç matbaa girişimlerinde de aynı basma donatımlarının kullanılmasıdır. Halbuki, bu iç girişimlerin ayrı matbaa çalışmaları olarak değerlendirilmesi daha uygun olduğu kanaatindeyiz. Çünkü basma donatımı birisinden diğerine bedava devredilmemiş, satın alınmıştır. Yani, başka birinin malı olur. Her bir matbaanın da ayrı fermanlar ile belirlenmiş statüsü ve ona has neşriyat politikası var idi. Tabi, doğal olarak Müteferrika matbaasını takip eden matbaaların kurucuları, kendilerini ilk Osmanlı basmacısı İbrahim Müteferrika’nın bir nevi müritleri olarak düşünür idi. Daha sonra açılan yeni matbaalar da herhalde Osmanlı matbaacılığı ne zaman ve kimin tarafından başlatıldığı unutmayarak, kendilerine has spesifik neşriyat politikasını takip ederler idi.

Jale Baysal, 1729–1875 tarihleri arası dönemi Osmanlı matbaacılığında konu ve yazı türü istatistikleri[1125] bakımından gelişmeleri hakkında bir değerlendirme yapıp, bu dönemi aşağıdaki tabloda gösterdiğimiz sekiz zaman dilimine yada safhaya ayırtarak, her zaman diliminde toplam ve ortalama olarak basılan kitapların sayısını da aktarır.

Osmanlı Matbaacılığının Safhaları (Jale Baysal’a göre)

Safha	Safhanın kapsadığı yıl sayısı	Safha içinde basılan kitapların toplam sayısı	Safha içinde basılan kitapların ortalama sayısı
1729–1745	17	17	1
1746–1782	36	1	0,03
1783–1794	12	11	1
1795–1802	8	16	2
1803–1839	37	391	10,5
1840–1858	19	799	42
1859–	10	537	54

1868			
1869–1875	7	1128	161
Toplam	146	2900	20

Tablodan görüldüğü gibi basılan kitapların sayısı zamanın akışı ile giderek artar. Ancak gelişmeler sadece nicel değil, aynı zamanda konu ve yazı türü bakımından niteldir. Jale Baysal bu sekiz safhaların her birinin ayrı bir değerlendirmesini yapar. Burada onun değerlendirmelerini kısaca aktararak, kanaatimizce konu ile alakalı bazı başka veri, görüş ve değerlendirmelerini de ekleyeceğiz.

Osmanlı matbaacılığının 1729–1745 tarihleri arasındaki ilk safhası ilk matbaanın kuruluşundan kurucusunun ölümüne kadar olarak belirlenir. Aslında Jale Baysal'ın ilk basımevinin kuruluşu olarak gösterdiği 1729 yılı, matbaanın kuruluş yılı değil, matbaanın ilk kitabı basıldığı yıldır. Öte yandan, ikinci bölümde tespit ettiğimiz gibi İbrahim Müteferrika 1745'te değil 1747 yılının başında vefat etmiştir. Halbuki, 1729 yılı bu ilk safhanın başlangıç yılı olarak kabul edilirken, safhayı kapatan yıl 1745 yada 1747 değil, Müteferrika matbaasının son kitabının baskı yılı olan 1742 yılı daha uygun gibi görünür. Baysal, bu dönemde ilk Osmanlı matbaasının neşriyat politikası tamamen İbrahim Müteferrika tarafından belirlendiğini yazar. Konu itibarı ile de basılan kitapların hepsi bilimsel yayınlar olup, on tanesi tarih konusundadır[1126]. Burada ekleyebileceğimiz başka bir düşünce de bu yayınların sadece bilimsel değil, daha doğrusu bilimsel-pratik olduklarıdır.

Baysal'ın belirlediği 1746–1782 yılları arası dönemini kapsayan ikinci safha duraklama safhası olarak değerlendirilir. Çünkü 36 yıl içinde sadece *Vankulu Lügati*'nin ikinci baskısı yapılmıştır[1127].

Matbaacılık, üçüncü safhası olan 1783–1794 tarihlerinde Raşid ve Vasıf efendiler basımevi ile yeniden canlanır. Oniki sene içinde onbir kitap basıldığına göre, ortalama olarak her yıl bir kitap basılmıştır. Bunlardan altı tanesi III. Selim'in askerlik alanında başlattığı reformları ile alakalı baskılardır. Müteferrika'nın başlattığı tarih yayınları geleneği ise iki kitap ile devam ettirilir[1128].

1795–1802 yılları arasındaki dönemi kapsayan bir sonraki zaman diliminde yıl başına ortalama kitap sayısı iki kere artar. Bu nicel gelişmenin esas nedeni İstanbul Hasköy'de 1797'de kurulan ve 1802'ye kadar faaliyette bulunan Mühendishane matbaasında basılan kitaplardır[1129]. Konu itibarı ile bu dönemde basılan kitaplar bir yandan, geleneği devam

ettirerek, askeri konularda ve sözlük, öte yandan geometri eserleri ve propaganda ve yasa broşürleridir[1130].

Ancak 1803 yılında başlayan ve 1839 yılına kadar devam eden beşinci safhanın özelliği ise, ağırlıklı olarak artık dini eserlerin ve Arapça gramer kitaplarının ve sözlüklerin basılmasıdır. 1803'te basılan *Birgivi Risalesi* Osmanlı'da ilk yayımlanan dini kitap oldu[1131]. Bu dönemde 1802'de kurulan ve 1824 yılına kadar çalışan Üsküdar matbaası, 1824 yılında kısa bir süre çalışan İstanbul matbaası[1132] ve 1822'de Mısır valisi Mehmed Ali Paşa tarafından kurulan Bulak matbaası[1133], 1831'de İstanbul'da Fransız asıllı hısımlar Jacques ve Henri Cailloil tarafından açılan ilk litografya matbaası[1134], ve yine aynı yılda ilk Osmanlı gazetesi olan *Takvîm-i Vakâyi'* gazetesinin basılması için kurulan *Takvimhane-i amire*[1135] gibi matbaaların sayesinde yılda basılan ortalama kitap sayısı ona çıkar. Matbaaların sayısının artması ile daha çok kağıda da ihtiyaç duyulduğundan dolayı 1804'te Beykoz kağıt fabrikası açılır ve bunun faaliyeti 1832'ye kadar devam eder[1136].

Jale Baysal'a göre bu safhanın en önemli özelliği *Birgivi Risalesi* gibi ilk dinî kitabın basılmasıdır. Ancak dinî kitap basma ruhsatını veren ferman yada fetva olup olmadığı şimdilik belli değildir[1137]. Burada Jale Baysal'ın vurguladığı diğer önemli bir nokta *Birgivi Risalesi* gibi halk arasında popüler olan eserlerin basılmasına adım atıldığıdır[1138]. Bu ilk atılan adımdan sonra ise dinî kitapların basımında diğer konulu kitapların basımı kıyasla giderek artma trendi söz konusudur.

Matbu kitaba karşı giderek artan olumlu tavır, *Kur'an* olmasa bile dinî kitapların basılmasını mümkün kılar. Hatırlatmak gerekirse, Müteferrika matbaasına ruhsat veren fetvada basılı metinlerin hatasız olmak gerekçesi dile getirilir. Hatasız baskı, dini eserler için çok daha zaruri olan bir mesele idi. Örneğin *Kur'an-ı Kerim* surelerinin ve hadislerin derlemesinde bunların sahih ve doğru olduklarına büyük dikkat edilir. Bugün bildiğimiz *Kur'an*, Hz. Muhammed zamanından kalan bir kitap olmayarak, ondan sonra Müslüman ümmetin önderliğinde olan halifelerin sayesinde derlenir. *Câmi'ü's-Sihâh* diye bilinen muteber hadis mecmuasının müellifi el-Buhari (ö. 870)'ye göre ilk halife Ebu Bekir (632–634)'in emri üzerine müteveffa Peygamberin katibi olan Zeyd bin Sabit mevcut olan *Kur'an* surelerini bir araya getirip beyaza yazar. Ebu Bekir'in vefatından sonra bu *Kur'an* müteakip halife Ömer (634–644)'in eline, ölümünden sonra da kızı ve

müteveffa Peygamberin eşlerinden Hafsa’nın eline geçer. Üçüncü halife Osman (644–656) ise, bu resmi *Kur’an*’ın dışında gayri resmi redaksiyonları da ortalıkta dolaştıklarından dolayı yine Zeyd bin Sabit’i daha üç kişi ile birlikte Hafsa’nın temin ettiği *Kur’an* metninden hareket ederek *Kur’an*’ın nihai bir resmi metninin belirlenmesi ile görevlendirir. Bu şekilde 651 yılında Osman *Kur’an*’ı diye bilinen artık resmi ve tek bir *Kur’an* metni onaylanır. El-Buhari’nin aktardığı bu bilgiler, İslâm dünyasında doğru ve sahih olarak kabul edilir. Batılı araştırmacılar ise el-Buhari’nin rivayetine daha eleştirel bir yaklaşım göstererek, bu rivayetin ilk önce el-Buhari değil, herhalde İbn Şıhab ez-Zühri (ö. 742) tarafından anlatıldığı tespit ederler[1139]. Gerçek ne olur ise olsun, halife Osman döneminde resmiyeti onaylanan *Kur’an* bütün Müslüman camiasının kutsal kitabı olur. Allah’a inanan insanlar için en mühim kitap olan *Kur’an*’ın kutsallığı da Johannes Pedersen çok iyi ve öz bir şekilde dile getirir:

İslâm dinine kıyas ile başka hiçbir dinde Kitap bu kadar önemli bir rol oynamaz. “İki cilt kabı arasında” bulunan her bir söz aynen Allah’ın sözüdür. Bu yüzden de ebedi ve yaratılmamış olmasının dışında mükemmel sözel bir mucizedir[1140].

Bundan dolayı da *Kur’an* metninin aynen ve hatasız dilden kulağa yada yazıdan yazıya aktarılması hassas bir meseledir. Avusturya büyükelçisi olan Baron Busbecq (1522–1592), 1555–1562 tarihleri arasında ikinci kez İstanbul ziyaretinden ilginç müşahedeler aktarır. Baron Busbecq, Osmanlı’nın Avrupa’dan matbaayı ve umumi saatlerini benimsemediğini belirterek, bunun esas nedeni “mukaddes kitapların matbaada basılması halinde orijinalliğini kaybedeceğine, umumi saatler yapacak olurlarsa müezzinlerin ve eski ayinlerinin otoritesinin azalacağını” zannettikleri olduğu izah eder[1141]. Söz konusu 16. yüzyıla ait gözlem, matbaanın diğer teknik gelişmelerinin bağlamında değerlendirilmesinden dolayı dikkate şayandır. Şüphesiz o zamanlarda *Kur’an*’ı el yazma olarak görmeye alışmış bir Müslüman için, basma bir mukaddes kitabını kolay algılamak mümkün gibi değildir. Çünkü yukarıda da bahsettiğimiz gibi kitap sadece metin olarak değil fiziksel görünüş olarak ta algılanan bir olgudur. Yani, bir Müslüman’ın gözünde *Kur’an*’ın metni halife Osman’ın zamanında olduğu gibi belirlenmiş ise, *Kur’an*’ın şekli de öteden beri el yazma olarak varolmuştur. Başka bir ifade ile, *Kur’an*’ın metni nasıl değiştirilemez ise, *Kur’an*’ın geleneksel fiziksel özelliği de değiştirilemez. Thomas Francis Carter’ın belirttiği gibi İslâm dünyasındaki matbaaya karşı önyargı bu

dünyada hakim olan geleneksel zihniyetten kaynaklanır. *Kur'an* el yazma olarak nesilden nesle aktarılmış ise, ileride de bu şekilde aktarılması gerekir[1142]. Aynı şekilde bir Müslüman için müezzinin ezanı da önemli bir unsurdur. Bunun dışında Avrupa tarzı mekanik saatlerde 30 dakikalık bir faklılık söz konusu olunca Osmanlılar yine kum, su ve güneş saatlerinin kullanmasını tercih ederler[1143]. Bu arada 16. yüzyılın sonralarından itibaren mekanik saatlerin Osmanlı'ya girmesine rağmen[1144], müezzinler bugünlerde bile görevini devam ederler.

Herhalde Müslümanların *Kur'an* hakkındaki hassasiyeti, 17. yüzyılda Osmanlıların bir İngiliz tarafından gemi ile getirdiği Batı Avrupa'da basılan *Kur'an* nüshalarını Marmara denizine attıkları doğrultusunda haberlere de neden olur[1145]. Bu olumsuz tavır sadece hattatların çıkarlarını savunmak düşüncesi ile değil, aynı zaman bu Batılı baskıların hatalı oldukları ve dolayısı ile kutsal kitabını tahrik ettikleri ile de izah edilmesi mantıklı görünür.

Basılı dini eserlere karşı benzer ihtiyatlı tavır sadece Müslümanlar arasında değil, Ortodoks Rumlar arasında da söz konusudur. Trendaphilos Sklavenitis'in belirttiği gibi, Rumlar da Batıda basılan Ortodoks Hristiyan dini ile alakalı kitaplara karşı güven duymaz ve ta 19. yüzyıla kadar bile bu baskıların kullanmasını ihmal ederler. Bundan dolayı da bu baskılar yanı sıra manastır, okul ve diğer kültür merkezlerinde istinsah edilen el yazma kopyalar da kullanılır idi. Güvensizliğin esas nedeni ise Batıda basılan Ortodoks metinlerinin Katolikler tarafından tahrif edildiği şüphesidir[1146].

Ekaterini Kumarianu gibi diğer bir Yunanlı araştırmacısı, 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında yaşamış Katardzis (ö. 1807), Misiodakas (ö. 1800 civarında) ve Korais (ö. 1833) gibi Rum aydınlarının el yazma ve basma kitap hakkındaki görüşlerini mukayeseli bir şekilde aktarır. Katardzis, 1783 yılında Rum hattatların "direnmesini" arzu eder ve bu sıralarda matbaasız olan Türkleri örnek göstererek el yazmaların istinsah edilmesini önerirken, öteki iki kişi matbu kitapların taraftarları idi[1147].

Osmanlılar da aynı şekilde Batı'da basılan dini eserler konusunda ihtiyatlı olup İbrahim Müteferrika'nın sayesinde matbaayı benimsediklerinde hemen dini kitaplar basmaz, ancak bir süre içinde matbaa kendi avantajlarını gösterdikten sonra din içerikli eserlerin basılmasına da cesaret ederler. Yani, burada matbaaya karşı kin ve nefretten çok bir güven eksiği ve bekleme taktiği söz konusudur. Zaten zihniyetin değişmesi de belli başlı bir süre icap eder.

Nitekim bu konuda Ahmed Cevdet Paşa (1822–1895)'nın *Tarih*'inde önemli bir izahatı rastlarız. Buna göre İbrahim Müteferrika ile Said Efendi dini kitap basmamak şartı ile matbaa ruhsatı aldıktan sonra, matbaanın Şeriat kitaplarının kutsallığını tahrik edecek doğrultusundaki endişelerden dolayı (aynen Busbecq'in müşahedeleri gibi!) uzun zamandır dini eserler basılmazken, ancak mücellidin *Kur'an* nüshalarını mengeneye sıkarak ciltlemesinden hareket edilerek nasıl kutsal kitabın dağılmasın diye bu şekilde ciltlenmesi Şeriat açısından olumlu görülür ise, aynı şekilde dinî eserlerin de baskı teknolojisi ile ümmetin yararına çoğalması da uygun görülmüştür. Dolayısı ile de sonradan öğrenciler için bir çok din konusunda kitap basılır[1148].

Takvîm-i Vakâyi‘ gazetesinin 1831 yılın sonlarında ve 1832 yılın başlarında çıkan 12. sayısında ise toplum düzenine tehlikeli olan dini bilmeyenlere doğru yol göstermek vazifesinde olan ulemanın yararına dini nasihat içeren kitapların basılmasının gerekli olduğu dile getirilir[1149]. Gerçekten de Üsküdar ve İstanbul matbaalarında müderrislere ve medrese öğrencilerine yararlı olan Arapça sarf ve nahiv, akait ve kelam, mantık ve belagat konulu kitaplar basılır[1150]. Bu arada, Mühendishane ve Üsküdar matbaasının reisi Müderris Abdurrahman Efendi'nin mesleği medrese öğretmeni (cebir ve geometri müderrisi) olduğu tesadüf bir şey değildir[1151].

Bundan sonra İslâm akaidi ve hukuku hakkında meşhur klasik eserler de basılır. Bir Rusçuk kadı sicillindeki 15 Ramazan 1275/18 Nisan 1859 tarihli Rusçuk müftüsü Hafız Osman Efendi'nin Rusçuk Mirza Mehmed Said Paşa Medresesi kütüphanesine[1152] vakfettiği 68 sayıda kitap listesinde[1153], 1825 yılında basılan İbrahim Halebi (ö. 1549)'in *Mültekaü'l-Ebhûr* başlıklı fıkıh kitabı ile 1841'de basılan Ali el-Kari (ö. 1605)'in Peygamberin hayatını anlatan *Şifâ-yi Şerîf* başlıklı meşhur eserinin nüshalarının da bulunması, din konulu matbu kitapların Osmanlı ulema mensupları tarafından kullanıldığına dair bir işarettir.

Osmanlı baskı kültürünün gelişmesi için önemli bir etken de 1830'lu yıllarda sahaflara *Takvimhane-i amire*'de kitap bastırmak üzere sipariş hakkı tanınmasıdır. Müteakip otuz sene içinde yaptıkları siparişler üzerine Arapça, Farsça ve Türkçe divanlar, Fransızca'dan çevrilen romanlar, medrese öğrencileri ve müderrisler için yararlı olan fıkıh, akait, hadis, tefsir, mantık, belagat konulu eserler ile Arapça gramer el kitapları ve sözlükler, halk arasında popüler olan *Taberi Tarihi* (1844) ve *Muhammediye* (1845)

gibi kitaplar basılır[1154]. Aslında sahafların bastırdıkları kitaplar, beşinci bölümde belirttiğimiz gibi piyasada en çok aranan eserledir. Öte yandan verilen bu sipariş hakkı sayesinde Osmanlı matbaacılığı geleneğinde ilk defa naşir figürü, matbaacı figüründen ayrılmıştır. Başka bir ifade ile, artık sadece matbaa sahipleri değil, sipariş yolu ile başka kişiler de kitap yayımlayabilirler idi.

Orhan Koloğlu, bu dönemde Osmanlı matbaacılığın hızlı şekilde gelişmesine neden olan 1821 tarihli Yunan ayaklanmasından dolayı sultan II. Mahmud (1808–1839)'un matbaanın propaganda aleti olarak kullanılması hakkında görüşüne dikkat eder[1155]. Bu yeni görüş sayesinde 1828'de Kahire'de *Vakâyi'-i Mısriye*, 1831'de *Takvîm-i Vakâyi'*, *Vakâyi'-i Girîdiye* ve *Vakâyi'-i 'Askeriye* gazetelerinin basılması başlar[1156].

Jale Baysal, 1803–1839 dönemi Osmanlı matbaacılığının tarihinde bir dönüm noktası olarak nitelendirir, çünkü o zaman matbaa ilk defa halk için kitap basar ve "gerçekten topluma mal olmuştur"[1157]. Ancak Baysal'ın bu görüşünü herkes paylaşmaz. Örneğin Alpay Kabacalı'ya göre, 1729–1839 döneminde 434 kitap basılıp, Osmanlı matbaacılığı emekleme yaşına ermiştir[1158]. Orhan Koloğlu da, ilk Osmanlı matbaasının kuruluşundan yüz sene sonra bile matbaa toplum gündeminde önemli bir yer almadığını belirtir. Matbaanın muhalefeti olmazken, etkisi de fazla değildir. Öte yandan Koloğlu, Osmanlı'da henüz *basılı kitap kültürü* tamamen yerleşmeden *gazete kültürü* de ortaya çıktığını vurgular[1159].

Jale Baysal'ın ayırttığı Osmanlı matbaacılığının altıncı safhası Tanzimat'ın uygulanması başladığı 1840 ve ilk roman çevirilerinin çıktığı 1859 tarihleri arasındaki dönemi kapsar. 1844–1846 yıllarında İzmir'de yeni bir kağıt fabrikası kurulmuş ise imal ettiği kağıdın değeri ithal kağıdın fiyatından daha pahalı olduğundan dolayı faaliyeti fazla sürmez[1160]. Buna rağmen bu dönemde basılan kitapların sayısında önceki safhalara nazaran muazzam bir artış söz konusudur. Bu senelerde en az dokuz matbaa faaliyette bulunarak[1161], yılda ortalama yaklaşık 42 kitap basılır. Bu matbaaların dışında bir çok gayri resmi litografya matbaaları da baskı yapar[1162]. Jale Baysal'a göre bu dönemde İslâm dini, askerlik, fen, tıp, nazım, münşeat, roman, hikâye, öğretici kitap gibi çeşitli konulu ve yazı türünden kitabın basması ile artık "gerçek bir yayın hayatı başlamıştır". Osmanlı matbaacılığı tarihi açısından başka önemli bir gelişme ise günün şairlerinin divanlarını hattatlara istinsah ettirmeleri yerine basmahanelere

bastırmalarıdır. Seyahatname ve coğrafya eserleri de fazla basılırken, ilk yabancı dil öğretici kitaplar da yayımlanır. Batı'ya büyüyen ilgi Batılı siyasetçileri hakkında yapılan baskılardan da anlaşılır[1163]. 1263/1847 tarihinde ise Rıfat Paşa'nın oldukça popülerlik kazanan *Ahlâk Risâlesi* başlıklı mektep ders kitabı basılır. Bu ders kitabının 55 baskısı olunca, her halde o zamanlarda en iyi satan kitap olarak ta değerlendirilebilir[1164]. Bu dönemdeki kitap basımında gözlenen sıçramaya rağmen Charles White'ın 1844 tarihli müşahedelerine göre İstanbul sahaflarının arasında hattatların cennete gidecekleri, matbaa tezgahları ise zakkum gibi zehirli ağaçtan yapıldığı doğrultusundaki görüş hala hakim idi[1165].

1857 yılında ilk Osmanlı matbaa nizamnamesi çıkarılmıştır. Bu nizamnamede matbaa ruhsatı şartları söz konusudur. Server İskit'te göre bu belge ile Osmanlı'da ilk defa matbu kitaplara sansür uygulanır. Nizamnameye göre herhangi bir kitap *Meclis-i Maarif-i Umumiye* tarafından devlete tehlikeli olmaması tespit edilip onaylandıktan sonra basılabilir. Aksi taktirde matbaalar kapanacak ve sahipleri ceza kanunu maddelerine göre mahkemelik edilecek idi. Öte yandan bu nizamname ile ilk defa telif hakları sorusuna da açıklık getirilirken, müellif hayatta olduğu süre içinde bu haklara sahip olabilir idi. Yine 1857 senesinde çıkarılan başka bir nizamnameye göre ise matbaaların belli başlı kitapların basımı ile ilgili tekel hakları lağvedilir ve hayatta olan müellifler kendi adına eserlerini basabileceklerin dışında, telif hakkını matbaalara da satabilirler idi[1166]. 1858'de çıkan ceza kanunu, müelliflerin haklarını tahrik eden naşirler için para cezası[1167], devlete karşı, toplum ahlakına aykırı ve kişi hakkında iftira dolu gazete, kitap ve diğer materyal basanlara para cezası, matbaa kapatılması ve hatta 24 saatten bir haftaya kadar hapis cezası da öngörür[1168]. Server İskit'e göre 1857–1858 yıllarında çıkarılan bu yasalar Osmanlı yayın hayatına resmi bir düzen getirip, matbaaların ve baskıların çoğalmasına olumlu bir etken olmuştur[1169].

Osmanlı matbaacılığının 1859–1868 yılları arası döneminde Batılı romanların –örneğin *Aventures de Télémaque* (*Terceme-i Telemak*, 1859) ve *Robinson Crusoe* (*Terceme-i Hikâye-i Robenson*, 1866) gibi– çevirileri basılır[1170]. Jale Baysal, bu dönemi "eski ile yeni, Batılı ile Doğu'dan geleni iç içe ve karmakarışık" bir devir olarak değerlendirir[1171]. Johann Strauss ise, 1850'li yılları Osmanlı İmparatorluğu'ndaki literatürün gelişmesinde olağanüstü bir dönem teşkil ettiğini, bu dönemde eski

zamanlara kıyasla okuyan kişilerin sayısı arttığını ve yayımlanan roman çevirileri nedeni ile okuma zevklerinin az çok değiştiğini kaydeder[1172]. Bu yıllarda resmi gazetelerin dışında özel gazete ve dergiler de yayınlandığından dolayı ilk defa süreli yayınlara da sansür uygulamaya başlanır[1173].

Jale Baysal'ın ayırttığı son sekizinci safha, Birinci Meşrutiyet öncesi 1869–1875 tarihlerini kapsar. Bu dönemde ilk Osmanlı romanları basılırken[1174], çoğu Batılı yayınları çevirileri olan roman ve tiyatro oyunlarının yüzde 18.6 nispi oranı en büyük olduğundan dolayı Baysal, bu dönemi "tiyatro ve roman devri" olarak nitelendirir ve kitapseverlerin ilgisi Batı'ya dönüşü kesinleştiğini belirtir. Tiyatro halk arasında popülerlik kazanarak, 1873'te sansüre mahsur kalır[1175].

Jale Baysal bu safhanın en önemli özelliği "basımevi artık toplumun malıdır" ifadesi ile özetler[1176]. Yedi yıl kapsayan bu kısa dönem içinde 1 128, yani yılda ortalama 161 kitap basılır ve bu şekilde her iki-üç günde bir piyasaya yeni bir matbu kitap sunulur. Bu rakamlar da, Müteferrika matbaasından 146 yıl sonra Osmanlı matbaacılığındaki dinamik gelişmelerinin bir göstergesidir.

Halbuki, söz konusu dönem sadece roman ve tiyatro ile değil, aynı zamanda ilk *Kur'an-ı Kerim* baskıları ile de anılabilir. Mukaddes kitabın ilk Osmanlı taşbaskısı 1871 yılında gerçekleşirken, ilk müteharrik baskısı 1874'te yapılır. Aynı yılda din konulu kitapların basılma yasağı resmi olarak lağvedilir[1177]. Bu senelerde artık nispeten gelişmiş bir Osmanlı baskı kültürünün var olması gerekir, çünkü basma *Kur'an*lar toplum tarafından olumlu olarak karşılanır. En azından Selanik sakinlerinden Hacı Ömer Ağa'nın kızı Hadice'nin 7 Mart 1878 tarihli tereke defterinde kaydedilen iki basma *Kur'an* bunun bir göstergesidir[1178]. Belli ki, bu hanım mukaddes kitabın basma nüshalarını herhalde piyasaya sunulduktan hemen sonra satın almıştır yada kendisine hediye olarak verilmiştir.

Jale Baysal'ın Osmanlı matbaacığının gelişmeleri hakkında yaptığı değerlendirmeleri II. Abdülhamid (1876–1909)'in saltanat yılları ve 1923'te Türk Cumhuriyeti'nin kuruluşu yada 1928'deki harf devrimine kadar uzatılabilir.

II. Abdülhamid (1876–1909)'in dönemi için akla gelen ilk şey tüm yayınlara uygulanan katı sansür kurallarıdır. Yasaklanan kitapların listesini hazırlayarak, bu kuralları hayata geçiren 1878'de kurulan *Encümen-i teftiş*

adlı komisyondur. Jön Türkler'in getirdikleri İkinci Meşrutiyete kadar (1908) devam ettirilen bu katı sansür, sultan VI. Mehmed Vahideddin (1918–1922)'in döneminde yine uygulanır ve nihayet 7 Ekim 1923'te resmi olarak ortadan kaldırılır. II. Abdülhamid dönemindeki sansürün sonucunda yayınlanan gazetelerin sayısı oldukça azalır[1179]. Buna rağmen kağıda ihtiyaç duyulmasından ötürü 1893'te Beykoz'da sultana hitaben adlandırılan *Hamidiye* kağıt fabrikası kurulur. Ancak fazla düzenli çalışmayan fabrika 1912'te tamamen kapatılır[1180].

Aşağıdaki tabloya aktardığımız 1877–1890 tarihleri arasında basılan kitaplar hakkında mevcut olan istatistikler[1181], şiir ve roman gibi edebiyat eserlerinin nispi oranı giderek artmasını ispat ederler. Aynı zaman her konuda ihtiyacı duyulan her türlü kitabın basılması da söz konusudur. Tablodan belli olduğu gibi, 1882 yılı bir dönüm noktası teşkil eder, çünkü bu yıldan itibaren basılan edebiyat eserlerinin sayısı yaklaşık iki misli artar. Ancak söz konusu artma, 14 Nisan 1882'de *Şirket-i Sahhafiyye-i Osmaniye* matbaasının kuruluşu[1182] ile kolay izah edilebilir. Öte yandan İstanbul'daki kitapçı dükkanlarının sayısı da giderek artar: 1882'de 34, 1889'da 49, 1912'de ise 63 kitapçı dükkanının varolduğu kaydedilir[1183].

Konu İtibarı İle 1877–1890 Tarihleri Arasında İstanbul'da Basılan Kitap Sayısı

Konu/Dönem	İlahiyat,		Tarih,	Matematik, Coğrafya,	Gramer, Sözlük

	Hukuk			**Ekonomi vs.**	
1877–1879	36	68	20	19	21
1880–1881	31	58	20	62	24
1882–1884	71	141	24	95	87
1885–1886	59	118	20	60	55
1887–1888	38	112	17	80	54
1889–1890	31	91	23	86	68
Toplam	266	588	124	402	309

Osmanlı matbaacığı gelişmelerinin bütün bu değerlendirmelerinin bağlamında 1720'li yıllarda Osmanlı'da başlayan yazı kültüründen baskı kültürüne transformasyonun *uzun devrimi* 1870'li ve 1880'li yıllarda bittiği söylenebilir. Yani bu *uzun devrim* az çok bir buçuk asır devam etmiş olan bir süreçtir. Bu sürecin en belirgin özelliği ise matbu kitaplara giderek alışmak ve okur zevklerinin yavaş yavaş değişmesidir. Aslında bu alanda Osmanlı'da görülen trend, Avrupa'da yaklaşık bir yüzyıl önce yaşanır. Örneğin, Paris sakinleri 17. yüzyılda evlerinde bir yandan dini kitap ile Eski Grek ve Latin klasik örnekleri, öte yandan seyahatnameler dahil tarih eserleri ile fen konulu kitapları bulundururken, şiir, roman ve tiyatro oyunları yazı türlerinin yeri çok daha mütevazı idi[1184]. Ancak –Robert Darnton ile diğer araştırmacıların tespitlerine göre– 18. yüzyılın sonu okuma özellikleri açısından Fransa ve İngiltere gibi ülkeler için bir dönüm noktası teşkil eder. 18. yüzyılın ikinci yarısında roman, seyahatnameler ve fen konulu kitaplar artık dini ve klasik eserlerden daha çok okunur. Öte yandan okur profilinde de bir "demokratikleşme" söz konusudur, çünkü okuyan kişilerin sayısı artar ve daha alt sınıflara mensup olan kişiler de faal okur olur. Ayrıca gazete ve dergiler de çok okunur[1185]. Buna benzer gelişmeler İbrahim Müteferrika'nın memleketi olan Macaristan'da da gözlenir. 18. yüzyılda sadece Macar aristokrasisi değil, köy halkı bile klasik müelliflerinin ve Macar şairlerinin eserlerini, dini kitap, tarih fıkraları, rivayetler ve aşk hikâyeleri okur idi[1186].

2. Osmanlı Baskı Kültürü: İki Yüzyıl Evvel, İki Yüzyıl Sonra

Osmanlı'da yazı kültüründen baskı kültürüne transformasyonun *uzun devrimi* öncesinde *uzun suskunluk* yada *uzun bekleme* gibi bir süreç söz konusudur. 17. ve 18. yüzyılda İstanbul'u ziyaret eden birçok Batılı gözlemciler, bu suskunluğun yada beklemenin esas nedeni, hattat ve yazıcıların matbaaya karşı direnişi ile izah ederler.

İngiliz büyükelçisinin sekreteri olarak 1661'de İstanbul'u ziyaret eden Paul Ricaut, Osmanlı Devleti'nin durumu hakkında 1668 yılında basılan kitabında hattatların çıkarlarını korumak için matbaanın kesin şekilde yasaklı olduğunu yazar[1187]. 1679–1680 yıllarında ve ikinci defa 1692'de İstanbul'da bulunan İtalyan asıllı Comte de Marsigli, Osmanlı askeri durumu hakkında 1732'de basılan kitabında yasaklandığından yada baskıya değer olmadığından değil, ancak doksan bin sayıda olan hattatlar geçiminden mahrum kalmamaları için Osmanlıların kitap basmadıklarını kaydeder[1188]. C. Donado da Türk edebiyatı hakkında 1688'de basılan kitabında Türklerin matbaaya Hristiyan icadı ve matbu kitaplara bidat olarak baktıkları, ancak dile getirdikleri hattatların geçimini düşünerek matbaayı yasakladıklarını belirtir[1189]. Mouradgea d'Ohsson da 1780'li yıllarda basılan kitabında Osmanlı matbaacılığının gecikmesi hattatlara bağlı olduğunu dile getirir[1190].

Aslında teknik yenilikler bazı esnafın geçimine tehlike yaratır. Aynı şeyi prensip olarak esnafların çıkarlarının koruyan Osmanlı'da da görürüz. Örneğin, 1720'li yıllarda yazılan birkaç ferman, Müslüman kadınların Hristiyan kadınların giyimlerinde olan yenilikleri takip etmeleri yasaklanır, çünkü sadece geleneksel ahlakı ve değişik milletlerin mensuplarına ait giyim kurallarını çiğnemezler, aynı zamanda onlara has giyim yapıp satan esnafın geçimini olumsuz şekilde etkilerler idi[1191].

Söz konusu fermanlar tam İbrahim Müteferrika'nın matbaasını açmaya çalıştığı zamana denk düşer ki, onun sunduğu yenilik de hattat esnafının tepkisini yaratır. Zaten De Saussure'ün 1732 tarihli mektubundaki Müteferrika'nın matbaacılık niyeti din adamları ve hattatların geçimlerinden mahrum kalacaklarından endişe duyarak sadrazama şikâyet ettikleri doğrultusunda haberini[1192] birkaç defa dile getirdik. Nitekim, matbaaya gelince Osmanlı devlet adamları, bir yandan hattatların çıkarlarını korumak, öte yandan ilk Osmanlı matbaasının faaliyetini mümkün kılmak

amacı ile diplomatik bir karara varırlar ki, iki muhalif görünen taraflara farklı konulu kitapların çoğaltma imkanlarını sağlar.

Rifaat Ali Abou-el-Haj, Osmanlı ile Avrupa arasında yeni fikir alışverişini önleyen bir "demir perdenin" hiçbir zaman olmadığını, ancak Osmanlı'nın Avrupa'da gözlenen yenilikleri kendi ihtiyaçlarına göre benimsediğini belirtir[1193]. Ekmeleddin İhsanoğlu da, Osmanlılar Avrupa'nın yeni teknolojilerinden haberdar oldukları, ancak bunların benimsemesinde ihtiyaçlarına göre seçici bir tavır sergilediklerini kaydeder[1194]. Osmanlı uleması da matbaa düşmanı olarak değerlendirilemez. Yukarıda gösterdiğimiz gibi birçok ulema mensupları evlerinde gerek Batı'da basılan Arapça kitapları, gerek Müteferrika baskıları bulundururlar idi. Yine Ekmeleddin İhsanoğlu'nun belirttiği gibi, Osmanlı uleması genelde Batı Avrupa'dan gelen yeni bilgi ve fikirlere karşı olmayıp, yararlı görünenleri benimsemeye çalışır[1195].

Peçevi İbrahim Efendi (1574–1649'dan önce) ve Kâtip Çelebi (1609–1657) gibi 17. yüzyılda yaşamış olan iki Osmanlı müelliflerin eserlerinde matbaa hakkında bilgi aktarılır. Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi* diye bilinen tarih eserinde Avrupa matbaacılığının doğuşu ve gelişmesi hakkında bilgi verirken[1196], Kâtip Çelebi ise *Cihânnümâ*'sında Çinlerin eski zamanlardan beri matbaacılığı kullandıklarını bahseder[1197]. Ancak –Orhan Koloğlu'nun işaret ettiği gibi– Kâtip Çelebi matbaayı anlatırken, bunu Osmanlı'ya hiçbir yerde önermez[1198]. Aynı şekilde Peçevi İbrahim Efendi de matbaa sayesinde bir el yazmaya nazaran bin adet matbu kitabın basılması daha az gayret ile gerçekleştirildiğini vurguladığı halde, bu teknolojiyi Osmanlılara tavsiye etmez[1199]. Yani bu iki 17. yüzyıl Osmanlı aydını matbaayı sadece teknoloji olarak algılayarak, bunun Osmanlı tarafından kullanılacağını bile akla getirmezlerdi. Ancak eserlerinde matbaayı kınamadıkları için, herhalde matbaa Osmanlı ortamına tamamen faydasız sayılır idi. Bu bağlamda 17. yüzyılın ilk yarısında Nevşehirli Damad İbrahim Paşa ve Said Efendi gibi devlet adamlarının İbrahim Müteferrika'nın girişimine destek vermeleri bir fikrin hayata geçirilmesi için ona uygun ortam var olmasının önemini bir kez daha ispatlar.

Yine yabancı gözlemciler, Osmanlı matbaacılığının ilk safhasında görünen duraklamaları hattatlar başta olmak üzere Osmanlı toplumunun matbaadan hoşnut olmadığına bağlar. Örneğin İngiliz Elias Abesci, Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu hakkında 1784'te baskıdan çıkan kitabında

birkaç yıl önce kurulan matbaa, kırk bin hattatın geçimi için endişeler yarattığından dolayı kapatıldığını yazar[1200]. Abbé Vincent Mignot, 1771'te basılan *Histoire de l'Empire ottoman* (*Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*) başlıklı kitabında[1201] ve François Baron de Tott[1202], 1784'te basılan Türklere ve Tatarlara dair hatıralarında aynı şeyi öne sürürler[1203]. Franz Babinger bu görüşün doğru olduğunu az çok kabul eder[1204].

Ancak başka gözlemciler, söz konusu duraklamalarının nedeni hattatların tepkisi olmadığı görüşünü savunurlar. Örneğin, 1781–1786 yıllarını İstanbul'da geçiren Giambatista Toderini, Türk edebiyatı hakkında basılan kitabında, matbaanın kapanışı hattatların tepkisinden ötürü olduğu doğrultusunda "rivayet" ve "hikâyelerin" doğru olmadığını kaydeder. Çünkü hattatlar, matbaaya yasaklanan din kitaplarının istinsahı ile geçinir, üstelik halk ta el yazmalara daha büyük özen ve ilgi gösterir idi. Toderini'ye göre İbrahim Müteferrika'nın vefatı matbaacılığın duraklamasının esas nedeni olmuş, aynı şekilde Kadı İbrahim Efendi'nin ölümü de matbaacılığın ikinci duraklamasına yol açmıştır[1205]. Toderini'nin muasırı olan Mouradgea d'Ohsson da Müteferrika matbaasının onsekiz yıl boyunca çalışarak 1746'da kurucusunun vefatından sonra terk edildiğini yazar[1206]. Matbaaların kapanışı kurucularının ölümüne bağlı olduğu doğrultusunda görüş Mehmed Süreyya'nın İbrahim Müteferrika hakkında yazdığı biyografi notlarında da dile getirilir[1207].

Bu şekilde Toderini, d'Ohsson ve Mehmed Süreyya, ilk Osmanlı matbaalarının canlığı tamamen kurucularının hayattayken faaliyet ve gayretlerine bağlı olduğu ima ederler. Toderini, İbrahim Müteferrika'nın matbaanın "canı" olduğunu belirtir[1208]. A. R. Gibb ve Bowen, ilk Osmanlı matbaasının gerçekte "tek kişilik stand-up show" (*one-man show*)[1209] sunduğunu vurgularken, Sinan Kuneralp ise İbrahim Müteferrika'nın Osmanlı tarihi boyunca aradan araya ortaya çıkan "sıra dışı kişilerden" (*personnages hors du commun*) biri olduğu düşüncesindedir[1210].

18. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan Carsten Niebuhr gibi başka bir yabancı gözlemci, matbaanın kapanışı ne hattatlara, ne de kurucusunun vefatına bağlı olduğunu söyler. Ona göre matbu kitaplara kıyasla el yazma kitapların çok daha zarif ve güzel bir şekilde yazılı olduklarından dolayı Müteferrika matbaası kısa bir zaman sonra kapatılır[1211]. 19. yüzyılın sonralarına doğru İstanbul'u ziyaret eden İngiliz hanımı Lucie Garnett, bu dönemde bile Türklerin basılı bir kitaba güzel el yazma tercih ettikleri ve

hattatlığın hala yaşatılan bir meslek olduğunu kaydeder[1212]. Baron de Tott ise, matbaanın “bağlantılarda bir mükemmelliğe” erişemediği ve nefret ile karşılandığından dolayı, Müteferrika onu kapatmak zorunda kaldığını yazar[1213]. Baron de Tott, “bağlantılar” (*liaisons*) tabirini kullandığında herhalde Arap harflerinin sözcüklerde birbirine birleşmesinden bahseder[1214]. A. Ubicini de, el yazma hat örneklerinin ustalık ve zarifliğine nazaran müteharrik basımın Arap harflerinin birbirine bağlanmasında ortaya çıkan zorluklarına dikkat eder[1215].

Gerçekten de Müteferrika baskılarına gelince sözcükler içinde harfler her zaman birbirine tamamen bitişik değildir ve bunun esas nedeni herhalde matbaa presinin tazyikinden ötürü basım kalıbına dizilen harflerin bir tarafa kaymasıdır (Ekler kısmında Figür 5’e bk.).

Bu bağlamda, genelde Osmanlı matbaacılığı tarihi hakkında mevcut araştırmalarda üzerinde fazla durulmayan Arap harfleri ile müteharrik basımın teknik tarafına dikkat etmemiz gerekir[1216]. İslâm dünyasında hat sanatı oldukça gelişen bir sanat dalı olup[1217], Arap harflerinin şekilleri ve spesifik bağlanması da bu sanatın gelişmesine neden olmuştur. Aslında alfabe karakterleri gerek hat sanatı, gerek basım sanatı için büyük bir önem taşırken, özellik ile müteharrik basım tekniğine gelince bir yandan harflerin sayısı, öte yandan bunların birbirine bağlanma şekli çok ehemmiyetlidir. Örneğin Latin, Grek, Kiril, Ermeni ve Yahudi harflerinin sayısı 30 civarındadır ve sözcük içinde birbirinden ayrı olarak yazılabilir. Arap harflerine gelince –sonradan da ilave edilen bazı Fars ve Osmanlıca harfleri dahil– bunların birçoğu sözcük içinde birbirine bağlı olarak yazıldığından ve esas karakterlerinin dışında sözcüğün başında, ortasında yada sonunda yerleştirildiği gibi daha üç farklı karakterleri olduğundan dolayı müteharrik basımı için bir harfin dört ayrı formun dökülmesi ve basım kalıbına dizilirken sözcükler içinde birbirine iyi bir şekilde bitişik olmaları icap eder. Belli oluyor ki, diğer alfabe sistemlerine nazaran Arap, Fars ve Osmanlıca harfleri ile müteharrik basma yapmak çok daha zor ve zaman alıcı bir iştir.

Gutenberg’in kullandığı Gotik yazısı tarzında harfler kalındır ve dolayısı ile bunlar kolay dökülebilir. Üstelik bu harflerin görünüşünde kalın dikey hatlar hakim olunca el yazmalarda harfler arasında kullanılan ince yatay bağlantılar baskıda ihmal edilebilecek kadar önemsizdir[1218]. Kore yazı sisteminde de şekiller birbirine bitişik yazılmadığından dolayı Koreliler, Gutenberg’den çok daha önce müteharrik baskıyı kullanırlar.

Ancak Avrupa yazı sistemleri gibi yine az şekil kullanan Korelerin yazı türü hiyeroglif olunca, Avrupa'ya nazaran onlarda müteharrik baskı çok daha yavaş yaygınlaşmıştır[1219]. Arap harflerinde ise kalın yatay hatlar hakim ve tam bu yatay hatların sözcük içinde birbirine bağlanması şart olunca, müteharrik basımının arz ettiği kolaylık burada fazla yararlı görünmez[1220].

Bundan dolayı da Arap alfabesini kullanan İslâm dünyası, müteharrik baskı tekniği ile uzun zamandır ilgilenmez. Üstelik bu tekniği ile Batı Avrupa'da basılan Arapça metinlerin hatalar ile dolu olduklarını görünce bu tekniği daha şuurlu olarak ihmal etmiş gibi görünür. İbrahim Müteferrika bile, *Matbaanın Gerekleri* adlı risalesinde Osmanlı devlet adamlarının matbaa kurma arzusunda oldukları halde bundan anlayan kişi bulunmayınca arzularının daha erken dönemde gerçekleştirilemediğini yazar.

Arap yazı sisteminin müteharrik baskı tekniği bakımından yarattığı problemler matbaanın Osmanlı'ya gecikmesi için önemli bir etken olmuş ise, yukarıda belirttiğimiz gibi artık Osmanlı baskı kültürünün geliştiği 1870'li yıllarda Arap yazı sistemi ile müteharrik basımı ilişkisinde ilginç bir gelişme söz konusudur. O zamanlarda Osmanlı zihniyeti müteharrik basımı ile o kadar alışmış olacaktır ki, Münif Paşa (1830–1910) ve Celal Nuri gibi aydınlar, Arap yazı sisteminin müteharrik basım tekniğine fazla uygun olmadığını belirtirler[1221]. Hatta 1879'da *Meclis-i Maarif-i Umumiye*, harfleri birbirine bağlanmayan yeni bir Arap yazı versiyonu düşünmek görevi ile bir komisyon oluşturur. Ancak bu girişim başarılı sonuçlara ulaşamaz[1222]. 1909'da Arap harflerinin sayısının azalmasını teklif edilirken, 1914 yılında bu harfleri birbirinden ayrı olarak yazılan *Enver Paşa imlâsı* denenir[1223].

Müteharrik baskı bir yana, Arap yazı sistemi Türk dilinin özelliklerine de pek fazla uymayan bir sistemdir. Örneğin sadrazam Damad İbrahim Paşa'nın döneminde Osmanlı medreselerde tartışılan bir problem, *dad* (ظ) Arap harfinin *d* mi, yoksa *z* mi olarak telaffuz olunması idi[1224]. Aslında Arap yazı sistemi sadece Osmanlılar değil, diğer Arap olmayan Müslümanlar için de buna benzer problemler yarattığından dolayı her zaman değişimine ihtiyaç duyulur idi[1225].

Sonuçta 1928'de Arap yazı sistemi ortadan kaldırılıp, kabul edilen Türkleştirilen Latin yazı sistemi, yeni kurulan Türk Cumhuriyeti'ndeki basımcılığın gelişmesi için önemli bir rol oynamıştır[1226]. Bu harf devriminden az sonra İhsan Sungu bir yazısında, Arap yazı sisteminin Türk

dili ve matbaacılında yarattığı sorunlardan bahseder. Ona göre müteharrik basım tekniği Avrupa'daki matbaacılığın gelişmesini kolaylaştırmış ise, Arap alfabesini kullanan Osmanlılarda matbaayı geciktirir[1227].

Nitekim müteharrik baskının yarattığı problemlerini aştığından dolayı taşbasması, 19. yüzyılda sadece Osmanlı topraklarında değil, diğer Müslüman ülkelerinde de hızla yayınlanır. Hatta Güney Asya Müslüman topluluklarında taşbasması müteharrik basmasından çok daha yaygın idi[1228].

Müteharrik basım tekniği ile Arapça metinlerin basılması sorunu sadece Osmanlı'yı değil, yakın çağda genel olarak bütün Arap camiasını da meşgul eder. Örneğin 1936'da Kahire Arap Dili Akademisi, Arap yazı sisteminin yeniden düzenlenmesi konusunda bir sempozyum düzenleyip, 1945'te yeni Arap yazı sistemleri teklif eden bir proje yarışmasını ilan eder. Bazı projeler Arap harflerinin Latin harfleri ile değişmesini teklif ederken, diğer projeler geleneksel Arap yazı sisteminin yeni işaretler ilave edilerek geliştirmesini daha uygun görür. Üçüncü bir proje grubu da Arap harflerinin birbirinden ayrı olarak yazılmasına özen gösterir. Bu projelerin hiç birisi kabul edilmediği halde, cahilliği ve matbaacılıkta olan problemleri ortadan kaldırmak arzusu ile yapılan bu girişimler, sorunun ne kadar önemli olduğunun bir göstergesidir[1229].

Bütün bu ayrıntılar bağlamında İbrahim Müteferrika'nın 1720'li yıllarda Osmanlı ve İslâm dünyasına tanıttığı müteharrik basım tekniği sayesinde yaklaşık iki yüzyıl sonra tartışılan Arap yazı sistemi mi, yoksa matbaa mı dilemmasında matbaanın terk edilmesi kimsenin aklından geçmediği, ancak yüzyıllarca kullanılan bir yazı sisteminin radikal tanzimine girişmesi Osmanlı baskı kültürünün ne derecede gelişmiş olduğunu bariz bir şekilde gösterir.

SONUÇ

İlk Osmanlı matbaası, her zaman kaotik yada düzenli bir şekilde bir araya getirilen modern kişiliğinin parçalarının mozaiğinde geç gelmesi ve kötü başlangıcı kompleksi ile yer alır. Bu kompleksi aşmaya uğraşan tarihçi ve entelektüeller, gururlarına sığdıramayan bu sözde olumsuz gelişmeleri tutucu Osmanlı uleması, geçimini düşünen hattat, tezhipçi, mücellit ve sahaf, yüzyıllar boyu hat sanatı geleneği, Osmanlı'nın kafirlerin icatlarına karşı kibirlik duygusu, bu icada gerçek bir ihtiyaç olmadığı, bu tekniği bilen kişilerin bulunmadığı, Arap yazı sisteminin özellikleri gibi çeşitli nedenler ile izah etmeye çalışırlar.

Araştırmamızda belirttiğimiz gibi Osmanlı uleması düşünüldüğünden farklı olarak matbaa düşmanı olmadığı gibi görünür. Çünkü birçok ulema mensupları gerek Batıda basılan Arapça kitapları, gerek Müteferrika baskılarını evlerinde bulundurur, başta şeyhülislâm olmak üzere önde gelen alimler de gerek neşriyat projelerinde, gerek tashihlerde Müteferrika'ya yardımcı olurlar idi.

Matbaanın Osmanlı'ya geç gelişi ve zor başlangıcı herhalde kısmen de olsa hattatlara bağlı idi. Matbaanın birçok muasırları bu konuda onları sorumlu tutar. Ancak Osmanlı devlet adamlarının uyguladığı diplomatik yaklaşımı sayesinde iki muhalif görünen tarafın çıkarları korunmuş ve bir yandan matbaa faaliyete girer, öte yandan hattatlar da el yazmaları istinsah ederek geçimini ta 19. yüzyılın sonuna kadar korur.

Gerçekten, matbaa hat sanatını birden bire yok etmezken, geleneksel yazı kültürüne paralel olarak yeni baskı kültürü gelişmeye başlar. Ancak matbaa faaliyete girmeden herkesin beklentileri olağanüstü idi. Hattatlar geçimleri yok olacağından endişe duyar, Batılı gözlemciler Osmanlı sarayında gizli sandıkları klasik eserlerinin basılacağını tahmin eder, İbrahim Müteferrika İstanbul ve taşra kütüphaneleri matbu kitaplar ile dolacağı düşünür, Said Efendi ise bu ilk matbaadan sonra diğer önemli Osmanlı merkezlerinde başka matbaaları açacağını hayal eder idi. Ancak tam beklendiği gibi matbaa hızlı bir devrim yaratmaz, bir buçuk asır süren bir *uzun devrimi* başlatır. Herkes o dönem Avrupa'da artık gelişmiş olan matbaacılığı ışığında Osmanlı matbaacılığının beşik devrinin görkemli olacağını sanarak, herhalde 15. ve 16. yüzyılda Avrupa matbaacılığının ağır ve zor başlangıcı ve gelişmesinden haberdar değil idi.

Osmanlı kibirliği de burada söz konusu olamaz, çünkü gerektiği zaman yabancıların icatları benimsenmiş idi. Asıl sorun, müteharrik bir basım tekniği işlerine ne derecede yarayabilir, Arap yazı sistemi bağlamında ne kadar kullanışlı olabilir idi. Bu yüzden Osmanlı'ya matbaayı getiren asıl bir Türk yada Müslüman değil, İbrahim Müteferrika gibi bir mühtedi idi. Çünkü kendisi Avrupa'da artık az çok gelişmiş baskı kültürüne alışık olduğu için, müteharrik basım tekniği Osmanlı'ya tanıtmaya daha cesaretli idi. Bu bakımdan İbrahim Müteferrika gibi bir kişinin ta 18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı ortamında var olmasından dolayı Osmanlı matbaacılığı da o devirde başlar. Ancak Müteferrika'nın Osmanlı'ya geldiği zaman da bu tür "eksantrik" projelere uygun olan bir dönem idi. Lale Devri diye adlandırılan bu dönemde bir matbaa girişimi de, her yer lale kokusu, yeni filizlenen ilmi çalışmalar ve estetik zevkler ile dolu olan ortamın sanatsal sahnesinde sergilenen tek kişilik stand-up show'na benzer.

Sonuçta ilk Osmanlı matbaası başarısız yada başarılı mı idi? Keşfettiğimiz İbrahim Müteferrika'nın tereke defterine göre matbaası az çok başarılı idi. Çünkü vefatına kadar bastığı kitaplardan yüzde yetmişini satabilmiş idi. Tabi, bu nihai bir başarı sayılmaz, fakat kesinlik ile fiyasko olarak ta değerlendirilemez. Burada daha önemlisi yavaş yavaş kitapseverlerde matbu kitaplara alışkanlık yaratmak, yeni bir baskı kültürünü benimsettirmektir. Çünkü Latince atasözünde denildiği gibi *Damla, gücü ile değil, devamlı akması ile taşta delik açar* (*gutta cavat lapidem non vi, sed saepe cadendo*).

Osmanlı toplumu giderek matbaanın avantajlarını tanımaya başlar. Çünkü matbu kitaplarda olan fikirler okura daha çabuk ve aynı anda bir çok okura ulaşır. Basılı kitapların sayesinde bilgi aktüellik kazanır, habere dönüşür. Bu şekilde de kitap kamuoyu üzerinde daha etkili olur.

Her başlangıcın ağır ve zor olduğunu unutmamak gerekir. İlk Osmanlı matbaasının gerçek etkisini tam muasırları arasında değil, müteakip nesillerin arasında aramak lazıİbrahim Müteferrika'nın attığı adım, ihtiyatlı ve tereddütlü bir adım gibi görünebilir, ancak ileriye götüren ve geriye çekmeyen bir adımdır. Dahası, bu ilk adımdan iki asır sonra Osmanlı/Türk toplumu artık baskı kültürünü o kadar benimsemiş durumdadır ki, yüzyıllarca kullandığı Arap yazı sistemimi ilk önce müteharrik basım tekniğine göre yeniden tanzim etmeye çalışarak, sonuçta bundan tamamen vazgeçip harf devriminin getirdiği ve bu tekniğe çok daha uygun olan Latince yazı sistemini tercih eder. Mecazi bir şekilde ifade etmemiz gerekir

ise, Osmanlı matbaacılığının şafak ışığında İbrahim Müteferrika’nın gölgesi ta 19. yüzyılın sonlarına ve 20. yüzyılın başlarına kadar uzanır ve gölgesinin siluet hatları ancak o zamanlarda netleşir.

Bu bağlamda, sonuç olarak, ilk Osmanlı matbaası ve kurucusu İbrahim Müteferrika ile ilgili herhangi kompleksin varolması mantıksız görünür. Gerçi, Osmanlı toplumu ilk matbaa serüvenine yönelik adım atmasında uzun zamandır tereddütlü idi, fakat önyargılarını aşıp ve yeterince dolaşıp onun acayip büyüsünü keşfeder.

TABLO 1.

İbrahim Müteferrika’nın Tereke Defterinde Kaydedilen Arapça Kitaplar

N	Başlık	Akçe Olarak Fiyatı	İlim alanı
1	Tefsîr-i Sûre-i Tebâreke ve ‘Amme-i Şerîf	600	Kur’an
2	Hadîs-i Şerîf Mecmû‘ası	245	Hadis
3	Bâsma Öklîdes	800	Geometri
4	Fârsî Dîvân	63	Şiir
5	Kenzü’l-Lugat	705	Lügat
6	Suver-i Kevâkib	640	Astronomi
7	Ahlâk-ı ‘Alâi	810	Siyaset, Ahlak
8	Milel ü Nihal	505	Tarih, Akait
9	Nüzhetü’n-Nuzzâr	303	Matematik/Tarih
10	Nusretnâme-i ‘Âli	123	Tarih
11	Def‘a Öklîdes	363	Geometri
12	Takvîm-i Buldân	603	Geometri
13	Ferheng-i Cihânkebirî	2600	Lügat
14	Celâl ‘Akâidi	160	Akait
15	Kitâbü’l-hisâb	123	Cebir
16	Bâsma Nüzhetü’l-Müştâk	93	Coğrafya
17	Mesnevi-i Şerîf kıt’ası	81	Şiir/Tasavvuf
18	Takvîm Târîhi	105	Tarih
19	Netâic-i Fünûn	243	Ansiklopedi
20	Bircandî	123	Astronomi/Matematik
21	Tercüme-i Mûcez	1560	Tıp
22	Mensûr Yûsuf ü Züleyhâ	1330	Hikâye
23	Târîh-i Çelebizâde	760	Tarih

24	Acâib-i Mahlûkât	130	Coğrafya
25	... (?) Şerh-i Makâsıd	260	Kelam
26	Lugat-ı Pehlevî	270	Lügat
27	Hayâlî	205	Akait/Şiir
28	Risâle-i ‘Akâid	75	Akait
29	Târîh-i Mir’ât-ı Kâinât cild 2	4010	Tarih
30	Mekâtib Mecmû‘ası	490	Mektup örnekleri
31	Mizânü’l-hakk	180	Siyaset, Ahlak
32	Tehâfüt (?)	160	Felsefe
33	Tercüme-i Ravzatü’l-‘Uşşâk	120	
34	Ahvâl-i Cezîre	45	Coğrafya
35	Risâle-i Hisâb alâyı	1320	Cebir
36	Risâle alâyı 9	600	Risale
37	Kudûrî	75	Fıkıh
38	Harîdetü’l-‘Acâib	213	Coğrafya
39	‘Acâibü’n-Nuzzâr	205	Coğrafya
40	Şerh-i Tezkire	240	Biyografi
41	Câberdî Şerh-i Şâfiye	260	Sarf
42	Yûsuf ü Züleyhâ	75	Şiir
43	Mecmû‘a-i Şefîk	200	
44	Şerh-i Hikmet	33	Felsefe
45	İsti‘âre-i ‘İsâm	153	Sarf
46	Hikâye-i Dânişmend	85	Tarih, Hikâye
47	Gülistân Şerhi	70	Şiir
48	Seyyid ‘Abdullah Şerh-i Şâfiye	360	Sarf
49	Menâr-ı İbn-i Melek	450	Fıkıh usulü
50	Kitâbü’l-Muhît minü’n-Nücûm	140	Astronomi
51	Şerh-i Harâciyye (?)	130	Fıkıh
52	‘Azmi ‘ale’l-Menâr	300	Fıkıh usulü
53	Metn-i Menâr	120	Fıkıh usulü
54	‘İsâm ‘ale’l-Câmî	120	Nahiv
55	Hindî ‘ale’l-Kâfiye	100	Nahiv
56	Fusûl-i Hall ü ‘Akd	60	Tarih
57	Cevâhirü’l-Mevâkib	620	Tarih
58	Eşkâl-i Ekâlim	405	Coğrafya
59	Şerh-i Mir’ât	185	Fıkıh usulü

60	Târîh-i Tîmûr	165	Tarih
61	Şerh-i İnsân	240	Tıp
62	Ekâlim-i Mısır	123	Coğrafya
63	Bahâristân-i Mollâ Câmî	60	Şiir
64	Dinkôz	273	Sarf
65	Mu‘ammâ-yı Mîr Hüseyin	185	Şiir
66	Hümâyûnnâme	840	Siyaset
67	Şerh-i ‘Akâid	240	Akait
68	Telhîs	260	Retorik
69	Risâle-i Usturlâb-ı Lârî (?)	330	Astronomi
70	Hulâsatü’l-hey’et	105	Astronomi
71	Maksûd Şerhi	180	Sarf
72	Muhtasar	380	Fıkıh/Retorik
73	Risâle-i Usûl-i Yahya (?) hikmet	660	Felsefe
74	Ta‘bîrnâme	170	Rüya
	Dibâce-i Seydî ‘Ali		Astronomi
	Kânûnnâme		Sivil Hukuk
	Ahvâl-i Nasâra		Tarih
75	Mecmû‘a-i Resâil	665	Risale
	Rûznâme		Astronomi
	Sûr-i Hümâyûn		Tarih
76	Tuhfetü’l-Mulûk	240	Akait
	minü’l-Ferâiz		Fıkıh
	Süleymânnâme		Tarih
	Risâle-i Fıkıh		Fıkıh
	Metn-i ‘Ali Kûşî		Astronomi/Cebir
77	Mecmû‘a-i Tıbb	160	Tıp
	‘İzzî		Sarf
	İsâgôci		Mantık
	Risâle		Risale
78	Ahvâl-i Bilâd	590	Coğrafya
79	Mecmû‘a-i Hey’et	240	Astronomi
80	Risâle-i Hadîs alâyı	180	Hadis
81	Nefâisü’l-Mecâlis	220	
82	Esmâ’ü’l-hüsna alâyı	260	Akait
83	‘Ali Kûşî alâyı	315	Astronomi/Cebir

84	Türkî Fıkıh	45	Fıkıh
85	Eczâ-yı ‘Arûz	90	Şiir
86	Eczâ-yı Hey’et	380	Astronomi
87	Lugat-i Vânkûlu	4800	Lügat
88	Vilâyet-i Rûmeli Cihânnümâsı müsveddâtı, altı mahfaza içinde	12.240	Coğrafya
Tereke defterine göre toplam değer		49.938	
Asıl toplam değer		50 038	

İstanbul Müftülüğü Şer‘iyye Sicilleri

Kısmet-i Askeriye Mahkemesi

Defter 98

Fol. 39a

Mahmiye-i İstânbûl’da Sultân Selîm hân ‘aleyhü’r-rahmet ve’l-gufrân câmi‘-i şerîfi kurbünde Mismârî Şücâ‘ mahallesinde sâkin iken bûndan akdem vefât eden bâsmacı merhûm İbrâhîm Efendi ibn-i ‘Abdurrahmân’ın verâseti zevce-i menkûha-i metrûkesi Hadîce Hâtûn ibnet-i ‘Abdullah ile sulbiye-i sagîre kızı ‘Âyşe’ye münhasıre ve tashîh mes’elesi sekiz sehimden olmagla sihâm-ı mezbûrenin bir sehmi zevce-i mezbûreye ve bâki yedi sehmi karzen ve redden kızı sagîre-i mezbûreye isâbeti tahkîkinden sonra sagîre-i mezbûre ‘Âyşe’nin vâlidesi ve tesviye-i umûruna ba-hüccet-i şer‘iyye vasi-i muhtâresi mezbûre Hadîce Hâtûn ibnet-i ‘Abdullah tarafından vekîl-i müsecceli Halîl Efendi ibn-i Maksûd ve nâzır-ı muhtârı fahrü’l-kuzât İbrâhîm Efendi ibn-i El-hâc ‘Ali taleb ve ma‘rifetleriyle tahrîr ve taksîm olunân tereke-i müteveffâ-yı mezbûrdur ki ber vech-i ati zikr olunûr.

Fî 20 Rebi’ü’l-evvel sene 1160.

Tefsîr-i Sûre-i Tebâreke ve ‘Amme-i Şerîf 600 akçe

Hadîs-i Şerîf Mecmû‘ası 245 akçe

Bâsma Öklîdes 800 akçe

Fârsî Dîvân 63 akçe

Kenzü’l-Lugat 705 akçe

Suver-i Kevâkib 640 akçe

Ahlâk-ı ‘Alâi 810 akçe

Milel ü Nihal 505 akçe

Nüzhetü’n-Nuzzâr 303 akçe

Nusretnâme-i ‘Âli 123 akçe

Def‘a Öklîdes 363 akçe

Takvîm-i Buldân 603 akçe
Ferheng-i Cihânkebirî 2 600 akçe
Celâl ‘Akâidi 160 akçe
Kitâbü’l-hesâb 123 akçe
Bâsma Nüzhetü’l-Müştâk 93 akçe
Mesnevi-i Şerîf kıt‘ası 81 akçe
Takvîm Târîhi 105 akçe
Netâic-i Fünûn 243 akçe
Bircandî 123 akçe
Tercüme-i Mûcez 1560 akçe
Mensûr Yûsuf ü Züleyhâ 1330 akçe
Târîh-i Çelebizâde 760 akçe
‘Acâib-i Mahlûkât 130 akçe
El-heyâb (?) Şerh-i Makâsıd 260 akçe
Lugat-i Pehlevî 270 akçe
Hayâlî 205 akçe
Fol. 39b
Risâle-i ‘Akâid 75 akçe
Târîh-i Mir’ât-ı Kâinât cild 2 – 4010 akçe
Mekâtib Mecmû‘ası 490 akçe
Mizânü’l-hakk 180 akçe
Tehâfüt 160 akçe
Tercüme-i Ravzatü’l-‘Uşşâk 120 akçe
Ahvâl-i Cezîre 45 akçe
Risâle-i Hesâb alâyı 1320 akçe
Risâle alâyı 9 – 600 akçe
Kudûrî 75 akçe
Harîdetü’l-‘Acâib 213 akçe
‘Acâibü’n-Nuzzâr 205 akçe
Şerh-i Tezkire 240 akçe
Cârberdî Şerh-i Şâfiye 260 akçe
Yûsuf ü Züleyhâ 75 akçe
Mecmû‘a-i Şefîk 200 akçe
Şerh-i Hikmet 33 akçe
İsti‘âre-i ‘İsâm 153 akçe
Hikâye-i Dânişmend 85 akçe
Gülistân Şerhi 70 akçe

Seyyid ‘Abdullah Şerh-i Şâfiye 360 akçe
Menâr-ı İbn-i Melek 450 akçe
Kitâbü’l-Muhît minü’n-nücûm 140 akçe
Şerh-i Harâciyye (?) 130 akçe
‘Azmi ‘ale’l-Menâr 300 akçe
Metn-i Menâr 120 akçe
‘İsâm ‘ale’l-Câmi 120 akçe
Hindî ‘ale’l-Kâfiye 100 akçe
Fusûl-i Hall ü ‘Akd 60 akçe
Cevâhirü’l-Mevâkib 620 akçe
Eşkâl-i Ekâlim 405 akçe
Şerh-i Mir’ât 185 akçe
Târîh-i Tîmûr 165 akçe
Şerh-i İnsân 240 akçe
Ekâlim-i Mısır 123 akçe
Bahâristân-i Mollâ Câmî 60 akçe
Dinkôz 273 akçe
Mu‘ammâ-yı Mîr Hüseyin 185 akçe
Hümâyûnnâme 840 akçe
Şerh-i ‘Akâid 240 akçe
Telhîs 260 akçe
Risâle-i Usturlâb-ı Lârî (?) 330 akçe
Hulâsatü’l-hey’et 105 akçe
Maksûd Şerhi 180 akçe
Muhtasar 380 akçe
Risâle-i Usûl-i Yahya (?) hikmet 660 akçe
Ta‘bîrnâme, Dibâce-i Seydî ‘Ali, Kânûnnâme, Ahvâl-i Nasâra 170 akçe
Mecmû‘a-i Resâil, Rûznâme, Sûr-i Hümâyûn 665 akçe
Tuhfetü’l-Mulûk, minü’l-ferâiz, Süleymânnâme, Risâle-i Fıkıh, Metn-i ‘Ali Kûşî 240 akçe
Mecmû‘a-i Tıbb, ‘İzzî, İsâgôci, Risâle 160 akçe
Ahvâl-i Bilâd 590 akçe
Mecmû‘a-i Hey’et 240 akçe
Risâle-i Hadîs alâyı 180 akçe
Nefâisü’l-Mecâlis 220 akçe
Esmâ’ü’l-hüsna alâyı 260 akçe
‘Ali Kûşî alâyı 315 akçe

Türkî Fıkıh 45 akçe
Eczâ-yı ‘Arûz 90 akçe
Eczâ-yı Hey’et 380 akçe
Lugat-i Vânkûlu 4800 akçe
Vilâyet-i Rûmeli Cihânnümâsı müsveddâtı, altı mahfaza içinde 12 240 akçe
Yekûn-i kütüb 49 938 akçe/416 gurûş 18 akçe
Köhne ‘adedi dôlama 525 akçe
Şâli alâca ‘anteri 550 akçe
Şâmî alâca ‘anteri 380 akçe
Köhne alâca ‘anteri 240 akçe
Alâca kaftân 180 akçe
Beyâz sâde 240 akçe
Köhne beyâz sâde 90 akçe
Cedîd alâca kaftân 850 akçe
Köhne kedi nîmten kürk 249 akçe
Kâkım nîmten kürk 500 akçe
Şatrenci nîmten kürk 550 akçe
Nâfe biniş kürk 2000 akçe
Ma’i germ-sûr sincâb kürk 1320 akçe
Şâli güzi (?) sincâb (?) kürk 2620 akçe
Şâli biniş 1 150 akçe
Fıstıki çôka kôntôş kürk 4800 akçe
Nâfe kôntôş kürk 3160 akçe
Fıstıki semûr pâça kürk 8700 akçe
Karanfili (?) çôka dolama 1209 akçe
Siyâh sûf ferâce 1000 akçe
Fıstıki çôka biniş 815 akçe
Sâye biniş ve bâşlık 2643 akçe
Çôka çakşır 579 akçe
Şâli çakşır 510 akçe
Astâr 500 akçe
Astâr 210 akçe
Gömlek 2 – 140 akçe
Gömlek 2 – 160 akçe
Beyâz cebe 63 akçe
Dôn 2 – 100 akçe

Dôn 2 – 120 akçe
Mücevveze 120 akçe
Köhne astâr ma‘ kâvuk 260 akçe
Simâb kılıç 1020 akçe
Piştov ma‘ kubûr 1320 akçe
Sim buhûrdân, gülabdân 4000 akçe
Sim devât (?) 6093 akçe
Sim şeridi sâ‘at 3006 akçe
... (?) vezne 213 akçe
Kara raht gaddâre ve debbüs 650 akçe
Yedekdâş ve kalkândâş 36 akçe
Yemenî yôrgân 330 akçe
Sârı Yemenî yôrgân ma‘ çârşeb 500 akçe
Yemenî yôrgân nâ-çârşeb 270 akçe
Yemenî yôrgân 240 akçe
Alâca kilîm 120 akçe
Çârşeb 150 akçe
Beledi döşek 450 akçe
Beledi yasdık 150 akçe
Köhne eğer ma‘ rikâb 220 akçe
Köhne eğer ve rikâb 260 akçe
Eğer ve rikâb 310 akçe
Kara raht bâşlığı 120 akçe
Çatma yasdık bâ-gılâf 705 akçe
Kadife yasdık ‘aded 9 – 2800 akçe
Köhne kadife yasdık 1 – 240 akçe
Minder 2 – 600 akçe
Def‘a minder 2 – 645 akçe
Def‘a minder 2 – 600 akçe
Beledi yasdık 4 – 645 akçe
Def‘a minder 2 – 540 akçe
Köhne beledi yasdık 7 – 980 akçe
Minder 3 – 1000 akçe
Ma’i silk 3 – 123 akçe
Köhne eğer ve çıbûk, rikâb ve koşturma 220 akçe
Çôka kesme 480 akçe
Köhne çeşidi (?) gömlek 150 akçe

Sârı çizme 99 akçe
Beledi yasdık bâ-gılâf 8 – 1920 akçe
Kebîr minder 560 akçe
Def‘a minder 2 – 1010 akçe
Kâlîçe 540 akçe
Ma’i silk 440 akçe
Ocâk perdesi 63 akçe
Köhne Yemenî perde 90 akçe
‘Abâ kapû perdesi 2 – 230 akçe
Pirinç şem‘dân 170 akçe
Helâlî raht 306 akçe
Çâdır perdesi 129 akçe
Fenâr 960 akçe
Def‘a fenâr 220 akçe
Minder 2 – 800 akçe
Sakâ meşki ve köhne çâdır hırdavâtı 1035 akçe
Alâca seccâde 200 akçe
Kâlîçe, seccâde 240 akçe
İhrâm 120 akçe
Dürbîn 180 akçe
Köhne kadife yasdık Yemenî 1 – 1800 akçe
Çôka-i mak‘ad 2 – 420 akçe
Minder 2 – 800 akçe
Çatma yasdık bâ-gılâf 15 bâş yasdığı 2 – 9000 akçe
Çôka-i mak‘ad 4 – 4200 akçe
Şilte 5 ma‘ çârşeb 1800 akçe
Minder 6 – 3600 akçe
Beledi döşek 1 – 420 akçe
Orta kîçe 1200 akçe
Mısrî hasır 600 akçe
Pencere perdesi 5 – 150 akçe
Ocâk perdesi 200 akçe
Minder 1 – 720 akçe
Kadife yasdık bâ-gılâf 4 – 1000 akçe
Sırma güllü yasdık bâ-gılâf 10 – 4200 akçe
Minder 2 – 1200 akçe
Çôka-i mak‘ad 2 – 600 akçe

Kırmızı ihrâm 480 akçe
‘Uşâk ortası 1200 akçe
... (?) 240 akçe
Tencere 3, kapak 2 – 720 akçe
Sahan 5 – 240 akçe
Kazgân 600 akçe
Kebîr sini 1000 akçe
Kenârlı tepsi 120 akçe
Leğen, ibrîk 480 akçe
Leğen, ibrîk 360 akçe
Edât-ı mahâş 12 fî 100 – 1200 akçe
Sagîr tepsi 240 akçe
Kahve ibrîği 3 – 150 akçe
Fenâr 120 akçe
Kûrâda sahan 7, men 5 – 680 akçe
Güğüm 2 – 320 akçe
Sahan 3 men 1 – 600 akçe
Leşkeri 3 tâs 1 – 204 akçe
İbrîk 1, güğüm 1 – 210 akçe
Kûrâda edât-ı mahâş 6 fî 80 – 489 akçe
Sahan 8 – 624 akçe
Tencere kapâğı, tabe 2 – 357 akçe
Kûrâda tencere 4, kapâğı 2, men 9 – 615 akçe
Kazgân 594 akçe
Kûrâda abdest leğeni 786 akçe
Sagîr ibrîk 30 akçe
Kûrâda güğüm 840 akçe
Sagîr sahan kapâğı 180 akçe
Hırdavât-ı menzil 1200 akçe
... (?) câriye be-nâm-ı Fatiha 18 000 akçe
Gürcî câriye be-nâm-ı Gülbeyâz 30 000 akçe
Gürcî câriye be-nâm-ı Mazlûmşâh 24 000 akçe
Kır at, re’s 1 – 4800 akçe
Nukûd-i mevcûde mahlût 110 gurûş/13 200 akçe
Her biri tôpu yiğirmi desteden kağıd tôp 234 fî 2 gurûş – 468 gurûş/56 160 akçe
Bey‘olunân alât-ı basma 700 gurûş/84 000 akçe

Yekûn 351 168 akçe/2926 gurûş 48 akçe eşyâ ve basma alât ve nukûd
Fol. 40a
Atlas mînôr 1203 akçe
Sagîr Coğrâfya 720 akçe
Kebîr Atlas 1360 akçe
Kebîr ve ʻatik Atlas 2 – 460 akçe
İncîl tercümesi 520 akçe
Risâle-i Hendese 153 akçe
Frengî Takvîm 300 akçe
Tertîb-i Ceng 78 akçe
Atlas-ı sagîr 150 akçe
Defʻa Risâle-i Hendese 180 akçe
Hey’et risâlesi 1 – 105 akçe
Hendeseye müteʻallik risâle 99 akçe
Hey’ete müteʻallik risâle 60 akçe
Defʻa Risâle-i Hendese 45 akçe
Lugat-i Mensek, cild 5 – 9000 akçe
Krismân (?) 610 akçe
Atlas 723 akçe
Defʻa Atlas 760 akçe
Tevrit maʻ İncîl 360 akçe
Ak Deniz harîtası 105 akçe
Atlas-ı sagîr 400 akçe
Sagîr Atlas 550 akçe
Sagîr Atlas 120 akçe
Harîta 130 akçe
Küre 100 akçe
Sagîr Atlas 260 akçe
Hey’ete müteʻallik risâle 123 akçe
... (?) Lugat tercümesi 300 akçe
Sagîr kıtʻa Coğrâfya alâyı 120 akçe
Nücûm risâlesi 3 – 123 akçe
Feylesôf alâyı 63 akçe
Krâmâtîka alâyı 3 – 45 akçe
Öklîdes alâyı 4 – 30 akçe
Tıbb alâyı 2 – 120 akçe
Risâle-i Mantık 15 akçe

Harîtalar alâyı mahlût 34 – 1520 akçe

Yekûn-i kütüb-i Lâtîn semenleri 21 010 akçe/175 gurûş 10 akçe

Müteveffâ-yı mezbûr İbrâhîm Efendi’nin zikri ati bâsma kitâblarının noksânları olân cildlerî ve cedvâllerî ve mührelerî ve basma noksânları tekmîl olundukdan sonra semen-i misalleriyle bey‘ olunmak sagîre-i mezbûre ‘Âyşe hakkında her vechle enfa‘ olduğunu husûs-i mezbûre vukûf-ı tâmı olân bî-garaz Müslimîn haber vermeleriyle takvîmen alıkoyunılûb bâ-hüccet-i izin vasî-i mezbûre Hadîce Hâtûn ve nâzırı ma‘rifetleriyle merhûm Sultân Selim hân ‘aleyhü’r-rahmet ve’l-gufrân câmi‘-i şerîfî ittisâlinde Tôbhâne ta‘bîr olunûr mahallde vaki‘ kârgîr odada mahfûz olân bâsma kütübüdür ki ‘ale’l-esâmi ber vech-i ati zikr olunûr:

Cildsiz ve mühresiz ve cedvâlsiz tamâm eczâ-yı Lugat-i Ferheng-i Şu‘ûrî üç yüz kırk dört nâkıs altmış beş ceman dört yüz dokûz kıt‘a Ferheng’in her biri yiğirmişer gurûşdan 8180 gurûş

Cildsiz ve mühresiz ve cedvâlsiz tamâm eczâ-yı Târîh-i Na‘îmâ Efendi yetmiş yedi nâkıs otûz beş ceman yüz on iki kıt‘a Na‘îmâ’nın her biri on beşer gurûşdan 1680 gurûş

Cildsiz ve mühresiz ve cedvâlsiz tamâm eczâ-yı Târîh-i Râşid Efendi iki yüz altmış nâkıs kırk altı ceman üç yüz on bir kıt‘a Târîh-i Râşid Efendi’nin her biri on altışar gurûşdan 4976 gurûş

Cildsiz ve mühresiz ve cedvâlsiz tamâm eczâ-yı Cihânnümâ yüz seksen altı nâkıs altmış üç ceman iki yüz kırk dokûz kıt‘a Cihânnümâ’nın her biri on altışar gurûşdan 3986 gurûş

Dikilmiş ve kesilmiş bir mikdârı mücelled Târîh-i Takvîm-i Kâtib Çelebi tamâm yüz doksân beş nâkıs eczâ otûz bir ceman iki yüz yiğirmi altı kıt‘a Târîh-i Takvîm’in her biri ikişer gurûşdan 452 gurûş

Dikilmiş ve kesilmiş bir mikdârı mücelled tamâm Gülşen-i Hulefâ iki yüz beş nâkıs eczâ otûz ceman iki yüz otûz beş kıt‘a Gülşen’in her biri ikişer gurûşdan 470 gurûş

Dikilmiş ve kesilmiş bir mikdâr mücelled mahlût tamâm Târîh-i Mısır ve Agvâniyye ve Tîmûr ve Yeni Dünyâ ve Tuhfetü’l-Kibâr bin yüz on dört her biri yarımşar gurûşdan 557 gurûş

Tamâm mücelled Nizâmiyye ve Mıknâtısiyye ve Bosna iki yüz kırk her biri birer rub‘dan 60 gurûş

Tamâm mücelled Krâmâtîka seksen dört her biri birer rub‘dan 21 gurûş

Lugat-i Vânkûlu 40 gurûş

Yekûn 20 422 gurûş

Mahalle-i mezbûrede vâki‘ dâhiliyeli ve hâriciyeli mülk-i menzil ber vech-i tahmîş 2500 gurûş

Kıymet-i ... (?)

Semen-i eşyâ ... (?) ve kütüb ve basma alâtı (?) 3517 ½ gurûş 16 akçe

Kütüb-i bâsma kıymeti 20 422 gurûş

Kıymet-i menzil 2500 gurûş

Minhâü’l-İhrâcât

Techîz ve tekfîn ve iskât-ı (salat) ve ta‘mîr-i kabr ve eyâm-ı ma’âd tabh-ı ta‘âm ve sâir masârif 16 200 akçe

Deyn-i müsbet Bôstânî İsma‘îl Çelebi bâ-hüccet 8950 akçe

Deyn-i müsbet Mollâ Ömer bâ-hüccet 15 840 akçe

Deyn-i müsbet tevâbi‘ Mehmed Çelebi bâ-hüccet 7250 akçe

Mehr-i müeccel-i müsbet (li-zevcetü’l-mezbûre) bâ-hüccet 12 000 akçe

Deyn-i müsbet Hâfız ‘Abdulkerîm Efendi 660 akçe

Mezbûr tevâbi‘ Mehmed Çelebi’ye bi-tarikü’s-sulh verilen (deyn) 1980 akçe

Tevâbi‘ Mehmed ibn-i ‘Ali’ye bi-tarikü’s-sulh (verilen) aylık ücreti 720 akçe

Tevâbi‘ Ahmeb ibn-i ‘Osmân’a (verilen) aylık ücreti 240 akçe

Diğer (tevâbi’) Ahmed ibn-i Mehmed’e verilen aylık ücreti 240 akçe

Yalâk-abâdî Kethüda Hüseyin Ağâ’ya bi-tarikü’s-sulh verilen 360 akçe

Mezbûr Hâfız ‘Abdulkerîm Efendi’ye (verilen) ücret 600 akçe

Harc-ı hüccet-i (isbât-i) vasi-i muhtâr 3600 akçe

Kalemiyye, çôkadâriyye, ihzâriyye 1155 akçe

Dellâliyye-i kütüb ve eşyâ ve bâki ve dükkâniyye 4560 akçe

Deyn-i Yôrgânî Mustafa Beşe’ye 60 akçe

Deyn-i müsbet ...(?) Mûsa Yahûdi’ye bi-tarik (ü’s-sulh) 3600 akçe

Sarrâfiyye ve hammâliyye ve sâir masârif 360 akçe

Kürkçü Hristô zimmiye bi-tarikü’s-sulh verilen (deyn) 240 akçe

Deyn-i Derzi Tôdôri zimmi 120 akçe

Enserci Hacâdôr zimmiye (bi-tarikü’s-sulh) verilen 480 akçe

Hurûfâtçı Yahûdi’ye bi-tarikü’s-sulh verilen deyn 1770 akçe

Tereke taksîm oluncaya değîn pâzâra giden masârifi 1965 akçe

Resm-i ‘âdi 67 200 akçe

Kalemiyye ve sâir masârif 6000 akçe

Çôkadâriyye 3960 akçe

İhzâriyye 2200 akçe

Huddâmiyye 600 akçe
Kaydiyye-i defter 600 akçe
Yekûn 163 510 akçe/1362 ½ gurûş 10 akçe
Fol. 40 b
İhrâcât-ı mezkûr mükerrer-i tahrîr olunmagla birisine bestle çekilmişdir
Sahhü'l-bâki
Kütüb ve eşyâ ve alât-ı basma semenleri 2155 gurûş 10 akçe
Bâsma kütüb kıymetleri 20 422 gurûş
Mülk-i menzil kıymeti 2500 gurûş
Hissetü'l-mezbûre Hadîce Hâtûn
Kütüb ve eşyâ ve alât-ı basma semenlerinden 269 gurûş
Basma kütüb kıymetlerinden 2552 gurûş 15 para
Mülk-i menzil kıymetinden 312 ½ gurûş 30 para
Hissetü'l-mezbûre-i sagîre 'Âyşe
Kütüb ve eşyâ ve alât-ı basma semenlerinden 1885 ½ gurûş
Basma kütüb kıymetlerinden 17 869 gurûş 5 para
Mülk-i menzil kıymetinden 2187 ½ gurûş 10 para

Derûn-ı defterde mezkûr eşyâdan sagîre-i mezbûre 'Âyşe'ye hissesine mahsûban alıkoyunılûb vâlidesi ve vasi-i mezbûre Hadîce Hâtûn'a teslîm olunân eşyâdır ki ber vech-i ati zikr olunûr:

Sırma güllü kadife yasdık bâ-gılâf 10 – 4200 akçe
Vasat minder 2 – 1200 akçe
Müsta'mel çôka-i mak'ad 2 – 600 akçe
'Uşâk ortası 1 – 1200 akçe
Müsta'mel kırmızı ihrâm 480 akçe
Gürcî câriye be-nâm-ı Fatiha 18 000 akçe
Yekûn 25 680 akçe

BİBLİYOGRAFYA

Arşiv Belgeleri

İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri, *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*

Defter 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93a, 93b, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul

Ali Emîrî, III. Ahmed: 1791, 14755.

Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Muhallefat Halifesi: 12439, 12541, 12544.

Cevdet-Hariciye: 5256, 6927, 7911, 7912.

Cevdet-Saray: 8533

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi – Ankara

Defter 737

Sofya Ulusal Kütüphanesi, Şarkiyat Bölümü

Siciller Koleksiyonu: R 7, R 38, S 1, S 12.

OAK Koleksiyonu: 3/9, 3/83, 28/13, 49/14, 49/21, 49/25.

El Yazma Koleksiyonu : Or. 1085, Or. 2296.

Fon 1 (İstanbul), a. b. 17248, 19428.

Fon 79 A (Edirne), a. b. 1576.

Defterler Koleksiyonu: D 215.

Rusçuk Tarih Müzesi

Envanter No: V/2922.

Şumnu Tarih Müzesi

Envanter No: 397.

Batı Avrupa Arapça Baskıları

Kitâbü'l-Kânûn fî't-tıbb li-Abu 'Ali eş-Şeyh er-Reis İbn-i Sînâ, Romae: Tipographia Medicea, XCIII [1593].

Osmanlı Baskıları

Tercümetü's-Sihâh-i Cevheri [Lugat-i Vânkûlu], Kostantiniye, 1141 [1729].

Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr, Kostantiniye, 1141 [1729].

Târîh-i Seyyâh der Beyân-i Zuhûr-i Ağvâniyân ve Sebeb-i İndihâm-i Binâ-i Devlet-i Şâhân-i Safaviyân, Kostantiniye, 1142 [1729].

Târîhü'l-Hindi'l-Garbî el-Müsemmâ bi-Hadîs-i Nev, Kostantiniye, 1142 [1730].

Târîh-i Tîmûr-i Gurkân li-Nazmîzâde Efendi, Kostantiniye, 1142 [1730].

Târîhü'l-Mısri'l-Cedîd li-Süheylî Efendi; Târihü'l-Mısri'l-Kadîm li-Süheylî Efendi, Kostantiniye, 1142 [1730].

Gülşen-i Hulefâ li-Nazmîzâde Efendi, Kostantiniye, 1143 [1730].

Grammaire turque ou Méthode courte & facile pour apprende la langue turque; Avec recueil de noms, de verbes, & des manieres de parler les plus

necessaires a sçavoir ; Avec plusieurs dialogues falimiers, Constantinople, 1730.

Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Ümem, Kostantiniye, 1144 [1732].

Füyûzât-ı Mıknâtısiyye, Kostantiniye, 1144 [1732].

Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi, Kostantiniye, 1145 [1732].

Takvîmü't-Tevârîh li-Kâtib Çelebi, Kostantiniye, 1146 [1733].

Târîh-i Na'îmâ, Kostantiniye, 1147 [1734].

Târîh-i Râşid Efendi, Kostantiniye, 1153 [1741].

Târîh-i Çelebizâde Efendi, Kostantiniye, 1153 [1741].

Lisânü'l-'Acem [Ferheng-i Şu'ûrî], Kostantiniye, 1155 [1742].

El-Cildü'l-Evvel min Lugat-i Vânkûlu, Kostantiniye, 1169 [1756].

Târîh-i Sâmî ve Şâkir ve Subhî, Kostantiniye, 1198 [1784].

Târîh-i Cevdet, C. 1, Der sa'âdet: Matba'a-i 'Osmâniyye, 1309 [1891].

Netâicü'l-Vukû'ât, C. 3, İstanbul: Uhuvvet Matba'ası, 1327 [1911].

Araştırma, Makale, Literatür, Yayımlanan Kaynaklar

Abdurrahman, "Türkiyede İlk Harita Basımı ve İlk Asri Matbaa", *Haritacılar Mecmuası*, Sayı 1–4, 1933–1934, s. 83–88.

Elias Abesci, *État actuel de l'Empire ottoman* (çev. Fontanelle), C. I, Paris, 1792.

Huda S. Abifares, *Arabic Typography: A Comprehensive Sourcebook*, London: Saqi Books, 2001.

Rifaat Ali Abou-el-Haj, "The Ottoman Vezir and Paşa Houshold, 1683–1703. A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society*, C. 94, 1974, Sayı 4, s. 438–447.

Rifaat Ali Abou-el-Haj, *Formation of the Modern State. The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany: State University of New York Press, 1991.

Türker Acaroğlu, "Dünyada Basılan İlk Türkçe Kitap", *Belleten*, C. L, Sayı 209, 1986, s. 507–530.

Hakkı Acun, *Anadolu Saat Kuleleri*, Ankara: AKM, 1994.

A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul: Remzi, 1991.

Erhan Afyoncu, "Ders Kitaplarında Osmanlı Tarihinin Dönemlere Ayrılması Meselesi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* sayı: 4, (İstanbul 2001), s. 113-124.

Erhan Afyoncu, "İbrâhim Müteferrika", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 21, İstanbul: TDV, 2000, s. 324–327.

Erhan Afyoncu, “İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler”, *Belleten*, C. LXV, Sayı 243, 2001, s. 607–622.

Erhan Afyoncu, “İbrahim Müteferrika’nın Yeni Yayınlanan Terekesi ve Ölüm Tarihi Üzerine”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15, 2004, s. 349–362.

Salahuddin Ahmed, *Dictionary of Muslim Names*, New York University Press, 1999.

Mahmut Ak, “Menâzırü’l-Avâlim ve Kaynağı Takvîmü’l-Büldan”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, 1991, s. 101–120.

Engin Deniz Akarlı, “Gedik: Implements, Mastership, Shop Usufruct, and Monopoly among Istanbul Artisans, 1750–1850”, *Wissenschaftskolleg–Jahrbuch*, 1986, s. 223–232.

Ahmet Akgündüz (ed.), *Şer‘iye Sicilleri: Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, C. I, 1988.

Ülker Akkutay, *Enderun Mektebi*, Ankara: Gazi Üniversitesi, 1984.

Virginia Aksan, “Ottoman Political Writing, 1768–1808”, *International Journal of Middle East Studies*, C. 25, 1993, Sayı 1, 53–69.

Hüsamettin Aksu, “Türk Tezhib Sanatının Süsleme Unsurları”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 11 (Kültür ve Sanat), s. 131–145.

Münir Aktepe, “Naîmâ Tarihinin Yazma Nüshaları Hakkında”, *Tarih Dergisi*, Sayı I, 1949, s. 35–52.

Münir Aktepe, “Damad İbrahim Paşa Devrinde Lâle”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. IV, Sayı 7, 1952, 85–126.

Münir Aktepe, “Ibrahim Pasha Nevshehirli”, *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, C. III (ed. B. Lewis, V. L. Ménage, C. Pellat, J. Schacht), Leiden: E. J. Brill, 1971, s. 1002.

Münir Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, 1958.

Münir Aktepe, *1720–1724 Osmanlı–İran Münâsebetleri ve Silâhşor Kemânî Mustafa Ağa’nın Revân Fetih-Nâmesi*, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, 1970.

Gül Akyılmaz, “Osmanlı Devletinde Reaya Kavramı ve Devlet-Reaya İlişkileri”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 4 (Toplum), s. 40–54.

Yahya Akyüz, “İlk Türk Matbaası ve Eğitim Tarihimizdeki Yeri”, *Millî Eğitim*, Sayı 76, 1988, s. 3–22.

Michael W. Albin, “Early Arabic Printing: A Catalogue of Attitudes”, *Manuscripts of the Middle East*, 5, (1990–1991) 1993, s. 114–122.

Jonathan J. G. Alexander, *Medieval Illuminators and Their Methods of Work*, New Haven–London: Yale University Press, 1992.

Ali Alparslan, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Meral Alpay, “Türkçe Basma Kitapların Beşik (Incunabel) Devri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı*, V, 1972–1973, s. 587–599.

Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972.

Meropi Anastassiadou, “Les inventaires après décès de Salonique à la fin du XIXe siècle: source pour l’étude d’une société au seuil de la modernisation”, *Turcica*, C. 25, 1993, s. 97–135.

Meropi Anastassiadou, “Livres et “bibliothèques” dans les inventaires après décès de Salonique au XIXe siècle”, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, Sayı 87–88, 1999, s. 111–141.

Meropi Anastassiadou, “Des défunts hors du commun: les possesseurs de livres dans les inventaires après décès musulmans de Salonique”, *Turcica*, C. 32, 2000, s. 197–252.

Metin And, *Turkish Miniature Painting*, Istanbul, 1982.

Kemalettin Apak, *Ana Çizgileriyle Türkiye’deki Masonluk Tarihi*, İstanbul: Türk Mason Derneği, 1958.

Mustafa Armağan, “Osmanlı Tarihinde Hakkı Yenmiş Yüzyıllar”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 7 (Düşünce), s. 195–199.

Mustafa Armağan, “Osmanlı Gerilemesi Masalından Uyanmak!”, *Düşünen Siyaset*, 1999, Sayı 7–8, s. 99–118.

[Mustafa Armağan] “Prof. Dr. İlber Ortaylı ile Konuşma: Bir Kabuk Değiştire Dönemi”, *İstanbul Armağanı, 4. Lâle Devri* (ed. Armağan), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 61–73.

Mustafa Armağan, “Ah Bir Matbaa Erken Gelseydi!”, *Toplum ve Düşünce*, 2003, Sayı 6, s. 12–23.

Thomas W. Arnold, *Painting in Islam, A Study of the Place of Pictorial Art in Muslim Culture*, New York: Dover Publications, 1965.

Ahmet Turan Arslan, *İmam Birgivî: Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul: SEHA, 1992.

Mehmet Arslan, “Divan Edebiyatında Mu’ammâ”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 9 (Kültür ve Sanat), s. 718–730.

Mehmet Arslan, “Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri ve Bu Konuda Yazılan Eserler: Sûrnâmeler”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 9 (Kültür ve Sanat), s. 169–189.

Zeki Arslantürk, *Naîma’ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul: Ayışığıkitapları, 1997.

Tülay Artan, “Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp’te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası”, *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam* (ed. T. Artan), İstanbul: Tarih Vakfı, 1998, s. 49–64.

Oktay Aslanapa, “Osmanlı Minyatür Sanatı”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 11 (Kültür ve Sanat), s. 151–159.

Atatürk’ün Özel Kütüphanesinin Kataloğu (Anıtkabir ve Çankaya Bölümleri), Ankara: Millî Kütüphane Atatürk Dokümantasyon Merkezi, 1973.

Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi: Medrese Programları – İzacetnâmeler – Islahat Hareketleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.

George N. Atiyeh (ed.), *The Book in the Islamic World: The Written Word and Communication in the Middle East*, Albany: State University of New York Press, 1995.

Suna Başak Avcılar, “Osmanlı Tabakalaşma Sistemine İlişkin Görüşler Üzerine bir Değerlendirme”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 4, s. 55–68.

Tamer Ayan, *Çift Başlı Kartal. Anadolu’dan Skoç Rifi’ne*, İstanbul, 1998.

Mahir Aydın, “Ahmed Arif Hikmet Beyefendi’nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri”, *Belleten*, C. LVI, Sayı 215, 1992, s. 69-165.

Salim Aydüz, “Tophâne-i Âmire ve Müştemilâtı”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 6 (Teşkilat), s. 646–659.

Salim Aydüz, “İbrahim Müteferrika”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 631–633.

Salim Aydüz, “Bilimsel Faaliyetler Açısından Lâle Devri”, *İstanbul Armağanı, 4. Lâle Devri* (ed. Armağan), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2000, 159–193.

Ayhan Aykut, *Türkiye’de Ansiklopediciliğin Doğuşu ve Gelişmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü (basılmamış yüksek lisans tezi), 1989.

Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Hattatları ve Hat Sanatı*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1953.

Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Mimarîsi*, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1953.

Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1958.

Ekrem Hakkı Ayverdi, *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul: Doğuş, 1958.

Franz Babinger, *Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert*, Leipzig: Breitkopf und Haertel, 1919.

Franz Babinger, *Die Geschichtschreiber der osmanen und ihre Werke*, Leipzig: Otto Harrassowitz, 1927.

Franz Babinger, “18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat” (çev., ed. N. Kuran-Burçoğlu), *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004, s. 1–62.

Gabriel Baer, “Monopolies and Restrictive Practices of Turkish Guilds”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 13, 1970, Sayı 3, s. 145–165.

Alexandra Bain, “The *En‘am-ı Şerif*. Sacred Text and Images in a Late Ottoman Prayer Book”, *Archivum Ottomanicum*, Sayı 19, 2001, s. 213–238.

Abdulhalik Bakır, “Ortaçağ İslâm Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi” *Belleten*, C. LXV, Sayı 242, 2001, s. 75–160.

Josée Balagna, *L’imprimerie arabe en Occident: XVIe, XVIIe et XVIIIe siècle*, Paris: Editions Maisonneuve & Larose, 1984.

İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Türklerde Yazı Sanatı*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1958.

Giles Barber, B. Fabian (ed.), *Buch und Buchhandel in Europa im achtzehnten Jahrhundert*, Hamburg: Dr. Ernst Hauswedell und Co, 1981.

Karl Barbir, “The Changing Face of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century: Past and Future Scholarship”, *Oriente Moderno, 1. The Ottoman Empire in the Eighteenth Century* (ed. K. Fleet), 1999, s. 253–267.

Ömer Lütfi Barkan, “Edirne Askerî Kassamına ait Tereke Defterleri (1545–1659)”, *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C. III, Sayı 5–6, 1966, s. 1–479.

Ömer Lütfi Barkan, Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri, 953 (1546) Târîhli*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1970.

[Baron de Tott], *Mémoires du Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares, Nouvelle éditions revue, corrigée & augmentée,* kısım 1, Maestricht, 1786.

Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara dâir Hâtıralar (Mémoires sur les Turcs et les Tartares. Amsterdam, 1784)*, s. l. a.

Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı, 10–11 Aralık 1979, Ankara, Bildiriler, Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, [1980].

Gustav Bayerle, *Pashas, Begs, and Effendis: A Historical Dictionary of Titles and Terms in The Ottoman Empire*, İstanbul: ISIS, 1997.

İsmail Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, C. I, İstanbul: Halk Basımevi, 1953.

Orhan Bayrak, *İstanbul’da Gömülü Meşhur Adamlar*, İstanbul, 2002.

Nimet Bayraktar, “Yazma ve Basma Kütüphane Fihristleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 21, 1982, s. 127–159.

Jale Baysal, *Müteferrika’dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar,* İstanbul: Edebiyat Fakültesi, 1968.

Jale Baysal, “II. Rákóczi Ferenc’in Çevirmeni Müteferrika İbrahim ve Osmanlı Türklerinin İlk Bastıkları Kitaplar”, *Türk–Macar Kültür Münasebetleri Işığı Altında II. Rákóczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu/Symposium on Rákóczi Ferenc II and the Hungarian Refugees in the Light of Turco–Hungarian Cultural Relations,* İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, 1976, s. 217–225.

Jale Baysal, *Kitap ve Kütüphane Tarihine Giriş*, İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1991.

Jale Baysal, *Cennetlik İbrahim Efendi (İbrahim Müteferrika Oyunu)*, İstanbul: Cem, 1992.

Cem Behar, *Ali Ufkî ve Mezmurlar,* İstanbul: Pan Yayıncılık, 1990.

Köpeczi Béla, “II Ferenc Rákóczi”, *Türk–Macar Kültür Münasebetleri Işığı Altında II. Rákóczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu/Symposium on Rákóczi Ferenc II and the Hungarian Refugees in the Light of Turco–Hungarian Cultural Relations,* İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, 1976, s. 18–37.

Avner Ben-Zaken, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kopernik Sistemi”, *Türkler* (ed. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara: Yeni Türkiye, 2002, C. 11, s. 289–302.

Simon Van den Bergh (çev., ed.), *Averroes’ Tahafut al-Tahafut (The Incoherence of the Incoherence)*, C. I–II, Cambridge University Press, 1987.

Aziz Berker, *Türkiyede İlk ÖğretiI. 1839–1908*, Ankara: MEB, 1945.

Niyazi Berkes, “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği”, *Belleten*, C. XXVI, Sayı 104, 1962, s. 715–737.

Niyazi Berkes, “104 Sayılı Belleten’de Çıkan ‘İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği’ Adlı Yazı İçin Bir Not”, *Belleten*, C. XXVIII, Sayı 109, 1964, s. 183.

Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey,* Montreal: McGill University Press, 1964, s. 36–39.

Niyazi Berkes, “Ibrahim Müteferrika”, *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, C. III (ed. B. Lewis, V. L. Ménage, C. Pellat, J. Schacht), Leiden: E. J. Brill, 1971, s. 996–998.

Niyazi Berkes, *Felsefe ve Toplumbilim Yazıları,* İstanbul: Adam Yayınları, 1985.

Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma* (ed. A. Kuyaş), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Kemal Beydilli, “İgnatius Mouradgea d’Ohsson (Muradcan Tosunyan): Ailesi hakkında Kayıtlar, “Nizâm-ı Cedid”e Lâyihası ve Osmanlı İmparatorluğundaki Siyasi Hayatı”, *Tarih Dergisi*, C. XXXIV, 1984, s. 247–314.

Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776–1826)*, İstanbul: EREN, 1995.

Kemal Beydilli, *Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog*, İstanbul: EREN, 1997.

Kemal Beydilli, “Matbaa”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul: TDV, 2003, s. 105–110.

Kemal Beydilli, “Müteferrika ve Osmanlı Matbaası. 18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 128, Ağustos, 2004, s. 44–52.

Kemal Beydilli, İsmail E. Erünsal, “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa’nın Viyana Elçiliği (1711)”, *Belgeler*, C. XXII, Sayı 26, 2001, s. 1–47.

İsmet Binark, “Türk Kitapçılık Tarihinde Hat Sanatı ve Kütüphanecilik”, *Türk Kültürü*, C. IV, Sayı 37–48, 1965–1966, s. 458–470.

İsmet Binark, “Eski Devrin Kitapçıları: Sahâflar”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C. XVI, 1967, Sayı 3, 155–162.

İsmet Binark, “Türkiye’ye Matbaanın Geç Girişinin Sebepleri Üzerine”, *Türk Kültürü*, Sayı 65, 1968, s. 295–304.

İsmet Binark, *Eski Kitapçılık Sanatlarımız,* Ankara: Kazan Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, 1975.

İsmet Binark, “Türkler’de Resim ve Minyatür Sanatı”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı XII, 1978, s. 271–290.

İsmet Binark, “Türk Matbaacılığının Tarihçesi: Uygurlarda Matbaa”, *Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı*, *10–11 Aralık 1979, Ankara*, *Bildiriler*, Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, [1980], s. 47–68.

İsmet Binark, “Matbaanın Türkiye’ye Geç Girişinin Sebepleri”, *Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı*, *10–11 Aralık 1979, Ankara*, *Bildiriler*, Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, [1980], s. 139–173.

İsmet Binark, “Türkiye’ye Matbaanın Geç Girişinin İçtimaî-Ruhî Sebepleri”, *VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 11–15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler,* Ankara: TTK, 1981, C. II, s. 1299–1319.

İsmet Binark, “Türk Matbaacılığının Tarihçesi: Uygurlarda Matbaa”, *Yeni Türkiye*, 1996, Sayı 12, s. 1587–1598.

İsmet Binark**,** “Matbaanın Türkiye’ye Geç Girişinin Sebepleri”, *Yeni Türkiye*, 1996, Sayı 12, s. 1599–1616.

Abdulkuddûs Bingöl, “Osmanlı Dünyasında Mantık Bilimi ve Eğitimi”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim, Milletlerarası Kongresi Tebliğleri, İstanbul 12–15 Nisan 1999* (ed. Y. Nuhoğlu), İstanbul: IRCICA, 2001, s. 63–74.

J. K. Birge, “The Printing of Books in Turkey in the Eighteenth Century”, *Moslem World*, C. XXXIII, 1943, s. 292–294.

Birgili Muhammed Efendi, *Vasiyet-name* (ed. Duman), İstanbul: R Yayınları, 2000.

David A. Bland, *History of Book Illustration, The Illuminated Manuscript and the Printed Book*, London: Faber and Faber Limited, 1958.

H.-E. Boedeker (ed.), *Histoire du livre,* Paris, 1995.

Alessio Bombaci, *Storia della litteratura turca dall’antico impero di Mongolia all’odierna Turchia*, Milano: Nuova accademia editrice, 1956.

Ömer Bosnavi, *Tarih-i Bosna Der Zaman-ı Hekimoğlu Ali Paşa* (ed. K. Su), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979.

Helmuth Bossert, “Tabı Sanatının Keşfi”, *İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul 20–25 Eylül 1937, Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler*, İstanbul: Kenan Matbaası, 1943, s. 421–438.

Assa Briggs, Peter Burke, *A Social History of the Media: From Gutenberg to the Internet*, Cambridge: Polity Pres, 2003.

Christine Brooke-Rose, “Histoire Palimpseste”, *Interprétation et surinterprétation* (ed. S. Collini), Paris: Presses Universitaires de France, 1992, s. 115-127.

Eleanor Frances Brown, *Bibliotherapy and its Widening Applications*, Metuchen, N.J.: Scarecrow Pres, 1975.

Robert Brun, *Le livre français*, Paris: Presses universitaires de France, 1969.

Robert W. Bulliet, “Medieval Arabic *Tarsh*: a Forgotten Chapter in the History of Printing”, *Journal of the American Oriental Society*, C. 107, 1987, Sayı 3, s. 427–438.

Peter Burke, *Gutenberg’den Diderot’ya Bilginin Toplumsal Tarihi* (cev. Tunçay), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.

Peter Burke, “The Annales Paradigm”, *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000* (ed. Peter N. Stearns), New York: Charles Scribner’s Sons, 2001, C. 1, s. 41–48.

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C. III, İstanbul, 1342 [1926].

Ogier Ghiselin De Busbecg, *Türkiye’yi Böyle Gördüm* (ed. A. Kurutluoğlu), İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.

Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler/Ibrahim Müteferrika’s Printing House and Its First Printed Books* (ed. Akbulut), Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1979.

Kenneth E. Carpenter (ed.), *Books and Society in History, Papers of the Association of College and Research Libraries Rare Books and Manuscripts Preconference, 24–28 June, 1980, Boston, Massachusetts*, New York–London: Bowker, 1983.

Thomas F. Carter, *The Invention of Printing in China and Its Spread Westward*, New York: Columbia University Press, 1931.

Lavender Cassels, *The Struggle for the Ottoman Empire, 1717–1740*, London: John Murray, 1966.

Jose Maria Ceardenal, Caro Y. Rodriguez, *Tarih Boyunca Masonluk* (çev. Yüncu), İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1999.

Mustafa Cezar, “Osmanlılarda 18. Yüzyıl Kültür ve Sanat Ortamı”, *18. Yüzyılda Osmanlı Kültür Ortamı, 20–21 Mart 1997 Sempozyum Bildirileri*, İstanbul: Sanat Tarihi Derneği, 1998, s. 43–64.

Yavuz Cezar, “Bir Âyanın Muhallefatı, Havza ve Köprü Kazası Âyanı Kör Ismailoğlu Hüseyin (Musadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)”, *Belleten*, C. XLI, Sayı 161, 1977, s. 41–78.

Warren Chappell, *A Short History of the Printed Word*, London: André Deutsch Ltd, 1972.

Roger Chartier, *The Cultural Uses of Print in Early Modern France,* Princeton University Press, 1987.

Victor Chauvin, “Notes pour l’histoire de l’imprimerie à Constantinople”, *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, C. XXIV, 1907, s. 255–262.

Recep Cici, “Klâsik Dönem Osmanlı Hukuk Düşüncesi: Belli Başlı Hukukçular ve Çalışmaları”, *Türkler* (ed. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara: Yeni Türkiye, 2002, C. 11, s. 377–378.

Kenneth Clark, *Civilisation, A Personal View*, London: BBC & John Murray, 1969.

Peter Clark, “The Ownership of Books in England, 1560–1640: the Example of Some Kentish Townsfolk”, *Schooling and Society, Studies in the History of Education* (ed. L. Stone), Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press, 1976, s. 95–111.

Richard Clogg, “An Attempt to Revive Turkish Printing in Istanbul in 1779”, *International Journal of Middle East Studies*, C. 10, 1979, s. 67–70.

Etienne Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993)Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine* (çev. A. Berktay), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

Mehmet Esat Coşan, *Matbaacı İbrâhîm-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiye*, İstanbul: SEHA, 1993.

Menderes Coşkun, “Osmanlı Hac Seyahatnamelerinde Hac Yolculuğu”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 4 (Toplum), s. 506–511.

Menderes Coşkun, “The Most Literary Ottoman Pilgrimage Narrative: Nabi’s Tuhfetü’l-Haremeyn”, *Turcica*, C. 32, 2000, s. 363–388.

Müjgan Cunbur, “Kütüphane Vakfiyelerinde İlimlerin Sınıflandırılması ve Bibliyografik Küneler”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C. XIX, 1970, Sayı 4, s. 309–316.

Müjgan Cunbur, D. Kaya (ed.), *Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu. Arap Harfli Türkçe Eserler (1729–1928)*/*The Union Catalogue of Turkey's Printed Books. Turkish Publications in Arabic Letters*, C. 1–5, Ankara: Kültür Bakanlığı Millî Kütüphane Başkanlığı, 1990–1998.

George F. Cushing, “Books and Readers in 18th-Century Hungary”, *The Slavonic and East European Review*, C. XLVII, Sayı 108, 1969, s. 57–77.

Şakir Çakmak, *Erken Dönem Osmanlı Mimarîsinde Taçkapılar (1300–1500)*, Ankara, 2001.

Mehmed Çavuşoğlu, *Hayali Bey ve Divanı'ndan Örnekler*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987.

Amil Çelebioğlu, *Muhammediye*, C. I–II, İstanbul: MEB, 1996.

Murat Çızakça, *A Comparative Business Partnerships, The Islamic World and Europe with Specific Reference to the Ottoman Archives*, Leiden: E. J. Brill, 1996.

Kemal Çığ, *Türk Kitap Kapları*, İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası, 1971.

Nadia Danova, “Livres et lecteurs en Bulgarie sous la domination ottomane: Recherches effectuées et perspectives”, *Le Livre dans les sociétés pré-industrielles*, Athina, 1982, s. 307–316.

Besim Darkot, “Kâtip Çelebi – İbrahim Müteferrika ve Sema Hareketleri”, *Coğrafi Araştırmalar,* C. II, 1958.

Linda Darling, “Ottoman Fiscal Administration: Decline or Adaptation?”, *The Journal of European Economic History*, C. 26, 1997, Sayı 1, s. 157-177.

Robert Darnton, “Reading, Writing, and Publishing in Eighteenth-Century France: A Case Study in the Sociology of Literature”, *Daedalus, Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, C. 1000, 1971, Sayı 1, s. 214–256.

Robert Darnton, *The Business of Enlightenment: A Publishing History of the Encyclopedie 1775–1800*, Cambridge, Mass.–London: Belknap Press, 1979.

Robert Darnton, *Bohème littéraire et révolution, Le monde des livres au XVIIIe siècle*, Paris: Gallimard: Le Seuil, 1983.

Robert Darnton, *The Kiss of Lamourette*, London–Boston: Faber & Faber, 1990.

Rumen Daskalov, The Making of a Nation in the Balkans: Historiography of the Bulgarian Revival, Budapest: Central European University Press, 2004.

Géza Dávid, "The Age of Unmarried Male Children in the *Tahrir-Defters* (Notes on the Coefficient)", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. XXXI, 1977, Sayı 3, s. 347–357.

Géza Dávid, "François Baron de Tott", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul: TDV, 1992, s. 83–84.

Natalie Z. Davis, "Printing and the People: Early Modern France", *Literacy and Social Development in the West: A Reader* (ed. J. Graff), Cambridge University Press, 1981, s. 69–95.

Abdulahad Dâvud, *Tevrat ve İncil'e Göre Hz. Muhammed (A.S.)* (çev. N. Çam), İzmir: Nil, 1992.

André Demeerseman, "Une étape décisive de la culture et de la psychologie islâmiques: les données de la controverse author du problème de l'imprimerie", *Institut des belles lettres arabes* (IBLA), C. XVII, 1954, s. 1–48, s. 113–140.

André Demeerseman, "Les Tout premiers débuts du Modernisme en Islam", *Institut des belles lettres arabes* (IBLA), C. XVII, 1954, s. 328–335.

André Demeerseman, "Un mémoire célèbre qui préfigure l'évolution moderne en Islam", *Institut des belles lettres arabes* (IBLA), C. XVIII, 1955, s. 5–32.

Remzi Demir, Kılıç, "Târîh-i Hind-i Garbî'de Hint Okyanusu, Kızıldeniz ve Süveyş Kanalı ile İlgili Düşünceler", *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 8 (Bilim), s. 355–371.

Fatmagül Demirel, "Osmanlı'da Bir Kitap Şirketi: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye", *Müteferrika*, Sayı 25, 2004, s. 89–97.

Fatmagül Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 5, Yıl 3, 2004, 89–104.

Fatmagül Demirel, Raşit Çavaş, "II. Abdülhamid Dönemi'nde Gümrüklerde El Konulan (ve Elbette Yakılan) Kitaplar", *Müteferrika*, Sayı 26, 2004, s. 151–158.

Şahap Demirel, "İbrahim Müteferrika'nın Füyuzat-ı Mıknatisiye (Mıknatısın Yararları) Adlı Kitabı", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*, 1982, s. 265–330.

Çetin Derdiyok, "Osmanlı Devrinde Mektup Yazma Geleneği", *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 9 (Kültür ve Sanat), s. 731–

740.

Çiçek Derman, “Osmanlılarda Tezhip Sanatı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (ed. E. İhsanoğlu), İstanbul: IRCICA, 1998, C. II, s. 487–491.

Çiçek Derman, “Osmanlı Asırlarında Üslûp ve Sanatkârıyla Tezhip Sanatı”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 11 (Kültür ve Sanat), s. 108–119.

Uğur Derman, N. Çetin, *The Art of Calligraphy in the Islamic Heritage* (ed. E. İhsanoğlu), Istanbul: IRCICA, 1998.

François Déroche (ed.), *Manuel de codicologie des manuscrits en écriture arabe*, Bibliothèque nationale de France, 2000.

François Déroche, ”Copier des manuscrits: remarques sur le travail du copiste”, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, Sayı 99–100, 2002, s. 133–144.

Hayati Develi (ed.), *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe*, İstanbul: Kitabevi, 2001.

Halime Doğru, “Öldürülen Hacı-Oğlu Pazarı Ayanı Sarıkoğlu ile Adamlarının Muhallefatı ve Tasfiyesi”, *Uluslar arası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu 11-13 Mayıs 2005. Bildiriler Kitabı*, Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, 2005, s. 157–169.

Panço Dorev (çev., ed.), *Dokumenti za bılgarskata istoriya*, C. III (*Dokumenti iz turskite dırjavni arhivi*) [*Bulgar Tarihi Hakkında Belgeler,* C. III *(Türk Devlet Arşivlerinde Bulunan Belgeler)*], kısım I (1564–1872), Sofya: Akademi Yayınevi, 1940.

Robert B. Downs, “The Influence of Books”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XIII, Sayı 3, 1955, s. 1–16.

Slavka Draganova, *Tuna Vilayeti’nin Köy Nüfusu*, Ankara: TTK, 2005 (baskıdadır).

David Dringer, The Book before Printing: Ancient, Medieval and Oriental, New York: Dover Publications, 1982.

Michéle Duchet, *Anthropologie et histoire au siècle des Lumières: Buffon, Rousseau, Helvétius, Diderot*, Paris: Flammarion, 1978.

Herbert Won Duda, “Das Druckwesen in der Türkei”, *Gutenberg-Jahrbuch*, 1935, s. 226–242.

Hasan Duman, “Sultan II. Abdülhamid ve Basın”, *Müteferrika*, Sayı 11–12, 1997, s. 39–54.

Gérald Duverdier, “Savary de Brèves et Ibrahim Müteferrika: deux drogmans culturels à l’origine de l’imprimerie turque”, *Bulletin du Bibliophile*, Sayı 3, 1987, s. 322–359.

Gérald Duverdier, “İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi: Savary de Brèves ile İbrahim Müteferrika” (çev. T. Acaroğlu), *Belleten*, C. LVI, Sayı 215, 1992, s. 275–305.

Mehmet E. Düzdağ, *Türkiye’de Masonluk Meselesi*, C. I (*Türkiye Masonlarının Gizli Tarihi*), İstanbul: Cihad Yayınları, 1977.

Umberto Eco, *Gülün Adı*, İstanbul

Efdaleddin, “Memalik-i Osmaniye’de Tıbaatın Kadimi”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, Sayı 40, 1332 [1916], s. 242–249.

Ulla Ehrensvärd, Zygmunt Abrahamowitz, “Two Maps Printed by Ibrahim Müteferrika in 1724/25 and 1729/30”, *Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul Meddelanden*, Sayı 15, 1990, s. 46–66.

Elizabeth L. Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change, Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*, Cambridge University Press, 1979.

Elizabeth Eisenstein, “The Fifteenth Century Book Revolution, Some Causes and Consequences of the Advent of Printing in Western Europe”, *Le Livre dans les sociétés pré-industrielles*, Athina, 1982, s. 57–76.

Elizabeth Eisenstein, “From Scriptoria to Printing Shops: Evolution and Revolution in the Early Printing Book Trade”, *Books and Society in History, Papers of the Association of College and Research Libraries Rare Books and Manuscripts Preconference, 24–28 June, 1980, Boston, Massachusetts* (ed. K. E. Carpenter), New York–London: Bowker, 1983, s. 29–42.

Monique Eleb-Vidal, Anne Debarre-Blanchard, *Architectures de la vie privée, Maisons et mentalites XVIIe-XIXe siècles*, Bruxelles: Aux Archives d’architecture moderne, 1989.

Feridun Emecen, “Âyân ve Muhallefâtı: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa”, *CIÉPO: Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi, XIV. Sempozyumu Bildirileri, 18-22 Eylül 2000, Çeşme* (ed. T. Baykara), Ankara: TTK, 2004, s. 141–148.

Yahya Erdem, “Taşbaskısı İlk Türkçe Kitap: *Kitâb-ı Ahidnâme-i Humâyûn*”, *Müteferrika*, Sayı 11–12, 1997, s. 19–27.

Yahya Erdem, “Sahhaflar ve Seyyahlar: Osmanlı’da Kitapçılık”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 11 (Kültür ve

Sanat), s. 720–738.

Yahya Erdem, “Sahhaflar ve Seyyahlar: Osmanlı’da Kitapçılık”, *Müteferrika*, Sayı 20, 2001, s. 3–18.

Orhan Erdenen, *Lale Devri ve Yansımaları*, İstanbul: TDAV, 2003.

Özer Ergenç, “Osmanlı Klâsik Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 4 (Toplum), s. 32–39.

Boğaç A. Ergene, “Costs of Court Usage in Seventeenth- and Eighteenth-century Ottoman Anatolia: Court Fees as Recorded in Estate Inventories”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 45, 2002, Sayı 1, s. 20–39.

Şefik Ergürbüz, *Matbaacılık Tarihi*, İzmit: Işıl Kitabevi, 1947.

Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih: Türkiye’de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929–1939)*, İstanbul: AFA, 1992.

Büşra Ersanlı, “Turkish History Thesis” and Its Aftermath, A Story of Modus Operandi”, *Asien Afrika Latein Amerika*, C. 29, 2001, s. 7–29.

Osman Ersoy, *Türkiye’ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler,* Ankara: A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1959.

Osman Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye’de Kâğıt,* Ankara: A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1963.

Osman Ersoy, “Türkiye’ye Matbaanın Girişi”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C. 28, 1979, Sayı 1–2, s. 59–66.

Osman Ersoy, “İlk Türk Basımevi’nde Basılan Kitapların Fiyatları”, *Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı, 10–11 Aralık 1979, Ankara, Bildiriler*, Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, [1980], 69–77.

Osman Ersoy, “Türkiye’ye Matbaanın Girişi”, *Kütüphaneciliğimizde 40 Yıl*, Ankara, 1998.

Seden Ersoy, Çağatay Anadol (ed.), *Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul/İstanbul in the Insurance Maps of Jacques Pervititch*, İstanbul: Axa Oyak, s. a.

Hasan R. Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1970.

Hasan R. Ertuğ, “Arap Harfleriyle İlk Basımlar”, *Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı, 10–11 Aralık 1979, Ankara, Bildiriler,* Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, [1980], s. 9–14.

İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi, I. Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri,* Ankara: AKM, 1991.

[A. Erzi], “Basım”, *Türk (İnönü) Ansiklopedisi,* C. 5, fas. 37–38, 1951, s. 310–338.

Colette Establet, Jean-Paul Pascual, ”Damascene Probate Inventories of the 17th and 18th Centuries: Some Preliminary Approaches and Results”, *International Journal of Middle East Studies*, C. 24, 1992, Sayı 3, s. 373–393.

Colette Establet, Jean-Paul Pascual, *Ultime voyage pour la Mecque, Les inventaires après décès de pèlerins morts à Damas vers 1700*, Damas: Institut français de Damas, 1998.

Colette Establet, Jean-Paul Pascual, “Les livres des gens à Damas vers 1700”, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, Sayı 87–88, 1999, s. 143–175.

Colette Establet, Jean-Paul Pascual, ”Women in Damascene Families around 1700”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 45, 2002, Sayı 3, s. 301–319.

Ahmet Ö. Evin, “The Tulip Age and Definitions of “Westernization”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071–1920)/Social and Economic History of Turkey (1071–1920)* (ed. Osman Okyar, Halil İnalcık), Ankara: Meteksan, 1980, 131–145.

Ahmet Ö. Evin, *Origins and Development of the Turkish Novel*, Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1983.

Ahmet Evin, “Batılılaşma ve Lâle Devri”, *İstanbul Armağanı, 4. Lâle Devri* (ed. Armağan), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 41–60.

Suraiya Faroqhi, “Wealth and Power in the Land of Olives: the Economic and Political Activities of Müridoğlu Hacı Mehmed Ağa, Notable of Edremit (died in or before 1823)”, *Making a Living in the Ottoman Lands 1480 to 1820*, Istanbul: ISIS, 1995, s. 291–311.

Suraiya Faroqhi, “A Builder as Slave Owner and Rural Moneylender: Haci Abdullah of Bursa, Campaign Mimar”, *Mélanges Prof. Machiel Kiel* (ed. A. Temimi), Zaghouan: TEMIMI, 1999, s. 601–615.

Suraiya Faroqhi, *Subjects of the Sultan, Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, London–New York: I. B. Tauris, 2000.

Suraiya Faroqhi, “Research on the History of Ottoman Consuption: A Preliminary Exploration of Sources and Models”, *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922. An Introduction* (ed. Donald Quataert), New York: State University of New York Press, 2000, s. 15–44.

Suraiya Faroqhi, “Quis Custodiet Custodes? Controlling Slave Identities and Slave Traders in Seventeenth- and Eighteenth-Century Istanbul”, *Frontiers of Faith, Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400-1750* (ed. E. Andor, I. Gy. Tóth), Budapest: CEU, 2001, s. 121-136.

Ismail Raci al-Faruqi, “Figurative Representation and Drama: Their Prohibition and Transfiguration in Islamic Art”, *Islamic Art: Common Principles, Forms and Themes, Proceedings of the International Symposium held in Istanbul in April 1983* (ed. A. Issa, T. Ö. Tahaoğlu), Damascus: Dar al-Fikr, 1989, s. 261–269.

İhsan Fazlıoğlu, “Osmanlı Düşünce Geleneğinde ‘Siyasi Metin’ Olarak Kelâm Kitapları”, *TALİD*, C. 1, Sayı 2, 2003, s. 379–398.

John Feather, “The Book in History and the History of the Book”, *The Journal of Library History*, C. 21, 1986, Sayı 1, s. 12–26.

Lucien Febvre, Henri-Jean Martin, *L’apparition du livre*, Paris: A. Michel, 1958.

Lucien Febvre, Henri-Jean Martin, *The Coming of the Book, The Impact of Printing 1450–1800*, London: NLB, 1976 (London: Verso, 1997).

Lajos Fekete, “Osmanlı Türkleri ve Macarlar 1366–1699”, *Belleten*, C. XIII, Sayı 52, 1949, s. 663–743.

Lajos Fekete, “XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi”, *Belleten*, C. XXIX, Sayı 116, 1965, s. 615–638.

Osman Ferid, Reşad Ekrem, *Osmanlılarda Sanat-ı Tıbaat*, İstanbul, 1326 [1910].

Christopher Ferrard, “The Development of an Ottoman Rhetoric up to 1882. Part I. The Medrese Tradition”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, C. III, 1982, s. 165–188.

Carter Findley, “Mouradgea d’Ohsson and his Tableaux Général de l’Empire Ottoman”, *The Torch of the Empire: Ignatius Mouradgea d’Ohsson and the Tableaux Général of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, Istanbul, 2002, s. 23–57.

Robert P. Finn, *The Early Turkish Novel 1872–1900*, İstanbul: ISIS, 1984.

Jean-Louis Flandrin, Marion Flandrin, “La circulation du livre dans la société du 18e siècle: un sondage à travers quelques sources”, *Livre et société dans la France du XVIIIe siècle* (ed. F. Furet vs), Paris, 1970, C. 2, s. 39–72.

Cornell Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: the Historian Mustafa Ali, 1541–1560*, Princeton University Press, 1986.

Pál Fodor, “The Ottomans and Their Christians in Hungary”, *Frontiers of Faith, Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400-1750* (ed. E. Andor, I. Gy. Tóth), Budapest: CEU, 2001, s. 137-148.

Benjamin C. Fortna, *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford University Press, 2002.

Antonio Vicao Frago, “The History of Literacy in Spain: Evolution, Traits, and Questions”, *History of Education Quarterly*, C. 30, 1990, Sayı 4, s. 573–599.

François Furet (ed.), *Livre et la société dans la France du XVIIIe siècle*, C. 1–2, Paris, 1965–1970.

Abraham Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, Istanbul: ISIS, s. a.

Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler (Tarihi; Siyasi Araştırma)*, İstanbul: Gözlem, 1995.

Antoine Galland, *İstanbul’a Ait Günlük Hâtıralar (1672–1673)* (ed. C. Schefer, çev. N. S. Örik), Ankara: TTK, 1949.

R. A. Gates, “Aristocratic Libraries, Censorship, and Bookprinting in Late-Eighteenth-Century Hungary”, *The Journal of Library History*, C. 22, 1987, Sayı 1, s. 23–41.

Wahid Gdoura, *Le début de l’imprimerie arabe à Istanbul et en Syrie: Évolution de l’environnement culturel (1706–1787)*, Tunis: Institut Superieur de Documentation, 1985.

Fethi Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü: XVI–XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.

Fethi Gedikli, “Osmanlı Şirketleri”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 3 (İktisat), s. 433–442.

Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken, 2002.

Tsvetana Georgieva, *Eniçarite v bılgarskite zemi* [*Bulgar Topraklarında Yeniçeriler*], Sofya: Nauka i izkustvo, 1988.

Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı: İki Yüzüncü Sene-i Devriyesi Münasebetiyle*, İstanbul: Matbaa-i Ebu’z-Ziya, 1344 [1928].

Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı, I. Müteferrika Matbaası*, İstanbul: MfV, 1939.

Selim Nüzhet Gerçek, *Taş Basmacılığı*, İstanbul: MfV, 1939.

John L. Flood, William A. Kelly (ed.), *The German Book 1450–1750. Studies Presented to David L. Paisey in his Retirement*, London: British Library, 1995.

Ibolya Gerelyes, “Inventories of Turkish Estates in Hungary in the Second Half of the 16th Century”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. XXXIX, 1985, Sayı 2–3, s. 275–338.

Ani Gergova, *Knigoznanie* [*Kitap Bilimi*], Sofya: Sofya Üniversitesi Yayınevi, 1995.

Hamilton A. R. Gibb, Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, C. I (*Islamic Society in the Eighteenth Century*), kısım II, Oxford University Press, 1962.

Simeon Gicev, “Les Débutes de l’imprimerie juive dans les Balkans (1494–commencement du XVIe siècle)”, *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européenes, Sofia 26 août – 1 septembre 1966*, Sofia: ABS, 1966, C. III, s. 785–787.

İsmet Giritli, “Les Turcs et la Presse”, *Presse Turque et Presse de Turquie* (ed. N. Clayer, A. Popovic, T. Zarcone), Istanbul–Paris: ISIS, 1992, s. 79–82.

Jacques le Goff, *Les intellectuels au Moyen Âge*, Paris: Éditions du Seuil, 1985.

Jacques le Goff, *La Civilisation de l’Occident médiéval*, Paris: Flammarion, 1997.

Jack A. Goldstone, “The Problem of the “Early Modern” World”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 41, kısım 2, 1998, 249–283.

Thomas D. Goodrich, “The Search for the Sources of the Sixteenth-Century *Tarih-i Hind-i Garbī*”, *Bulletin of Research in Humanities*, Sayı 85, 1982, s. 269–294.

Thomas D. Goodrich, “XVI. Yüzyıla Ait *Tarih-i Hind-i Garbî* Adlı Eserin Kaynakları ile İlgili Bir Araştırma” (çev. G. Yurdaydın), *Belleten*, C. XLIX, Sayı 195, 1985, s. 667–691.

Thomas D. Goodrich, “*Tarih-i Hind-i Garbi*: an Ottoman Book on the New World”, *Journal of the American Oriental Society*, C. 107, Sayı 2, 1987, s. 317–319.

Thomas D. Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World, A Study of* Tarih-i Hind-i Garbi *and Sixteenth-Century Ottoman Americana*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1990.

Fatma Müge Göçek, *East Encounters West: France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, New York–Oxford: Oxford University Press, 1987.

Fatma Müge Göçek, “Ottoman Archival Information on Jews: The Inheritance Register of the Chief Rabbi of Galata (1770)”, *The Jews of the Ottoman Empire* (ed. Avigdor Levy), Princeton, N. J.: The Darwin Press–Washington: Institute of Turkish Studies, 1994, s. 705–716.

Fatma Müge Göçek, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change*, New York, Oxford: Oxford University Press, 1996.

Tayyip Gökbilgin, “II. Rákoczi Ferencz ve Tevabiine Dair Yeni Vesikalar”, *Belleten*, C. V, Sayı 20, 1941, s. 577–595.

Tayyip Gökbilgin, “Müteferrika”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul: MEB, 1960, s. 853–856.

Tayyip Gökbilgin, “Rákóczi Ferenc II. ve Osmanlı Devleti Himayesinde Macar Mültecileri”, *Türk–Macar Kültür Münasebetleri Işığı Altında II. Rákóczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu/Symposium on Rákóczi Ferenc II and the Hungarian Refugees in the Light of Turco–Hungarian Cultural Relations*, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, 1976, s. 1–17.

Tayyip Gökbilgin, “Kâtip Çelebi’nin Kronolojik Eseri: Takvimüttevârih”, *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara: TTK, 1991, s. 101–119.

Lütfi Göker, *Uluğ Bey Rasathanesi ve Medresesi*, Ankara: MEB, 1995.

Orhan Şaik Gökyay, *Kâtip Çelebi’den Seçmeler*, İstanbul: MEB, 1968.

Orhan Şaik Gökyay, “Kâtip Çelebi; Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri”, *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara: TTK, 1991, s. 3–90.

Rossitsa Gradeva, “Rich and Poor in Sofia in the 1670s”, Girit Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü tarafından 8-13 Ocak 2003’te düzenlenen “Osmanlı İmparatorluğu’nda Taşra Elitleri” konulu sempozyumuna sunulan tebliğdir.

Jonathan Grant, “Rethinking of Ottoman “Decline”: Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries”, *Journal of World History*, Sayı 10, 1999, s. 179–201.

David Grimsted, “Books and Culture: Canned, Canonized, and Neglectd”, *Proceedings of the American Antiquarian Society*, Sayı 94, 1984, s. 297–335.

Guboglu, “Sultan işi marı dregätori otomani”, Hrisovul, VII, 1947.

Georges Gusdorf, *Les sciences humaines et la pensée occidentale*, C.VI (*L'avénement des sciences humaines au siècle des Lumières*), Paris: Payot, 1973.

İsmail Güleç, "Osmanlılar'da Kâğıt ve Kâğıtçılık", *Müteferrika*, Sayı 2, 1994, s. 85–94.

Reha Günay, *Tradition of the Turkish House and Safranbolu Houses*, Istanbul: YEM Yayın, 1998.

Mahmud Gündüz, "Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'anı Kerim Basmaları", *Vakıflar Dergisi*, Sayı XII, 1978, s. 335–350.

Vasil Güzelev, "Gutenbergovoto vızvanie kım hristiyanstvoto sreştu turtsite" ot 1454 g. i bılgarite" [*Gutenberg'in 1454 Tarihli Türklerin Aleyhine Hristiyanlara Seslenmesi ve Bulgarlar*], *İstoriçesko bıdeşte*, 2002, Sayı 1–2, s. 178–190.

Eva Hanebutt-Benz, Dagmar Glass, Geoffrey Roper (ed.), *Sprachen des Nahen Ostens und die Druckrevolution: eine interculturelle Begegnung*, Mainz: Johann Gutenberg Museum, 2002.

G. Haiman, *Nicholas Kis: A Hungarian Punch-cutter and Printer 1650–1702*, Budapest: Akadémiai kiadó, 1983.

David Hall, "The Uses of Literacy in New England, 1600–1850", *Printing and Society in Early America* (ed. W. L. Joyce, D. Hall, R. D. Brown, J. B. Hench), Worcester: American Antiquarian Society, 1983, s. 1–47.

David Hall, "The History of the Book: New Questions? New Answers?", *The Journal of Library History*, C. 21, 1986, Sayı 1, s. 27–38.

Christopher De Hamel, *A History of Illuminated Manuscripts*, Boston: David R. Godine Publisher, 1986.

Joseph von Hammer, *Geschihte des Osmanischen Reiches*, C. VII, Pest, 1831.

Joseph von Hammer, *Geschihte des Osmanischen Reiches*, C. IV, Pesth, 1835.

Joseph von Hammer (çev., ed.), *Rumeli und Bosna, Geographisch Beschrieben von Mustafa ben Abdalla Hadschi Chalfa*, Wien: Verlag des Kunst-u Industrie-Comptoirs, 1812.

Jane Hathaway, "Problems of Periodization of Ottoman History: the Fifteenth through the Eighteenth Century", *The Turkish Studies Association Bulletin*, C. 20, Sayı 2, 1996, s. 25–31.

Wilhelm Heinz, “Die kultur der Tulpenzeit des Osmanischen Reiches”, *Wiener Zeitschrift für die kunde des Morgenlandes*, C. 61, 1967, s. 62–116.

Ahmet Hezarfen, “Basmacı İbrahim (Müteferrika)”, *Tarih ve Toplum*, C. 20, Sayı 119, 1993, s. 23–24.

Derek Hill, Oleg Grabar, *Islamic Architecture and Its Decoration A. D. 800–1500*, London: Faber and Faber, 1967.

John B. Harley, David Woodward (ed.), *The History of Cartography*, C. 2-I (*Cartography in Traditional Islamic and South Asian Societies*), Chicago–London: the University of Chicago Press, 1992.

The History of al-Tabari: Biographies of the Prophet’s Companions and Their Successors (çev. E. Landau-Tasseron), New York: The State University of New York Press, 1998.

L. Hopp, “İbrahim Müteferrika (1674/75?–1746): Fondateur de l’imprimerie turque”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. XXIX, 1975, Sayı 1, s. 107–113.

Robert A. Houston, *Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education 1500–1800*, London–New York: Longman, 1988.

Douglas A. Howard, “Ottoman Historiography and the Literature of ‘Decline’ of the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *Journal of Asian History*, Sayı 22, 1988, s. 52–77.

Clement Huart, *Notice des livres turcs, arabes et persans imprimés à Constantinople durant la période 1294–1296 de l’hégire (1877–1879)*, Paris: Imprimerie nationale, 1881.

Clement Huart, *Notice des livres turcs, arabes et persans imprimés à Constantinople durant la période 1297–1298 de l’hégire (1880–1881)*, Paris: Imprimerie nationale, 1882.

Clement Huart, *Notice des livres turcs, arabes et persans imprimés à Constantinople durant la période 1299–1301 de l’hégire (1882–1884)*, Paris: Imprimerie nationale, 1885.

Clement Huart, *Notice des livres turcs, arabes et persans imprimés à Constantinople durant la période 1302–1303 de l’hégire (1885–1886)*, Paris: Imprimerie nationale, 1887.

Clement Huart, *Notice des livres turcs, arabes et persans imprimés à Constantinople durant la période 1304–1305 de l’hégire (1887–1888)*, Paris: Imprimerie nationale, 1889.

Clement Huart, *Notice des livres turcs, arabes et persans imprimés à Constantinople durant la période 1306–1307 de l’hégire (1889–1890)*,

Paris: Imprimerie nationale, 1891.

Halil Inalcik, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300–1600*, London: Phoenix, 1995.

Christine Isom-Verhaaren, “Shifting Identities: Foreign State Servants in France and the Ottoman Empire”, *Journal of Early Modern History,* C. 8, 2004, Sayı 1–2, s. 109–134.

Ahmad Mohammad Issa, *Painting in Islam: Between Prohibition and Aversion,* Istanbul: ISAR, 1996.

Norman Itzkowitz, “Eighteenth Century Ottoman Realities”, *Studia Islamica*, C. XVI, 1962, s. 73–94.

Norman Itzkowitz, “Men and Ideas in the Eighteenth Century Ottoman Empire”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History* (ed. T. Naff, R. Owen), Southern Illinois University Press, 1977, s. 15–26.

Norman Itzkowitz, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 1 (Siyaset), s. 519–524.

Ekmeleddin İhsanoğlu, “Some Critical Notes on the Introduction of Modern Sciences to the Ottoman State and the Relation between Science and Religion up to the End of the Nineteenth Century”, *Comité international d’Études pré-ottomanes et ottomans VIth Symposium, Cambridge, 1rst–4th July 1984, Proceedings* (ed. J.-L. Bacqué-Grammont, E. van Donzel), Istanbul–Paris–Leiden: Institut Français d’études anatoliennes; Éditions Divit, 1987, s. 235–251.

Ekmeleddin İhsanoğlu, “Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası: Bir İnceleme Örneği Olarak Modern Astronomi’nin Osmanlı’ya Girişi (1660–1860)”, *Belleten*, C. LVI, Sayı 217, 1992, s. 727–774.

Ekmeleddin İhsanoğlu, “Ottoman Science in the Classical Period and Early Contacts with European Science and Technology”, *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World, Proceedings of the International Symposium on “Modern Sciences and the Muslim World” Science and Technology Transfer from the West to the Muslim World from the Renaissance to the Beginning of the XIXth Century (Istanbul 2–4 September 1987)* (ed. E. İhsanoğlu), İstanbul: IRCICA, 1992, s. 1–48.

Ekmeleddin İhsanoğlu, “Introduction of Western Science to the Ottoman World: A Case Study of Modern Astronomy (1660–1860)”, *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World, Proceedings of the International Symposium on “Modern Sciences and the Muslim World” Science and Technology Transfer from the West to the*

Muslim World from the Renaissance to the Beginning of the XIXth Century (Istanbul 2–4 September 1987) (ed. E. İhsanoğlu), İstanbul: IRCICA, 1992, s. 67–120.

Ekmeleddin İhsanoğlu, “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, *150. Yılında Tanzimat* (ed. D. Yıldız), Ankara: TTK, 1992, s. 335–395.

Ekmeleddin İhsanoğlu, *Büyük Cihad’dan Frenk Fodulluğuna*, İstanbul: İletişim, 1996.

Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlı Bilimi Literatürü”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul: IRCICA, 1998, C. 2, s. 363–444.

Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi/History of Astronomy Literature during the Ottoman Period*, C. I-II, İstanbul: IRCICA, 1997.

Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi/History of Geographical Literature during the Ottoman Period*, C. I-II, İstanbul: IRCICA, 2000.

Ekmeleddin İhsanoğlu, R. Şeşen, C. İzgi (ed.), *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi (History of Mathematical Literature during the Ottoman Period)*, C. I-II, İstanbul: IRCICA, 1999.

Ekmeleddin İhsanoğlu, Hatice Aynur, “Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729–1848)”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, Sayı XXII (Prof. Dr. Nejat Göyünç’e Armağan – 1), 2003, s. 219–255.

Mücteba İlgürel, *Cevdet Paşa Tarihi’nin Kaynaklarından Vasıf Tarihi*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, 1986.

Halil İnalcık, “15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynaklar”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 15, 1954, Sayı 1–4, s. 51–73.

Halil İnalcık, “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600–1700”, *Atchivum Ottomanicum*, Sayı 6, 1980, s. 283–337.

İncil Müjde, İncil’in Çağdaş Türkçe Çevirisi, İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, s. a.

Mehmet İpşirli, “Hasan Kâfî el-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri *Usûlü’l-Hikem fî Nizâmi’l-Âlem*”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10–11, 1979–1980, s. 239–278.

Mehmet İpşirli, “Lale Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler”, *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri, 1. Millî Türk Bilim*

Tarihi Sempozyumu 3–5 Nisan 1987 (ed. E. İhsanoğlu), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987, s. 33–42.

Mehmet İpşirli, “Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI–XVII. Asırlar)”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies,* C. VII–VIII, 1988, s. 272–285.

Mehmet İpşirli, “Lale Devri’nde Yenilikçi Bir Âlim: Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi”, *İstanbul Armağanı, 4. Lâle Devri* (ed. Armağan), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 249–257.

Server İskit, *Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış,* İstanbul: MfV, 1939.

Server İskit, *Türkiye’de Matbuat Rejimleri,* İstanbul: Matbuat Umum Müdürlüğü, 1939.

Server İskit, *Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları,* s. l., 1943.

İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç: Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı (ed. A. S. Ünver), İstanbul: İ. Ü. Tıp Fakültesi, 1946.

Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim,* C. 1–2, İstanbul: İz, 1997.

A. D. Jeltyakov, “Naçalnıy etap knigopeçataniya v Turtsii”, *Blijniy i Sredniy Vostok (istoriya, kultura, istoçnikovedenie). Sbornik statey v çest 70-letiya profesora İ. P. Petruşevskogo,* Moskova: Nauka, 1968, s. 47–60.

A. D. Jeltyakov, *Peçat v obştestveno-politiçeskoy i kulturnoy jizni Turtsii*, Moskova: Nauka, 1972.

A. D. Jeltyakov, *Türkiye’nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın (1729–1908 Yılları)*, Moskova: Nauka, 1972

A. D. Jeltyakov, *Türkiye’nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın (1729–1908 Yılları)*, Ankara, 1979.

A. D. Jeltyakov, “K voprosu ob istokah prosvetitelstva v Osmanskoy imperii. Formirovanie i razvitie svetskih tendentsiy v turetskom kulture XVIII – seredinıy XIX v.”, *Balkanskiye issledovaniya*, C. 6, 1980, s. 46–66.

Seán Jennett, *Pioneers of Printing*, London: Routledge & Kegan Paul, 1958.

Adrian Johns, *The Nature of the Book: Print and Knowledge in the Making*, Chicago–London: The University of Chicago Press, 1998.

Eileen Jones, *Bibliotherapy for Bereaved Children: Healing Reading*, London–Philadelphia, PA: J. Kingsley, 2001.

Alpay Kabacalı, *Türk Yayın Tarihi, I. Başlangıçtan Tanzimat’a Kadar*, İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti, 1987.

Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi, I. Başlangıçtan Tanzimat'a Kadar,* İstanbul: Cem Yayınevi, 1989.

Alpay Kabacalı, "Sansür Tarihiyle İlgili İki Belge", *Tarih ve Toplum*, C. 11, Sayı 66, 1989, s. 329–331.

Alpay Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın*, İstanbul: Literatür, 2000.

Mustafa Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğunda Askerî Sahada Yenileşme Döneminin Başlangıcı", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü'nün Kuruluşunun 10. Yıldönümü Münasebetiyle Ekmeleddin İhsanoğlu'na Armağan* (ed. F. Günergun), İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, 1995, s. 209–225.

Cemal Kafadar, "The Question of Ottoman Decline", *Harvard Middle Eastern and Islamic Review*, C. 4, 1997-1998, Sayı 1-2, s. 30-75.

Gyula Kaldy-Nagy, "Beginnings of the Arabic-Letter Printing in the Muslim World", *The Muslim East, Studies in Honour of Julius Germann, Loránd Eötvös* (ed. Gy. Kaldy-Nagy), Budapest: Loránd Eötvös University, 1974, 201–211.

Maria Kalitsin, *Korona na istoriite na Hoca Sadedin* [*Hoca Sadeddin'in Tacü't-Tevarihi*], Veliko Tırnovo: Abagar, 2000.

Maria Kalitsin, "Nyakoi problemi na prevoda na osmanskata istoriografska proza (Na primera na "Korona na istoriite" na Hoca Sadeddin)" [*Osmanlı Tarih Eserlerinin Tercümesi İle İlgili Bazı Sorunlar (Hoca Sadeddin'in Tacü't-Tevarihi Örneği)*], *Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilisation in the Balkans, Sofia, April 21–23, 2000* (ed. R. Z. Keilani, S. Todorova), Istanbul: IRCICA, 2002, s. 241–246.

Maria Kalitsin, A. Velkov, E. Raduşev (ed.), *Osmanski izvori za islyamizatsionnite protsesi na Balkanite (XVI–XIX v.): Seriya izvori – 2* [*Balkanlarda İslâmlaşma Süreci Hakkında Osmanlı Kaynakları (XVI.–XIX. yy.):Kaynaklar Dizisi – 2*], Sofya: Akademi Yayınevi, 1990.

Yuriy A. Kamenev, "İbrahim Mutaferrika i ego soçinenie "Usul al-hikam fi Nizam al-umam" (Osnovıy mudrosti v ustroystve narodov)" [*İbrahim Müteferrika ve Usülü'l-Hikem fi Nizami'l-Ümem Adlı Eseri*], *Pismennıye pamyatniki Vostoka, İstoriko-filologiçeskie issledovaniya, 1976–1977*, Moskova: Nauka, 1984, s. 111–158.

Yusuf Kaplan, "Osmanlılarda Matbaa: Bir Medeniyet Krizi Sorunu", *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 7 (Düşünce), s.

230–237.

[İmre] Karácson, “İbrahim Müteferrika”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, Sayı 3, 1326 [1910], s. 178–185.

İmre Karácson, “Müteferrika İbrâhîm” (ed. S. Kaçalin), *Müteferrika*, Sayı 4, 1994, s. 145–155.

Karagöz, “Osmanlı Devletinde Islahat Hareketleri ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700–1839)”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 6, 1995, s. 174–194.

Yavuz Selim Karakışla, “Osmanlı Kitap Tarihinde Bir Katkı: Osmanlı Devlet Arşivi’nde Bulunan, Kitap ile İlgili Bazı Belgeler (1844–1854)”, *Müteferrika*, Sayı 14, 1998, s. 41–59.

Ali F. Karamanlıoğlu, “Kültür Tarihimizde Matbaanın Yeri”, *Türk Kültürü*, Sayı 100, 1971, s. 311–313.

Ali İhsan Karataş, “Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa’da İnsan–Kitap İlişkisi”, *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, C. 8, Sayı 8, 1999, s. 317–328.

Ali İhsan Karataş, “Osmanlı Toplumunda Kitap (XIV–XVI. Yüzyıllar)”, *Türkler* (ed. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara: Yeni Türkiye, 2002, C. 11, s. 896–909.

Bekir Karlığa, “Yirmisekiz Mehmed Çelebî’nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve Onsekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi”, *Bilim, Felsefe, Tarih*, İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1991, s. 314–324.

Kemal Karpat, “The Stages of Ottoman History: a Structural Comparative Approach”, *Ottoman State and its Place in the World History* (ed. K. Karpat), Leiden: Brill, 1975.

Emine Karpuz, “Anadolu Türk Mimarisinde Mekan Olarak Mutfak ve Osmanlı Dönemi Örnekleri”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 10 (Kültür ve Sanat), s. 457–463.

Haşim Karpuz, “Türk Evi, Osmanlı Evi”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 10 (Kültür ve Sanat), s. 450–456.

Kâtip Çelebi, *Mîzanü’l-Hakk fî İhtiyari’l-Ahakk* (ed. O. Ş. Gökyay), İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1980.

Cahit Kavcar (ed.), *Batılılaşma Açısından Servet-i Fünun Romanı*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1985.

Kaya, “Some Findings on Translations Made in the 18th Century from Greek and Es’ad Efendi’s Translation of the *Physica*”, *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World. Proceedings of the*

International Symposium on "Modern Sciences and the Muslim World" Science and Technology Transfer from the West to the Muslim World from the Renaissance to the Beginning of the XIXth Century (Istanbul 2–4 September 1987) (ed. E. İhsanoğlu), İstanbul: IRCICA, 1992, s. 385–392.

Aykut Kazancıgil, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, İstanbul: Ufuk kitapları, 2000.

Aykut Kazancıgil, "Lâle Devri'nde Bilim Hayatı", *İstanbul Armağanı, 4. Lâle Devri* (ed. Armağan), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 195–210.

"Kemal Paşa'nın Müzayede Kataloğu", *Müteferrika*, Sayı 8–9, 1996, s. 161–170.

Stoyanka Kenderova, "Traditions et innovations dans le catalogage des livres des bibliothèques de *waqf* en Bulgarie", *Studia in Honorem Professoris Verae Mutafčieva*, Sofia: Amicitia, 2001, s. 147–174.

[Stoyanka Kenderova], *Bibliothèques et livres musulmans dans les territoires balkaniques de l'Empire otoman: Le cas de Samakov (XVIIIe – première moitié du XIXe siècle), thèse préparée en vue de doctorat en "Histoire et civilisations de l'Europe" présentée par Stoyanka Kenderova, dirigée par Paul Dumont*, Strasbourg: Universite Marc Bloch, 2000 [2002].

Stoyanka Kenderova, Zorka Ivanova (ed.), *From the Collections of Ottoman Libraries in Bulgaria during the 18th–19th Centuries*, Sofıa: National Library, 1999.

Osman Keskioğlu, "İslâmda Tasvîr ve Minyatürler", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, C. IX, 1961, s. 11–23.

Osman Keskioğlu, "Türkiye'de Matbaa Te'sisi ve Mushaf Basımı", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, C. XV, 1967, s. 121–139.

Osman Keskioğlu, "Bulgaristan'daki Bazı Türk Vakıfları ve Âbideleri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı VII, 1968, s. 129–137.

Osman Keskioğlu, "Şumnulu Şerif Halil Paşa Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, Sayı XIX, 1985, s. 25–31.

Raymond Kévorkian, "Le Livre imprimé en milieu arménien ottoman aux XVIe–XVIIIe siècles", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, Sayı 87–88, 1999, s. 173–185.

Machiel Kiel, "The Date of Construction of the Library of Osman Pasvantoglu in Vidin (A Note on the Chronogram of the Ottoman Inscription of the Library and the Identity of Its Poet)", *Études balkaniques*, 1980, Sayı 2, s. 116–119.

Vasfi Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi,* Ankara: Edebiyat Yayınevi, 1964.

Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: MEB, 1991.

Orhan Koloğlu, *Takvimi Vekayi Türk Basınında 150 Yıl*, 1831–1981, Ankara: Çağdaş Gazeteciler Derneği, [1981].

Orhan Koloğlu, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*, İstanbul: İstanbul Gazeteciler Cemiyeti, 1987.

Şerif Korkmaz, "İbrahim Müteferrika ve İlk Türk Matbaası", *Dini Araştırmalar*, C. 2, Sayı 5 (Osmanlı Özel Sayısı), 1999, s. 285–297.

Osman Köksal, "XVII. Yüzyılın Osmanlı Devleti'nde Islahat İhtiyacının Algılanışı ve Islahat Temayülleri", *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 7 (Düşünce), s. 162–169.

İ. Y. Kraçkovski, "Turetskiy pervopeçatnik İbrahim Müteferrika i ego rabotıy po geografii" [*İlk Türk Matbaacısı İbrahim Müteferrika ve Coğrafya İle İlgili Eserleri*], *Türkologiçeskiy sbornik*, I, 1951, s. 120–126.

J. Kramers, "Mutafarrika", *Enzyklopaedie des Islām*, Leiden–Leipzig, C. III, 1936, s. 840.

Klaus Kreiser, "Causes of the Decrease or Ignorance? Remarks on the Printing of Books in the Ottoman Empire", *The Beginnings of Printing in the Near and Middle East: Jews, Christians and Muslims*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2001, 13–17.

Hamdija Kreševljaković, "Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju*, C. 2, 1951, s. 115–184.

Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u stratom Sarajevu*, Sarajevo, 1958.

Cevdet Kudret, *Abdülhamit Devrinde Sansür*, İstanbul: Milliyet, 1977.

T. Halasi Kun, "İbrâhim Müteferrika", *İslâm Ansiklopedisi*, C. V-2, İstanbul: MEB, 1950 (1988), s. 896–900.

Sinan Kuneralp, "Les débuts de l'imprimerie à Istanbul au XVIIIe siècle", *Turquie: Livres d'hier, livres d'aujourd'hui* (ed. P. Dumont), Strasbourg–Istanbul: Centre de recherche sur la Civilisation ottomane et le domaine turc contemporain Université des Sciences Humaines – Éditions ISIS, 1992, s. 1–4.

Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839–1922): Prosopografik Rehber*, İstanbul: İSİS, 1999.

Ercümend Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkâmet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyâsî Faâliyetleri (1793–1821)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988.

Nedret Kuran-Burcuoğlu, "Matbaacı Osman Bey: Saray'dan İlk Defa Kur'an-ı Kerim Basma İznini Alan Osmanlı Hattatı", *Türklük Bilgisi Araştırmaları/Journal of Turkish Studies*, 26/II, 2002 (Barbara Flemming Armağanı II), s. 97–112.

Ferid Kurtoğlu, "Türkiye'de Matbaacılık Nasıl Başladığını Gösteren Bir Vesika", *Resimli Şark*, Sayı 42, 1934, s. 14–15.

Günay A. Kut, "Matbaʻa. B. Printing and Lithography. 2. in Turkey", *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, C. VI (ed. C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis, CPellat), Leiden: E. J. Brill, 1991, s. 799–803.

A. Tutgut Kut, "Terekelerde Çıkan Kitapların Matbu Satış Defterleri", *Müteferrika*, Sayı 2, 1994, s. 3–24.

Turgut Kut, Fatma Türe (ed.), *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*, İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası, 1996.

Albert Labarre, *Kitabın Tarihi (Histoire de livre)* (çev. Galip Üstün), İstanbul/Paris: İletişim Yayınları/Presses Universitaires de France, 1994.

Thomas Laqueur, "The Cultural Origins of Popular Literacy in England 1500–1850", *Oxford Review of Education*, C. 2, Sayı 3, 1976, s. 255–275.

Agah Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi, I. Giriş*, Ankara: TTK, 1998.

Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, New York–London: W. W. Norton & Company, 1982.

G. L. Lewis (çev., ed.), *The Balance of Truth by Kātib Chelebi*, London: George Allen and Unwin Ltd, 1957.

Le Livre dans les sociétés pré-industrielles, Athina, 1982.

Karin Maag (ed., çev.), *The Reformation and the Book*, Aldershot: Hants–Brookfield: Ashgate, 1998.

Pierre A. MacKay, "The Manuscripts of the *Seyahatname* of Evliya Çelebi. Part I: the Archetype", *Der Islam*, C. 52, 1975, Sayı 1–2, s. 278–298.

Sait Maden, "Başlangıcından Bugüne Türk Grafik Sanatı. Müteferrika Dönemi", *Çevre. Mimarlık ve Görsel Sanatlar Dergisi*, 1979, Sayı 2, s. 83–87, Sayı 3, s. 87–90, Sayı 4, s. 89–90.

Sait Maden, "İbrahim Müteferrika İçin Bir Yeniden Değerlendirme Çalışması", *Milliyet Sanat Dergisi*, Yeni dizi, 1/Şubat, 1980, s. 86–91.

Muhsin Mahdi, “From the Manuscript Age to the Age of Printed Books”, *The Book in the Islamic World: The Written Word and Communication in the Middle East* (ed. George N. Atiyeh), Albany: State University of New York Press, 1995, s. 1–15.

George Makdisi, “Madrasa and University in the Middle Ages”, *Studia Islamica*, Sayı XXXII, [1970], s. 255–264.

John Mandeville, “The Ottoman Court Records of Syria and Jordan”, *Journal of the American Oriental Society*, C. 86, 1966, s. 311–319.

Robert Mandrou, *De la culture populaire aux 17e et 18e siècle: La Bibliothèque bleue de Troyes*, Paris: Stock, 1964.

Şerif Mardin, “The Mind of the Turkish Reformer, 1700–1900”, *Western Historical Review*, C. XIV, 1960, Sayı 4.

Şerif Mardin, “Some Notes on the Early Phase in the Modernization of Communication in Turkey”, *Comparative Studies in Society and History*, 1961, Sayı 3.

Michel Marion, *Recherches sur les bibliothèques privées à Paris au milieu du XVIIIe siècle (1750–1759)*, Paris: Bibliothèque nationale, 1978.

Signore conte di Marsigli, *Stato militare dell’Impero Ottomanno incremento e decremento del medesimo/L’Etat militaire de l’Empire ottoman, ses progrès et sa décadence*, Haga–Amsterdam, 1732.

Henri-Jean Martin, *Livre, pouvoirs et société à Paris au XVIIe siècle (1598–1701)*, C. 1–2, Geneve: Libraire Droz, 1969.

Joyce Hedda Matthews, “Toward an *Isolario* of the Ottoman Inheritance Inventory, with Special Reference to Manisa (ca. 1600–1700), *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922. An Introduction* (ed. Donald Quataert), New York: State University of New York Press, 2000, s. 45–82.

Marshall McLuhan, *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*, London: Routledge & Kegan Paul, 1962.

Marshall McLuhan, *Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluşumu* (çev. Gül Ç. Güven), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.

Francisci à Mesgnien Meninski, Thesaurus linguarum orientalum turcicae, arabicae, persicae, Praecipaus earum opes à turcis peculiariter usurpatas continens nimirum Lexicon turcico-arabico-persicuNon folùm simplicium quàm conjunctarum copiâ maximâ refertum qua turcis ufitata aut communis usûs sunt, latinè, germanicè, italicè, gallicè, polonicè..., Viennae Austriae, DC. LXXX [1680].

Francisci à Mesgnien Meninski, *Complementum Thesaurus linguarum orientalum, seu onomasticum latino-turcico-arabico-persicum, simul idem index verborum lexici turcico-arabico-persici, quod latinâ, germanicâ, aliarumque linguarum adjectâ nomenclatione nuper in lucem editum...*, Viennae Austriae, DC. LXXXVII [1687].

Mihail S. Meyer, "K harakteristike pravyaştego klassa v Osmanskoy imperii XVI–XVII vv. (Po dannıym "tereke defterleri")" [XVI.-XVII. yy. Osmanlı İmparatorluğu'nda Yönetici Sınıfının Özellikleri Hakkında (Tereke Defterlerindeki Bilgilere Göre)], *Srednevekovıy Vostok. İstoriya, kultura, istoçnikovedenie*, Moskova: Nauka, 1980, s. 180–189.

Mihail S. Meyer, *Osmanskaya imperiya v XVIII veke: Çertıy strukturnogo krizisa* [*XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu. Düzen Krizinin Özellikleri*], Moskova: Nauka, 1991.

Kelemen Mikes, *Osmanlı'da Bir Macar Konuk Prens Rakoczi ve Mikes'in Türkiye Mektupları* (çev. Edit Tasnadi, ed. Figen Turna), İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 1999.

Millî Kütüphanede Mevcut Arap Harfli Türkçe Kitapların Muvakkat Kataloğu (Genişletilmiş İkinci Basım), C. I–II, Ankara: Millî Kütüphane, 1964–1968.

Anton Minkov, *Conversion to Islam in the Balkans: Kisve Bahası Petitions and Ottoman Social Life, 1670-1730*, Leiden–Boston: Brill, 2004.

Montenegro: 500 Years of Printing: 1494–1994 (ed. C. Draskovic), Cetine, 1994.

J. Mordtmann, "İbrahim Müteferrika", *Encyclopaedia of Islam*, Leiden: Brill, London: Luzac, C. II, 1927, s. 439 (*Enzyklopaedie des Islām*, Leiden–Leipzig, C. II, 1927, s. 467).

Harald Motzki, "The Collection of the Qur'ān: A Reconsideration of Western Views in Light of Recent Methodological Developments", *Der Islam*, C. 78, 2001, Sayı 1, s. 1–34.

Graeme Murdock, "Freely Elected in Fear": Princely Elections and Political Power in Early Modern Transylvania", *Journal of Early Modern History*, C. 7, 2003, Sayı 3–4, s. 213–244.

Rhoads Murphey, "Ottoman Historical Writing in the Seventeenth Century: A Survey of the General Development of the Genre After the Reign of Sultan Ahmed I (1603–1617)", *Archivum Ottomanicum*, XIII, 1993–1994, s. 277–311.

Rhoads Murphey, “Westernisation in the Eighteenth-Century Ottoman Empire: How Far, How Fast?”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, Sayı 23, 1999, s. 116-139.

Rhoads Murphey, “Forms and Expression of Individuality in Ottoman Society”, *Turcica*, C. 34, 2002, s. 135–170.

İsmail Mutlu, *Hanefi ve Şafiilere Göre Evlilik ve Aile*, İstanbul: Mutlu Yayıncılık, 1995.

Selçuk Mülayim, *Ters Lâle. Osmanlı Mimarisinde Sinan Çağı ve Süleymaniye*, İstanbul: Kanaat, 2001.

Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul’un Tarihsel Topografyası: 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul* (çev. Ü. Sayın), İstanbul: YKY, 2001.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiü’d-Düvel: Osmanlı Tarihi (1299–1481)* (ed. A. Ağırakça), İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

İbrahim Müteferrika, *Milletlerin Düzeninde İlmi Usüller* (ed. Ö. Okutan), İstanbul: MEB, 1990.

İbrahim Müteferrika, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı” (çev., ed. N. Kuran-Burçoğlu, Kiel), *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası,* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004, s. 63–75.

Müteferrika ve Osmanlı Matbaası, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.

B. A. Mystakidis, “Hükümet-i Osmaniye Tarafından İlk Te’sis Olunan Matbaa ve Bunun Neşriyatı”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, Sayı 5, 1326 [1910], 322–328, Sayı 7, 1327 [1911], 451–456.

Veselin Naçev, Nikola Fermandciev (ed.), *Pisahme da se znae. Pripiski i letopisi* [*Bilinsin Diye Yazdık. Derkenar ve Tarih Notları*], Sofya: OF, 1984.

Yuzo Nagata, *Materials on the Bosnian Notables*, Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1979.

Yuzo Nagata, *Tarihte Ayanlar: Karaosmanoğulları Üzerinde bir İnceleme*, Ankara: TTK, 1997.

Yuzo Nagata, Feridun Emecen, “Bir Âyânın Doğuşu: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa’ya Ait Belgeler”, *Belgeler*, C. XXV, Sayı 29, 2004, s. 1–72.

Seyyed Hossein Nasr, “Al-Hikmat al-Ilāhiyyah and Kalām”, *Studia Islamica*, C. XXXIV, 1972, s. 139–149.

Seyyed Hossein Nasr, “The Meaning and Role of “Philosophy” in Islam”, *Studia Islamica*, C. XXXVII, 1973, s. 57–80.

Seyyed Hossein Nasr, *Science and Civilization in Islam*, Cambridge: The Islamic Texts Society, 1987.

Halil Necatioğlu, *Matbaacı İbrâhîm-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiye (Tenkidli metin)*, Ankara, 1982.

Boris Nedkov, “Il manoscritto di Sofia della “Geografia” di Idrisi”, *Bolletino del Centro di studi filologici e linguistici siciliani*, Palermo: G. Mori & Figli, C. III, 1955.

Boris Nedkov, *Osmanoturska diplomatika i paleografiya* [*Osmanlı-Türk Diplomatiği ve Paleografyası*], Sofya: Nauka i izkustvo, C. I-II, 1966-1972.

Joseph Needham (ed.), *Science and Civilisation in China*, C. V, kısım I (*Paper and Printing*), Cambridge University Press, 1993.

Evgeniy L. Nemirovskiy, *Naçalo slavyanskogo kigopeçataniya* [*Islav Basmacılığının Başlangıcı*], Moskova: Kniga, 1971.

Christoph K. Neumann, “Arm and Reich in Qaraferye”, *Der Islam*, C. 73, 1996, s. 259–312.

Carsten Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1995.

Hidayet Y. Nuhoğlu, “Müteferrika Matbaasının Kurulması İçin Verilen Fetvâ Üzerine”, *Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı, 10–11 Aralık 1979, Ankara, Bildiriler,* Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, [1980], s. 119–126.

Hidayet Nuhoğlu, “Müteferrika Matbaası ve Bazı Mulâhazalar”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 7 (Düşünce), s. 221–229.

Hidayet Nuhoğlu, “Müteferrika Matbaası ve Bazı Mulâhazalar”, *İstanbul Armağanı, 4. Lâle Devri* (ed. Armağan), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 211–225.

Ahmet Yaşar Ocak, “Düşünce Hayatı (XIV.–XVII. Yüzyıllar)”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (ed. E. İhsanoğlu), İstanbul: IRCICA, 1998, C. II, 159–193.

Rosemary O’Day, *Education and Society 1500–1800: The Social Foundations of Education in Early Modern Britain*, London–New York: Longman, 1982.

Ignace Mouradgea d’Ohsson, *Tableau général de l’Empire Othoman*, C. I, Paris, 1787.

Robert W. Olson, “The Esnaf and the Patrona Halil Ribellion of 1730: a Realignment in Ottoman Politics?”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 17, kısım III, 1974, s. 329–344.

G. Oman, “Matba‘a, 1. In the Arab World, A. Xylography”, *The Encyclopaedia of IslaNew Edition*, C. VI (ed. C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis, CPellat), Leiden: E. J. Brill, 1991, s. 794–799.

Omont, “Documents sur l’imprimerie à Constantinople au XVIIIe siècle”, *Revue des Bibliothèques*, C. V, 1895, s. 185–200, s. 28–236.

Henri Omont, *Missions archéologiques Françaises en Orient au XVIIe et XVIIIe siècles*, C. 2, Paris, 1902.

Omont, “Nouveaux documents sur l’imprimerie à Constantinople au XVIIIe siècle”, *Revue des Bibliothèques*, C. XXXIII, 1926, s. 1–10.

O. Opeloye, “Tanrı’nın Birliği ve Üçlü-Birlik; Kitab-ı Mukaddes ve Kur’ân-ı Kerîm’deki Görüşlerin Analitik Bir Değerlendirmesi”, *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 12, 2003, Sayı 2, s. 473–485.

Cengiz Orhonlu, “Türkçe Yayınlanan İlk Gazete “Takvim-i Vekayi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 6, 1968, s. 35–39.

Robert Owen, “The Middle East in the Eighteenth Century: An ‘Islamic Society in Decline?’”, *Review of Middle East Studies*, 1975, Sayı 1, s. 101-112.

Abdülkadir Özcan, “Humbaracı Ahmed Paşa”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul: TDV, 1998, s. 351–353.

Hüseyin Özdeğer, *1463–1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul: İ. Ü. İktisat Fakültesi, 1988.

Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, C. I–V, 1971–1979.

Ahmet Özel, *Hanefi Fıkıh Âlimleri*, Ankara: TDV, 1990.

Mine Esiner Özen, *Türk Cilt Sanatı*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998.

Kemal Özergin, “Rumeli Kadılıkları’nda 1078 Düzenlemesi”, *İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan*, Ankara: TTK, 1976, s. 251–309.

Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul: OSAV, 1995.

Ömer Özyılmaz, *Manzume-i Tertib-i Ulûm, Tertibu'l-Ulûm, Kaside Fi'l-Kütübi'l Meşhure Fi'l Ulûm, Kevakib-i Seb'a ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tertib-i Ulûm İsimli Eserine Göre, XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2002.

Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I–II, İstanbul: MEB, 1946–1951.

Antonio Palau y Dulcet, *De los origines de la imprenta y de su introduccion en España*, Barcelone, 1952.

Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2000.

Ivan Parvev, *Habsburgs and Ottomans between Vienna and Belgrade (1683-1739)*, New York: Columbia University Press, 1995.

Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, C. I (ed. B. S. Baykal), Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981.

Johannes Pedersen, *The Arabic Book*, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1984.

Pollard, *Johann Gutenberg* (çev. L. Onat), Ankara, 1996.

Derek John de Solla Price, "The Book as a Scientific Instrument", *Science*, Sayı 158/6 October 1967, s. 102–104.

Donald Quataert, "Janissaries, Artisans and the Question of Ottoman Decline, 1730-1826", *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire, 1730-1914* (ed. D. Quataert), Istanbul: Isis Press, 1993, s. 197-203.

Donald Quataert, "Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720–1829", *International Journal of Middle East Studies*, C. 29, 1997, Sayı 3, s. 403–425.

Donald Quataert (ed.), *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922: An Introduction*, Albany, NY: SUNY Pres, 2000.

Şevket Rado (ed.), *Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi*, İstanbul: Doğan Kardeş, 1970.

Evgeniy Raduşev, *Agrarnite institutsii v Osmanskata imperiya prez през XVII–XVIII vek* [*XVII.-XVIII. yy. Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarım Müesseseleri*], Sofya: Akademi Yayınevi, 1995.

Abdul-karim Rafeq, "Registers of Succession and Their Importance for Socio-economic History: Two Samples from Damascus and Aleppo,

1277/1861”, *CIÉPO: Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi. VII. Sempozyumu Bildirileri: Peç: 7–11 Eylül 1986* (ed. J.-L. Bacqué Grammont, İ. Ortaylı, E. van Donzel), Ankara: TTK, 1994, s. 479–491.

A. Rafikov, *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii* [*Türkiye’deki Kitap Basımının Tarihi Hakkında Yazılar*], Leningrad: Nauka, 1973.

Ahmet Rasim, *Matbuat Tarihine Medhal*, İstanbul, 1927.

Ahmed Refik, *Memalik-i Osmaniyede Kral Rakoçi ve Tevabi‘ (1109–1154)*, İstanbul, 1333 [1917].

Ahmed Refik, “Onikinci Asr-ı Hicride İlk Osmanlı Matbaası”, *İkdam*, Sayı 7216, 7236, 7250/14.03.1917, 17.04.1917.

Ahmed Refik, “İstanbul’da İlk Matbaa”, *İkdam*, Sayı 8924/18.01.1922.

Ahmed Refik, *İlk Türk Matbaası*, İstanbul, 1928 (1929’de ikinci baskısı yapılmıştır).

Ahmed Refik, *Türk Hizmetinde Kıral Tököli İmre (1683–1705)*, İstanbul, 1932.

Ahmed Refik, *Lâle Devri*, İstanbul, 1932.

Ahmed Refik, *Hicrî Onikinci Asır’da İstanbul Hayatı (1100–1200) [Onikinci Asr-ı Hicrî’de İstanbul Hayatı (1689–1785)]*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988.

Ahmed Refik, “İstanbul’da İlk Matbaa”, *Müteferrika*, Sayı 3, 1994, s. 211–213.

Ahmed Refik, *Osmanlı Alimleri ve Sanatkârları*, İstanbul: Timaş, 1999.

Stefan Reichmuth, “Islamic Reformist Discource in the Tulip Period (1718–30): Ibrahim Müteferriqa and His Arguments for Printing”, *International Congress on Learning and Education in the Ottoman World, Istanbul, 12–15 April 1999* (ed. A. Çaksu), İstanbul: IRCICA, 2001, s. 149–161.

Richard C. Repp, “The Altered Nature and Role of the Ulema”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History* (ed. T. Naff, R. Owen), Southern Illinois University Press, 1977, s. 277–287.

Ricaut, *Türklerin Siyasi Düsturları* (çev. Reşat Uzmen), İstanbul: Ad Yayıncılık, 1996.

Brian Richardson, *Printing, Writers and Readers in Renaissance Italy*, Cambridge University Press, 1999.

Francis Robinson, “Technology and Religious Change: Islam and the Impact of Print”, *Modern Asian Studies*, C. 27-I, 1993, s. 229–251.

“Roma Kitap Hastanesi”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni/Bulletin of the Turkish Librarians’ Association*, C. XVIII, 1969, Sayı 1, s. 48–50.

Boris A. Rosenfeld, Ekmeleddin Ihsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers, and Other Scholars of Islamic Civilisation and Their Works (7th–19th c.)*, Istanbul: IRCICA, 2003.

Suhayl Saban, *Ibrahim Mutafarriqa wa djuhuduhu fi insha al-matbaat al-arabiyya wa matbuatuhu*, Riyad, 1995.

Orlin Sabev, “Ottoman *Medrese*s in Rusçuk-Rousse”, *Mélanges Prof. Machiel Kiel* (ed. A. Temimi), Zaghouan: TEMIMI, 1999, s. 507–528.

Orlin Sabev, “Osmanski obştestveni biblioteki v Sofia (Novi arhivni svedeniya ot XVIII-XIX vek)” [Sofya’da Osmanlı Umumi Kütüphaneleri (Yeni Bulunan XVIII.-XIX. yy. Tarihli Arşiv Bilgileri)], *İstoriçesko bıdeşte*, 2002, Sayı 1–2, s. 191-207.

Orlin Sabev, “Knigata v ejednevieto na müsülmanite v Ruse (1695–1786)” [Rusçuk Müslümanlarının Günlük Hayatında Kitap (1695–1786)], *Almanah za istoriyata na Ruse*, C. IV, 2002, s. 380–394.

Orlin Sabev, “Private Book Collections in Ottoman Sofia, 1671–1833 (Preliminary notes)”, *Études balkaniques*, 2003, Sayı 1, s. 34–82.

A. I. Sabra, “Science and Philosophy in Medieval Islamic Theology: The Evidence of the Fourteenth Century”, *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften* (ed. F. Sezgin), C. 9, 1994, s. 1–42.

Halil Sahillioğlu, “Ottoman Book Legacies”, *Studies on Ottoman Economic and Social History*, Istanbul: IRCICA, 1999, s. 189–191.

Fahri Sakal, “Osmanlı Ailesinde Kitap”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 11 (Kültür ve Sanat), s. 732–738.

Necdet Sakaoğlu, “Lale Devri’ne Genel Bir Bakış”, *İstanbul Armağanı, 4. Lâle Devri* (ed. Armağan), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 17–24.

Abdülkadir Salgır, “Matbaacılığın İlk Ürünleri: İnkunabeller”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C. 5, 1956, Sayı 3, s. 191–201.

Nil Sarı, B. Zülfikâr, “The Paracelsusian Influence on Ottoman Medicine in the Seventeenth and Eighteenth Centuries”, *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World, Proceedings of the International Symposium on “Modern Sciences and the Muslim World” Science and Technology Transfer from the West to the Muslim World from the Renaissance to the Beginning of the XIXth Century (Istanbul 2–4 September 1987)* (ed. E. İhsanoğlu), İstanbul: IRCICA, 1992, s. 157–179.

Fikret Sarıcaoğlu, “Cihannümâ ve Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımeşkî – İbrahim Müteferrika”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, 1991, s. 121–142.

Fikret Sarıcaoğlu, “Osmanlılarda Harita”, *Türkler* (ed. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara: Yeni Türkiye, 2002, C. 11, s. 303–312.

Kazım Sarıkavak, “Az Bilinen Osmanlı’da Bir Aydınlanma Hareketi”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 7 (Düşünce), s. 189–194.

Ali İbrahim Savaş, “Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 1 (Siyaset), s. 643–659.

Saim Savaş, “Sivas Valisi Dağıstânî Ali Paşa’nın Muhallefâtı: XVIII. Asrın Sonunda Osmanlı Sosyal Hayatına Dâir Önemli Bir Belge”, *Belgeler*, C. XV, Sayı 19, 1993, s. 249–290.

Aydın Sayılı, “III. Murad’ın İstanbul Rasathanesi’ndeki Mücessem Yer Küresi ve Avrupa ile Kültürel Temaslar”, *Belleten*, C. XXV, Sayı 99, 1961, s. 397–435.

Reinhart Schulze, “Das islâmische achtzehnte Jahrhundret: Versuch einer historiographischen Kritik”, *Die Welt des Islams*, Sayı 30, 1990, s. 140-159.

Reinhart Schulze, “Was ist die islâmische Aufklarung”, *Die Welt des Islams*, Sayı 36/3, 1996, s. 276-325.

Hamit S. Selen, “Cihannümā”, *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara: TTK, 1991, s. 121–136.

Khalil I. Semaan, “A Linguistic View of the Development of the Arabic Writing System”, *Wiener Zeitschrift für die kunde des Morgenlandes*, C. 61, 1967, s. 22–40.

Yvonne J. Seng, *The Üsküdar Estates (tereke) as Records of Daily Life in an Ottoman Town 1521–24*, University of Chicago (basılmamış doktora tezi).

Yvonne J. Seng, “The Şer’iye Sicilleri of the Istanbul Müftülüğü as a Source for the Study of Everyday Life”, *Turkish Studies Association Bulletin*, C. 15, 1991, Sayı 2, s. 307–325.

Erkan Serçe, *İzmir’de Kitapçılık 1839–1928: Kitapçılar, Matbaalar ve Kütüphaneler,* İzmir: Akademi, 1996.

Şerafettin Severcan, “Süleymannâmeler”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 8 (Bilim), s. 301–317.

Şerafettin Severcan, “Süleymannâmeler’in Osmanlı Toplumunun Siyasi Eğitiminde Oynadığı Rol”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim, Milletlerarası Kongresi Tebliğleri, İstanbul 12–15 Nisan 1999* (ed. Y. Nuhoğlu), İstanbul: IRCICA, 2001, s. 159–168.

Stanford Shaw, “Some Aspects of the Aims and Achievements of the Nineteenth-Century Ottoman Reformers”, *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century* (ed. W. R. Polk, R. L. Chambers), Chicago–London: The University of Chicago Press, 1968, s. 29–39.

Mary L. Shay, *The Ottoman Empire from 1720 to 1744 as Revealed in Dispatches of the Venetian* Baili, Westport: Greenwood Press, 1978.

Aladar Simonffy, *Ibrahim Müteferrika, Bahnbrecher des Buch-drucks in der Türkei*, Budapest: Dr. Vagna und Bokor, 1944.

Aladar V. Simonffy, *İbrahim Müteferrika* (çev. F. Yener), Ankara: Başbakanlık Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü, 1945.

Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839–1908: Islamization, Autocracy, and Discipline*, Leiden: E. J. Brill, 2001.

İlhami Soysal, *Dünya ve Türkiyede Masonlar ve Masonluk*, İstanbul: Der Yayınlar, 1980.

Sigfrid Steinberg, *Five Hundred Years of Printing*, Penguin Press, 1977.

Mihaila Stajnova, “Ottoman Libraries in Vidin”, *Études balkaniques*, 1979, Sayı 2, s. 54–69.

Mihaila Stajnova, *Osmanskite biblioteki v bılgarskite zemi XV–XIX vek* [*XV.-XIX. yy. Bulgar Topraklarında Osmanlı Kütüphaneleri*], Sofya: Ulusal Kütüphane, 1982.

Mihaila Stajnova, “Knigata v obştestveniya jivot na osmanskite turtsi prez XV–XIX vek” [XV.-XIX. yy. Osmanlı Türklerinin Sosyal Hayatında Kitap], *Studia balcanica 21*, 1992, s. 121–145.

Tim Stanley, “Shumen as a Centre of Qur’an Production in the 19th Century”, *Uğur Derman 65 Yaş Armağanı* (ed. İ. C. Schick), İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2000, s. 483–512.

Edward L. Stevenson, *Willem Janszoon Blaeu, 1571–1638: A Sketch of His Life and Work*, New York: [De Vinne Press], 1914.

C. Z. Stiverson, G. Stiverson, “The Colonial Retail Book Trade: Availability and Affordability of Reading Material in Mid-Eighteenth-Century Virginia”, *Printing and Society in Early America* (ed. W. L. Joyce,

D. Hall, R. D. Brown, J. B. Hench), Worcester: American Antiquarian Society, 1983, s. 132–173.

Johann Strauss, “Zum Istanbuler Buchwesen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, C. XII, 1992, s. 307–338.

Johann Strauss, „Les livres et l’imprimerie à İstanbul (1800–1908)”, *Turquie: Livres d’hier, livres d’aujourd’hui* (ed. P. Dumont), Strasbourg–Istanbul: Centre de recherche sur la Civilisation ottomane et le domaine turc contemporain Université des Sciences Humaines – Éditions ISIS, 1992, s. 5–24.

Johann Strauss, “İstanbul’da Kitap Yayını ve Basımevleri”, *Müteferrika*, Sayı 1, 1993, s. 5–17.

Johann Strauss, “Romanlar, ah! Ô romanlar!” Les débuts de la lecture moderne dans l’Empire ottoman (1850–1900)”, *Turcica*, C. 26, 1994, s. 125–163.

Johann Strauss, “Konuşma”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşamak: Toplumsallık Biçimleri ve Cemaatlerarası İlişkiler (18.–20. Yüzyıllar)/Vivre dans l’Empire otoman: Sociabilités et relations intercommunautaires (XVIIIe–XXee siècles)* (çev. Selen, ed. F. Georgeon, P. Dumont), İstanbul: İletişim, 2000, s. 307–385.

Johann Strauss, “Who Read What in the Ottoman Empire (19th–20th Centuries)”, *Arabic Middle Eastern Literatures*, C. 6, 2003, Sayı 1, s. 39–76.

Muhammed b. Emir el-Hasan Sudi, *Tarih-i Hind-i Garbî veya Hadîs-i Nev (A History of the Discovery of America)* (çev. Süheyla Artemel), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987.

İhsan Sungu, “İlk Türk Matbaasına Dair Yeni Vesikalar”, *Hayat*, C. III, Sayı 73, 1928, s. 9–15.

Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye*, C. I–III (ed. A. Aktan, A. Yuvalı, Keskin, Hülâgü), İstanbul: Sebil, 1995–1996.

J. S. Szyliowicz, “Functional Perspectives on Technology: The Case of the Printing Press in the Ottoman Empire”, *Archivum Ottomanicum*, XI, 1986 [1988], s. 249–259.

Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü’l-Hikem fî Nizâmi’l-Ümem*, Ankara: TDV, 1995.

Ramazan Şeşen (ed.), *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul: İSAR, 1998.

Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, Ankara: TTK, 2004.

Liljana Šandanova (ed.), *Centres et institutions culturels et éducatifs des peuples balkaniques, XVe–XIXe ss. Bibliographie*, Sofia: SIBAL, 1989.

Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları", *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 4 (Toplum), s. 17–31.

Zeki Tanındı, *Türk Minyatür Sanatı*, Ankara, 1996.

Zeki Tanındı, "Osmanlı Sanatında Cilt", *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 11 (Kültür ve Sanat), s. 103–107.

Zeki Tanındı, "Osmanlı Sanatında Tezhip", *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 11 (Kültür ve Sanat), s. 120–125.

G. Thomas Tanselle, *The History of the Book as a Field of Study: a paper*, [Chapel Hill]: Hanes Foundation, 1981.

Sevim Tekeli, *16'ıncı Asırda Osmanlılarda Saat ve Takiyüddin'in "Mekanik Saat Konstrüksüyonuna dair En Parlak Yıldızlar" Adlı Eseri/The Clocks in Ottoman Empire in the 16th Century and Taqi al Din's "The Brightest Stars for the Construction of the Mechanical Clocks"*, Ankara: Üniversite Matbaası, 1966.

Cahit Telci, "Bir Osmanlı Aydının XVIII. Devlet Düzeni Hakkındaki Görüşleri: Penah Süleyman Efendi", *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 7 (Düşünce), s. 178–188.

Rana Temir, "İlk Türk Matbaasının Kurucusu İbrahim Müteferrika Üzerine Yeni Bilgiler", *Türk Kültürü*, C. XXVIII, Sayı 321, 1990, s. 43–47.

Ebu Ziya Tevfik, *Gutenberg ve Matbaanın İcadı*, İstanbul, 1927.

Zeki Tez, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Bilim ve Teknik*, Diyarbakır: Dilce Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1991.

Baki Tezcan, "Ethics as a Domain to Discuss the Political: Kınalızâde Ali Efendi's Ahlâk-ı Alâî", *International Congress on Learning and Education in the Ottoman World, Istanbul, 12–15 April 1999* (ed. A. Çaksu), İstanbul: IRCICA, 2001, 109–120.

Coloman de Thály (ed., çev.), *Lettres de Turquie (1730–1739) et Notices (1740) de César de Saussure*, Budapest, 1909.

Lewis V. Thomas, *A Study of Naima* (ed. N. Itzkowitz), New York: New York University Press, 1972.

Taner Timur, *Osmanlı Toplumsal Düzeni: Kuruluş ve Yükseliş Dönemi*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1979.

Taner Timur, “Matbaa, Aydınlanma ve Diplomasi: Said Mehmed Efendi”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 128, 2004, s. 54–61.

Giambatista Toderini, *Letteratura Turcheska*, C. I-III, Venezia, 1787.

L’abbe Toderini, *De la Littérature des Turcs*, C. I-III, Paris, 1789.

Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, çev. R. Kunt. İstanbul: Şevket Rado, 1990.

Olga Todorova, “Jenite v Sofia prez 70-te godini na XVII vek (po danni ot edin registır s nasledstveni opisi)” [1670’li Yıllarda Sofya’da Kadınlar (Tereke Defterleri İçeren Bir Sicilin Bilgilerine Göre)], *İstoriçeski pregled*, 1996, Sayı 3, 3–40.

Yaşar A. Tonta, “Ahmet Rasim’in İbrahim-i Müteferrika ve Matbaacılık Üzerine Yazdıklarının İncelenmesi”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3, Sayı 1, 1985, s. 153–167.

Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi: Giriş*, İstanbul: Damla, 1996.

Hüseyin Gazi Topdemir, *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2002.

Istvan Gy. Tóth, “Raguzai Bonifác, a Hódolstág első pápai vizitátora (1581-1582)”, *Tőrténelmi Szemle*, 1997, Sayı 3-4, s. 447-472.

Istvan Gy. Tóth, “Latin as a Spoken Language in Hungary during the Seventeenth and Eighteenth Centuries”, *CEU History Department Yearbook 1997–1998*, Budapest, 1999, s. 93–111.

Istvan Gy. Tóth, *Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe*, Budapest: Central European University Press, 2000.

Istvan Gy. Tóth (ed.), *Mil ans d’histoire hongroise. Histoire de la Hongrie de la Conquête jusqu’à nos jours*, Corvina/Osiris, 2003.

Janos K. Tözsér, Istvan U. Fosztó, *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica*, Liber I–II, C. IV/1–2 (ed. J. Káldos), Budapest: Balassi Kiadó, 2002.

Pars Tuğlacı, “Osmanlı Türkiye’sinde Ermeni Matbaacılığı ve Ermenilerin Türk Matbaacılığına Katkısı”, *Tarih ve Toplum*, C. 15, Sayı 86, 1991, s. 48–56.

Hüner Tuncer, “Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi’nin Fransa Sefaretnamesi (1132–33 H./1720–21 M.)”, *Belleten*, C. LI, Sayı 199, 1987, s. 131–151.

G. Tülüveli, “Şeriyye Sicillerinin Işığı Altında Osmanlı İmparatorluğu’nda Askerî-Reaya Ayrışması Üzerine Bazı Gözlemler”, *CIÉPO: Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XIV. Sempozyumu Bildirileri, 18-22 Eylül 2000, Çeşme* (ed. T. Baykara), Ankara: TTK, 2004, s. 765–771.

A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie ou tableau statistique, religieux, politique, administratif, militaire, commercial, etc. de l’Empire ottoman, depuis le Khatti-Cherif de Gulhanè (1839). Première partie. Les Ottomans,* Paris: Libraire militaire de J. Dumaine, 1853.

Ali Uğur, “İbni Sînâ’nın İlimler Tasnifi”, *Uluslararası İbni Sînâ Sempozyumu Bildirileri, 17–20 Ağustos 1983, Millî Kütüphane – Ankara*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Kütüphane Yayınları, 1984, s. 443–445.

Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyâset-Nâmeleri*, Kültür ve Sanat Yayınları, s. l. a.

Lale Uluç, “Ottoman Book Collectors and Illustrated Sixteenth Century Shiraz Manuscripts”, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, Sayı 87–88, 1999, s. 85–107.

Fahri Unan, “Taşköprülü-zâde’nin Kaleminden XVI. Yüzyılın *“İlim”* ve *“Âlim”* Anlayışı”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, Sayı XVII, 1997, s. 149–264.

Fahri Unan, “Osmanlı Medrese Ulemâsı: İlim Anlayışı ve İmî Verim”, *Türkler* (ed. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Anakara: Yeni Türkiye, 2002, C. 11, s. 436–445.

Faik R. Unat (ed.), *Abdî Tarihi (1730 Patrona İhtilâli Hakkında Bir Eser)*, Ankara: TTK, 1943.

Faik R. Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, Ankara: TTK, 1968.

Ahmet Usta, *İbrahim-i Müteferrika’nın Risâle-i İslâmiyesi, Eserin Dinler Tarihi Açısından Tahlili ve Günümüz Türkçesine Çevirisi*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991 (basılmamış doktora tezi).

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV-2, Ankara: TTK, 1959.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: TTK, 1988.

Rahmi Hüseyin Ünal, *Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taçkapılar*, İzmir: Ticaret Matbaası, 1982.

Süheyl Ünver, “İbrahim Müteferrika’nın Bilimsel Yönü ile Yayınlarındaki Özellikler”, *Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı, 10–11 Aralık 1979, Ankara, Bildiriler,* Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, [1980], s. 1–7.

Süheyl Ünver, “Şumnu’da Türk Hattatları ve Eserleri”, *Belleten*, C. XLVII, Sayı 185, 1983, s. 31–36.

Bülent Varlık, *Türkiye Basın–Yayın Tarihi Kaynakçası,* Ankara: A. Ü. İktisadî Ticarî İlimler Akademisi, 1981.

Gilles Veinstein, “Note sur les inventaires après décès ottomans”, *Quand le crible était dans la paille... hommage à Pertev Naili Boratav* (ed. R. Dor, Nicolas), Paris: Maisonneuve et Larose, 1978, s. 383–395.

Gilles Veinstein, “Les pèlerins de la Mecque à travers quelques inventaires après décès ottomans (XVIIe–XVIIIe siècles)”, *Revue de l’Occident Musulman et de la Méditerranée,* Sayı 31, 1981, s. 63–71.

Gilles Veinstein, “Les inventaires après décès des campagnes militares: Le cas de la conquête de Chypre”, *Bulletin of the Turkish Studies Association*, 1992, s. 293–305.

Gilles Veinstein, Y. Triantafyllidou-Baladic, “Les inventaires après décès ottomans de Crète”, *Probate Inventories: A New Source for Historical Study of Wealth, Material Culture and Agricultural Development. Papers Presented at the Leeuwenborch Conference (Wageningen, 5–7 May 1980)* (ed. A. van der Woude, A. Schuurman), Utrecht: Hes Publishers, 1980, s. 191–204.

Michel Vernus, *Histoire du livre et de la lecture: de l’invention de l’imprimerie à nos jours*, Dijon: Bibliest, 1995.

Hendrik D. L. Vervliet, “Printing in the Fifteenth and Sixteenth Centuries”, *The Book through Five Thousand Years* (ed. D. L. Vervliet), London–New York: Phaidon Press, 1972, 355–382.

A. Vitol, *Osmanskaya imperiya (naçalo XVIII v.)* [*Osmanlı İmparatorluğu (XVIII. Yüzyılın Başları)*], Moskova: Nauka, 1987.

Albert Ward, *Book Production, Fiction and the German Reading Public 1740–1800*, Oxford: Clarendon Press, 1974.

William J. Watson, “İbrāhīm Müteferrika and Turkish Incunabula”, *Journal of the American Oriental Society*, C. 88, 1968, s. 435–441.

Gotthold Weil, “Die ersten Drucke der Türken”, *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, C. XXIV, 1907, s. 49–61.

Earl Morse Wilbur, *A History of Unitarianism*, C. 1–2, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1945–1952.

Raymond Williams, *The Long Revolution*, London: Hogarth, 1992.

A. van der Woude, A. Schuurman (ed.), *Probate Inventories: A New Source for Historical Study of Wealth, Material Culture and Agricultural Development. Papers Presented at the Leeuwenborch Conference (Wageningen, 5–7 May 1980)*, Utrecht: Hes Publishers, 1980.

Nesimi Yazıcı, "Some Considerations on the Teaching of Sciences in Late Ottoman *Medrese*s", *Science in Islamic Civilisation, Proceedings of the International Symposia "Science Institutions in Islamic Civilisation" & "Science and Technology in the Turkish and Islamic World"* (ed. E. İhsanoğlu, F. Günergun), İstanbul: IRCICA, 2000, s. 53–63.

Nesimi Asım Yazıksız, *Kitap*, İstanbul, 1327 [1911].

Nesimi Asım [Yazıksız], "Türk Matbaacılığı", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, yeni seri, C. 1, Sayı 2, 1929, s. 46–48.

Nesimi Asım [Yazıksız], "Bir Doğubilimcinin İstanbul'da Ölümü", *Müteferrika*, Sayı 2, 1994, s. 209–212.

Bahaeddin Yediyıldız, Institution du Vaqf au XVIIIe siècle en Turquie: Étude socio-historique, Ankara: TTK, 1985.

Mustafa Asım Yediyıldız, "İbrahim Müteferrika (1670-1674/1745)", *Vakıflar Dergisi*, Sayı XXII, 1991, s. 441–447.

Coşkun Yılmaz, "Siyasetnameler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma", *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 4 (Toplum), s. 69–81.

Coşkun Yılmaz, "Hezarfen Bir Şahsiyet: İbrahim Müteferrika ve Siyaset Felsefesi", *İstanbul Armağanı, 4. Lâle Devri* (ed. Armağan), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 259–333.

Coşkun Yılmaz, "İbrahim Müteferrika", *Toplum ve Düşünce*, 2003, Sayı 6, s. 24–30.

V. Yonçev, *Knigata prez vekovete* [*Yüzyılların Akışında Kitap*], Sofya: Bılgarski hudojnik, 1976.

Yaşar Yücel, Özer Ergenç, "General Characteristics of the Ottoman State Policy during the XVIIIth and XIXth Centuries", *Belleten*, C. LIV, Sayı 209, 1990, s. 233–243.

Hasan Yüksel, "Araştırmacıların Arşivlerde Karşılaştıkları Sorunlar", *I. Millî Arşiv Şûrası (Tebliğler – Tartışmalar), 20–21 Nisan 1998 Ankara*,

Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1998, s. 97–102.

Raia Zaïmova, “Quelques traits de l’Européanisation culturelle dans l’Empire ottoman au début du XVIIIe siècle”, *Centre(s) et périphérie(s) : Les Lumières de Belfast à Beijing/Centre(s) and Margins : Enlightenment from Belfast to Beijing* (ed. M.-C. Skuncke), Paris: Honoré Champion, 2003, 71–79.

Raia Zaimova, *Pıtyat kım “drugata” Evropa. İz frensko-osmanskite kulturni obştuvaniya, XVI–XVIII vek* [*“Öteki” Avrupa’ya Yöl. Fransız-Osmanlı Kültür İletişiminden Kesitler, XVI.-XVIII. yy.*], Sofya: Kralitsa Mab, 2004.

Raia Zaimova, “The Sultan’s Subjects at the “Ottoman Imperial School” after the Crimean War”, *Uluslar arası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu 11-13 Mayıs 2005. Bildiriler Kitabı*, Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, 2005, s. 269–273.

Thiéry Zarkone, *Mystques, Philosophes et Franc-Maçons en Islam: Rıza Tevfik, penseur ottoman (1868–1949), du soufisme a la confrérie*, Paris: Institut français d’études, 1993.

Thiéry Zarkone, *Secret et sociétés secrètes en Islam: Turquie, Iran et Asie centrale XIXe–XXe siècles. Franc-Maçonnerie, Carboneria et confréries soufies*, Milano: Archè, 2002.

“Zeyl”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, Sayı 3, 1326 [1910], s. 187–188.

Madeline C. Zilfi, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600–1800)*, Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988.

Madeline C. Zilfi, “Women and Society in the Tulip Era, 1718–1730”, *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History* (ed. A. el-A. Sonbol), Syracuse University Press, 1996, s. 290–303.

Le Livre dans les sociétés pré-industrielles, s. 257–269.

Le Livre dans les sociétés pré-industrielles, Athina, 1982, s. 283–293.

TABLO 2.

İbrahim Müteferrika’nın Tereke Defterinde Kaydedilen Latince Kitaplar

No	Başlık	Akçe Olarak Fiyatı	İlim alanı
1	Atlas mînôr	1203	Coğrafya
2	Sagîr Coğrâfya	720	Coğrafya
3	Kebîr Atlas	1360	Coğrafya
4	Kebîr ve ‘atik Atlas 2	460	Coğrafya

5	İncîl tercümesi	520	İncil
6	Risâle-i Hendese	153	Geometri
7	Frengî Takvîm	300	Astronomi
8	Tertîb-i Ceng	78	Savaş taktiği
9	Atlas-ı sagîr	150	Coğrafya
10	Def'a Risâle-i Hendese	180	Geometri
11	Hey'et risâlesi	105	Astronomi
12	Hendeseye müte'allik risâle	99	Geometri
13	Hey'ete müte'allik risâle	60	Astronomi
14	Def'a Risâle-i Hendese	45	Geometri
15	Lugat-i Mensek, cild 5	9000	Lügat
16	Krismân (?)	610	Gramer
17	Atlas	723	Coğrafya
18	Def'a Atlas	760	Coğrafya
19	Tevrit ma' İncîl	360	Tevrat ve Incil
20	Ak Deniz harîtası	105	Coğrafya
21	Atlas-ı sagîr	400	Coğrafya
22	Sagîr Atlas	550	Coğrafya
23	Sagîr Atlas	120	Coğrafya
24	Harîta	130	Coğrafya

[1]*İncil Müjde, İncil'in Çağdaş Türkçe Çevirisi*, İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, s. 196 (*Yuhanna*).

[2] Kenneth Clark, *Civilisation, A Personal View*, London: BBC & John Murray, 1969, s. 1.

[3] Age, 34–37.

[4] Jacques le Goff, *La Civilisation de l'Occident médiéval*, Paris: Flammarion, 1997, s. Aynı fikir bu müellifin başka bir eserde de mevcuttur. Bk. Jacques le Goff, *Les intellectuels au Moyen Âge*, Paris: Éditions du Seuil, 1969.

[5] Bk. Derek John de Solla Price, “The Book as a Scientific Instrument”, *Science*, Sayı 158/6 October 1967, s. 102–104.

[6] Veselin Naçev, Nikola Fermandciev (ed.), *Pisahme da se znae. Pripiski i letopisi* [*Bilinsin Diye Yazdık. Derkenar ve Tarih Notları*], Sofya: OF, 1984, s. 25, 67, 79.

[7] Örneğin bk. Eleanor Frances Brown, *Bibliotherapy and its Widening Applications*, Metuchen, N.J.: Scarecrow Pres, 1975; Eileen Jones, *Bibliotherapy for Bereaved Children: Healing Reading*, London–Philadelphia, PA: J. Kingsley, 2001.

[8] Bk. “Roma Kitap Hastanesi”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni/Bulletin of the Turkish Librarians’ Association*, C. XVIII, 1969, Sayı 1, s. 48–50.

[9] Umberto Eco, *Gülün Adı* (çev. Şadan Karadeniz), İstanbul: Can Yayınları, 1987, s. 262.

[10] Bk. Joseph Needham (ed.), *Science and Civilisation in China*, C. V, kısım I (*Paper and Printing*), Cambridge University Press, 1993, s. 146–159.

[11] Bk. Age, s. 2.

[12] Abdulhalik Bakır, “Ortaçağ İslâm Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi”, *Belleten*, C. LXV, Sayı 242, 2001, s. 147.

[13] Bk. G. Oman, “Matba‘a, 1. In the Arab World, A. Xylography”, *The Encyclopaedia of IslaNew Edition*, C. VI (ed. C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis, CPellat), Leiden: E. J. Brill, 1991, s. 795; Robert W. Bulliet, “Medieval Arabic *Tarsh*: a Forgotten Chapter in the History of Printing”, *Journal of the American Oriental Society*, C. 107, 1987, Sayı 3, s. 427–438.

[14] Gyula Kaldy-Nagy, “Beginnings of the Arabic-Letter Printing in the Muslim World”, *The Muslim East, Studies in Honour of Julius Germann, Loránd Eötvös* (ed. Gy. Kaldy-Nagy), Budapest: Loránd Eötvös University, 1974, s. 201; Robert W. Bulliet, “Medieval Arabic *Tarsh*: a Forgotten Chapter in the History of Printing”.

[15] Daha ayrıntılı bilgi için bk. Joseph Needham (ed.), *Science and Civilisation in China*, C. V, kısım I (*Paper and Printing*), s. 201–203.

[16] Matbaanın icadı, gelişmesi ve yayılışı hakkında çok sayıda araştırma var. Burada sadece bazılarını iktibas edeceğiz: Thomas F. Carter, *The Invention of Printing in China and Its Spread Westward*, New York: Columbia University Press, 1931; Marshall McLuhan, *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*, London: Routledge & Kegan Paul, 1962; Marshall McLuhan, *Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluşumu* (çev. Gül Ç. Güven), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001; Warren Chappell, *A Short History of the Printed Word*, London: André Deutsch Ltd, 1972; Sigfrid Steinberg, *Five Hundred Years of Printing*, Penguin Press, 1977; Ebu Ziya Tevfik, *Gutenberg ve Matbaanın İcadı*, İstanbul, 1927; Şefik Ergürbüz, *Matbaacılık Tarihi*, İzmit: Işıl Kitabevi, 1947; Pollard, *Johann Gutenberg* (çev. L. Onat), Ankara, 1996.

[17] Thomas F. Carter, *The Invention of Printing in China and Its Spread Westward*, s. 17.

[18] Jale Baysal, *Kitap ve Kütüphane Tarihine Giriş*, İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1991, s. 67; Albert Labarre, *Kitabın Tarihi (Histoire de livre)* (çev. Galip Üstün), İstanbul/Paris: İletişim Yayınları/Presses Universitaires de France, 1994, s. 54–55.

[19] Bk. Vasil Güzelev, “Gutenbergovoto vızvanie kım hristiyanstvoto sreştu turtsite” ot 1454 g. i bılgarite” [*Gutenberg’in 1454 Tarihli Türklerin Aleyhine Hristiyanlara Seslenmesi ve Bulgarlar*], *İstoriçesko bıdeşte*, 2002, Sayı 1–2, s. 178–190.

[20] Albert Labarre, *Kitabın Tarihi (Histoire de Livre)*, s. 56–57.

[21] V. Yonçev, *Knigata prez vekovete* [*Yüzyılların Akışında Kitap*], Sofya: Bılgarski hudojnik, 1976, s. 160.

[22] Evgeniy L. Nemirovskiy, *Naçalo slavyanskogo kigopeçataniya* [*Islav Basmacılığının Başlangıcı*], Moskova: Kniga, 1971, s. 40.

[23] Bk. Brian Richardson, *Printing, Writers and Readers in Renaissance Italy*, Cambridge University Press, 1999; Robert Brun, *Le livre français*, Paris: Presses universitaires de France, 1969; Antonio Palau y Dulcet, *De los origines de la imprenta y de su introduccion en España*, Barcelone, 1952; *Montenegro: 500 Years of Printing: 1494–1994* (ed. C. Draskovic), Cetine, 1994.

[24] Bk. Lucien Febvre, Henri-Jean Martin. *L'apparition du livre*, Paris: A. Michel, 1958, s. 243–305; Robert A. Houston, *Literacy in Early Modern Europe. Culture and Education 1500–1800*, London–New York: Longman, 1988, s. 155–158.

[25] Albert Labarre, *Kitabın Tarihi (Histoire de Livre)*, 60–61.

[26] Terim olarak *Erken Yeni Çağ* ifadesi Batı Avrupa tarihi için geçerlidir. Ancak dünyanın diğer kısımların tarihi için de kullanılmaktadır. Jack Goldstone, bu ifadenin Batı Avrupa dışında olan ülkelere kullanılmasını eleştirir. Ayrıca ona göre 1500-1800 dönemi "gelişmiş organik toplumlar" (*advanced organic societies*) dönemi olarak vasıflandırılmalı, ve ancak 1800 senesi ile İlk Dünya savaşı arasında dönem "Erken Yeni Çağ" terimi ile adlandırılmalıdır. Bk. Jack A. Goldstone, "The Problem of the "Early Modern" World", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 41, kısım 2, 1998, s. 249–283.

[27]*Reformation* hareketindeki kitabın rolü için bk. Karin Maag (ed., çev.), *The Reformation and the Book*, Aldershot: Hants–Brookfield: Ashgate, 1998.

[28] Suraiya Faroqhi, *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, London–New York: I. B. Tauris, 2000, s. 125.

[29] Robert B. Downs, “The Influence of Books”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XIII, Sayı 3, 1955, s. 1.

[30] Elizabeth L. Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*, Cambridge University Press, 1979, s. 44.

[31] Age, s. 687.

[32] Age, s. 704.

[33] Robert A. Houston, *Literacy in Early Modern Europe*, 160–163.

[34] Jacques le Goff, *Les intellectuels au Moyen Âge*, s. 187.

[35] Richardson, Brian, *Printing, Writers and Readers in Renaissance Italy*, s. 9.

[36] Bk. Assa Briggs, Peter Burke, *A Social History of the Media: From Gutenberg to the Internet*, Cambridge: Polity Pres, 2003, s. 15–73.

[37] Bk. Eva Hanebutt-Benz, Dagmar Glass, Geoffrey Roper (ed.), *Sprachen des Nahen Ostens und die Druckrevolution: eine interkulturelle Begegnung*, Mainz: Johann Gutenberg Museum, 2002.

[38] Bu ekol hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Peter Burke, “The Annales Paradigm”, *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000* (ed. Peter N. Stearns), New York: Charles Scribner’s Sons, 2001, C. 1, s. 41–48.

[39] Lucien Febvre, Henri-Jean Martin, *L'apparition du livre*.

[40] Lucien Febvre, Henri-Jean Martin, *The Coming of the Book: The Impact of Printing 1450–1800*, London: NLB, 1976 (London: Verso, 1997).

[41] Daha ayrıntılı bilgi için bk. Robert Darnton, “What is the History of Books?”, *The Kiss of Lamourette*, London–Boston: Faber & Faber, 1990, s. 107–135.

[42] Burada bazı esas araştırmaları zikredeceğiz: Robert Darnton, *The Business of Enlightenment: A Publishing History of the Encyclopedie 1775–1800*, Cambridge, Mass.–London: Belknap Press, 1979; Robert Darnton, *Bohème littéraire et révolution: Le monde des livres au XVIIIe siècle*, Paris: Gallimard: Le Seuil, 1983; Robert Darnton, *The Kiss of Lamourette*; H.-E. Boedeker (ed.), *Histoire du livre*, Paris, 1995; François Furet (ed.), *Livre et la société dans la France du XVIIIe siècle*, C. 1–2, Paris, 1965–1970; Roger Chartier, *The Cultural Uses of Print in Early Modern France*, Princeton University Press, 1987; John Feather, "The Book in History and the History of the Book", *The Journal of Library History*, C. 21, 1986, Sayı 1, s. 12–26; G. Thomas Tanselle, *The History of the Book as a Field of Study: a paper*, [Chapel Hill]: Hanes Foundation, 1981; David Hall, "The History of the Book: New Questions? New Answers?", *The Journal of Library History*, C. 21, 1986, Sayı 1, s. 27–38; David Grimsted, "Books and Culture: Canned, Canonized, and Neglected", *Proceedings of the American Antiquarian Society*, Sayı 94, 1984, s. 297–335; Henri-Jean Martin, *Livre, pouvoirs et société à Paris au XVIIe siècle (1598–1701)*, C. 1–2, Geneve: Libraire Droz, 1969; Giles Barber, B. Fabian (ed.), *Buch und Buchhandel in Europa im achtzehnten Jahrhundert*, Hamburg: Dr. Ernst Hauswedell und Co, 1981; Kenneth E. Carpenter (ed.), *Books and Society in History, Papers of the Association of College and Research Libraries Rare Books and Manuscripts Preconference, 24–28 June, 1980, Boston, Massachusetts*, New York–London: Bowker, 1983; Michel Marion, *Recherches sur les bibliothèques privées à Paris au milieu du XVIIIe siècle (1750–1759)*, Paris: Bibliothèque nationale, 1978; Albert Ward, *Book Production, Fiction and the German Reading Public 1740–1800*, Oxford: Clarendon Press, 1974; Robert Mandrou, *De la culture populaire aux 17e et 18e siècle: La Bibliothèque bleue de Troyes*, Paris: Stock, 1964; Elizabeth L. Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change*; Michel Vernus, *Histoire du livre et de la lecture: de l'invention de l'imprimerie à nos jours*, Dijon: Bibliest, 1995; John L. Flood, William A. Kelly (ed.), *The German Book 1450–1750, Studies Presented to David L. Paisey in his Retirement*, London: British Library, 1995; Adrian Johns, *The Nature of the Book: Print and Knowledge in the Making*, Chicago–London: The University of Chicago Press, 1998.

[43] Burada sadece konuda geniş bilgi veren bazı araştırmaları referans edceğiz: Nadia Danova, “Livres et lecteurs en Bulgarie sous la domination ottomane. Recherches effectuées et perspectives”, *Le Livre dans les sociétés pré-industrielles*, Athina, 1982, s. 307–316; *Le Livre dans les sociétés pré-industrielles*, Athina, 1982.

[44] George N. Atiyeh (ed.), *The Book in the Islamic World: The Written Word and Communication in the Middle East*, Albany: State University of New York Press, 1995, s. xiii.

[45] Ali İhsan Karataş, “Osmanlı Toplumunda Kitap (XIV–XVI. Yüzyıllar)”, *Türkler* (ed. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara: Yeni Türkiye, 2002, C. 11, s. 896–909.

[46] Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul: OSAV, 1995, s. 174–184.

[47] Orlin Sabev, “Private Book Collections in Ottoman Sofia, 1671–1833 (Preliminary notes)”, *Études balkaniques*, 2003, Sayı 1, s. 34–82.

[48] Colette Establet, Jean-Paul Pascual, “Les livres des gens à Damas vers 1700”, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, Sayı 87–88, 1999, s. 143–175.

[49] Orlin Sabev, “Knigata v ejednevieto na müsülmanite v Ruse (1695–1786)” [Rusçuk Müslümanlarının Günlük Hayatında Kitap (1695–1786)], *Almanah za istoriyata na Ruse*, C. IV, 2002, s. 380–394.

[50] Tülay Artan, “Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp’te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası”, *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam* (ed. T. Artan), İstanbul: Tarih Vakfı, 1998, s. 49–64.

[51] Fahri Sakal, “Osmanlı Ailesinde Kitap”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 11 (Kültür ve Sanat), s. 732–738.

[52] Meropi Anastassiadou, “Livres et “bibliothèques” dans les inventaires après décès de Salonique au XIXe siècle”, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, Sayı 87–88, 1999, s. 111–141; Meropi Anastassiadou, “Des défunts hors du commun: les possesseurs de livres dans les inventaires après décès musulmans de Salonique”, *Turcica*, C. 32, 2000, s. 197–252.

[53] [Stoyanka Kenderova], *Bibliothèques et livres musulmans dans les territoires balkaniques de l'Empire otoman: Le cas de Samakov (XVIIIe – première moitié du XIXe siècle), thèse préparée en vue de doctorat en "Histoire et civilisations de l'Europe" présentée par Stoyanka Kenderova, dirigée par Paul Dumont*, Strasbourg: Universite Marc Bloch, 2000 [2002].

[54] Johann Strauss, “Who Read What in the Ottoman Empire (19th–20th Centuries)”, *Arabic Middle Eastern Literatures*, C. 6, 2003, Sayı 1, s. 39–76.

[55] Böyle bir değerlendirme için bk. Mustafa Cezar, “Osmanlılarda 18. Yüzyıl Kültür ve Sanat Ortamı”, *18. Yüzyılda Osmanlı Kültür Ortamı, 20–21 Mart 1997 Sempozyum Bildirileri*, İstanbul: Sanat Tarihi Derneği, 1998, s. 43–64.

[56] Jale Baysal, *Kitap ve Kütüphane Tarihine Giriş*, İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1991, s. 71.

[57] Daha ayrıntılı bilgi için bk. Ahmed Refik, *Türk Hizmetinde Kıral Tököli İmre (1683–1705)*, İstanbul, 1932.

[58] Bk. Ivan Parvev, *Habsburgs and Ottomans between Vienna and Belgrade (1683-1739)*, New York: Columbia University Press, 1995.

[59] Mihail S. Meyer, *Osmanskaya imperiya v XVIII veke: Çertıy strukturnogo krizisa* [*XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu. Düzen Krizinin Özellikleri*], Moskova: Nauka, 1991, s. 8.

[60] Norman Itzkowitz, “Men and Ideas in the Eighteenth Century Ottoman Empire”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History* (ed. T. Naff, R. Owen), Southern Illinois University Press, 1977, s. 15–26; Norman Itzkowitz, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 1 (Siyaset), s. 519–524.

[61] Bk. Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2000, s. 159–171.

[62] Daha ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken, 2002, s. 211–292; Mihail S. Meyer, *Osmanskaya imperiya v XVIII veke*, s. 48.

[63] Macar prensi II. Rákóczi Ferenc'in isyanı ve Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan Macar mültecileri hakkında bilgi için bk. Ahmed Refik, *Memalik-i Osmaniyede Kral Rakoçi ve Tevabi' (1109–1154)*, İstanbul, 1333 [1917]; Tayyip Gökbilgin, "II. Rákoczi Ferencz ve Tevabiine Dair Yeni Vesikalar", *Belleten*, C. V, Sayı 20, 1941, s. 577–595; Tayyip Gökbilgin, "Rákóczi Ferenc II. ve Osmanlı Devleti Himayesinde Macar Mültecileri", *Türk–Macar Kültür Münasebetleri Işığı Altında II. Rákóczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu/Symposium on Rákóczi Ferenc II and the Hungarian Refugees in the Light of Turco–Hungarian Cultural Relations*, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, 1976, s. 1–17; Köpeczi Béla, "II Ferenc Rákóczi", *Türk–Macar Kültür Münasebetleri Işığı Altında II. Rákóczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu*, s. 18–37; Istvan Gy. Tóth (ed.), *Mil ans d'histoire hongroise*, *Histoire de la Hongrie de la Conquête jusqu'à nos jours*, Corvina/Osiris, 2003, s. 253–256.

[64] Daha ayrıntılı bilgi için bk. Faik R. Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, Ankara: TTK, 1968; Fatma Müge Göçek, *East Encounters West: France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, New York–Oxford: Oxford University Press, 1987.

[65] Daha ayrıntılı bilgi için bk. Münir Aktepe, *1720–1724 Osmanlı–İran Münâsebetleri ve Silâhşor Kemânî Mustafa Ağa'nın Revân Fetih-Nâmesi*, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, 1970, s. 1–34.

[66] Patrona isyanının sebepleri ve gelişmeleri için bk. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, 1958; Robert W. Olson, "The Esnaf and the Patrona Halil Ribellion of 1730: a Realignment in Ottoman Politics?", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 17, kısım III, 1974, s. 329–344; Faik R. Unat (ed.), *Abdî Tarihi (1730 Patrona İhtilâli Hakkında Bir Eser)*, Ankara: TTK, 1943.

[67] 1720'li-1740'lı yıllarda Osmanlı siyasi tarihi için bk. Lavender Cassels, *The Struggle for the Ottoman Empire, 1717–1740*, London: John Murray, 1966; Mary L. Shay, *The Ottoman Empire from 1720 to 1744 as Revealed in Dispatches of the Venetian* Baili, Westport: Greenwood Press, 1978; Ivan Parvev, *Habsburgs and Ottomans between Vienna and Belgrade (1683-1739)*.

[68] Mihail S. Meyer, *Osmanskaya imperiya v XVIII veke*, s. 204.

[69] Rifaat Ali Abou-el-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany: State University of New York Press, 1991, s. 52.

[70] [Mustafa Armağan] “Prof. Dr. İlber Ortaylı ile Konuşma: Bir Kabuk Değiştirme Dönemi”, *İstanbul Armağanı, 4. Lâle Devri* (ed. Armağan), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 61–73.

[71] Evgeniy Raduşev, *Agrarnite institutsii v Osmanskata imperiya prez през XVII–XVIII vek* [*XVII.-XVIII. yy. Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarım Müesseseleri*], Sofya: Akademi Yayınevi, 1995, s. 30, 35.

[72] Norman Itzkowitz, “Eighteenth Century Ottoman Realities”, *Studia Islamica*, C. XVI, 1962, s. 73–94; Morman Itzkowitz, “Men and Ideas in the Eighteenth Century Ottoman Empire”; Norman Itzkowitz, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu”.

[73] Stanford Shaw, “Some Aspects of the Aims and Achievements of the Nineteenth-Century Ottoman Reformers”, *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century* (ed. W. R. Polk, R. L. Chambers), Chicago–London: The University of Chicago Press, 1968, s. 29–39.

[74] Kemal Karpat, “The Stages of Ottoman History: a Structural Comparative Approach”, *Ottoman State and its Place in the World History* (ed. K. Karpat), Leiden: Brill, 1975, s. 90.

[75] Karl Barbir, “The Changing Face of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century: Past and Future Scholarship”, *Oriente Moderno, 1. The Ottoman Empire in the Eighteenth Century* (ed. K. Fleet), 1999, s. 253–267.

[76] Mustafa Armağan, “Osmanlı Tarihinde Hakkı Yenmiş Yüzyıllar”, *Osmanlı*, C. 7 (Düşünce), s. 195–199; Mustafa Armağan, “Osmanlı Gerilemesi Masalından Uyanmak!”, *Düşünen Siyaset*, 1999, Sayı 7–8, s. 99–118.

[77] Bk. Coşkun Yılmaz, “Siyasetnameler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma”, *Osmanlı*, C. 4 (Toplum), s. 69–81; Osman Köksal, “XVII. Yüzyılın Osmanlı Devleti’nde Islahat İhtiyacının Algılanışı ve Islahat Temayülleri”, *Osmanlı*, C. 7 (Düşünce), s. 162–169.

[78] Bk. Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyâset-Nâmeleri*, Kültür ve Sanat Yayınları, s. a.

[79] Rifaat A. Abou-el-Haj, *Formation of the Modern State*, s. 23.

[80] İslâm'da ve Osmanlı'da sosyal tabakalaşma düşüncesi hakkında daha geniş bilgi için bk. Halil Inalcik, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300–1600*, London: Phoenix, 1995, s. 65–69; Yaşar Yücel, Özer Ergenç, "General Characteristics of the Ottoman State Policy during the XVIIIth and XIXth Centuries", *Belleten*, C. LIV, Sayı 209, 1990, s. 233–243; Rifaat Ali Abou-el-Haj, *Formation of the Modern State*, s. 29–32; Mihail S. Meyer, *Osmanskaya imperiya v XVIII veke*, s. 91–93; Fatma Müge Göçek, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change*, New York, Oxford: Oxford University Press, 1996, s. 20–36; Taner Timur, *Osmanlı Toplumsal Düzeni: Kuruluş ve Yükseliş Dönemi*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1979, s. 173–198; Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları", *Osmanlı*, 1999, C. 4, s. 17–31; Özer Ergenç, "Osmanlı Klâsik Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar", *Osmanlı*, C. 4, s. 32–39; Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devletinde Reaya Kavramı ve Devlet-Reaya İlişkileri", *Osmanlı*, C. 4, s. 40–54; Suna Başak Avcılar, "Osmanlı Tabakalaşma Sistemine İlişkin Görüşler Üzerine bir Değerlendirme", *Osmanlı*, C. 4, s. 55–68.

[81] İsmet Binark, “Eski Devrin Kitapçıları: Sahâflar”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C. XVI, 1967, Sayı 3, s. 161.

[82] Mihail S. Meyer, *Osmanskaya imperiya v XVIII veke*, s. 66.

[83] Age, s. 19–21.

[84] Yaşar Yücel, Özer Ergenç, “General Characteristics of the Ottoman State Policy during the XVIIIth and XIXth Centuries”, s. 240; Mihail S. Meyer, *Osmanskaya imperiya v XVIII veke*, s. 22–23.

[85] Mihail S. Meyer, *Osmanskaya imperiya v XVIII veke*, s. 67–68.

[86] Rifaat Ali Abou-el-Haj, R. A. *Formation of the Modern State*, s. 45.

[87] Ayanlar hakkında bilgi için mesela bk. Yuzo Nagata, *Tarihte Ayanlar: Karaosmanoğulları Üzerinde bir İnceleme*, Ankara: TTK, 1997.

[88] Rifaat Ali Abou-el-Haj, *Formation of the Modern State*, s. 16; Yuzo Nagata, Feridun Emecen, “Bir Âyânın Doğuşu: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa’ya Ait Belgeler”, *Belgeler*, C. XXV, Sayı 29, 2004, s. 1–72.

[89] Mihail S. Meyer, *Osmanskaya imperiya v XVIII veke*, s. 119–126.

[90] Rifaat Ali Abou-el-Haj, “The Ottoman Vezir and Paşa Houshold, 1683–1703: A Preliminary Report”, *Journal of the American Oriental Society*, C. 94, 1974, Sayı 4, s. 438–447.

[91] Mihail S. Meyer, *Osmanskaya imperiya v XVIII veke*, s. 142–144; Mary L. Shay, *The Ottoman Empire from 1720 to 1744*, s. 30.

[92] Madeline C. Zilfi, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600–1800)*, Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988, s. 205–220.

[93] Richard C. Repp, “The Altered Nature and Role of the Ulema”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History* (ed. T. Naff, R. Owen), Southern Illinois University Press, 1977, s. 277–287.

[94] Norman Itzkowitz, “Eighteenth Century Ottoman Realities”; Norman Itzkowitz, “Men and Ideas in the Eighteenth Century Ottoman Empire”; Norman Itzkowitz, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu”.

[95] Robert Olson, “The Esnaf and the Patrona Halil Ribellion of 1730”; Mihail S. Meyer, *Osmanskaya imperiya v XVIII veke*, s. 107–110.

[96] Tsvetana Georgieva, *Eniçarite v bılgarskite zemi* [*Bulgar Topraklarında Yeniçeriler*], Sofya: Nauka i izkustvo, 1988, s. 174–177.

[97] Evgeniy Raduşev, *Agrarnite institutsii*, s. 144–145; Tsevata Georgieva, *Eniçarite*, s. 181.

[98] Bk. G. Tülüveli, “Şeriyye Sicillerinin Işığı Altında Osmanlı İmparatorluğu’nda Askerî-Reaya Ayrışması Üzerine Bazı Gözlemler”, *CIÉPO: Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XIV. Sempozyumu Bildirileri, 18-22 Eylül 2000, Çeşme* (ed. T. Baykara), Ankara: TTK, 2004, s. 765–771.

[99] Rifaat Ali Abou-el-Haj, *Formation of the Modern State*, s. 50–51.

[100] Yaşar Yücel, Özer Ergenç, "General Characteristics of the Ottoman State Policy during the XVIIIth and XIXth Centuries", s. 238, 241.

[101] Stanford Shaw, “Some Aspects of the Aims and Achievements of the Nineteenth-Century Ottoman Reformers”.

[102] Bk. Mahir Aydın, “Ahmed Arif Hikmet Beyefendi’nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri”, *Belleten*, C. LVI, Sayı 215, 1992, s. 69-165.

[103] 18. Yüzyılda Osmanlı modernizasyon süreci ve *gerilemesi* hakkında değişik görüşler için bk. Şerif Mardin, "The Mind of the Turkish Reformer, 1700–1900", *Western Historical Review*, C. XIV, 1960, Sayı 4; Şerif Mardin, "Some Notes on the Early Phase in the Modernization of Communication in Turkey", *Comparative Studies in Society and History*, 1961, Sayı 3; Robert Owen, "The Middle East in the Eighteenth Century: An 'Islamic Society in Decline?'", *Review of Middle East Studies*, 1975, Sayı 1, s. 101-112; Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600–1700", *Atchivum Ottomanicum*, Sayı 6, 1980, s. 283–337; Douglas A. Howard, "Ottoman Historiography and the Literature of 'Decline' of the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Journal of Asian History*, Sayı 22, 1988, s. 52–77; Jane Hathaway, "Problems of Periodization of Ottoman History: the Fifteenth through the Eighteenth Century", *The Turkish Studies Association Bulletin*, C. 20, Sayı 2, 1996, s. 25–31; Reinhart Schulze, "Das islamische achtzehnte Jahrhundret: Versuch einer historiographischen Kritik", *Die Welt des Islams*, Sayı 30, 1990, s. 140-159; Donald Quataert, "Janissaries, Artisans and the Question of Ottoman Decline, 1730-1826", *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire, 1730-1914* (ed. D. Quataert), Istanbul: Isis Press, 1993, s. 197-203; Reinhart Schulze, "Was ist die islamische Aufklarung", *Die Welt des Islams*, Sayı 36/3, 1996, s. 276-325; Linda Darling, "Ottoman Fiscal Administration: Decline or Adaptation?", *The Journal of European Economic History*, C. 26, 1997, Sayı 1, s. 157-177; Cemal Kafadar, "The Question of Ottoman Decline", *Harvard Middle Eastern and Islamic Review*, C. 4, 1997-1998, Sayı 1-2, s. 30-75; Jonathan Grant, "Rethinking of Ottoman "Decline": Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries", *Journal of World History*, Sayı 10, 1999, s. 179–201; Rhoads Murphey, "Westernisation in the Eighteenth-Century Ottoman Empire: How Far, How Fast?", *Byzantine and Modern Greek Studies*, Sayı 23, 1999, s. 116-139.

[104] Mihail S. Meyer, *Osmanskaya imperiya v XVIII veke*, s. 180.

[105] Fatma Müge Göçek, *East Encounters West*, s. 81.

[106] Rifaat Ali Abou-el-Haj, *Formation of the Modern State*, s. 67.

[107] Münir Aktepe, “Damad İbrahim Paşa Devrinde Lâle”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. IV, Sayı 7, 1952, s. 90.

[108] Ahmed Refik, *Hicrî Onikinci Asır'da İstanbul Hayatı (1100–1200) [Onikinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689–1785)]*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988, s. 94–95; Münir Aktepe, "Damad İbrahim Paşa Devrinde Lâle".

[109] Bk. Selçuk Mülayim, *Ters Lâle: Osmanlı Mimarisinde Sinan Çağı ve Süleymaniye*, İstanbul: Kanaat, 2001, s. 202–211.

[110] Lale Devri hakkında daha geniş bilgi ve değerlendirme için bk. Ahmed Refik, *Lâle Devri*, İstanbul, 1932; Wilhelm Heinz, „Die kultur der Tulpenzeit des Osmanischen Reiches", *Wiener Zeitschrift für die kunde des Morgenlandes*, C. 61, 1967, s. 62–116; Münir Aktepe, "Ibrahim Pasha Nevshehirli", *The Encyclopaedia of IslaNew Edition*, C. III (ed. B. Lewis, V. L. Ménage, C. Pellat, J. Schacht), Leiden: E.J. Brill, 1971, s. 1002; Fatma Müge Göçek, *East Encounters West*, s. 72–81; Ahmet Ö. Evin, "The Tulip Age and Definitions of "Westernization", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071–1920)/Social and Economic History of Turkey (1071–1920)* (ed. Osman Okyar, Halil İnalcık), Ankara: Meteksan, 1980, 131–145; Karagöz, "Osmanlı Devletinde Islahat Hareketleri ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700–1839)", *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 6, 1995, s. 174–194; Madeline C. Zilfi, "Women and Society in the Tulip Era, 1718–1730", *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History* (ed. A. el-A. Sonbol), Syracuse University Press, 1996, s. 290–303; Necdet Sakaoğlu, "Lale Devri'ne Genel Bir Bakış", *İstanbul Armağanı, 4. Lâle Devri*, s. 17–24.

[111] Faik R. Unat (ed.), *Abdî Tarihi*, s. 29–30.

[112] Omont, “Documents sur l’imprimerie à Constantinople au XVIIIe siècle”, *Revue des Bibliothèques*, C. V, 1895, s. 185–200, s. 28–236.

[113] Gotthold Weil, “Die ersten Drucke der Türken”, *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, C. XXIV, 1907, s. 49–61; Victor Chauvin, “Notes pour l’histoire de l’imprimerie à Constantinople”, *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, C. XXIV, 1907, s. 255–262.

[114] Coloman de Thály (ed., çev.), *Lettres de Turquie (1730–1739) et Notices (1740) de César de Saussure*, Budapest, 1909.

[115] [İmre] Karácson, “İbrahim Müteferrika”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, Sayı 3, 1326 [1910], s. 178–185.

[116] “Zeyl”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, Sayı 3, 1326 [1910], s. 187–188.

[117] Osman Ferid, Reşad Ekrem, *Osmanlılarda Sanat-ı Tıbaat*, İstanbul, 1326 [1910].

[118] B. A. Mystakidis, “Hükümet-i Osmaniye Tarafından İlk Te’sis Olunan Matbaa ve Bunun Neşriyatı”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, Sayı 5, 1326 [1910], 322–328, Sayı 7, 1327 [1911], 451–456; Nesimi Asım Yazıksız, *Kitap*, İstanbul, 1327 [1911]; Efdaleddin, “Memalik-i Osmaniye’de Tıbaatın Kadimi”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, Sayı 40, 1332 [1916], 242–249; Ahmed Refik, “Onikinci Asr-ı Hicride İlk Osmanlı Matbaası”, *İkdam*, Sayı 7216, 7236, 7250/14.03.1917, 17.04.1917; Franz Babinger, *Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert*, Leipzig: Breitkopf und Haertel, 1919. Geçen yıl bu kitabın Türkçe çevirisi de basıldı. Bk. Franz Babinger, “18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat” (çev., ed. N. Kuran-Burçoğlu), *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004, s. 1–62.

[119] Ahmed Refik, “İstanbul’da İlk Matbaa”, *İkdam*, Sayı 8924/18.01.1922 (Makalenin bugünkü Türkçe ile ikinci baskısı da mevcuttur. Bk. Ahmed Refik, “İstanbul’da İlk Matbaa”, *Müteferrika*, Sayı 3, 1994, s. 211–213); Omont, “Nouveaux documents sur l’imprimerie à Constantinople au XVIIIe siècle”, *Revue des Bibliothèques*, C. XXXIII, 1926, s. 1–10; J. Mordtmann, “İbrahim Müteferrika”, *Encyclopaedia of Islam*, Leiden: Brill, London: Luzac, C. II, 1927, s. 439 (*Enzyklopaedie des Islām*, Leiden–Leipzig, C. II, 1927, s. 467); Ahmet Rasim, *Matbuat Tarihine Medhal*, İstanbul, 1927; İhasan Sungu, “İlk Türk Matbaasına Dair Yeni Vesikalar”, *Hayat*, C. III, Sayı 73, 1928, s. 9–15; Ahmed Refik, *İlk Türk Matbaası*, İstanbul, 1928 (1929’de ikinci baskısı yapılmıştır); Nesimi Asım [Yazıksız], “Türk Matbaacılığı”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, yeni seri, C. 1, Sayı 2, 1929, s. 46–48; Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicrî’de İstanbul Hayatı (1689–1785)*, İstanbul, 1930 (1988’de yeni baskısı yaılmıştır).

[120] Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı: İki Yüzüncü Sene-i Devriyesi Münasebetiyle,* İstanbul: Matbaa-i Ebu’z-Ziya, 1344 [1928].

[121] Ferid Kurtoğlu, “Türkiye’de Matbaacılık Nasıl Başladığını Gösteren Bir Vesika”, *Resimli Şark*, Sayı 42, 1934, s. 14–15.

[122] Ahmed Refik, *Osmanlı Alimleri ve Sanatkârları*, İstanbul, 1932 (1999'da yeniden basılmıştır); Abdurrahman, "Türkiyede İlk Harita Basımı ve İlk Asri Matbaa", *Haritacılar Mecmuası*, Sayı 1–4, 1933–1934, s. 83–88; Herbert Won Duda, "Das Druckwesen in der Türkei", *Gutenberg-Jahrbuch*, 1935, s. 226–242; Server İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul: MfV, 1939; Server İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri,* İstanbul: Matbuat Umum Müdürlüğü, 1939.

[123] Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı, I. Müteferrika Matbaası*, İstanbul: MfV, 1939.

[124] Tayyip Gökbilgin, “Rakoczi Ferencz ve Tevabiine Dair Yeni Vesikalar”; Server İskit, *Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, s. l., 1943; J. K. Birge, “The Printing of Books in Turkey in the Eighteenth Century”, *Moslem World*, C. XXXIII, 1943, s. 292–294; Aladar Simonffy, *Ibrahim Müteferrika, Bahnbrecher des Buch-drucks in der Türkei*, Budapest: Dr. Vagna und Bokor, 1944; Aladar V. Simonffy, *İbrahim Müteferrika* (çev. F. Yener), Ankara: Başbakanlık Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü, 1945; T. Halasi Kun, “İbrâhim Müteferrika”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. V-II, İstanbul, 1950 (1988), s. 896–900.

[125] [A. Erzi], "Basım", *Türk (İnönü) Ansiklopedisi*, C. 5, fas. 37–38, 1951, s. 310–338 ("Türkiye'de basım": 333–336); İ. Y. Kraçkovski, "Turetskiy pervopeçatnik İbrahim Müteferrika i ego rabotıy po geografii" [*İlk Türk Matbaacısı İbrahim Müteferrika ve Coğrafya İle İlgili Eserleri*], *Türkologiçeskiy sbornik*, I, 1951, s. 120–126; André Demeerseman, "Une étape décisive de la culture et de la psychologie islamiques: les données de la controverse author du problème de l'imprimerie", *Institut des belles lettres arabes* (IBLA), C. XVII, 1954, s. 1–48, s. 113–140; André Demeerseman, "Un mémoire célèbre qui préfigure l'évolution moderne en Islam", *Institut des belles lettres arabes* (IBLA), C. XVIII, 1955, s. 5–32; Besim Darkot, "Kâtip Çelebi – İbrahim Müteferrika ve Sema Hareketleri", *Coğrafi Araştırmalar,* C. II, 1958; Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler,* Ankara: A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1959.

[126] Niyazi Berkes, “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği”, *Belleten*, C. XXVI, Sayı 104, 1962, s. 715–737 (1985’te “Unitarianizm ve Matbaa” gibi değişik bir başlık altında tekrar basılmıştır. Bk. Niyazi Berkes, *Felsefe ve Toplumbilim Yazıları*, İstanbul: Adam Yayınları, 1985, s. 85–103); Niyazi Berkes, “104 Sayılı Belleten’de Çıkan ‘İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği’ Adlı Yazı İçin Bir Not”, *Belleten*, C. XXVIII, Sayı 109, 1964, s. 183; Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: McGill University Press, 1964, s. 36–39; Osman Keskioğlu, “Türkiye’de Matbaa Te’sisi ve Mushaf Basımı”, *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, C. XV, 1967, s. 121–139; A. D. Jeltyakov, “Naçalnıy etap knigopeçataniya v Turtsii”, *Blijniy i Sredniy Vostok (istoriya, kultura, istoçnikovedenie). Sbornik statey v çest 70-letiya profesora İ. P. Petruşevskogo*, Moskova: Nauka, 1968, s. 47–60; William J. Watson, “İbrāhīm Müteferrika and Turkish Incunabula”, *Journal of the American Oriental Society*, C. 88, 1968, s. 435–441; Jale Baysal, *Müteferrika’dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi, 1968; İsmet Binark, “Türkiye’ye Matbaanın Geç Girişinin Sebepleri Üzerine”, *Türk Kültürü*, Sayı 65, 1968, s. 295–304; Hasan R. Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1970.

[127] Niyazi Berkes, “Ibrahim Müteferrika”, *The Encyclopaedia of IslaNew Edition*, C. III (ed. B. Lewis, V. L. Ménage, C. Pellat, J. Schacht), Leiden: E. J. Brill, 1971, s. 996–998; Ali F. Karamanlıoğlu, “Kültür Tarihimizde Matbaanın Yeri”, *Türk Kültürü*, Sayı 100, 1971, s. 311–313; A. D. Jeltyakov, *Peçat v obştestveno-politiçeskoy i kulturnoy jizni Turtsii*, Moskova: Nauka, 1972; A. D. Jeltyakov, *Türkiye’nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın (1729–1908 Yılları)*, Moskova: Nauka, 1972; Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma* (ed. A. Kuyaş), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002, 61–63 (Kitabın birinci baskısı Ankara 1973’te ve ikinci baskısı İstanbul 1978’de yapılmıştır); Meral Alpay, “Türkçe Basma Kitapların Beşik (Incunabel) Devri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı*, V, 1972–1973, s. 587–599; A. Rafikov, *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii* [*Türkiye’deki Kitap Basımının Tarihi Hakkında Yazılar*], Leningrad: Nauka, 1973; Gyula Kaldy-Nagy, “Beginnings of the Arabic-Letter Printing in the Muslim World”; L. Hopp, “İbrahim Müteferrika (1674/75?–1746): Fondateur de l’imprimerie turque”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. XXIX, 1975, Sayı 1, s. 107–113; Jale Baysal, “II. Rákóczi Ferenc’in Çevirmeni Müteferrika İbrahim ve Osmanlı Türklerinin İlk Bastıkları Kitaplar”, *Türk–Macar Kültür Münasebetleri Işığı Altında II. Rákóczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu/Symposium on Rákóczi Ferenc II and the Hungarian Refugees in the Light of Turco–Hungarian Cultural Relations*, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, 1976, S. 217–225; A. D. Jeltyakov, *Türkiye’nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın (1729–1908 Yılları)*, Ankara, 1979; Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler/Ibrahim Müteferrika’s Printing House and Its First Printed Books* (ed. Akbulut), Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1979; Sait Maden, “Başlangıcından Bugüne Türk Grafik Sanatı. Müteferrika Dönemi”, *Çevre: Mimarlık ve Görsel Sanatlar Dergisi*, 1979, Sayı 2, s. 83–87, Sayı 3, s. 87–90, Sayı 4, s. 89–90; Sait Maden, “İbrahim Müteferrika İçin Bir Yeniden Değerlendirme Çalışması”, *Milliyet Sanat Dergisi*, Yeni dizi, 1/Şubat, 1980, s. 86–91; Süheyl Ünver, “İbrahim Müteferrika’nın Bilimsel Yönü ile Yayınlarındaki Özellikler”, *Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı, 10–11 Aralık 1979, Ankara, Bildiriler,* Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, [1980], s. 1–7; Osman Ersoy, “Türkiye’ye Matbaanın Girişi”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C. 28, 1979, Sayı 1–2, s. 59–66; Osman Ersoy, “İlk Türk Basımevi’nde Basılan Kitapların

Fiyatları”, *Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı*, s. 69–77; İsmet Binark, “Matbaanın Türkiye’ye Geç Girişinin Sebepleri”, *Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı*, s. 139–173 (1996’da tekrar basılmıştır, bk. İsmet Binark**,** “Matbaanın Türkiye’ye Geç Girişinin Sebepleri”, *Yeni Türkiye*, 1996, Sayı 12, s. 1599–1616); Hidayet Y. Nuhoğlu, “Müteferrika Matbaasının Kurulması İçin Verilen Fetvâ Üzerine”, *Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı*, s. 119–126; A. D. Jeltyakov, “K voprosu ob istokah prosvetitelstva v Osmanskoy imperii. Formirovanie i razvitie svetskih tendenciy v turetskom kulture XVIII – seredinıy XIX v.”, *Balkanskiye issledovaniya*, C. 6, 1980, s. 46–66.

[128] Bülent Varlık, *Türkiye Basın–Yayın Tarihi Kaynakçası*, Ankara: A. Ü. İktisadî Ticarî İlimler Akademisi, 1981; İsmet Binark, “Türkiye’ye Matbaanın Geç Girişinin İçtimaî-Ruhî Sebepleri”, *VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 11–15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler,* C. II, Ankara: TTK, 1981, s. 1299–1319; Halil Necatioğlu, *Matbaacı İbrâhîm-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiye (Tenkidli metin)*, Ankara, 1982 (Bu baskıda müellifin gerçek adı yerine mahlas kullanılmıştır, onbir yıl sonra ise kitap müellifin gerçek ismi ile tekrar yayımlanmıştır. Bk. Mehmet Esat Coşan, *Matbaacı İbrâhîm-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiye,* İstanbul: SEHA, 1993); Şahap Demirel, “İbrahim Müteferrika’nın Füyuzat-ı Mıknatisiye (Mıknatısın Yararları) Adlı Kitabı”, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Atatürk’ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*, 1982, s. 265–330; Yuriy A. Kamenev, “İbrahim Mutaferrika i ego soçinenie “Usul al-hikam fi Nizam al-umam” (Osnovıy mudrosti v ustroystve narodov)” [*İbrahim Müteferrika ve Usülü’l-Hikem fi Nizami’l-Ümem Adlı Eseri*], *Pismennıye pamyatniki Vostoka, İstoriko-filologiçeskie issledovaniya, 1976–1977*, Moskova: Nauka, 1984, s. 111–158; Wahid Gdoura, *Le début de l’imprimerie arabe à Istanbul et en Syrie: Évolution de l’environnement culturel (1706–1787),* Tunis: Institut Superieur de Documentation, 1985; Yaşar A. Tonta, “Ahmet Rasim’in İbrahim-i Müteferrika ve Matbaacılık Üzerine Yazdıklarının İncelenmesi”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3, Sayı 1, 1985, s. 153–167; J. S. Szyliowicz, “Functional Perspectives on Technology: The Case of the Printing Press in the Ottoman Empire”, *Archivum Ottomanicum*, XI, 1986 [1988], s. 249–259; Orhan Koloğlu, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*, İstanbul: İstanbul Gazeteciler Cemiyeti, 1987; Gérald Duverdier, “Savary de Brèves et Ibrahim Müteferrika: deux drogmans culturels à l’origine de l’imprimerie turque”, *Bulletin du Bibliophile*, Sayı 3, 1987, s. 322–359; Yahya Akyüz, “İlk Türk Matbaası ve Eğitim Tarihimizdeki Yeri”, *Millî Eğitim*, Sayı 76, 1988, s. 3–22; Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi. I. Başlangıçtan Tanzimat’a Kadar,* İstanbul: Cem Yayınevi, 1989; İbrahim Müteferrika, *Milletlerin Düzeninde İlmi Usüller* (ed. Ö. Okutan), İstanbul: MEB, 1990; Rana Temir, “İlk Türk Matbaasının Kurucusu İbrahim Müteferrika Üzerine Yeni Bilgiler”, *Türk Kültürü*, C. XXVIII, Sayı 321, 1990, s. 43–47; Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, çev. R. Kunt. İstanbul: Şevket Rado, 1990; Ulla Ehrensvärd, Zygmunt Abrahamowitz, “Two Maps Printed by Ibrahim Müteferrika in 1724/25 and

1729/30", *Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul Meddelanden*, Sayı 15, 1990, s. 46–66.

[129] Günay A. Kut, "Matba'a. B. Printing and Lithography. 2. in Turkey", *The Encyclopaedia of Islam, New Edition,* C. VI (ed. C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis, CPellat), Leiden: E. J. Brill, 1991, s. 799–803; Jale Baysal, *Kitap ve Kütüphane Tarihi'ne Giriş,* İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1991; Fikret Sarıcaoğlu, "Cihannümâ ve Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımeşkî – İbrahim Müteferrika", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan,* İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, 1991, s. 121–142; G. Oman, "Matba'a, 1. In the Arab World", *The Encyclopaedia of Islam, New Edition,* C. VI, s. 794–799; Mustafa Asım Yediyıldız, "İbrahim Müteferrika (1670-1674/1745)", *Vakıflar Dergisi*, Sayı XXII, 1991, s. 441–447; Ahmet Usta, *İbrahim-i Müteferrika'nın Risâle-i İslâmiyesi, Eserin Dinler Tarihi Açısından Tahlili ve Günümüz Türkçesine Çevirisi*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991 (basılmamış doktora tezi); Sinan Kuneralp, "Les débuts de l'imprimerie à Istanbul au XVIIIe siècle", *Turquie. Livres d'hier, livres d'aujourd'hui* (ed. P. Dumont), Strasbourg–Istanbul: Centre de recherche sur la Civilisation ottomane et le domaine turc contemporain Université des Sciences Humaines – Éditions ISIS, 1992, s. 1–4; Gérald Duverdier, "İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi: Savary de Brèves ile İbrahim Müteferrika" (çev. T. Acaroğlu), *Belleten*, C. LVI, Sayı 215, 1992, s. 275–305; Mihaila Stajnova, "Knigata v obştestveniya jivot na osmanskite turtsi prez XV–XIX vek" [XV.-XIX. yy. Osmanlı Türklerinin Sosyal Hayatında Kitap], *Studia balcanica 21*, 1992, s. 121–145; Mehmet Esat Coşan, *Matbaacı İbrâhîm-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiye,* İstanbul: SEHA, 1993; Michael W. Albin, "Early Arabic Printing: A Catalogue of Attitudes", *Manuscripts of the Middle East*, 5, (1990–1991) 1993, s. 114–122; Ahmet Hezarfen, "Basmacı İbrahim (Müteferrika)", *Tarih ve Toplum*, C. 20, Sayı 119, 1993, s. 23–24; İmre Karácson, "Müteferrika İbrâhîm" (ed. S. Kaçalin), *Müteferrika,* Sayı 4, 1994, s. 145–155; Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem,* Ankara: TDV, 1995; Suhayl Saban, *Ibrahim Mutafarriqa wa djuhuduhu fi insha al-matbaat al-arabiyya wa matbuatuhu,* Riyad, 1995; Turgut Kut, Fatma Türe (ed.), *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*, İstanbul, 1996; Osman Ersoy, "Türkiye'ye Matbaanın Girişi", *Kütüphaneciliğimizde 40 Yıl,* Ankara, 1998; Salim Aydüz, "İbrahim Müteferrika", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi,* C. I, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 631–633; Hidayet Nuhoğlu, "Müteferrika Matbaası ve Bazı Mulâhazalar", *Osmanlı*,

C. 7, s. 221–229; Hidayet Nuhoğlu, “Müteferrika Matbaası ve Bazı Mulâhazalar”, *İstanbul Armağanı, 4. Lâle Devri*, s. 211–225; Yusuf Kaplan, “Osmanlılarda Matbaa: Bir Medeniyet Krizi Sorunu”, *Osmanlı*, C. 7, s. 230–237; Şerif Korkmaz, “İbrahim Müteferrika ve İlk Türk Matbaası”, *Dini Araştırmalar*, C. 2, Sayı 5 (Osmanlı Özel Sayısı), 1999, s. 285–297; Erhan Afyoncu, “İbrâhim Müteferrika”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 21, İstanbul: TDV, 2000, s. 324–327; Alpay Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa, Basın ve Yayın*, İstanbul: Literatür, 2000; Coşkun Yılmaz, “Hezarfen Bir Şahsiyet: İbrahim Müteferrika ve Siyaset Felsefesi”, *İstanbul Armağanı, 4. Lâle Devri*, s. 259–333.

[130] Johann Strauss, “Zum Istanbuler Buchwesen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, C. XII, 1992, s. 307–338; Johann Strauss, „Les livres et l’imprimerie à İstanbul (1800–1908)”, *Turquie. Livres d’hier, livres d’aujourd’hui* (ed. P. Dumont), Strasbourg–Istanbul: Centre de recherche sur la Civilisation ottomane et le domaine turc contemporain Université des Sciences Humaines – Éditions ISIS, 1992, s. 5–24; Johann Strauss, “İstanbul’da Kitap Yayını ve Basımevleri”, *Müteferrika*, Sayı 1, 1993, s. 5–17; Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776–1826)*, İstanbul: EREN, 1995; Kemal Beydilli, *Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog*, İstanbul: EREN, 1997; Erkan Serçe, *İzmir’de Kitapçılık 1839–1928: Kitapçılar, Matbaalar ve Kütüphaneler,* İzmir: Akademi, 1996.

[131] Erhan Afyoncu, "İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler", *Belleten*, C. LXV, Sayı 243, 2001, s. 607–622; Stefan Reichmuth, "Islamic Reformist Discource in the Tulip Period (1718–30): Ibrahim Müteferriqa and His Arguments for Printing", *International Congress on Learning and Education in the Ottoman World. Istanbul, 12–15 April 1999* (ed. A. Çaksu), İstanbul: IRCICA, 2001, s. 149–161; Klaus Kreiser, "Causes of the Decrease or Ignorance? Remarks on the Printing of Books in the Ottoman Empire", *The Beginnings of Printing in the Near and Middle East: Jews, Christians and Muslims*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2001, 13–17; Hüseyin Gazi Topdemir, *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2002; Mustafa Armağan, "Ah Bir Matbaa Erken Gelseydi!", *Toplum ve Düşünce*, 2003, Sayı 6, s. 12–23; Coşkun Yılmaz, "İbrahim Müteferrika", *Toplum ve Düşünce*, 2003, Sayı 6, s. 24–30; *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004. Bu kitap iki ayrı eser içermektedir: Franz Babinger, "18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat" (çev., ed. N. Kuran-Burçoğlu), s. 1–62 ve İbrahim Müteferrika, "Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı" (çev., ed. N. Kuran-Burçoğlu, Kiel), s. 63–75.

[132] Sahaflar Çarşısı tarihi hakkında bilgi için bk. Turkish Daily News, Ankara, issue 388, 25 June, 2000 (www.turkishdailynews.com).

[133] Aslında böyle bir kompleks Bulgar halkının yaşadığı Aydınlanma olarak adlandırıldığı süreci inceleyen Bulgar tarihçiliği için de geçerli bir durumdur. Herhalde her bir ulusal tarih yazıcılığının onlardan bir türlü kurtulamayan belli başlı kompleksleri vardır. Bulgar tarih yazıcılığı için bk. Rumen Daskalov, *The Making of a Nation in the Balkans: Historiography of the Bulgarian Revival*, Budapest: Central European University Press, 2004.

[134] Hidayet Nuhoğlu,”Müteferrika Matbaası ve Bazı Mulâhazalar”.

[135] Milliyet Gazetesi, Sayı 20, 9 Ağustos 2001, s. 2. İlber Ortaylı aynı görüşünü Mustafa Armağan ile bir sohbetinde de paylaşır. Bk. [Mustafa Armağan], “Prof. Dr. İlber Ortaylı ile Konuşma: Bir Kabuk Değiştirme Dönemi”, s. 72.

[136] Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, 33–34.

[137] İsmet Binark, “Türkiye’ye Matbaanın Geç Girişinin Sebepleri”; İsmet Binark, “Türkiye’ye Matbaanın Geç Girişinin İçtimaî-Ruhî Sebepleri”; İsmet Binark, “Matbaanın Türkiye’ye Geç Girişinin Sebepleri”.

[138] Osman Ersoy, “Türkiye’ye Matbaanın Girişi”.

[139] Yusuf Kaplan, “Osmanlılarda Matbaa: Bir Medeniyet Krizi Sorunu”.

[140] Mustafa Asım Yediyıldız, “İbrahim Müteferrika (1670-1674/1745)”.

[141] Hidayet Nuhoğlu, “Müteferrika Matbaası ve Bazı Mulâhazalar”.

[142] A. Rafikov, *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii*, 15–29.

[143] A. D. Jeltyakov, *Türkiye’nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın (1729–1908 Yılları)*, Ankara, 1979, s. 21.

[144] Bu iddiaya göre 1483 yılında sultan II. Bayezid (1481-1512), kitap bastırmaya girişenleri idamla cezalandırılacak doğrultusunda bir ferman emredip, onu takip eden sultan I. Selim (1512-1520) bu fermanı 1515 yılında tasdik etmiştir (Bk. André Thevet, *Histoire des plus illustres et scavans hommes de leurs siècles*, C. 1-9, Paris: Manger, 1671). Aslında 1494 yılında Yahudi matbaasının çalışmasına izin verilirken, II. Bayezid, orada Arapça harfli kitap basılmaması doğrultusunda şart koşmuştur.

[145] Efdaleddin de onu kanıtlayan arşiv belgelerinin bulunmasına değin bu iddianın asıl olmasını kabul edilemeyeceğini yazar. Bk. Efdaleddin, “Memalik-i Osmaniye’de Tıbaatın Kadimi”. A. D. Jeltyakov da iddianın herhangi bir belgeye dayanmadığını belirtir. Bk. A. D. Jeltyakov, *Türkiye’nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın*, s. 20.

[146] Wahid Gdoura, *Le début de l'imprimerie arabe à Istanbul et en Syrie*, s. 83–122.

[147] Orhan Koloğlu, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*, s. 8–55.

[148] Francis Robinson, "Technology and Religious Change: Islam and the Impact of Print", *Modern Asian Studies*, C. 27-I, 1993, s. 229–251.

[149] Hüseyin Gazi Topdemir, *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı*, s. 27–39.

[150] Kemal Beydilli, “Müteferrika ve Osmanlı Matbaası. 18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 128, Ağustos, 2004, s. 51.

[151] Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, s. 10–17.

[152] Helmuth Bossert, “Tabı Sanatının Keşfi”, *İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul 20–25 Eylül 1937, Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler*, İstanbul: Kenan Matbaası, 1943, s. 421–438.

[153] Aslında bu görüş bazı muasır araştırmalarda da ileri sürülür. Bk. Joseph Needham (ed.), *Science and Civilisation in China*, C. V, kısım I (*Paper and Printing*), Cambridge University Press, 1993, s. 303–313.

[154] Tarih yazıcılığı ve okul tarih kitaplarında savunulan Türk Tarih Tezi hakkında geniş bilgi için bk. Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929–1939)*, İstanbul: AFA, 1992; Büşra Ersanlı, "Turkish History Thesis" and Its AftermatA Story of Modus Operandi", *Asien Afrika Latein Amerika*, C. 29, 2001, s. 7–29; Etienne Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993)Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine* (çev. A. Berktay), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

[155] Osman Ersoy, *Türkiye’ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, s. 12.

[156] Jale Baysal, *Kitap ve Kütüphane Tarihine Giriş*, s. 66.

[157] Hüseyin Gazi Topdemir, *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı*, s. 16.

[158] Bk. İsmet Binark, “Türk Matbaacılığının Tarihçesi: Uygurlarda Matbaa”, *Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı*, s. 47–68 (Aynı makale tekrar basılmıştır. Bk. Yeni Türkiye, 1996, Sayı 12, s. 1587–1598).

[159] Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 61–63.

[160] A. D. Jeltyakov, *Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın*, s. 29–31.

[161] J. S. Szyliowicz, “Functional Perspectives on Technology: The Case of the Printing Press in the Ottoman Empire”.

[162] Hüseyin Gazi Topdemir, *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı*, s. 52–56.

[163] Osman Ersoy, “İlk Türk Basımevi’nde Basılan Kitapların Fiyatları”.

[164]*Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı, 10–11 Aralık 1979, Ankara, Bildiriler*, Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, [1980], s. 77–78.

[165] Bu belgelerin özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Lütfi Barkan, “Edirne Askerî Kassamına ait Tereke Defterleri (1545–1659)”, *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C. III, Sayı 5–6, 1966, s. 1–479; Hüseyin Özdeğer, *1463–1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul: İ. Ü. İktisat Fakültesi, 1988, s. 1–15; Said Öztürk, *Askerî Kassama ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul, 1995, s. 26–27.

[166] Bk. Boğaç A. Ergene, “Costs of Court Usage in Seventeenth- and Eighteenth-century Ottoman Anatolia: Court Fees as Recorded in Estate Inventories”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 45, 2002, Sayı 1, s. 20–39.

[167] Bu belgelerin tarih araştırmaları için önemi hakkında bk. A. van der Woude, A. Schuurman (ed.), *Probate Inventories: A New Source for Historical Study of Wealth, Material Culture and Agricultural Development, Papers Presented at the Leeuwenborch Conference (Wageningen, 5–7 May 1980)*, Utrecht: Hes Publishers, 1980. Aynı metinler bir süreli yayında da yer alır. Bk. Bijdragen, Sayı 23, 1980.

[168] Thomas Laqueur, “The Cultural Origins of Popular Literacy in England 1500–1850”, *Oxford Review of Education*, C. 2, Sayı 3, 1976, s. 255–275; Peter Clark, “The Ownership of Books in England, 1560–1640: the Example of Some Kentish Townsfolk”, *Schooling and Society, Studies in the History of Education* (ed. L. Stone), Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press, 1976, s. 95–111; Natalie Z. Davis, “Printing and the People: Early Modern France”, *Literacy and Social Development in the West: A Reader* (ed. J. Graff), Cambridge University Press, 1981, s. 69–95.

[169] Bk. Hamdija Kreševljaković, “Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom”, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju*, C. 2, 1951, s. 115–184; Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u stratom Sarajevu*, Sarajevo, 1958; Halil İnalcık, “15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynaklar”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 15, 1954, Sayı 1–4, s. 51–73; Lajos Fekete, “XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi”, *Belleten*, C. XXIX, Sayı 116, 1965, s. 615–638; Ömer Lütfi Barkan, “Edirne Askerî Kassamına ait Tereke Defterleri”; John Mandeville, “The Ottoman Court Records of Syria and Jordan”, *Journal of the American Oriental Society*, C. 86, 1966, s. 311–319; Yavuz Cezar, “Bir Âyanın Muhallefatı. Havza ve Köprü Kazası Âyanı Kör Ismailoğlu Hüseyin (Musadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)”, *Belleten*, C. XLI, Sayı 161, 1977, s. 41–78; Gilles Veinstein, “Note sur les inventaires après décès ottomans”, *Quand le crible était dans la paille... hommage à Pertev Naili Boratav* (ed. R. Dor, Nicolas), Paris: Maisonneuve et Larose, 1978, s. 383–395; Gilles Veinstein, Y. Triantafyllidou-Baladic, “Les inventaires après décès ottomans de Crète”, *Probate Iventories: A New Source for Historical Study of Wealth, Material Culture and Agricultural Development*, s. 191–204; Mihail S. Meyer, “K harakteristike pravyaştego klassa v Osmanskoy imperii XVI–XVII vv. (Po dannıym “tereke defterleri”)” [XVI.-XVII. yy. Osmanlı İmparatorluğu’nda Yönetici Sınıfının Özellikleri Hakkında (Tereke Defterlerindeki Bilgilere Göre)], *Srednevekovıy Vostok. İstoriya, kultura, istoçnikovedenie*, Moskova: Nauka, 1980, s. 180–189; Gilles Veinstein, “Les pèlerins de la Mecque à travers quelques inventaires après décès ottomans (XVIIe–XVIIIe siècles)”, *Revue de l’Occident Musulman et de la Méditerranée*, Sayı 31, 1981, s. 63–71; Yuzo Nagata, *Materials on the Bosnian Notables*, Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1979; Ibolya Gerelyes, “Inventories of Turkish Estates in Hungary in the Second Half of the 16th Century”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. XXXIX, 1985, Sayı 2–3, s. 275–338; Hüseyin Özdeğer, *1463–1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*; Gilles Veinstein, “Les inventaires après décès des campagnes militares. Le cas de la conquête de Chypre”, *Bulletin of the Turkish Studies Association*, 1992, s. 293–305; Colette Establet, Jean-Paul Pascual, ”Damascene Probate Inventories of the 17th and 18th Centuries: Some Preliminary Approaches and Results”, *International Journal of Middle East Studies*, C. 24, 1992, Sayı 3, s. 373–393; Meropi Anastassiadou, “Les inventaires après décès de

Salonique à la fin du XIXe siècle: source pour l'étude d'une société au seuil de la modernisation", *Turcica*, C. 25, 1993, s. 97–135; Saim Savaş, "Sivas Valisi Dağıstânî Ali Paşa'nın Muhallefâtı: XVIII. Asrın Sonunda Osmanlı Sosyal Hayatına Dâir Önemli Bir Belge", *Belgeler*, C. XV, Sayı 19, 1993, s. 249–290; Yvonne J. Seng, *The Üsküdar Estates (*tereke*) as Records of Daily Life in an Ottoman Town 1521–24*, University of Chicago (basılmamış doktora tezi); Abdul-karim Rafeq, "Registers of Succession and Their Importance for Socio-economic History: Two Samples from Damascus and Aleppo, 1277/1861", *CIÉPO: Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi VII. Sempozyumu Bildirileri, Peç: 7–11 Eylül 1986* (ed. J.-L. Bacqué Grammont, İ. Ortaylı, E. van Donzel), Ankara: TTK, 1994, s. 479–491; Fatma Müge Göçek, "Ottoman Archival Information on Jews: The Inheritance Register of the Chief Rabbi of Galata (1770)", *The Jews of the Ottoman Empire* (ed. Avigdor Levy), Princeton, N. J.: The Darwin Press–Washington: Institute of Turkish Studies, 1994, s. 705–716; Said Öztürk, *Askerî Kassama ait Onyedinci Asır Istanbul Tereke Defterleri*; Suraiya Faroqhi, "Wealth and Power in the Land of Olives: the Economic and Political Activities of Müridoğlu Hacı Mehmed Ağa, Notable of Edremit (died in or before 1823)", *Making a Living in the Ottoman Lands 1480 to 1820*, Istanbul: ISIS, 1995, s. 291–311; Christoph K. Neumann, "Arm and Reich in Qaraferye", *Der Islam*, C. 73, 1996, s. 259–312; Fatma Müge Göçek, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire*; Olga Todorova, "Jenite v Sofia prez 70-te godini na XVII vek (po danni ot edin registır s nasledstveni opisi)" [1670'li Yıllarda Sofya'da Kadınlar (Tereke Defterleri İçeren Bir Sicilin Bilgilerine Göre)], *İstoriçeski pregled*, 1996, Sayı 3, 3–40; Colette Establet, Jean-Paul Pascual, *Ultime voyage pour la Mecque, Les inventaires après décès de pèlerins morts à Damas vers 1700*, Damas: Institut français de Damas, 1998; Tülay Artan, "Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam* (ed. T. Artan), İstanbul: Tarih Vakfı, 1998, s. 49–64; Suraiya Faroqhi, "A Builder as Slave Owner and Rural Moneylender: Haci Abdullah of Bursa, Campaign Mimar", *Mélanges Prof. Machiel Kiel* (ed. A. Temimi), Zaghouan: TEMIMI, 1999, s. 601–615; Suraiya Faroqhi, "Research on the History of Ottoman Consuption: A Preliminary Exploration of Sources and Models", *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922. An Introduction* (ed. Donald

Quataert), New York: State University of New York Press, 2000, s. 15–44; Joyce Hedda Matthews, "Toward an *Isolario* of the Ottoman Inheritance Inventory, with Special Reference to Manisa (ca. 1600–1700), *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire,* s. 45–82; Boğaç A. Ergene, "Costs of Court Usage in Seventeenth- and Eighteenth-century Ottoman Anatolia"; Colette Establet, Jean-Paul Pascual, "Women in Damascene Families around 1700", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 45, 2002, Sayı 3, s. 301–319; Rossitsa Gradeva, "Rich and Poor in Sofia in the 1670s", Girit Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü tarafından 8-13 Ocak 2003'te düzenlenen "Osmanlı İmparatorluğu'nda Taşra Elitleri" konulu sempozyumuna sunulan tebliğdir; Feridun Emecen, "Âyân ve Muhallefâtı: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa", *CIÉPO: Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XIV. Sempozyumu Bildirileri, 18-22 Eylül 2000, Çeşme* (ed. T. Baykara), Ankara: TTK, 2004, s. 141–148; Halime Doğru, "Öldürülen Hacı-Oğlu Pazarı Ayanı Sarıkoğlu ile Adamlarının Muhallefatı ve Tasfiyesi", *Uluslar arası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu 11-13 Mayıs 2005. Bildiriler Kitabı*, Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, 2005, s. 157–169; Slavka Draganova, *Tuna Vilayeti'nin Köy Nüfusu*, Ankara: TTK, 2005 (baskıdadır).

[170] A. Turgut Kut, “Terekelerde Çıkan Kitapların Matbu Satış Defterleri”, *Müteferrika*, Sayı 2, 1994, s. 3–24; Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri*, s. 174–184; Christoph K. Neumann, “Arm und Reich in Qaraferye”; Tülay Artan, “Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp’te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış”; Lale Uluç, “Ottoman Book Collectors and Illustrated Sixteenth Century Shiraz Manuscripts”, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, Sayı 87–88, 1999, s. 85–107; Fahri Sakal, “Osmanlı Ailesinde Kitap”, *Osmanlı*, C. 11 (Kültür ve Sanat), s. 732–738; Halil Sahillioğlu, “Ottoman Book Legacies”, *Studies on Ottoman Economic and Social History*, Istanbul: IRCICA, 1999, s. 189–191; Colette Establet, Jean-Paul Pascual, “Les livres des gens à Damas vers 1700”; Meropi Anastassiadou, “Livres et “bibliothèques” dans les inventaires après décès de Salonique au XIXe siècle”, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, Sayı 87–88, 1999, s. 111–141; Meropi Anastassiadou, “Des défunts hors du commun: les possesseurs de livres dans les inventaires après décès musulmans de Salonique”, *Turcica*, C. 32, 2000, s. 197–252; Ali İhsan Karataş, “Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa’da İnsan–Kitap İlişkisi”, *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, C. 8, Sayı 8, 1999, s. 317–328; Ali İhsan Karataş, “Osmanlı Toplumunda Kitap (XIV–XVI. Yüzyıllar)”, *Türkler* (ed. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara: Yeni Türkiye, 2002, C. 11, s. 896–909; Orlin Sabev, “Knigata v ejednevieto na müsülmanite v Ruse (1695–1786)” [Rusçuk Müslümanlarının Günlük Hayatında Kitap (1695–1786)], *Almanah za istoriyata na Ruse*, C. IV, 2002, s. 380–194; Orlin Sabev, “Private Book Collections in Ottoman Sofia, 1671–1833 (Preliminary notes)”, *Études balkaniques*, 2003, Sayı 1, s. 34–82.

[171] Bu arşiv'deki araştırma imkanları için bk. Yvonne J. Seng, "The Şer'iye Sicilleri of the Istanbul Müftülüğü as a Source for the Study of Everyday Life", *Turkish Studies Association Bulletin*, C. 15, 1991, Sayı 2, s. 307–325. Şimdilik araştırmacılara arşiv'de saklanan defterlerin İstanbul Üsküdar/Bağlarbaşı Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesinde 1994 yılından beri saklanan mikrofilmleri müsaittir. Ancak mikrofilmler yeterli derecede kaliteli değilken, 2002 yılında gerçekleştirdiğimiz araştırma zamanında kütüphanede bulunan iki mikrofilm okuma makinesi de fazla uygun ve kaliteli değildi. Bunun dışında artık on yıldır İstanbul Müftülüğü Arşivi ila İSAM arasında bu mikrofilmler konusunda herhangi bir resmi anlaşması yoktur ve dolayısıyla bu tuhaf durum özellikle benim gibi Türkiye dışından gelen araştırmacıları tarafından mikrofilmlerden belli başlı fotokopi arz edildiği zaman problemler ortaya çıkar. Ancak Türkiye'nin birçok yerinde olduğu gibi bu problemlerin bazıları Mustafa Birol Ülker ve Cemal Toksoy gibi kütüphane memurlarının sayesinde çözüm bulurlar. Araştırmacıların Türkiye arşivlerinde karşıladıkları problemleri hakkında 1998 yılında özel bir sempozyum düzenlenip, orada sunulan bildiriler aynı yıl yayınlanmıştır. Örneğin bk. Hasan Yüksel, "Araştırmacıların Arşivlerde Karşılaştıkları Sorunlar", *I. Millî Arşiv Şûrası (Tebliğler – Tartışmalar), 20–21 Nisan 1998 Ankara*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1998, s. 97–102. Sempozyum gayet eleştirici olduğu halde bu sorunlar ancak son iki-üç yılda adım adım çözüş bulur.

[172] Bu defterler hakkında bilgi için bk. Ahmet Akgündüz (ed.), *Şer'iye Sicilleri: Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, C. I, 1988, s. 100–116.

[173] İstanbul Müftülüğü Şer‘iyye Sicilleri (İMŞS): *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93a, 93b, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106.

[174] Araştırmamız Ekim-Kasım 2002’de gerçekleştirildi.

[175] Bk. Orlin Sabev, “Knigata v ejednevieto na müsülmanite v Ruse”; Orlin Sabev, “Private Book Collections in Ottoman Sofia, 1671–1833 (Preliminary notes)”.

[176] Coloman de Tháły (ed., çev.), *Lettres de Turquie*, s. 96.

[177] [İ.] Karácson, “İbrahim Müteferrika”, s. 185.

[178] L. Hopp, “İbrahim Müteferrika (1674/75?–1746): Fondateur de l’imprimerie turque”, s. 112.

[179] Jale Baysal, “II. Rákóczi Ferenc’in Çevirmeni Müteferrika İbrahim ve Osmanlı Türklerinin İlk Bastıkları Kitaplar”, s. 221; Jale Baysal, *Kitap ve Kütüphane Tarihine Giriş*, s. 75; Hidayet Nuhoğlu, “Müteferrika Matbaası ve Bazı Mulâhazalar”.

[180] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 98, var. 39a – 40b.

[181] Jale Baysal, *Cennetlik İbrahim Efendi (İbrahim Müteferrika Oyunu)*, İstanbul: Cem, 1992.

[182] Christine Brooke-Rose, “Histoire Palimpseste”, *Interprétation et surinterprétation* (ed. S. Collini), Paris: Presses Universitaires de France, 1992, s. 115-127.

[183] Coloman de Thály (ed., çev.), *Lettres de Turquie (1730–1739) et Notices (1740) de César de Saussure*, Budapest, 1909, s. 93–94.

[184] Niyazi Berkes, “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği”, *Belleten*, C. XXVI, Sayı 104, 1962, s. 715–737.

[185] [İmre] Karácson, “İbrahim Müteferrika”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, Sayı 3, 1326 [1910], s. 178–185; İmre Karácson, “Müteferrika İbrâhîm” (ed. S. Kaçalin), *Müteferrika*, Sayı 4, 1994, s. 145–155.

[186] Hayatı hakkında bilgi için bk. Nesimi Asım [Yazıksız], “Bir Doğubilimcinin İstanbul’da Ölümü”, *Müteferrika*, Sayı 2, 1994, s. 209–212.

[187] [İmre] Karácson, “İbrahim Müteferrika”, 178–180.

[188] Örneğin Macar müellifi Tubor Halasi Kun'un İslâm Ansiklopedisi'ndeki İbrahim Müteferrika maddesinde. Bk. T. Halasi Kun, "İbrâhim Müteferrika", *İslâm Ansiklopedisi*, C. V-2, İstanbul, 1965, s. 896–900.

[189] İbrahim Müteferrika'nın doğum yeri kendisi 1710'da yazdığı *İslâm Risalesi*'nde belirlenmiştir. Bk. Halil Necatioğlu, *Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiye (Tenkidli metin)*, Ankara, 1982, s. 6.

[190] Erdel'deki kral yada prens seçme gibi siyasi gelenekler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Graeme Murdock, "Freely Elected in Fear": Princely Elections and Political Power in Early Modern Transylvania", *Journal of Early Modern History*, C. 7, 2003, Sayı 3–4, s. 213–244.

[191] Daha ayrıntılı bilgi için bk. Lajos Fekete, “Osmanlı Türkleri ve Macarlar 1366–1699”, *Belleten*, C. XIII, Sayı 52, 1949, s. 663–743; Pál Fodor, “The Ottomans and Their Christians in Hungary”, *Frontiers of Faith, Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400-1750* (ed. E. Andor, I. Gy. Tóth), Budapest: CEU, 2001, s. 137-148; Istvan Gy. Tóth (ed.), *Mil ans d’histoire hongroise, Histoire de la Hongrie de la Conquête jusqu’à nos jours*, Corvina/Osiris, 2003, s. 203–222.

[192] 16.-17. Yüzyıl Erdel'deki dini durum için bk. Istvan Gy. Tóth (ed.), *Mil ans d'histoire hongroise*, s. 256–266.

[193] Janos K. Tözsér, Istvan U. Fosztó, *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica*, Liber I–II, C. IV/1 (ed. J. Káldos), Budapest: Balassi Kiadó, 2002, s. IX–X (Balázs, “Introduction”).

[194] Erdel’deki Unitarian mezhebinin gelişimi 18. yüzyılın sonlarında ona mensup olan Janos Tözsér ve Istvan Fostó tarafından Latince olarak yazılan hacimli bir kitapta anlatılmıştır. Bk. Janos K. Tözsér, Istvan U. Fosztó, *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica*, Liber I–II, C. IV/1–2 (ed. J. Káldos), Budapest: Balassi Kiadó, 2002.

[195] Katolik Avusturya’nın baskısı Erdel’de yaşayan birçok Unitarianların İslâm’ı kabul etmelerine neden olmuştur. Bk. Lajos Fekete, “Osmanlı Türkleri ve Macarlar”, s. 1366–1699.

[196] Niyazi Berkes, “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği”.

[197] Belge, Ahmed Refik tarafından yayımlanmıştır. Bk. Ahmed Refik, *Türk Hizmetinde Kıral Thököly İmre (1683–1705)*, İstanbul, 1932, s. 13–14.

[198] Niyazi Berkes, “104 Sayılı Belleten’de Çıkan “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği” Adlı Yazı İçin Bir Not”, *Belleten*, C. XXVIII, Sayı 109, 1964, s. 183.

[199] Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: McGill University Press, 1964, s. 36–39.

[200] Niyazi Berkes, “Ibrahim Müteferrika”, *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, C. III (ed. B. Lewis, V. L. Ménage, C. Pellat, J. Schacht), Leiden: E. J. Brill, 1971, s. 996–998.

[201] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (ed. A. Kuyaş), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 50–53.

[202] Gérald Duverdier, “İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi: Savary de Brèves ile İbrahim Müteferrika” (çev. T. Acaroğlu), *Belleten*, C. LVI, Sayı 215, 1992, s. 301.

[203] A. D. Jeltyakov, “Naçalnıy etap knigopeçataniya v Turtsii”, *Blijniy i Sredniy Vostok (istoriya, kultura, istoçnikovedenie), Sbornik statey v çest 70-letiya profesora İ. P. Petruşevskogo*, Moskova: Nauka, 1968, s. 47–60.

[204] A. Rafikov, *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii* [*Türkiye'deki Kitap Basımının Tarihi Hakkında Yazılar*], Leningrad: Nauka, 1973, s. 90–93.

[205] L. Hopp, “İbrahim Müteferrika (1674/75?–1746): Fondateur de l’imprimerie turque”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. XXIX, 1975, Sayı 1, s. 107–113.

[206] Bk. William J. Watson, “İbrāhīm Müteferrika and Turkish Incunabula”, *Journal of the American Oriental Society*, C. 88, 1968, s. 436; Mehmet Esat Coşan [Halil Necatioğlu], *Matbaacı İbrâhîm-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiye*, s. 8–15; Jale Baysal, “II. Rákóczi Ferenc’in Çevirmeni Müteferrika İbrahim ve Osmanlı Türklerinin İlk Bastıkları Kitaplar”, *Türk–Macar Kültür Münasebetleri Işığı Altında II. Rákóczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu/Symposium on Rákóczi Ferenc II and the Hungarian Refugees in the Light of Turco–Hungarian Cultural Relations*, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, 1976, s. 217–225; Sait Maden, “İbrahim Müteferrika İçin Bir Yeniden Değerlendirme Çalışması”, *Milliyet Sanat Dergisi*, Yeni dizi, 1/Şubat, 1980, s. 86–91; Yaşar Tonta, “Ahmet Rasim’in İbrahim-i Müteferrika ve Matbaacılık Üzerine Yazdıklarının İncelenmesi”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3, Sayı 1, Ankara, 1985, s. 156; Yahya Akyüz, “İlk Türk Matbaası ve Eğitim Tarihimizdeki Yeri”, *Millî Eğitim*, Sayı 76, 1988, s. 10; Rana Temir, “İlk Türk Matbaasının Kurucusu İbrahim Müteferrika Üzerine Yeni Bilgiler”, *Türk Kültürü*, C. XXVIII, Sayı 321, 1990, s. 43–47; Michael W. Albin, “Early Arabic Printing: A Catalogue of Attitudes”, *Manuscripts of the Middle East*, 5, (1990-1991), 1993, s. 114–122; İsmet Binark, “Matbaanın Türkiye’ye Geç Girişinin Sebepleri”, *Yeni Türkiye*, 1996, Sayı 12, s. 1614; Ahmet Usta, *İbrahim-i Müteferrika’nın Risâle-i İslâmiyesi, Eserin Dinler Tarihi Açısından Tahlili ve Günümüz Türkçesine Çevirisi*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991 (basılmamış doktora tezi), s. 5; Coşkun Yılmaz, “Hezarfen Bir Şahsiyet: İbrahim Müteferrika ve Siyaset Felsefesi”, *İstanbul Armağanı, 4. Lâle Devri* (ed. Armağan), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 262; Suraiya Faroqhi, *Subjects of the Sultan:: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, London–New York: I. B. Tauris, 2000, s. 94 (yazara göre mukabiline deliller bulunmasına değin bu görüş daha makbul görülür); Erhan Afyoncu, “İbrâhim Müteferrika”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 21, İstanbul: TDV, 2000, s. 324–327; Erhan Afyoncu, “İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler”, *Belleten*, C. LXV, Sayı 243, 2001, s. 607–622; Hüseyin Gazi Topdemir, *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2002, s. 4–5.

[207] Coşkun Yılmaz, “Hezarfen Bir Şahsiyet: İbrahim Müteferrika ve Siyaset Felsefesi”, s. 262.

[208] Kisve-i baha arzuhalleri hakkında bilgi için bk. Anton Minkov, *Conversion to Islam in the Balkans: Kisve Bahası Petitions and Ottoman Social Life, 1670-1730*, Leiden–Boston: Brill, 2004.

[209] Maria Kalitsin, A. Velkov, E. Raduşev (ed.), *Osmanski izvori za islyamizatsionnite protsesi na Balkanite (XVI–XIX v.): Seriya izvori – 2* [*Balkanlarda İslâmlaşma Süreci Hakkında Osmanlı Kaynakları (XVI.–XIX. yy.):Kaynaklar Dizisi – 2*], Sofya: Akademi Yayınevi, 1990.

[210] Age, 201–204, belge 136. Hayatı hakkında bilgi için bk. Abdülkadir Özcan, “Humbaracı Ahmed Paşa”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul: TDV, 1998, s. 351–353.

[211] Coşkun Yılmaz, “Hezarfen Bir Şahsiyet: İbrahim Müteferrika ve Siyaset Felsefesi”, s. 266–267.

[212] Saray müteferrikaları için bk. J. Kramers, “Mutafarrika”, *Enzyklopaedie des Islām*, Leiden–Leipzig, C. III, 1936, s. 840; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, İstanbul: MEB, 1951, s. 637–638; Tayyip Gökbilgin, “Müteferrika”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul: MEB, 1960, s. 853–856; Gustav Bayerle, *Pashas, Begs, and Effendis: A Historical Dictionary of Titles and Terms in The Ottoman Empire*, İstanbul: ISIS, 1997, s. 116–117.

[213] Bk. Kemal Beydilli, İsmail E. Erünsal, “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa’nın Viyana Elçiliği (1711)”, *Belgeler*, C. XXII, Sayı 26, 2001, s. 13, dipnot 67.

[214] Sofya Ulusal Kütüphanesi (SUK), Şarkiyat Bölümü, Defterler Koleksiyonu: D 215.

[215] İmre Karácson, “Müteferrika İbrâhîm”, s. 147.

[216] SUK, Şarkiyat Bölümü, OAK 49/14-a.

[217] SUK, Şarkiyat Bölümü, OAK 24/28; Boris Nedkov, *Osmanoturska diplomatika i paleografiya* [*Osmanlı-Türk Diplomatiği ve Paleografyası*], Sofya: Nauka i izkustvo, C. II, 1972, s. 157–159, 309 (faksimile).

[218] Tayyip Gökbilgin, “Rákóczi Ferenc II. ve Osmanlı Devleti Himayesinde Macar Mültecileri”, *Türk–Macar Kültür Münasebetleri Işığı Altında II. Rákóczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu*, s. 9–14.

[219] İmre Karácson, “Müteferrika İbrâhîm”, s. 147.

[220] Ahmed Refik, *Memalik-i Osmaniyede Kral Rakoçi ve Tevabi‘ (1109–1154)*, İstanbul, 1333 [1917], s. 7.

[221] Tayyip Gökbilgin, “Rákóczi Ferenc II.”, s. 14.

[222] T. Halasi Kun, “İbrâhim Müteferrika”, s. 997; Niyazi Berkes, “Ibrahim Müteferrika”.

[223] Kemal Beydilli, “Müteferrika ve Osmanlı Matbaası. 18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 128, Ağustos, 2004, s. 46.

[224] Erhan Afyoncu, “İbrâhim Müteferrika”.

[225] Erhan Afyoncu, “İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler”.

[226] Müteferrikalar ya ulufeli, yada tımarlı olup, ulufeli olanlar daha itibarlı idi (Bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, İstanbul: MEB, 1946, s. 660–661). Sofya Ulusal Kütüphanesinde saklanan baş defterdarın 2 Cemâziyelahir 1120/19 Ağustos 1708 tarihli bir arzında *"Silistre Sâncağı'nda Müteferrika İbrâhîm'in gedîği mirîsi olân bin gurûş nukûd teslîm-i hazine eylemeyûb hâlen zimmette olûb ve İçil Sâncağı'nda Müteferrika Mehmed Şehri hâne-i hassa dâhi bûndan 'akdem beş yüz gurûş mirîsi bir tarik ile inâm etdirüb lâkîn hatt-i hümâyûn-i şevketmakrûna mugayır olmâgla mezbûrlardan tamâmen tahsil ve teslîm-i hazîne-i 'amîre etdirilmek üzere fermân-i 'âlîleri sadr olmuşdu lâkîn mezbûr Müteferrika İbrâhîm hâlen bûnda mevcûd olmâyûb Pirevâdi'de sâkin olûb ve Müteferrika Mehmed dâhi ze'âmeti olân İçil'de olduğun Müteferrika bâşı ağâ kulları hayır vermeğin fermân olunân mirîlerin kendülerden tamâmen tahsîl ve teslîm-i hazine-i 'amîre etdirilmek üzere birer mubâşir kulları tâ'yin ve iktiza eden ahkâmı tahrîri bâbında fermân-i 'âlîleri buyûrulur ise fermân devletlü va sa'âdetlü sultânım hazretlerinindir"* diye yazılarak sadrazam tarafından onaylanmıştır. Bu belge kütüphaneyi 1985'te ziyaret eden Lajos Fekete'nin tavsiyesi üzerine, bahsettiğimiz İbrahim Müteferrika'nın Belgrat'ta bulunan Macarların yanında görevde bulunduğundan dolayı nafakasının ödenmesi için Receb 1129/Temmuz 1717 tarihli arzuhali ile birlikte bir arşiv dosyasına konulmuştur (Bk. SUK, Şarkiyat Bölümü, OAK 49/14-б). Lajos Fekete, söz konusu baş defterdarın arzında İbrahim Müteferrika'dan bahsedildiğini zannetmiş olmalıdır. Erhan Afyoncu'nun tespitlerine göre İbrahim Müteferrika Nisan 1716'da ulufeli müteferrikalığına atanır. Bundan önce tımarlı müteferrika da olmuş olabilir, ancak 1708 tarihli belge başka belgeler tarafından da desteklenmelidir.

[227] T. Halasi Kun, Hammer’i iktibas eder. Bk. Joseph von Hammer, *Geschihte des Osmanischen Reiches*, C. IV, Pesth, 1835, s. 137.

[228] Erhan Afyoncu, “İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler”, s. 612.

[229] Kemal Beydilli, “Müteferrika ve Osmanlı Matbaası. 18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat”, s. 46.

[230] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV-2, s. 519; Osman Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt*, Ankara: A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1963, s. 30–36.

[231] Erhan Afyoncu, “İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler”, s. 615; Erhan Afyoncu, “İbrâhim Müteferrika”, s. 325.

[232] Boris Nedkov, *Osmanoturska diplomatika i paleografiya*, C. I, 1966, s. 87.

[233] Ahmed Refik, *Hicrî Onikinci Asır'da İstanbul Hayatı (1100–1200) [Onikinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689–1785)]*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988, s. 119.

[234] Erhan Afyoncu, “İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler”, s. 613; Erhan Afyoncu, “İbrâhim Müteferrika”, s. 325.

[235] SUK, Şarkiyat Bölümü, OAK 3/83.

[236] SUK, Şarkiyat Bölümü, OAK 3/9.

[237] SUK, Şarkiyat Bölümü, OAK 28/13.

[238] SUK, Şarkiyat Bölümü, OAK 49/25.

[239] SUK, Şarkiyat Bölümü, OAK 49/21.

[240] Tayyip Gökbilgin, “II. Rákoczi Ferenc ve Tevabiine Dair Yeni Vesikalar”, *Belleten*, C. V, Sayı 20, 1941, s. 577–595 (Belge No: 16 ve 17).

[241] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA): *Ali Emîrî, III. Ahmed* 1791.

[242] BOA: *Ali Emîrî, III. Ahmed*, 14755.

[243] BOA: *Cevdet-Hariciye*, 6927.

[244] BOA: *Cevdet-Hariciye*, 5256.

[245] BOA: *Cevdet-Hariciye*, 7911.

[246] Kelemen Mikes, *Osmanlı'da Bir Macar Konuk Prens Rakoczi ve Mikes'in Türkiye Mektupları* (çev. Edit Tasnadi, ed. Figen Turna), İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 1999, s. 236.

[247] SUK, Şarkiyat Bölümü, Siciller Koleksiyonu: R 7, var. 10b–11b: "*Medine-i Rûsçuk muzâfâtından Çernovada nâm karyede devlet-i 'âlîye'ye ilticâ ile meştâ-nişîn olân Râkôçi Krâlzâde bûndan 'akdem hâlik olûb cân-i helâkında mevcûd emvâl ve eşyâ ve devâbb ve mevâşi 'ale'l-enfâz Krâlzâde-i mümaileyh ma'iyyetine ta'yîn buyûrulân mihmândârı olân dergâh-ı mu'allâm kapûcubâşılarından El-hâc Mehmed Ağâ ve defterdâr vekili Mustafa Efendi ma'rifetiyle ve ma'rifet-i şer'le sâdr-ı emr-i 'âlişân mantûk üzere hâlik-i mümaileyhin emvâl ve eşyâ ve devâbbı defteridir ki ber vech-i ati zikr olunûr. Hurrire fi'l-yevmü's-sâlis ve'l-'işrîn min şehr-i Şa'bânü'l-mu'azzam sene 1151.*"

[248] Ahmed Refik, *Memalik-i Osmaniyede Kral Rakoçi ve Tevabi'*, s. 7; Lavender Cassels, *The Struggle for the Ottoman Empire, 1717–1740*, London: John Murray, 1966, s. 139.

[249] Ahmed Refik, *Memalik-i Osmaniyede Kral Rakoçi ve Tevabi'*, s. 8–9.

[250] Ahitnamenin Osmanlıca metni için bk. Ahmed Refik, *Memalik-i Osmaniyede Kral Rakoçi ve Tevabi‘*, s. 49–57.

[251] Age, s. 62–65.

[252] BOA: *Cevdet-Hariciye*, 7912.

[253] Bk. [İmre] Karácson, “İbrahim Müteferrika”, s. 185. Krş. Kelemen Mikes, *Osmanlı’da Bir Macar Konuk Prens Rakoczi*, s. 211.

[254] Coloman de Thály (ed., çev.), *Lettres de Turquie*, s. 176.

[255] Kitabe ilk kez 1910’da yayımlanmıştır. Bk. “Zeyl”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, Sayı 3, 1326 [1910], s. 187–188. Tarihin hesaplaması için bk. Aladar Simonffy, *Ibrahim Müteferrika, Bahnbrecher des Buchdrucks in der Türkei*, Budapest: Dr. Vagna und Bokor, 1944, s. 46–48; Şefik Ergürbüz, *Matbaacılık Tarihi*, İzmit: Işıl Kitabevi, 1947, s. 44–45. Kitabedeki ÞÏã ÝÑÏæÓå ÕÍä ÇÝäÏì ÇÈÑÇåíã ÈÕÏì mısrasının düşürdüğü tarih 1157/1744-45 olup, araştırmacılar sayım işlemlerine “basdı” kelimesinde eksik olan Arapça harfi elif’in sayısal değeri olan bir rakamı daha ilave edilmesi gerektiğini düşündüklerinden dolayı tarih 1158/1745 oluyor. Bk. Mehmet Esat Coşan, [Halil Necatioğlu], *Matbaacı İbrâhîm-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiye*, s. 21–22. Her halde bu mısradan çıkan tarihe göre de Ahmet Cevdet Paşa (ö. 1895) *Tarih*’inde İbrahim Müteferrika’nın vefat yılı 1158/1745 olduğunu yazar. Bk. *Târîh-i Cevdet*, C. 1, Der sa‘âdet: Matba‘a-i ‘Osmâniyye, 1309 [1891], s. 75.

[256] Ahmed Refik, *Hicrî Onikinci Asır'da İstanbul Hayatı (1100–1200)*, s. 168; Ahmed Refik, *Osmanlı Alimleri ve Sanatkârları*, İstanbul: Timaş, 1999, s. 244.

[257] “Zeyl”, s. 186–187; Mehmet Esat Coşan [Halil Necatioğlu], *Matbaacı İbrâhîm-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiye*, s. 21–22; Erhan Afyoncu, “İbrâhim Müteferrika”; Erhan Afyoncu, “İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler”; Orhan Bayrak, *İstanbul’da Gömülü Meşhur Adamlar*, İstanbul, 2002, s. 131.

[258] Erhan Afyoncu, “İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler”, s. 617’den naklen Joseph von Hammer, *Geschihte des Osmanischen Reiches,* C. IV, s. 407, 423.

[259] Erhan Afyoncu, "İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler", s. 617.

[260] Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler/Ibrahim Müteferrika's Printing House and Its First Printed Books* (ed. Akbulut), Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1979, s. 12.

[261] Erhan Afyoncu, “İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler”, s. 617, dipnot 66.

[262] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 98, var. 39a.

[263] Bk. Salahuddin Ahmed, *Dictionary of Muslim Names*, New York University Press, 1999, s. 3, 167.

[264] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 98, var. 40b.

[265] Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye*, C. I (ed. A. Aktan, A. Yuvalı, Keskin), İstanbul: Sebil, 1995, s. 121.

[266] Coloman de Thály (ed., çev.), *Lettres de Turquie*, s. 95.

[267] Henri Omont, *Missions archéologiques Françaises en Orient au XVIIe et XVIIIe siècles*, C. 2, Paris, 1902, s. 751–753; B. A. Mystakidis, “Hükümet-i Osmaniye Tarafından İlk Te’sis Olunan Matbaa ve Bunun Neşriyatı”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, Sayı 7, 1327 [1911], s. 451–456.

[268] Bu eser ve müellifi için bk. Kemal Beydilli, “İgnatius Mouradgea d’Ohsson (Muradcan Tosunyan): Ailesi hakkında Kayıtlar, “Nizâm-ı Cedid”e Lâyihası ve Osmanlı İmparatorluğundaki Siyasi Hayatı”, *Tarih Dergisi*, C. XXXIV, 1984, s. 247–314; Carter Findley, “Mouradgea d’Ohsson and his Tableaux Général de l’Empire Ottoman”, *The Torch of the Empire: Ignatius Mouradgea d’Ohsson and the Tableaux Général of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, Istanbul, 2002, s. 23–57.

[269] Ignace Mouradgea d’Ohsson, *Tableau général de l’Empire Othoman*, C. I, Paris, 1787, s. 301.

[270] Joseph von Hammer, *Geschihte des Osmanischen Reiches*, C. IV, s. 423; Franz Babinger, “18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat” (çev, ed. N. Kuran-Burçoğlu), *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004, s. 31.

[271] Yakında basılan bir makalesinde Erhan Afyoncu, İbrahim Müteferrika’nın ölüm tarihi kesin olarak Şubat 1747 olduğunu ileri sürerken (Bk. Erhan Afyoncu, “İbrahim Müteferrika’nın Yeni Yayınlanan Terekesi ve Ölüm Tarihi Üzerine”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15, 2004, s. 349–362), Kemal Beydilli ise bu görüşü sadece bir tahmin olarak değerlendirir ve 1746 senesi ile ilgili kayıtlara dikkat eder (Bk. Kemal Beydilli, “Müteferrika ve Osmanlı Matbaası: 18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat”, s. 46).

[272] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 98, var. 39a.

[273] Osmanlı İmparatorluğu'nda buluğ çağ standartları için bk. Géza Dávid, "The Age of Unmarried Male Children in the *Tahrir-Defters* (Notes on the Coefficient)", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. XXXI, 1977, Sayı 3, s. 347–357.

[274] İslâm hukukuna göre miras taksiminde geçerli olan şartlar için bk. Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil),* İstanbul: OSAV, 1995, s. 98–100.

[275] Kemal Beydilli, “Müteferrika ve Osmanlı Matbaası. 18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat”, s. 47, 52’den naklen: Joseph von Hammer, *Geschihte des Osmanischen Reiches*, C. IV, s. 395, 407, 423, 436, 501–502, 554, 577.

[276] Franz Babinger, “18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat”, s. 34.

[277] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 98, var. 40a.

[278] Nesimi Asım [Yazıksız], “Türk Matbaacılığı”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Yeni seri, C. 1, Sayı 2, 1929, s. 46–48; [A. Erzi], “Basım”, *Türk (İnönü) Ansiklopedisi*, C. 5, fas. 37–38, 1951, s. 335.

[279] Daha ayrıntılı bilgi için bir sonraki bölüme bk.

[280] Bk. İsmail Mutlu, *Hanefi ve Şafiilere Göre Evlilik ve Aile*, İstanbul: Mutlu Yayıncılık, 1995.

[281] Franz Babinger, “18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat”, s. 34.

[282] Dönemin Avusturya büyükelçilerinin raporlarına dayanan Hammer'in Küçük İbrahim'in siyasi faaliyetleri hakkında verdiği bilgi için bk. Kemal Beydilli, "Müteferrika ve Osmanlı Matbaası. 18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat", s. 47.

[283] Kemal Beydilli, “Müteferrika ve Osmanlı Matbaası. 18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat”, s. 50.

[284] Niyazi Berkes, “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği”, s. 717.

[285] Stefan Reichmuth, “Islamic Reformist Discource in the Tulip Period (1718–30): Ibrahim Müteferriqa and His Arguments for Printing”, *International Congress on Learning and Education in the Ottoman World, Istanbul, 12–15 April 1999* (ed. A. Çaksu), İstanbul: IRCICA, 2001, s. 153. Para ve kariyer adına Osmanlı hizmetine geçen Batılılar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Christine Isom-Verhaaren, “Shifting Identities: Foreign State Servants in France and the Ottoman Empire”, *Journal of Early Modern History*, C. 8, 2004, Sayı 1–2, s. 109–134.

[286] Gérald Duverdier, “İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi”, s. 284.

[287] Pál Fodor, “The Ottomans and Their Christians in Hungary”, s. 142.

[288] Unitarian mezhebinin görüşleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Earl Morse Wilbur, *A History of Unitarianism*, C. 1–2, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1945–1952; Tevhit ve Teslis hakkında Hristiyan ve İslâm akaitleri arasındaki farklılıklar için bk. O. Opeloye, “Tanrı’nın Birliği ve Üçlü-Birlik; Kitab-ı Mukaddes ve Kur’ân-ı Kerîm’deki Görüşlerin Analitik Bir Değerlendirmesi”, *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 12, 2003, Sayı 2, s. 473–485.

[289] Pál Fodor, “The Ottomans and Their Christians in Hungary”, s. 143.

[290] Ahmed Refik, *Türk Hizmetinde Kıral Thököly İmre (1683–1705)*, İstanbul, 1932, s. 9.

[291] Mehmet Esat Coşan, [Halil Necatioğlu], *Matbaacı İbrâhîm-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiye*, s. 12–13, 56.

[292] Niyazi Berkes, “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği”, s. 728.

[293] Niyazi Berkes, “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği”, s. 735–736; Mehmet Esat Coşan, [Halil Necatioğlu], *Matbaacı İbrâhîm-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiye*, s. 13–14, 57–58.

[294] Bk. Pál Fodor, “The Ottomans and Their Christians in Hungary”.

[295] 1553’te basılan ve Engizisyon emri ile yok edilen *Christianismi Restitutio*; *De Trinitatis Erroribus.*

[296]*Anti-Krist.*

[297] Niyazi Berkes, “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği”, s. 728–732.

[298] Niyazi Berkes, “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği”, s. 731; Mehmet Esat Coşan [Halil Necatioğlu], Matbaacı İbrâhîm-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiye, s. 33–36.

[299] Suraiya Faroqhi, *Subjects of the Sultan*, s. 92–94.

[300] Mehmet Esat Coşan [Necatioğlu], *Matbaacı İbrâhîm-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiye*, s. 17, 31.

[301] İmre Karácson, “İbrahim Müteferrika”, s. 180.

[302] Niyazi Berkes, “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği”, s. 731–732.

[303] Mehmet Esat Coşan [Halil Necatioğlu], *Matbaacı İbrâhîm-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiye*, s. 37–38.

[304] Bk. Abdulahad Dâvud, *Tevrat ve İncil'e Göre Hz. Muhammed (A.S.)* (çev. N. Çam), İzmir: Nil, 1992.

[305] Istvan Gy. Tóth, “Raguzai Bonifác, a Hódolstág első pápai vizitátora (1581-1582)”, *Tőrténelmi Szemle*, 1997, Sayı 3-4, s. 447-472.

[306] Pál Fodor, “The Ottomans and Their Christians in Hungary”, s. 143-145.

[307] A. Rafikov, *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii*, s. 138’den naklen: Albert Vandal, *Une ambassade français en Orient, sous Louis XV*, s. 281–282.

[308] Bk. Cem Behar, *Ali Ufkî ve Mezmurlar*, İstanbul: Pan Yayıncılık, 1990, s. 21-46; Suraiya Faroqhi, “Quis Custodiet Custodes? Controlling Slave Identities and Slave Traders in Seventeenth- and Eighteenth-Century Istanbul”, *Frontiers of Faith, Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400-1750*, s. 121-136.

[309] Orhan Erdenen, *Lale Devri ve Yansımaları*, İstanbul: TDAV, 2003, s. 99.

[310] İlhami Soysal, *Dünya ve Türkiyede Masonlar ve Masonluk*, İstanbul: Der Yayınlar, 1980, s. 192–194.

[311] Kemalettin Apak, *Ana Çizgileriyle Türkiye’deki Masonluk Tarihi*, İstanbul: Türk Mason Derneği, 1958, s. 18. Aynı metin Mehmet Ertuğrul Düzdağ tarafından tekrar basılmıştır. Bk. Mehmet E. Düzdağ, *Türkiye’de Masonluk Meselesi*, C. I (*Türkiye Masonlarının Gizli Tarihi*), İstanbul: Cihad Yayınları, 1977, s. 45–46.

[312] Bk. Thiéry Zarkone, *Mystques, Philosophes et Franc-Maçons en Islam: Rıza Tevfik, penseur ottoman (1868–1949), du soufisme a la confrérie*, Paris: Institut français d'études, 1993, s. 187–196; Thiéry Zarkone, *Secret et sociétés secrètes en Islam: Turquie, Iran et Asie centrale XIXe–XXe siècles. Franc-Maçonnerie, Carboneria et confréries soufies*, Milano: Archè, 2002, s. 7–8.

[313] Tamer Ayan, *Çift Başlı Kartal*: *Anadolu’dan Skoç Rifi’ne*, İstanbul, 1998, s. 520.

[314] Jose Maria Ceardenal, Caro Y. Rodriguez, *Tarih Boyunca Masonluk* (çev. Yüncu), İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1999, s. 230–231.

[315] Gérald Duverdier, “İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi”, s. 305.

[316] Tek el yazma nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi’nde bulunur (Esad Efendi, Sayı 1187).

[317] Tek el yazma nüshası İstanbul Askeri Müze Kütüphanesi'nde bulunur (Sayı 5302 [74]).

[318] Daha ayrıntılı bilgi IV. Bölüm’de verilmiştir.

[319] Fahri R. Unat, “Ahmed III Devrine Ait bir İslâhat Takriri”, *Tarih Vesikaları*, C. 1, 1941, s. 107–121.

[320] A. Vitol, *Osmanskaya imperiya (naçalo XVIII v.)* [*Osmanlı İmparatorluğu (XVIII. Yüzyılın Başları)*], Moskova: Nauka, 1987, s. 94.

[321] Parantez içindeki rakam, Ekler kısmındaki Tablo 1’de kitabın sıra numarasıdır.

[322] Orhan Şaik Gökyay, “Kâtip Çelebi; Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri”, *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara: TTK, 1991, s. 3–90.

[323] G. L. Lewis (çev., ed.), *The Balance of Truth by Kātib Chelebi*, London: George Allen and Unwin Ltd, 1957, s. 22–30; Bu eserin yorumu için bk. Mehmet İpşirli, “Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI–XVII. Asırlar)”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, C. VII–VIII, 1988, s. 272–285.

[324] G. L. Lewis (çev., ed.), *The Balance of Truth by Kātib Chelebi*, p. 147.

[325] Ahmet Özel, *Hanefi Fıkıh Âlimleri*, Ankara: TDV, 1990, s. 87.

[326] Osmanlı'da yayınlanan kelam eserleri hakkında daha geniş bilgi için bk. İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Düşünce Geleneğinde 'Siyasi Metin' Olarak Kelâm Kitapları", *TALİD*, C. 1, Sayı 2, 2003, s. 379–398.

[327] İslâm bilim geleneğinde bu ilimlerin gelişmesi, objeleri ve metodolojisi için bk. Seyyed Hossein Nasr, “Al-Hikmat al-Ilāhiyyah and Kalām”, *Studia Islamica*, C. XXXIV, 1972, s. 139–149; Seyyed Hossein Nasr, “The Meaning and Role of “Philosophy” in Islam”, *Studia Islamica*, C. XXXVII, 1973, s. 57–80; A. I. Sabra, “Science and Philosophy in Medieval Islamic Theology: The Evidence of the Fourteenth Century”, *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften* (ed. F. Sezgin), C. 9, 1994, s. 1–42; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi: Giriş*, İstanbul: Damla, 1996, s. 29–30.

[328] İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinde bu kitabın başlığı ÊåÇÝÊ doğru imlası yerine ÊÍÇÝÊ yanlış imlası ile yazılmıştır. Burada aynı eserden bahsedildiğini diye düşüncesindeyiz, çünkü sabık Galata kadısı ve Müteferrika matbaasında kitapların tashihi ile görevlendirilen Esad Efendi'nin 20 Şaban 1144/17 Şubat 1732 tarihli tereke defterinde Hocazâde'nin kullandığı el-Gazali'nin eserinin başlığı ÊÍÇÝÊ ÇáÝáÇÓÝå olarak yani aynı hatalı imla ile yazılmıştır. Bk. İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 66, var. 5a.

[329] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: TTK, 1988, s. 230; Ahmet Özel, *Hanefi Fıkıh Âlimleri*, s. 104; Simon Van den Bergh (çev., ed.), *Averroes' Tahafut al-Tahafut (The Incoherence of the Incoherence)*, C. I–II, Cambridge University Press, 1987, s. ix–xxxvi.

[330] Abdulkuddûs Bingöl, “Osmanlı Dünyasında Mantık Bilimi ve Eğitimi”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim, Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*, *İstanbul 12–15 Nisan 1999* (ed. Y. Nuhoğlu), İstanbul: IRCICA, 2001, s. 63–74.

[331] Ahmet Özel, *Hanefi Fıkıh Âlimleri*, s. 36–37.

[332] Burada muhtemelen Ebu Yusuf’un (731–798), Hasan b. Ziyad’ın (734–819) ve Hassaf’ın (797–874) *Kitabü’l-Harac* adlı kitap bahis konusudur. Bk. Ahmet Özel, *Hanefi Fıkıh Âlimleri*, s. 20–21, 25–26, 28–29.

[333] Age, s. 72–73.

[334] Age, s. 88.

[335]*Netâicü'l-efkâr alâ Şerhi'l-Menâr.* Bk. Age, s. 129.

[336]*Mirkâtü'l-Vusûl*. Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 229–230; Ahmet Özel, *Hanefi Fıkıh Âlimleri*, s. 102; Recep Cici, "Klâsik Dönem Osmanlı Hukuk Düşüncesi: Belli Başlı Hukukçular ve Çalışmaları", *Türkler* (ed. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara: Yeni Türkiye, 2002, C. 11, s. 377–378.

[337] Bu mecmualar için bk. Çetin Derdiyok, “Osmanlı Devrinde Mektup Yazma Geleneği”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 9 (Kültür ve Sanat), s. 731–740.

[338]*Miftâhü'l-'Ulû*Bk. C. Ferrard, "The Development of an Ottoman Rhetoric up to 1882. Part I. The Medrese Tradition", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, C. III, 1982, s. 165–188.

[339] Agah Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi. I. Giriş*, Ankara: TTK, 1998, s. 197.

[340] Age, s. 236.

[341] Bu tür şiirsel eserler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Arslan, “Divan Edebiyatında Mu’ammâ”, *Osmanlı*, C. 9, s. 718–730.

[342] Tayyip Gökbilgin, "Kâtip Çelebi'nin Kronolojik Eseri: Takvimüttevârih", *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara: TTK, 1991, s. 101–119.

[343]*İrşâdü'l-Hıyârât ila Târîhi'l-Yunân ve'r-Rûm ve'n-Nasâra.* Bk. Orhan Şaik Gökyay, “Kâtip Çelebi; Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri”, s. 57; Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, New York–London: W. W. Norton & Company, 1982, s. 135–136.

[344] Ramazan Şeşen (ed.), *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul: İSAR, 1998, s. 283.

[345] Agah Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 380.

[346] Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye*, C. II (ed. Keskin, A. Öztürk, R. Tosun), İstanbul: Sebil, 1996, s. 122.

[347] Ramazan Şeşen (ed.), *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 216. Kitabı hazırlayanlara göre bu eser Timur (ö. 1446) hakkında yazılan tek Arapça eserdir. Mehmed Süreyya ise şair Şerefüddin Ali Yezdi (ö. 1449) *Tarih-i Timurleng*'ini 1446'da tamamlamıştır. Bk. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye*, C. III (ed. A. Aktan, A. Yuvalı, Hülâgü), İstanbul: Sebil, 1996, s. 155.

[348]Bk. Mehmet Arslan, “Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri ve Bu Konuda Yazılan Eserler: Sûrnâmeler”, *Osmanlı*, C. 9, s. 169–189.

[349] Şerafettin Severcan, “Süleymannâmeler”, *Osmanlı*, C. 8 (Bilim), s. 301–317; Şerafettin Severcan, “Süleymannâmeler’in Osmanlı Toplumunun Siyasi Eğitiminde Oynadığı Rol”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim*, s. 159–168.

[350] Bk. Oktay Aslanapa, “Osmanlı Minyatür Sanatı”, *Osmanlı*, 1999, C. 11 (Kültür ve Sanat), s. 151–159.

[351] Ramazan Şeşen (ed.), *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 219, 274–275.

[352] Cornell Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: the Historian Mustafa Ali, 1541–1560*, Princeton University Press, 1986, s. 176–178; Ramazan Şeşen (ed.), *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 301; Agah Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 390.

[353] Agah Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 199; Ahmet Yaşar Ocak, "Düşünce Hayatı (XIV.–XVII. Yüzyıllar)", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (ed. E. İhsanoğlu), İstanbul: IRCICA, C. II, 1998, s. 166.

[354] Ramazan Şeşen (ed.), *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 249.

[355] Bk. Baki Tezcan, “Ethics as a Domain to Discuss the Political: Kınalızâde Ali Efendi’s Ahlâk-ı Alâî”, *International Congress on Learning and Education in the Ottoman World*, s. 109–120.

[356] Ramazan Şeşen (ed.), *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 180; Agah Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 195; Mahmut Ak, "Menâzırü'l-Avâlim ve Kaynağı Takvîmü'l-Büldan", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, 1991, s. 101–120.

[357] Ramazan Şeşen (ed.), *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 108; Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, s. 147.

[358] Ramazan Şeşen (ed.), *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 191.

[359] Viyana'da muhafaza edilen Rumeli ve Bosna kısımlarının Almanca tercümesi yapılmıştır: Joseph von Hammer (çev., ed.), *Rumeli und Bosna, Geographisch Beschrieben von Mustafa ben Abdalla Hadschi Chalfa*, Wien: Verlag des Kunst-u Industrie-Comptoirs, 1812.

[360] Hamit S. Selen, “Cihannümā”, *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, s. 121–136.

[361] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 98, var. 39b.

[362] Basılı *Cihânnümâ*'nın önsözünde Müteferrika, bu eserin basılmasına şeyhülislam Damadzâde Mevlana Şeyh Ahmed Efendi'nin tavsiyesi üzerine giriştiğini ifade eder. Yine şeyhülislamın emri üzerine Müteferrika'ya eserin zor bulunan müsveddeleri temin edilmiştir. Bk. *Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, Kostantiniye, 1145 [1732], s. [iii]–[iv].

[363] Ramazan Şeşen (ed.), *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 168.

[364] Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi/History of Geographical Literature during the Ottoman Period*, İstanbul: IRCICA, 2000, C. I, s. 5, 13–14, 32, 38.

[365] Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, C. I, s. 84.

[366] Tereke defterinde kaydedilen başlıklar müsait olan referans literatüründe eksiktir. Bk. Ramazan Şeşen (ed.), *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*; Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*; Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul: İz, 1997, C. 2 (Tabiî İlimler), s. 231–276.

[367] Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi/History of Astronomy Literature during the Ottoman Period*, İstanbul: IRCICA, 1997, C. II, s. 140–145; Boris A. Rosenfeld, Ekmeleddin Ihsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers, and Other Scholars of Islamic Civilisation and Their Works (7th–19th c.)*, Istanbul: IRCICA, 2003, s. 325.

[368] Usturlap, namazların saatlerini ve namaz kılınırken Mekke yönünü tespit edilmesi için kullanılan bir cihazdır. Bk. John B. Harley, David Woodward (ed.), *The History of Cartography*, C. 2-I (*Cartography in Traditional Islamic and South Asian Societies*), Chicago–London: the University of Chicago Press, 1992, s. 24–34.

[369] Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, C. I, s. 141; Boris A. Rosenfeld, Ekmeleddin Ihsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers, and Other Scholars of Islamic Civilisation and Their Works*, s. 325.

[370] Bk. Agah Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 157; Boris A. Rosenfeld, Ekmeleddin Ihsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers, and Other Scholars of Islamic Civilisation and Their Works*, s. 326.

[371] Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, C. I, s. 51–53; Boris A. Rosenfeld, Ekmeleddin Ihsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers, and Other Scholars of Islamic Civilisation and Their Works*, s. 293.

[372] Bk. Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, C. I, s. 239, 351, 376, 395, 409; Boris A. Rosenfeld, Ekmeleddin Ihsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers, and Other Scholars of Islamic Civilisation and Their Works*, s. 399.

[373]Bk. Ekmeleddin İhsanoğlu, “Ottoman Science in the Classical Period and Early Contacts with European Science and Technology”, *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World, Proceedings of the International Symposium on “Modern Sciences and the Muslim World” Science and Technology Transfer from the West to the Muslim World from the Renaissance to the Beginning of the XIXth Century (Istanbul 2–4 September 1987)* (ed. E. İhsanoğlu), İstanbul: IRCICA, 1992, s. 21; Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlı Bilimi Literatürü”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul: IRCICA, 1998, C. 2, s. 394; Aykut Kazancıgil, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, İstanbul: Ufuk kitapları, 2000, s. 137–138; Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, C. I, s. 143–144; Boris A. Rosenfeld, Ekmeleddin Ihsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers, and Other Scholars of Islamic Civilisation and Their Works*, s. 325.

[374] Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, C. 1, s. 410; Boris A. Rosenfeld, Ekmeleddin Ihsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers, and Other Scholars of Islamic Civilisation and Their Works*, s. 86–87.

[375] Burada Baba Hvaya Semerkandi'nin aynı başlığı altında yazdığı eserin bahis konusu olduğu çok daha az olasılıklı olduğunu düşünüyoruz. Bk. Boris A. Rosenfeld, Ekmeleddin Ihsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers, and Other Scholars of Islamic Civilisation and Their Works*, s. 372.

[376] Eserleri için bk. Lütfi Göker, *Uluğ Bey Rasathanesi ve Medresesi*, Ankara: MEB, 1995, s. 101–102; Ekmeleddin İhsanoğlu, R. Şeşen, C. İzgi (ed.), *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi (History of Mathematical Literature during the Ottoman Period)*, İstanbul: IRCICA, 1999, C. I, s. 20–26; Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, C. I, s. 27–38; Boris A. Rosenfeld, Ekmeleddin Ihsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers, and Other Scholars of Islamic Civilisation and Their Works*, s. 285–287.

[377] Ekmeleddin İhsanoğlu, R. Şeşen, C. İzgi (ed.), *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, s. 55–56; Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, C. I, s. 101–111; Boris A. Rosenfeld, Ekmeleddin Ihsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers, and Other Scholars of Islamic Civilisation and Their Works*, s. 314–316.

[378] Bk. Jale Baysal, *Kitap ve Kütüphane Tarihine Giriş*, İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1991, s. 70.

[379] Jale Baysal, *Cennetlik İbrahim Efendi*, s. 32, 45-46.

[380]*Kitâbü'l-Kânûn fî't-tıbb li-Abu 'Ali eş-Şeyh er-Reis İbn-i Sînâ*, Romae: Typographia Medicea, XCIII [1593].

[381] Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, C. 2, s. 47, 52–57.

[382] Age, s. 75–76, 79, 93.

[383] Agah Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 166. İslâm dünyasında ansiklopedicilik geleneği için bk. Ayhan Aykut, *Türkiye'de Ansiklopediciliğin Doğuşu ve Gelişmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü (basılmamış yüksek lisans tezi), 1989.

[384] Christopher Ferrard, “The Development of an Ottoman Rhetoric up to 1882”.

[385] Ahmet Özel, *Hanefi Fıkıh Âlimleri*, s. 68.

[386] Ramazan Şeşen (ed.), *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 319.

[387] Ekmeleddin İhsanoğlu, R. Şeşen, C. İzgi (ed.), *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, s. 99, 110; Boris A. Rosenfeld, Ekmeleddin Ihsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers, and Other Scholars of Islamic Civilisation and Their Works*, s. 263–264.

[388] Ramazan Şeşen (ed.), *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 200–201.

[389] Ahmet Özel, *Hanefi Fıkıh Âlimleri*, s. 99.

[390] Bk. Mehmed Çavuşoğlu, *Hayali Bey ve Divanı'ndan Örnekler*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987.

[391] Daha ayrıntılı bilgi V. Bölüm’de verilmiştir.

[392] Daha ayrıntılı bilgi V. Bölüm’de verilmiştir.

[393] Coloman de Thály (ed., çev.), *Lettres de Turquie*, s. 93–94.

[394] Gustav Bayerle, *Pashas, Begs, and Effendis*, s. 44; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, s. 505–506.

[395] Enderun mekteplerinin müfredat programları için bk. Ricaut, *Türklerin Siyasi Düsturları* (çev. Reşat Uzmen), İstanbul: Ad Yayıncılık, 1996, 37–45; İsmail Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul: Halk Basımevi, 1953, C. I, s. 78, 80, 106; Ülker Akkutay, *Enderun Mektebi*, Ankara: Gazi Üniversitesi, 1984, s. 64–65, 127–128.

[396] Omont, “Nouveaux documents sur l’imprimerie à Constantinple au XVIIIe siècle”, *Revue des Bibliothèques*, C. 36, 1926, s. 8.

[397] Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler/Ibrahim Müteferrika's Printing House and Its First Printed Books* (ed. Mustafa Akbulut), Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1979, s. 9.

[398] Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı* (çev. R. Kunt, ed. Şevket Rado), İstanbul: Yayın Matbaacılık Ticaret Limited Şirketi, 1990, s. 25.

[399] A. Rafikov, *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii*, s. 112.

[400] Franz Babinger, “18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat”, s. 18.

[401] Istvan Gy. Tóth, *Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe*, Budapest: Central European University Press, 2000, s. 131.

[402] Istvan Gy. Tóth, “Latin as a Spoken Language in Hungary during the Seventeenth and Eighteenth Centuries”, *CEU History Department Yearbook 1997–1998*, Budapest, 1999, s. 93–111.

[403] Bk. Robert A. Houston, *Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education 1500–1800*, London–New York: Longman, 1988, s. 24; Istvan Gy. Tóth, *Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe*, s. 130–145.

[404]*Atlas Minor Gerardi Mercatoris A. S. Hondio Plirimis Sevis Atque Illustratus.* Bk. Adnan A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul: Remzi, 1991, s. 143; Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, C. I, s. 90.

[405] Parantez içindeki rakam, Ekler kısmındaki Tablo 2’de kitabın sıra numarasıdır.

[406] Bu minyatürdeki küre tasviri için bk. Aydın Sayılı, "III. Murad'ın İstanbul Rasathanesi'ndeki Mücessem Yer Küresi ve Avrupa ile Kültürel Temaslar", *Belleten*, C. XXV, Sayı 99, 1961, s. 397–435.

[407] Örneğin Anré de Riye'nin 1630'da Paris'te basılan *Rudimenta grammati ces lingue Turcicoe* (*Türk Dili Gramerin Esasları*), Seemann'ın *Grammatica lingauoe Turcicoe* (*Türk Dili Grameri*) yada Erpenius'un *Grammatica arabica* (*Arap Grameri*).

[408] Francisci à Mesgnien Meninski, *Thesaurus linguarum orientalum turcicae, arabicae, persicae, Praecipaus earum opes à turcis peculiariter usurpatas continens nimirum Lexicon turcico-arabico-persicuNon folùm simplicium quàm conjunctarum copiâ maximâ refertum qua turcis ufitata aut communis usûs sunt, latinè, germanicè, italicè, gallicè, polonicè...*, Viennae Austriae, DC. LXXX [1680].

[409] Francisci à Mesgnien Meninski, *Complementum Thesaurus linguarum orientalum, seu onomasticum latino-turcico-arabico-persicum, simul idem index verborum lexici turcico-arabico-persici, quod latinâ, germanicâ, aliarumque linguarum adjectâ nomenclatione nuper in lucem editum...*, Viennae Austriae, DC. LXXXVII [1687].

[410] Gérald Duverdier, “İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi”, s. 292.

[411] Joseph von Hammer, *Geschihte des Osmanischen Reiches*, C. VII, Pest, 1831, s. 413; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV-II, Ankara: TTK, 1988, s. 516.

[412] Bk. G. Oman, “Matba‘a, B. Printing and Lithography, 1. In Europe”, *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, C. VI (ed. C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis, C. Pellat), Leiden: E. J. Brill, 1991, s. 796.

[413] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 98, var. 40b.

[414] Bk. Donald Quataert, “Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720–1829”, *International Journal of Middle East Studies*, C. 29, 1997, Sayı 3, s. 403–425.

[415] Osmanlı ev geleneği için bk. Reha Günay, *Tradition of the Turkish House and Safranbolu Houses*, Istanbul: YEM Yayın, 1998, s. 46–64; Haşim Karpuz, “Türk Evi, Osmanlı Evi”, *Osmanlı*, C. 10 (Kültür ve Sanat), s. 450–456; Emine Karpuz, “Anadolu Türk Mimarisinde Mekan Olarak Mutfak ve Osmanlı Dönemi Örnekleri”, *Osmanlı*, C. 10, s. 457–463.

[416] Fatma Müge Göçek, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change*, New York, Oxford: Oxford University Press, 1996, s. 23.

[417] Batı Avrupa evi için bk. Monique Eleb-Vidal, Anne Debarre-Blanchard, *Architectures de la vie privée: Maisons et mentalites XVIIe-XIXe siècles*, Bruxelles: Aux Archives d'architecture moderne, 1989.

[418] *“... İbrâhîm min müteferrikân-i dergâh-i ‘âli el-me’mûr bi-‘amelü’t-tab‘ be-dârü’t-tıbâ‘ati’l-m‘amûre fi beldetü’t-tayyıbeti’l-Kostantiniye ...”*

[419]*“... ‘Ala yedü’l-hakîr İbrâhîm el-Coğrafi ‘an müteferrikân-i dergâh-i ‘âli ...”*

[420] *“Resmuhu İbrâhîm Tôphânevî”.*

[421] Fikret Sarıcaoğlu, “Osmanlılarda Harita”, *Türkler* (ed. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara: Yeni Türkiye, 2002, C. 11, s. 310.

[422] III. ve IV. Bölümlere bk.

[423] *“... Dergâh-i mu‘allam müteferrikalarından İbrâhîm ...”* Bk. *Tercümetü’s-Sihâh-i Cevheri [Lugat-i Vânkûlu]*, Kostantiniye, 1141 [1729], s. [4].

[424] Boris Nedkov, *Osmanoturska diplomatika i paleografiya*, C. II, Sofya: Nauka i izkustvo, 1972, s. 157–159, 309; BOA: *Ali Emîrî*, *III. Ahmed*, 1791, 14755; *Cevdet-Hariciye*, 5256, 6927, 7911.

[425] “*...İbrâhîm Efendi der hizmet-i bâsma-i Lugat-i Vânkûlu ...*” Bk. İhsan Sungu, “İlk Türk Matbaasına Dair Yeni Vesikalar”, *Hayat*, C. III, Sayı 73, İstanbul, 1928, s. 14.

[426]*Târîh-i Çelebizâde Efendi*, Kostantiniye, 1153 [1741], var. 119b.

[427] Ahmed Refik, *Memalik-i Osmaniyede Kral Rakoçi ve Tevabi‘*, s. 8.

[428] Coloman de Thály (ed., çev.), *Lettres de Turquie*, s. 176.

[429] Hayatı ve kişiliği hakkında bilgi için bk. Ahmed Refik, *Osmanlı Alimleri ve Sanatkârları*, İstanbul: Timaş, 1999, s. 91–105.

[430] Hayatı ve kişiliği hakkında bilgi için bk. Avner Ben-Zaken, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kopernik Sistemi”, *Türkler* (ed. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara: Yeni Türkiye, 2002, C. 11, s. 289–302.

[431] *“Usûlü’l-Hikem fi Nizâmi’l-‘Alem li-İbrâhîm Efendi Bâsmacı”*. Bk. SUK, Şarkiyat Bölümü, Or 2296, var. 1a.

[432] Bk. İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 98, var. 39a.

[433] Osmanlı toplumunda kimliğin ifade şekilleri için bk. Rhoads Murphey, “Forms and Expression of Individuality in Ottoman Society”, *Turcica*, C. 34, 2002, s. 135–170.

[434] Hidayet Nuhoğlu, “Müteferrika Matbaası ve Bazı Mulâhazalar”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 7 (Düşünce), s. 223; Hidayet Nuhoğlu, “Müteferrika Matbaası ve Bazı Mulâhazalar *İstanbul Armağanı, 4. Lâle Devri* (ed. Armağan), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 215.

[435] Gérald Duverdier, “İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi: Savary de Brèves ile İbrahim Müteferrika” (çev. T. Acaroğlu), *Belleten*, C. LVI, Sayı 215, 1992, s. 275.

[436] Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler/Ibrahim Müteferrika's Printing House and Its First Printed Books* (ed. Akbulut), Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1979, s. 9–12.

[437] Age, s. 8.

[438] Age, s. 9.

[439] Omont, “Nouveaux documents sur l’imprimerie à Constantinople au XVIIIe siècle”, *Revue des Bibliothèques*, C. 36, 1926, s. 2–3. Söz konusu Latince metnin Bulgarca çevirisi için Sofya Ulusal Kütüphanesi’nde çalışan Marlena Dimova’ya müteşekkiri

[440] İbrahim Müteferrika, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı” (çev., ed. N. Kuran-Burçoğlu, Kiel), *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004, s. 63–75.

[441]*Tercümetü's-Sihâh-i Cevheri [Lugat-i Vânkûlu]*, Kostantiniye, 1141 [1729], s. [11]–[15].

[442] On maddenin transkripsiyonu için bk. Turgut Kut, Fatma Türe (ed.), *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*, İstanbul, 1996, s. 34. Krş. Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler,* Ankara: A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1959, s. 32–33; Risalenin İngilizce tercümesi için bk. George N. Atiyeh (ed.), *The Book in the Islamic World: The Written Word and Communication in the Middle East*, Albany: State University of New York Press, 1995, s. 286–292. Risalenin Fransızca tercümesi için bk. Omont, "Documents sur l'imprimerie à Constantinople au XVIIIe siècle", *Revue des bibliothèques*, C. V, 1895, s. 193–200.

[443] Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, s. 30.

[444] T. Halasi Kun, “İbrâhim Müteferrika”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. V-II, İstanbul: MEB, 1950, s. 898.

[445] Bk. G. Haiman, *Nicholas Kis: A Hungarian Punch-cutter and Printer 1650–1702*, Budapest: Akadémiai kiadó, 1983, s. 21–32.

[446] Bk. G. Oman, “Matba‘a, 1. In the Arab World”, *The Encyclopaedia of Islam*, *New Edition*, C. VI (ed. C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis, CPellat), Leiden: E. J. Brill, 1991, s. 795–796; Josée Balagna, *L’imprimerie arabe en Occident: XVIe, XVIIe et XVIIIe siècle*, Paris: Editions Maisonneuve & Larose, 1984.

[447] Metnin Osmanlıca versiyonu için bk. Efdaleddin “Memalik-i Osmaniye’de Tıbaatın Kadimi”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, Sayı 40, 1332 [1916], s. 245–247; Metnin Latince transkripsiyonu için bk. Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı, I. Müteferrika Matbaası*, İstanbul: MfV, 1939, s. 23–24. Metnin serbest İngilizce çevirisi için bk. George N. Atiyeh (ed.), *The Book in the Islamic World*, s. 283.

[448] Efdaleddin, “Memalik-i Osmaniye’de Tıbaatın Kadimi”, s. 247.

[449] Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, s. 22.

[450] Vakanüvis Ahmed Vasıf Efendi (ö. 1806)'nin 1219/1804-05'te basılan *Tarih* kitabıdır. Bk. Mücteba İlgürel, *Cevdet Paşa Tarihi'nin Kaynaklarından Vasıf Tarihi*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, 1986.

[451]*Netâicü'l-Vukû'ât*, C. III, 1327 [1911], s. 110. Bk. Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, s. 22; Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, s. 23.

[452] Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C. III, İstanbul, 1342 [1926], s. 20–21.

[453] Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi, I. Başlangıçtan Tanzimat'a Kadar*, İstanbul: Cem, 1989, s. 13–16.

[454] Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, s. 23; Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi*, s. 16–17.

[455] 15-18. Yüzyıl Batı Avrupa’daki Arapça kitap basan matbaalar için bk. G. Oman, “Matbaʿa, B. Printing and Lithography, 1. In Europe”, s. 795–796; Josée Balagna, *L’Imprimerie arabe en Occident*; Hasan R. Ertuğ, “Arap Harfleriyle İlk Basımlar”, *Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı, 10–11 Aralık 1979, Ankara. Bildiriler,* Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, [1980], s. 9–14; Wahid Gdoura, *Le début de l’imprimerie arabe à Istanbul et en Syrie: Évolution de l’environnement culturel (1706–1787)*, Tunis: Institut Superieur de Documentation, 1985, s. 28–36.

[456]Bk. Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar (1672–1673)* (ed. C. Schefer, çev. N. S. Örik), Ankara: TTK, 1949 (1987'de ikinci baskısı yapılmıştır).

[457] Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, s. 18–19; Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi*, s. 13.

[458] Bu kitaplar Papa XIII. Gregorius ile kardinal Ferdinando de Medici’nin girişimi üzerine Roma’da kurulan *Typographia Medicea Linguarum Externarum* matbaasında basılmıştır. Bk. G. Oman, “Matba‘a, B. Printing and Lithography, 1. In Europe”, s. 795.

[459]Bk. Muhsin Mahdi, “From the Manuscript Age to the Age of Printed Books”, *The Book in the Islamic World*, s. 1–15.

[460] Wahid Gdoura, *Le début de l’imprimerie arabe à Istanbul et en Syrie*, s. 35.

[461]Bk. Yahya Erdem, “Sahhaflar ve Seyyahlar: Osmanlı’da Kitapçılık”, *Osmanlı*, C. 11 (Kültür ve Sanat), s. 720–721.

[462] Tubor Halasi Kun, “İbrâhim Müteferrika”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. V–II, İstanbul: MEB, 1950, (1988), s. 898.

[463] André Demeerseman, “Un mémoire célèbre qui préfigure l’évolution moderne en Islam”, *Institut des belles lettres arabes* (IBLA), C. XVIII, 1955, s. 5–32.

[464] Gérald Duverdier, “İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi”, s. 286–287.

[465] Agm, s. 303–304.

[466] Stephan Reichmuth, “Islamic Reformist Discource in the Tulip Period (1718–30). Ibrahim Müteferriqa and His Arguments for Printing”, *International Congress on Learning and Education in the Ottoman World, Istanbul, 12–15 April 1999* (ed. A. Çaksu), İstanbul: IRCICA, 2001, s. 149–161.

[467] İhsan Sungu, "İlk Türk Matbaasına Dair Yeni Vesikalar", *Hayat*, C. III, Sayı 73, İstanbul, 1928, s. 11–13.

[468]Bk. Hasan R. Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, C. I, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1970, s. 96–101.

[469] İhsan Sungu, “İlk Türk Matbaasına Dair Yeni Vesikalar”, s. 11; Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, s. 52–57. Metnin transkripsiyonu için bk. Ahmed Refik, *Hicrî Onikinci Asır’da İstanbul Hayatı (1100–1200) [Onikinci Asr-ı Hicrî’de İstanbul Hayatı (1689–1785)]*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988, s. 91–94.

[470] Yenişehirli Abdullah Efendi, meşihat makamında 5/6 Mayıs 1718’den 30 Eylül 1720’a kadar bulunur. Bk. Guboglu, “Sultan işi marı dregätori otomani”, Hrisovul, VII, 1947, s. 90; Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972, s. 117–118.

[471] Fetvanın Latince transkripsiyonu için bk. Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, Ankara: TDV, 1995, s. 56. Fetvanın değerlendirilmesi için bk. Hidayet Nuhoğlu, "Müteferrika Matbaasının Kurulması İçin Verilen Fetvâ Üzerine", *Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı*, s. 119–126.

[472]*Tercümetü's-Sihâh-i Cevheri [Lugat-i Vânkûlu]*, s. [4]; Fermanın Latince transkripsiyonu için bk. Ahmed Refik, *Hicrî Onikinci Asır'da İstanbul Hayatı*, s. 89–91; Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, s. 57–59. Fermanın İngilizce çevirisi için bk. George N. Atiyeh (ed.), *The Book in the Islamic World*, s. 284–285. Fermanın Fransızca çevirisi için bk. Omont, "Documents sur l'imprimerie à Constantinople", s. 190–192.

[473] Bu şahısların adları için bk. Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, s. 59.

[474]*Tercümetü’s-Sihâh-i Cevheri [Lugat-i Vânkûlu]*, s. [4]–[15].

[475] Age, s. [2]–[3].

[476] Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi*, s. 40.

[477] Yaşar Tonta, “Ahmet Rasim’in İbrahim-i Müteferrika ve Matbaacılık Üzerine Yazdıklarının İncelenmesi”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3, Sayı 1, Ankara, 1985, s. 163.

[478] Omont, “Documents sur l’imprimerie à Constantinople”, s. 186.

[479] Orhan Koloğlu, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*, İstanbul: İstanbul Gazeteciler Cemiyeti, 1987, s. 21'den naklen André Demeerseman, "Les Tout premiers débuts du Modernisme en Islam", *Institut des belles lettres arabes* (IBLA), C. XVII, 1954, s. 328.

[480]*Takvîmü't-Tevârîh li-Kâtib Çelebi*, Kostantiniye, 1146 [1733], s. 154.

[481] Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı* (çev. R. Kunt, ed. Şevket Rado), İstanbul: Yayın Matbaacılık Ticaret Limited Şirketi, 1990, s. 24.

[482] Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, s. 58–59; Server İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul: MfV, 1939, s. 7.

[483] Hattatların işi için bk. François Déroche, ”Copier des manuscrits: remarques sur le travail du copiste”, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, Sayı 99–100, 2002, s. 133–144.

[484] Coloman de Thály (ed., çev.), *Lettres de Turquie (1730–1739) et Notices (1740) de César de Saussure*, Budapest, 1909, s. 94–95. Bk. [İmre] Karácson, ”İbrahim Müteferrik”, s. 183–184.

[485] Orhan Koloğlu, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*, s. 19.

[486] Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, s. 60, dipnot 101.

[487] SUK, Şarkiyat Bölümü, O II 160, *Kitâbü'l-Kânûn fî't-tıbb li-Abu 'Ali eş-Şeyh er-Reis İbn-i Sînâ*, Romae: Tipographia Medicea, XCIII [1593], s. [1]: "*Meleketü'r-râci 'afv rabbihi el-celîl Zeynul'abidîn bin Halîl el-kâdı be-medine-i Galata el-mahmiye 'affa 'anhümâ. Fî sene-i tâsi' ve erba'in ve elf*." Bk. Stoyanka Kenderova, Zorka Ivanova (ed.), *From the Collections of Ottoman Libraries in Bulgaria during the 18th–19th Centuries*, Sofıa: National Library, 1999, s. 95.

[488] SUK, Şarkiyat Bölümü, O II 160, s. [1]: *“Elhamdüllah min fâzlullah-i subhâne ve te‘âla ‘ali ‘abduhu El-Hâc Mehmed al-Garbi bi-şirâü’s-sahîh ...(?) min muhallefât-ı el-merhûm El-hâc Mahmûd el-müfti be-medine-i Trâbzôn ...(?) sene 1107.”*

[489] İhsan Sungu, “İlk Türk Matbaasına Dair Yeni Vesikalar”, s. 10; Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, s. 34–35; Osman Ersoy, *Türkiye’ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, s. 31, 37.

[490] İhsan Sungu, “İlk Türk Matbaasına Dair Yeni Vesikalar”, s. 10.

[491] Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, s. 35–36; Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, s. 37; Ulla Ehrensvärd, Zygmunt Abrahamowitz, "Two Maps Printed by Ibrahim Müteferrika in 1724/25 and 1729/30", *Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul Meddelanden*, Sayı 15, 1990, s. 46–66.

[492] Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, s. 36–38; Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, s. 37; Ulla Ehrensvärd, Zygmunt Abrahamowitz, "Two Maps Printed by Ibrahim Müteferrika in 1724/25 and 1729/30".

[493] Gérald Duverdier, “İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi”, s. 285.

[494] Coloman de Thály (ed., çev.), *Lettres de Turquie*, s. 94.

[495] T. Halasi Kun, “İbrâhim Müteferrika”, s. 897.

[496] Bu arada, Damad İbrahim Paşa sadaret makamına geldiği zaman 60 yaşını aşmış olan bir kişi idi. Bk. Mary L. Shay, *The Ottoman Empire from 1720 to 1744 as Revealed in Dispatches of the Venetian* Baili, Westport: Greenwood Press, 1978, s. 40.

[497] Lale Uluç, “Ottoman Book Collectors and Illustrated Sixteenth Century Shiraz Manuscripts”, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, Sayı 87–88, 1999, s. 85–107.

[498] Mary L. Shay, *The Ottoman Empire from 1720 to 1744*, s. 17–27.

[499] Mehmet İpşirli, “Lale Devri’nde Yenilikçi Bir Âlim: Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi”, *İstanbul Armağanı, 4. Lâle Devri*, s. 249–257.

[500]*Târîh-i Çelebizâde Efendi*, Kostantiniye, 1153 [1741], var. 119a–119b.

[501] Sefaretnamenin bugünkü Türkçe'ye çevirisi için bk. Şevket Rado (ed.), *Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi*, İstanbul: Doğan Kardeş, 1970; Hüner Tuncer, "Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi (1132–33 H./1720–21 M.)", *Belleten*, C. LI, Sayı 199, 1987, s. 131–151.

[502] Henri Omont, *Missions archéologiques Françaises en Orient au XVIIe et XVIIIe siècles*, C. 1, Paris, 1902, s. 386; İhsan Sungu, “İlk Türk Matbaasına Dair Yeni Vesikalar”, s. 10; B. A. Mystakidis, “Hükümet-i Osmaniye Tarafından İlk Te’sis Olunan Matbaa ve Bunun Neşriyatı”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, Sayı 5, 1326 [1910], s. 327; A. Rafikov, *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii* [*Türkiye’deki Kitap Basımının Tarihi Hakkında Yazılar*], Leningrad: Nauka, 1973, s. 81–82; Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, New York–London: W. W. Norton & Company, 1982, s. 115; Wahid Gdoura, *Le début de l’imprimerie arabe à Istanbul et en Syrie*, s. 193–194.

[503] Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: McGill University Press, 1964, s. 35.

[504] Mihail S. Meyer, *Osmanskaya imperiya v XVIII veke: Çertıy strukturnogo krizisa* [*XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu. Düzen Krizinin Özellikleri*], Moskova: Nauka, 1991, s. 184. Said Efendi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Taner Timur, “Matbaa, Aydınlanma ve Diplomasi: Said Mehmed Efendi”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 128, 2004, s. 54–61.

[505] Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye*, C. III (ed. A. Aktan, A. Yuvalı, Hülâgü), İstanbul: Sebil, s. 32; Aykut Kazancıgil, “Lâle Devri’nde Bilim Hayatı”, *İstanbul Armağanı, 4. Lâle Devri*, s. 204–205.

[506] Hidayet Nuhoğlu, Said Efendi'nin bu matbaanın sadece hamisi mi yoksa fiili işletmecisi mi idi sorusu henüz cevaplanmadığını vurgular. Bk. Hidayet Nuhoğlu, "Müteferrika Matbaası ve Bazı Mulâhazalar"

[507] Osman Ersoy, *Türkiye’ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, s. 34.

[508] Omont, “Documents sur l’imprimerie à Constantinople”, s. 186.

[509] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 98, var. 40a.

[510] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 98, var. 39a.

[511] Târîh-i Çelebizâde Efendi, var. 120a (varak üzerine yanlış olarak sayfa 112 olduğu yazılıdır).

[512] Coloman de Thály (ed., çev.), *Lettres de Turquie*, s. 94.

[513] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 98, var. 40a.

[514]Bk. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1958.

[515] Ömer Lütfi Barkan, Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri, 953 (1546) Târîhli*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1970, s. 304–305 (Mahalle No: 123).

[516] Age, s. 304, dipnot 1.

[517] Ekrem Hakkı Ayverdi, *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul: Doğuş, 1958.

[518] Seden Ersoy, Çağatay Anadol (ed.), *Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul/İstanbul in the Insurance Maps of Jacques Pervititch*, İstanbul: Axa Oyak, s. a., s. 177.

[519]Bk. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Mimarîsi*, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1953.

[520]Bk. Salim Aydüz, “Tophâne-i Âmire ve Müştemilâtı”, *Osmanlı*, C. 6 (Teşkilat), s. 646–659; Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul’un Tarihsel Topografyası: 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul* (çev. Ü. Sayın), İstanbul: YKY, 2001, s. 356.

[521] Ömer Lütfi Barkan, Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri*, s. 63–64 (Mahalle No: 25; Vakıf No: 378).

[522] İhsan Sungu, “İlk Türk Matbaasına Dair Yeni Vesikalar”, s. 14, dipnot 20.

[523]*Târîh-i Seyyâh der Beyân-i Zuhûr-i Ağvâniyân ve Sebeb-i İndihâm-i Binâ-i Devlet-i Şâhân-i Safaviyân. Kostantiniye*, 1142 [1729], var. [1b]–[3a].

[524] Mary L. Shay, *The Ottoman Empire from 1720 to 1744*, s. 38.

[525] Fikret Sarıcaoğlu, İbrahim Tophanevi'nin aslında İbrahim Müteferrika olduğunu düşünür. Bk. Fikret Sarıcaoğlu, "Osmanlılarda Harita", *Türkler* (ed. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara: Yeni Türkiye, 2002, C. 11, s. 310.

[526] Omont, “Nouveaux documents sur l’imprimerie à Constantinople”, s. 10.

[527] Omont, “Documents sur l’imprimerie à Constantinople”, s. 229. Krş. Osman Ersoy, *Türkiye’ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, s. 34; A. Rafikov, *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii*, s. 97.

[528]Bk. Seán Jennett, *Pioneers of Printing*, London: Routledge & Kegan Paul, 1958, s. 106–118; Warren Chappell, *A Short History of the Printed Word*, London: André Deutsch Ltd, 1972, s. 53–57; [A. Erzi], "Basım", *Türk (İnönü) Ansiklopedisi*, C. 5, fas. 37–38, 1951, s. 314–326.

[529] Matbaa çalışmalarını tasvir eden resimler için bk. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776–1826)*, İstanbul: EREN, 1995.

[530] Raia Zaïmova, “Quelques traits de l’Européanisation culturelle dans l’empire ottoman au début du XVIIIe siècle”, *Centre(s) et périphérie(s) : Les Lumières de Belfast à Beijing/Centre(s) and Margins : Enlightenment from Belfast to Beijing* (ed. M.-C. Skuncke), Paris: Honoré Champion, 2003, s. 77.

[531] Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, s. 9.

[532] Coloman de Thály (ed., çev.), *Lettres de Turquie*, s. 94.

[533] Franz Babinger, “18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat” (çev., ed. N. Kuran-Burçoğlu), *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004, s. 16–17.

[534] Age, s. 17, dipnot 34.

[535] B. A. Mystakidis, "Hükümet-i Osmaniye Tarafından İlk Te'sis Olunan Matbaa ve Bunun Neşriyatı", s. 326.

[536] Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, s. 24.

[537] Nesimi Asım [Yazıksız], “Türk Matbaacılığı”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Yeni seri, C. 1, Sayı 2, 1929, s. 46–48.

[538] Bk. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne.*

[539] Hasan R. Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, s. 103.

[540] Fatma Müge Göçek, *East Encounters West: France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, New York–Oxford: Oxford University Press, 1987, s. 80–81.

[541] Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında ilk Yahudi matbaası David ve Samuel Nahmias tarafından 1492'de İstanbul'da kurulmuştur. 16. Yüzyılda ise İstanbul'da 20'den fazla, Selanik'te iki, Halep'te bir daha Yahudi matbaaları açılmıştır. İlk Ermeni matbaası Tokatlı Apgar Tıbir (Abgar Tokateçi) tarafından İstanbul'da 1567'de kurulmuştur. 1697'de ise başka bir basmahane Ermeni Patrikhanesinde açılmıştır. 1627'de yine İstanbul'da Kalvinist mezhebine sıcak bakan Rum patriği Kyrillos Lukaris ve Rum papazı Nikodimos Metaksas İngiltere Elçiliği'nin desteği ile Osmanlı topraklarındaki ilk Rum matbaayı kurmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğundaki gayrimüslim matbaaları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Abraham Galante, *Histoire des Juifs de Turquie,* Istanbul: ISIS, s. a., C. II, s. 86–92; Simeon Gicev, "Les Débutes de l'imprimerie juive dans les Balkans (1494–commencement du XVIe siècle)", *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européenes, Sofia 26 août – 1 septembre 1966*, Sofia: ABS, 1966, C. III, s. 785–787; Pars Tuğlacı, "Osmanlı Türkiye'sinde Ermeni Matbaacılığı ve Ermenilerin Türk Matbaacılığına Katkısı", *Tarih ve Toplum*, C. 15, Sayı 86, 1991, s. 48–56; Raymond Kévorkian, "Le Livre imprimé en milieu arménien ottoman aux XVIe–XVIIIe siècles", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, Sayı 87–88, 1999, s. 173–185; Günay A. Kut, "Matbaʻa, B. Printing and Lithography, 2. In Turkey", s. 799–800; Wahid Gdoura, *Le début de l'imprimerie arabe à Istanbul et en Syrie*, s. 124–153; Kemal Beydilli, "Matbaa", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul: TDV, 2003, s. 105–110. Balkanlardaki matbaalar hakkında bibliyografik bilgi için bk. Liljana Šandanova (ed.), *Centres et institutions culturels et éducatifs des peuples balkaniques, XVe–XIXe ss. Bibliographie*, Sofia: SIBAL, 1989, s. 119–142.

[542] Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, pp. 61–62, dipnot 113. Krş. Jale Baysal, *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi, 1968, s. 3.

[543] Omont, “Nouveaux documents sur l’imprimerie à Constantinople”, s. 8–9.

[544] Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler (Tarihi; Siyasi Araştırma)*, İstanbul: Gözlem, 1995, s. 112; Abraham Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, C. II, s. 90; Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, s. 35.

[545] Said Efendi, tam olarak neyin nazırı olduğu belli değildir. Mehmed Süreyya, Said Efendi’nin 1153/1740’tan sonraki kariyeri hakkında bilgi verir. Bk. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye*, C. III (ed. A. Aktan, A. Yuvalı, Hülâgü), İstanbul: Sebil, 1996, s. 32.

[546] Henri Omont, *Missions archéologiques Françaises en Orient*, s. 543; B. A. Mystakidis, “Hükümet-i Osmaniye Tarafından İlk Te’sis Olunan Matbaa ve Bunun Neşriyatı”, s. 325–326.

[547] Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, s. 12.

[548] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 98, var. 40a–40b.

[549] Ani Gergova, *Knigoznanie* [*Kitap Bilimi*], Sofya: Sofya Üniversitesi Yayınevi, 1995, s. 99.

[550] [A. Erzi], “Basım”, s. 335.

[551] Ignace Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman*, C. I, Paris, 1787, s. 301.

[552]Bk. Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, s. 113.

[553] Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, s. 93.

[554]*İzzi Tarihi*, 1199 [1784-85], s. [3].

[555] Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye*, C. I (ed. A. Aktan, A. Yuvalı, Keskin), İstanbul: Sebil, 1995, s. 121. Kadı İbrahim hakkında belgesel bilgi için bk. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne.*

[556] Şefik Ergürbüz, *Matbaacılık Tarihi*, İzmit: Işıl Kitabevi, 1947, s. 39.

[557] Bu mezarı Ekim 2003’te şahsen ziyaret ettik. Mezar taşı üzerindeki kitabe şöyledir: *“Merhûm ve mağfûr es-seyyid ‘Abdullah Efendi el-Kırımî rûhu içûn el-Fâtiha, sene 1145”*.

[558] Ahmed Refik, *Osmanlı Alimleri ve Sanatkârları*, İstanbul: Timaş, 1999, s. 242.

[559] Franz Babinger, “18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat”, s. 33.

[560] Günay A. Kut, “Matba‘a. B. Printing and Lithography. 2. In Turkey”, s. 799–803.

[561] Gérald Duverdier, “İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi”, s. 296.

[562] Ahmed Refik, *Hicrî Onikinci Asır'da İstanbul Hayatı*, s. 119.

[563] Erhan Afyoncu, “İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler”, *Belleten*, C. LXV, Sayı 243, 2001, s. 613; Erhan Afyoncu, “İbrâhim Müteferrika”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 21, İstanbul: TDV, 2000, s. 325.

[564] Mihail S. Meyer, *Osmanskaya imperiya v XVIII veke*, s. 179.

[565] Ahmed Refik, *Hicrî Onikinci Asır'da İstanbul Hayatı*, s. 123–125; Ahmed Refik, *Osmanlı Alimleri ve Sanatkârları*, s. 242–243.

[566] A. Rafikov, *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii*, s. 124'ten naklen G. Weil, "Die ersten Drucke der Turken", *Zentralblat für Bibliothekwesen*, C. 24, 1907, s. 59.

[567] Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, s. 88.

[568] Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, s. 12. Aynı haberi Toderini de aktarır. Bk. Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, s. 108. Tubor Halasi Kun da Toderini'yi iktibas eder. Bk. T. Halasi Kun, "İbrâhim Müteferrika", s. 900.

[569] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 98, var. 39b.

[570] Erhan Afyoncu, “İbrâhim Müteferrika”, s. 326.

[571] Hüseyin Gazi Topdemir, *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2002, s. 48.

[572] Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, s. 58; *Mudârebe* için bk. Fethi Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü: XVI.–XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.

[573] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV- II, Ankara: TTK, 1988, s. 514.

[574] Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi*, s. 42–43.

[575] İhsan Sungu, “İlk Türk Matbaasına Dair Yeni Vesikalar”, s. 14; Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, 59–60.

[576] Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, s. 26.

[577] Alpay Kabacalı, Türk Kitap Tarihi, s. 43–44.

[578] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (ed. A. Kuyaş), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 58.

[579] Gedik uygulaması hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, İstanbul: MEB, 1946, s. 656–658; Gabriel Baer, “Monopolies and Restrictive Practices of Turkish Guilds”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 13, 1970, Sayı 3, s. 145–165; Engin Deniz Akarlı, “Gedik: Implements, Mastership, Shop Usufruct, and Monopoly among Istanbul Artisans, 1750–1850”, *Wissenschaftskolleg–Jahrbuch*, 1986, s. 223–232.

[580] İsmet Binark, “Eski Devrin Kitapçıları: Sahâflar”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C. XVI, 1967, Sayı 3, s. 155–162.

[581] Ignace Mouradgea d’Ohsson, *Tableau général de l’Empire Othoman*, C. I, s. 301.

[582] Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi*, 43–44.

[583] Belge İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından yayımlanmıştır. Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV-2. Ankara, 1983, s. 520–521.

[584] Mihaila Stajnova, “Knigata v obştestveniya jivot na osmanskite turtsi prez XV–XIX vek” [XV.-XIX. yy. Osmanlı Türklerinin Sosyal Hayatında Kitap], *Studia balcanica 21*, 1992, s. 136–138.

[585] Giambatista Toderini, *Letteratura Turcheska*, C. III, Venezia, 1787, s. 202–209; L'abbe Toderini, *De la littérature des Turcs*, C. III, s. 212–219; Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, 112–115. Fermanın Rusça tercümesi için bk. A. Rafikov, *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii*, 152–156.

[586] Fermanın metni *Vankulu Lügati*'nin 1169/1755-56 (birinci c.) ve 1170/1756-57 (ikinci c.) tarihli ikinci baskısının başında yer alır. Fermanın Latince transkripsiyonu için bk. Osman Keskioğlu, "Türkiye'de Matbaa Te'sisi ve Mushaf Basımı", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, C. XV, 1967, s. 128–130.

[587] *‘İrâbü’l-Kâfıye.*

[588] Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, 94–95.

[589] Age, s. 61–62; Ahmed Refik, *Hicrî Onikinci Asır'da İstanbul Hayatı*, s. 100–101.

[590] A. Rafikov, *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii*, s. 106.

[591] Hasan R. Ertuğ, Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi, s. 99.

[592] A. D. Jeltyakov, *Türkiye’nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın (1729–1908 Yılları)*, Ankara, 1979, s. 26.

[593] Şeriat'taki miras paylaşımı şartları hakkında bilgi için bk. Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul: OSAV, 1995, s. 98–101.

[594] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 98, var. 40a.

[595] Mehmet İpşirli, “Lale Devri’nde Yenilikçi Bir Âlim: Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi”, s. 252.

[596] Osmanlı ortak şirketleri için bk. Fethi Gedikli, “Osmanlı Şirketleri”, *Osmanlı*, C. 3 (İktisat), s. 433–442; Fethi Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü*, s. 39–52; Murat Çızakça, *A Comparative Business Partnerships: The Islamic World and Europe with Specific Reference to the Ottoman Archives*, Leiden: E. J. Brill, 1996.

[597]*Târîh-i Çelebizâde Efendi*, var. 119b.

[598] Sigfrid Steinberg, *Five Hundred Years of Printing*, Penguin Press, 1977, s. 127.

[599] Bk. Kemal Beydilli, “Müteferrika ve Osmanlı Matbaası. 18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 128, Ağustos, 2004, s. 44–52.

[600] Omont, “Nouveaux documents sur l’imprimerie à Constantinople au XVIIIe siècle”, *Revue des Bibliothèques*, C. 36, 1926, s. 4–7.

[601] İbrahim Müteferrika, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı” (çev., ed. N. Kuran-Burçoğlu, Kiel), *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004, s. 71–75.

[602] *El-Cildü's-sâni min Târîh-i Na'îmâ*, Kostantiniye, 1147 [1734], s. [741]; Krş. Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı, I. Müteferrika Matbaası*, İstanbul: MfV, 1939, s. 84–85.

[603] Omont, “Nouveaux documents sur l’imprimerie à Constantinople”, s. 2.

[604] Age, 8–10.

[605] Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler/Ibrahim Müteferrika's Printing House and Its First Printed Books* (ed. Akbulut), Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1979, s. 8–12.

[606] Mihaila Stajnova, “Knigata v obştestveniya jivot na osmanskite turtsi prez XV–XIX vek” [XV.-XIX. yy. Osmanlı Türklerinin Sosyal Hayatında Kitap], *Studia balcanica 21*, 1992, s. 121–145.

[607] Henri Omont, *Missions archéologiques Françaises en Orient au XVIIe et XVIIIe siècles*, C. 2, Paris, 1902, s. 751–753.

[608] Bahaeddin Yediyıldız, *Institution du Vaqf au XVIIIe siècle en Turquie: Étude socio-historique*, Ankara: TTK, 1985, s. 343–345.

[609] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 98, var. 40a.

[610] Kitapların satış fiyatları genelde kuruş olarak, fakat bazen kuruş yada Fransız para birimi frank olarak verilir. 18. Yüzyılın ilk yarısında bir yeni (*cedid*) kuruş 120 akçe yapar idi.

[611]*Fransa Pâdişâhı ile Âl-i ‘Osmân Pâdişâhı mabeyninde mün‘akid olân ahidnâmelerdir ki zikrolunûr/Articles du traicté faict en l’année 1604 entre Henri le Grand, roi de France et de Navarre, et le sultan Amat, empereur des Turcs, par l’entremise de François Savary, seigneur de Brèves, conseiller du roi en se Conseil d’Estat et Privè, lors Ambassadeur pour sa Majesté à la Porte dudit Empereur.*

[612] Savary de Brèves hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Gérald Duverdier, “İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi: Savary de Brèves ile İbrahim Müteferrika” (çev. T. Acaroğlu), *Belleten*, C. LVI, Sayı 215, 1992, s. 275–305.

[613] Bk. Türker Acaroğlu, “Dünyada Basılan İlk Türkçe Kitap”, *Belleten*, C. L, Sayı 209, 1986, s. 507–530; Gérald Duverdier, “İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi”.

[614] A. Rafikov, *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii* [*Türkiye'deki Kitap Basımının Tarihi Hakkında Yazılar*], Leningrad: Nauka, 1973, s. 102–103.

[615]*Tercümetü's-Sihâh-i Cevheri [Lugat-i Vânkûlu],* Kostantiniye, 1141 [1729], s. [760]–[769].

[616] Hasan R. Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, C. I, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1970, s. 104.

[617] A. Rafikov, *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii*, s. 103.

[618] Osman Ersoy, *Türkiye'e Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara: Güven Basımevi, 1959, s. 38.

[619] Eskiden kitapların baskı forması boyutlarına göre değil, tabakanın yüzüne ne kadar sayfa basıldığına göre ayarlanır idi. Tabakanın iki tarafından ikişer sayfa bastırılıp, ikiye katlanarak iki varak yada dört sayfalık formasına folyo (*in folio*) yani ikilik adı verilir idi. Bk. François Déroche (ed.), *Manuel de codicologie des manuscrits en écriture arabe*, Bibliothèque nationale de France, 2000, s. 73–74.

[620] Burada verilen ebatlar tam olarak değil yaklaşık olarak verilmiştir, çünkü muhtelif kütüphane koleksiyonlarında saklanan aynı baskının değişik nüshalarının kesilmesinden sonra ebatları bakımından aralarında biraz farklılık söz konusudur. Bu durum diğer baskılara da geçerlidir.

[621] El yazmalarda olduğu gibi ilk basılan kitaplar da c.lenirler. Osmanlıda c. geleneği için bk. Kemal Çığ, *Türk Kitap Kapları*, İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası, 1971; Mine Esiner Özen, *Türk Cilt Sanatı*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998; Zeki Tanındı, “Osmanlı Sanatında Cilt”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 11 (Kültür ve Sanat), s. 103–107.

[622] Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, s. 61–62.

[623] Osman Ersoy, “İlk Türk Basımevi’nde Basılan Kitapların Fiyatları”, *Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı, 10–11 Aralık 1979, Ankara, Bildiriler,* Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, [1980], s. 70’ten naklen: Henri Omont, *Missions archéologiques Françaises en Orient*, s. 468.

[624] Henri Omont, *Missions archéologiques Françaises en Orient*, s. 751.

[625] İbrahim Müteferrika, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı”, s. 72.

[626] Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, s. 10.

[627] Omont, “Nouveaux documents sur l’imprimerie à Constantinople”, s. 6.

[628] Agm, s. 9.

[629] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 66, var. 6a.

[630] BOA: *Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Muhallefat Halifesi*, 12439, s. 2.

[631] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 96, var. 79a.

[632] Bahaeddin Yediyıldız, *Institution du Vaqf au XVIIIe siècle en Turquie*, s. 345.

[633] İhsan Sungu, “İlk Türk Matbaasına Dair Yeni Vesikalar”, *Hayat*, C. III, Sayı 73, 1928, s. 11.

[634] Omont, “Documents sur l’imprimerie à Constantinople au XVIIIe siècle”, *Revue des Bibliothèques*, C. V, 1895, s. 187.

[635] Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı* (çev. R. Kunt, ed. Şevket Rado), İstanbul, 1990, s. 112.

[636] A. Rafikov, *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii*, 103–104.

[637] Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, s. 93.

[638] Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776–1826)*, İstanbul: EREN, 1995, s. 255.

[639] Jale Baysal, *Müterеrrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar,* İstanbul: Edebiyat Fakültesi, 1968, s. 58; Yahya Akyüz, "İlk Türk Matbaası ve Eğitim Tarihimizdeki Yeri", *Millî Eğitim*, Sayı 76, 1988, s. 19.

[640]*Tuhfetü’l-Kibâr fî Esfâri’l-Bihâr*, Kostantiniye, 1141 [1729].

[641] Tabakanın iki tarafından dörder sayfa bastırılıp, iki kere katlanarak dört varak yada sekiz sayfalık formasına çeyrek (*in quarto*) adı verilir idi. Bk. François Déroche (ed.), *Manuel de codicologie des manuscrits en écriture arabe*, 73–74; Hammer'e göre bu kitabın baskı forması çeyrek, Müteferrika'nın 1146/1733-34 tarihli Latince yazısına göre ise "orta folyo" (*mediokri folio*) idi. Bk. Joseph von Hammer, *Geschihte des Osmanischen Reiches*, C. VII, Pest, 1831, s. 583; İbrahim Müteferrika, "Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı", s. 72, 97.

[642] Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, s. 39.

[643] İbrahim Müteferrika, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı”, s. 72; Omont, “Nouveaux documents sur l’imprimerie à Constantinople”, s. 9; Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, s. 10.

[644] Henri Omont, *Missions archéologiques Françaises en Orient*, s. 752.

[645] *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*, var. 1b-3b.

[646] "Zeyl-i Beyân-i Mikyâs-i Berr ü Bahr ve Mikdâr-ı Mesâfe-i Küre-i Arz ü Mâ", *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*, var. 6b–7a.

[647] Hasan R. Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, s. 105.

[648] A. Rafikov, *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii*, s. 109.

[649] Franz Babinger, “18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat” (çev., ed. N. Kuran-Burçoğlu), *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004, s. 19.

[650] Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi*, *I. Başlangıçtan Tanzimat'a Kadar*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1989, s. 48, dipnot 62a.

[651] Franz Babinger, *Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert*, Leipzig: Breitkopf und Haertel, 1919, s. 12 (C. W. Lüdeke, *Beschreibung des türkischen Reiches*, C. III, Leipzig, 1789, s. 52).

[652] Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, s. 43.

[653]*Târîh-i Seyyâh der Beyân-i Zuhûr-i Ağvâniyân ve Sebeb-i İndihâm-i Binâ-i Devlet-i Şâhân-i Safaviyân*, Kostantiniye, 1142 [1729].

[654] Omont, “Nouveaux documents sur l’imprimerie à Constantinople”, s. 9.

[655] Henri Omont, *Missions archéologiques Françaises en Orient*, s. 753.

[656] İbrahim Müteferrika, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı”, s. 72.

[657] Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, s. 10.

[658] *Târîh-i Seyyâh der Beyân-i Zuhûr-i Ağvâniyân*, var. [3b].

[659] Age, var. 97b.

[660] Age, var. 1a.

[661] İbrahim Müteferrika, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı”, s. 72. Müteferrika’nın bu yazısında bahsettiği saraya sunulan raporlar, İran’a gönderilen Dürri Efendi’nin sefaretnamesi olmalıdır.

[662] Omont, “Nouveaux documents sur l’imprimerie à Constantinople”, s. 9.

[663] Gérald Duverdier, “İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi”, s. 299.

[664] Omont, “Nouveaux documents sur l’imprimerie à Constantinople”, s. 7.

[665] Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, s. 47; Krş. Franz Babinger, “18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat”, s. 22.

[666] A. Rafikov, *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii*, s. 110.

[667]*Târîhü'l-Hindi'l-Garbî el-Müsemmâ bi-Hadîs-i Nev*, Kostantiniye, 1142 [1730].

[668] İbrahim Müteferrika, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı”, s. 73.

[669] İbrahim Müteferrika, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı”, s. 73; Omont, ”Nouveaux documents sur l’imprimerie à Constantinople”, s. 9; Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, s. 10.

[670] Henri Omont, *Missions archéologiques Françaises en Orient*, s. 753.

[671] İbrahim Müteferrika, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı”, s. 72.

[672] Bk. Kemal Beydilli, “Müteferrika ve Osmanlı Matbaası. 18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat”, s. 48.

[673] Bk. A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul: Remzi, 1991, s. 94; Thomas D. Goodrich, “*Tarih-i Hind-i Garbi*: an Ottoman Book on the New World”, *Journal of the American Oriental Society*, C. 107, Sayı 2, 1987, s. 317–319; Thomas D. Goodrich, “The Search for the Sources of the Sixteenth-Century *Tarih-i Hind-i Garbī*”, *Bulletin of Research in Humanities*, Sayı 85, 1982, s. 269–294; Thomas D. Goodrich, “XVI. Yüzyıla Ait *Tarih-i Hind-i Garbî* Adlı Eserin Kaynakları ile İlgili Bir Araştırma” (çev. G. Yurdaydın), *Belleten*, C. XLIX, Sayı 195, 1985, s. 667–691; Thomas D. Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World, A Study of* Tarih-i Hind-i Garbi *and Sixteenth-Century Ottoman Americana*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1990, s. 19–27; Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul: İz, 1997, C. 2, s. 260–262; Remzi Demir, Kılıç, “Târîh-i Hind-i Garbî’de Hint Okyanusu, Kızıldeniz ve Süveyş Kanalı ile İlgili Düşünceler”, *Osmanlı*, C. 8 (Bilim), s. 355–371; Sultan III. Murad’a ithaf edilen el yazma eserin faksimilesi ve İngilizce tercümesi için bk. Muhammed b. Emir el-Hasan Sudi, *Tarih-i Hind-i Garbî veya Hadîs-i Nev (A History of the Discovery of America)* (çev. Süheyla Artemel), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987. Aynı eserin Sofya Ulusal Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü’nde saklanan ve bu bölümde çalışan Zorka İvanova tarafından tespit edilen filigranlarına göre 17. yüzyıl ikinci yarısında istinsah edilen tarihsiz ve imzasız el yazma kopyasına *İklim ve Nehirlerin Tarifi* (*Ta’rifü’l-İklim ve’n-Nehr*) başlığı verilmiştir. Bk. SUK, Şarkiyat Bölümü, Or. 1085, var. 1a.

[674] Thomas D. Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World*, s. 15.

[675] Thomas D. Goodrich, "The Search for the Sources of the Sixteenth-Century *Tarih-i Hind-i Garbī*"; Thomas D. Goodrich, "XVI. Yüzyıla Ait *Tarih-i Hind-i Garbî* Adlı Eserin Kaynakları ile İlgili Bir Araştırma"; Thomas D. Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World*, s. 31–38.

[676] Thomas D. Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World*, s. 29.

[677]*Târîhü’l-Hindi’l-Garbî*, var. 15а, 38б, 46б, 49а, 53б, 55б, 64а, 73б, 79б, 86а, 87б, 89б, 91а.

[678] A. Rafikov, *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii*, s. 115–116.

[679] Bk. Osman Keskioğlu, “İslâmda Tasvîr ve Minyatürler”, *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, C. IX, 1961, s. 11–23; Thomas W. Arnold, *Painting in Islam: A Study of the Place of Pictorial Art in Muslim Culture*, New York: Dover Publications, 1965, s. 1–40; Metin And, *Turkish Miniature Painting*, Istanbul, 1982, s. 13; Ahmad Mohammad Issa, *Painting in Islam: Between Prohibition and Aversion*, Istanbul: ISAR, 1996.

[680] Bk. İsmet Binark, “Türkler’de Resim ve Minyatür Sanatı”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı XII, 1978, s. 271–290 (müellif konuda kısa bir bibliyografya da eklemiştir); Metin And, *Turkish Miniature Painting*; Zeki Tanındı, *Türk Minyatür Sanatı*, Ankara, 1996; Ismail Raci al-Faruqi, “Figurative Representation and Drama: Their Prohibition and Transfiguration in Islamic Art”, *Islamic Art: Common Principles, Forms and Themes, Proceedings of the International Symposium held in Istanbul in April 1983* (ed. A. Issa, T. Ö. Tahaoğlu), Damascus: Dar al-Fikr, 1989, s. 261–269.

[681] Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, s. 47; Krş. Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, s. 40.

[682] İbrahim Müteferrika, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı”, s. 73.

[683] Thomas D. Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World*, s. 55.

[684] Sofya Ulusal Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü'nde saklanan *Tarih-i Hind-i Garbi* baskı nüshasında bu haritalar eksiktir. Bk. SUK, Şarkiyat Bölümü SUK, Şarkiyat Bölümü, O. 336.

[685] Bk. Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, s. 51.

[686] Potosi, Güney Bolivya And Dağlarında bulunur.

[687] Thomas D. Goodrich, “The Search for the Sources of the Sixteenth-Century *Tarih-i Hind-i Garbī*”; Thomas D. Goodrich, “XVI. Yüzyıla Ait *Tarih-i Hind-i Garbî* Adlı Eserin Kaynakları ile İlgili Bir Araştırma”; Thomas D. Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World*, 55–57.

[688]*Târîhü'l-Hindi'l-Garbî*, var. 4б ile 5a arasında.

[689]*Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, Kostantiniye, 1145 [1732], s. 51 ile 52 arasında.

[690] Thomas D. Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World*, s. 29.

[691]*Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* (ed. R. Şeşen), İstanbul: İSAR, 1998, s. 318.

[692]*Târîh-i Tîmûr-i Gurkân li-Nazmîzâde Efendi*, Kostantiniye, 1142 [1730].

[693] Daha ayrıntılı bilgi için bk. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 216.

[694] İbrahim Müteferrika, "Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı", s. 73.

[695] Müteferrika’nın 1146/1733-34 tarihli Latince yazısında 190 varaktan ibaret olduğu belirtilir. Bk. İbrahim Müteferrika, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı”, s. 73.

[696] İbrahim Müteferrika, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı”, s. 73; Omont, “Nouveaux documents sur l’imprimerie à Constantinople”, s. 9; Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, s. 11.

[697] Henri Omont, *Missions archéologiques Françaises en Orient*, s. 752.

[698] Burada baskı hatası da olabilir ve gerçek fiyatı 5 kuruş olduğu tahmin edilebilir. Bk. Bahaeddin Yediyıldız, *Institution du Vaqf au XVIIIe siècle en Turquie*, s. 345.

[699]*Târîhü'l-Mısri'l-Cedîd li-Süheylî Efendi; Târihü'l-Mısri'l-Kadîm li-Süheylî Efendi*, Kostantiniye, 1142 [1730].

[700] Bk. Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi*, s. 49–50; Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, Ankara: TDV, 1995, s. 64.

[701] İbrahim Müteferrika, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı”, s. 73.

[702] İbrahim Müteferrika, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı”, s. 73; Omont, “Nouveaux documents sur l’imprimerie à Constantinople”, s. 9; Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, s. 11.

[703] Henri Omont, *Missions archéologiques Françaises en Orient*, s. 752.

[704] Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, s. 41.

[705] A. Rafikov, *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii*, s. 118.

[706] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 96, var. 26b.

[707] Erhan Afyoncu, “İbrâhim Müteferrika”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 21, İstanbul: TDV, 2000, s. 326.

[708]*Gülşen-i Hulefâ li-Nazmîzâde Efendi*, Kostantiniye, 1143 [1730].

[709] Age, var. [3b].

[710] İbrahim Müteferrika, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı”, s. 73.

[711] Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, s. 41.

[712] Osman Ersoy, “İlk Türk Basımevi’nde Basılan Kitapların Fiyatları”, s. 70.

[713] Henri Omont, *Missions archéologiques Françaises en Orient*, s. 752.

[714] İbrahim Müteferrika, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı”, s. 73.

[715] Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, s. 11.

[716] Bahaeddin Yediyıldız, *Institution du Vaqf au XVIIIe siècle en Turquie*, s. 345.

[717] Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, s. 41.

[718]*Grammaire turque ou Méthode courte & facile pour apprende la langue turque; Avec recueil de noms, de verbes, & des manieres de parler les plus necessaires a sçavoir ; Avec plusieurs dialogues falimiers*, Constantinople, 1730.

[719] İbrahim Müteferrika, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı”, s. 73.

[720] Louis de Villeneuve, 1728–1741 tarihleri arasında İstanbul Fransız büyükelçisi idi. Bk. Lavender Cassels, *The Struggle for the Ottoman Empire*, *1717–1740*, London: John Murray, 1966, s. 51–52, 205.

[721] Gérald Duverdier, “İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi”, s. 296; Andre Herkules Fleury, 1726–1743 tarihleri arasında Fransa’nın başbakanı (*kardinali*) idi. Bk. Lavender Cassels, *The Struggle for the Ottoman Empire*, s. 48.

[722]*Grammaire Turque*, s. [5].

[723] İbrahim Müteferrika, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı”, s. 73.

[724] Omont, “Nouveaux documents sur l’imprimerie à Constantinople”, s. 6.

[725] Gérald Duverdier, “İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi”, s. 296.

[726] Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, s. 65; Gérald Duverdier, “İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi”, 295–296.

[727] Gérald Duverdier, “İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi”, s. 291. De Saussure’e göre gramer kitabı Holdrman’ın danışmalığında De Laria tarafından hazırlanmıştır. Bk. Coloman de Thály (ed., çev.), *Lettres de Turquie (1730–1739) et Notices (1740) de César de Saussure*, Budapest, 1909, s. 95.

[728]*Grammaire Turque*, s. [7].

[729] Daha ayrıntılı bilgi için bk. Raia Zaimova, *Pıtyat kım “drugata” Evropa: İz frensko-osmanskite kulturni obştuvaniya, XVI–XVIII vek*, Sofya: Kralitsa Mab, 2004, 94–108.

[730] Omont, “Documents sur l’imprimerie à Constantinople”, 188–189.

[731] Omont, “Nouveaux documents sur l’imprimerie à Constantinople”, s. 6.

[732] A. Rafikov, *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii*, s. 120.

[733] Franz Babinger, “18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat”, s. 24.

[734] Mihaila Stajnova yanlış olarak bu gramer kitabının Carleson’un listesinde eksik olduğunu yazar (Bk. Mihaila Stajnova, “Knigata v obştestveniya jivot na osmanskite turtsi prez XV–XIX vek”, s. 133). Halbuki, bu kitap *Naima Tarihi* baskısının ikinci cildindeki listede eksiktir. Krş. Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, s. 84.

[735] A. Rafikov, *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii*, s. 123.

[736] Jale Baysal, *Müterrika'dan Birinci Meşrutiyete*, s. 58.

[737] Omont, “Nouveaux documents sur l’imprimerie à Constantinople”, 6–7.

[738] Gérald Duverdier, “İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi”, s. 284, 295–296.

[739] İbrahim Müteferrika, "Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı", s. 73.

[740] Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, s. 11.

[741] Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, s. 42; Osman Ersoy, "İlk Türk Basımevi'nde Basılan Kitapların Fiyatları", s. 70.

[742] Coloman de Thály (ed., çev.), *Lettres de Turquie*, s. 96.

[743] Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, s. 66.

[744] Gérald Duverdier, “İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi”, 296–298.

[745] Omont, “Nouveaux documents sur l’imprimerie à Constantinople”, s. 7.

[746] Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, s. 12.

[747] Gérald Duverdier, “İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi”, s. 298.

[748] İbrahim Müteferrika, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı”, s. 73.

[749] Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, s. 12.

[750]*Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, Kostantiniye, 1144 [1732]; Metnin Latince transkripsiyonu için bk. Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, s. 123–191. Aynı eserin sadeleştirilmiş versiyonu 1990'da yayımlanmıştır. Bk. İbrahim Müteferrika, *Milletlerin Düzeninde İlmi Usüller* (ed. Ö. Okutan), İstanbul: MEB, 1990.

[751] Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, s. 42.

[752] İbrahim Müteferrika, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı”, s. 74; Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, s. 12.

[753] Henri Omont, *Missions archéologiques Françaises en Orient*, s. 753.

[754] Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, s. 71–72, 124–126.

[755] Mihail S. Meyer, *Osmanskaya imperiya v XVIII veke: Çertıy strukturnogo krizisa* [*XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu. Düzen Krizinin Özellikleri*], Moskova: Nauka, 1991, s. 177.

[756] Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, s. 70.

[757] Süheyl Ünver, “İbrahim Müteferrika’nın Bilimsel Yönü ile Yayınlarındaki Özellikler”, *Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı*, s. 2.

[758] Mehmet Esat Coşan, [Halil Necatioğlu], *Matbaacı İbrâhîm-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiye*, 32–33.

[759] A. D. Jeltyakov, *Peçat v obştestveno-politiçeskoy i kulturnoy jizni Turtsii*, Moskova: Nauka, 1972.

[760] A. D. Jeltyakov, *Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın (1729–1908 Yılları)*, Moskova: Nauka, 1972.

[761] Süheyl Ünver, “İbrahim Müteferrika’nın Bilimsel Yönü ile Yayınlarındaki Özellikler”, s. 2.

[762] A. D. Jeltyakov, *Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın (1729–1908 Yılları)*, Ankara, 1979, s. 27.

[763] Mustafa Armağan, “Ah Bir Matbaa Erken Gelseydi!”, *Toplum ve Düşünce*, 2003, Sayı 6, s. 19.

[764] Agm, s. 22.

[765]*Füyûzât-ı Mıknâtısiyye*, Kostantiniye, 1144 [1732].

[766] Bu baskı hakkında bilgi ve metnin bugünkü Türkçe adaptasiyonu için bk. Şahap Demirel, "İbrahim Müteferrika'nın Füyuzat-ı Mıknatısiye (Mıknatısın Yararları) Adlı Kitab", *D.T.C.F. Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*, Ankara, 1982, s. 265–330. Yayımcı, Müteferrika'nın çevirdiği eseri tam olarak tespit edememiştir. Niyazi Berkes, çevrilen eser, Teslis akidesine karşı olduğundan dolayı Cambridge'den kovalanan William Whiston'a ait bir eser (William Whiston, *The Longitude and Latitude Found by the Inclinatory or Dipping Needle*, London, 1719–1721) olduğunu tahmin eder. Bk. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: McGill University Press, 1964, s. 46, dipnot 37. Krş. Fikret Sarıcaoğlu, "Cihannümâ ve Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımeşkî – İbrahim Müteferrika", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, 1991, s. 140–141.

[767] İbrahim Müteferrika, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı”, s. 74.

[768] *Füyûzât-ı Mıknâtısiyye*, var. [24b]–[25a].

[769]*Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, s. 65 ile 66 arasında.

[770] Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, s. 42.

[771] Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, s. 12.

[772] Henri Omont, *Missions archéologiques Françaises en Orient*, s. 753.

[773]*Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, Kostantiniye, 1145 [1732].

[774] A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 170; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV-2, Ankara: TTK, 1988, s. 516; Gérald Duverdier, “İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi”, s. 285.

[775] Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, s. 42.

[776] Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, s. 11.

[777] Henri Omont, *Missions archéologiques Françaises en Orient*, s. 752.

[778] Franz Babinger, “18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat”, s. 27.

[779] Osman Ersoy, “İlk Türk Basımevi’nde Basılan Kitapların Fiyatları”, 71–72.

[780]*Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, s. [iii]–[iv].

[781] Guboglu, “Sultani şi mari dregätori otomani”, *Hrisovul*, VII, s. 90; Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972, s. 121.

[782] Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 121.

[783] Bk. A. Rafikov, *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii*, 129–130.

[784] İbrahim Müteferrika, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı”, s. 74.

[785] Hamit S. Selen, “Cihannümā”, *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara: TTK, 1991, s. 123–133; Fikret Sarıcaoğlu, “Cihannümâ ve Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımeşkî – İbrahim Müteferrika”, 122–125; *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi/History of Geographical Literature During the Ottoman Period* (ed. E. İhsanoğlu), İstanbul: IRCICA, 2000, C. I, s. 85–90.

[786]*Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, s. 22–48.

[787]*Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, s. [iv].

[788] Age, s. 422–698.

[789] Hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Edward L. Stevenson, *Willem Janszoon Blaeu, 1571–1638: A Sketch of His Life and Work*, New York: [De Vinne Press], 1914.

[790] Eserin orijinal Latince başlığı şöyledir: *Atlas Major sive cosmographia Blaviana qua solum, salum, coleum accuratissime describuntur*. *Nusretü'l-İslâm ve'l-Sürûr fî Tahrîr-i Atlas Major* başlığı altında Türkçe tercümesi için bk. Fikret Sarıcaoğlu, "Cihannümâ ve Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımeşkî – İbrahim Müteferrika", s. 129; *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi/History of Geographical Literature During the Ottoman Period*, C. I, s. 108–114.

[791] Fikret Sarıcaoğlu, “Cihannümâ ve Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımeşkî – İbrahim Müteferrika”, s. 142.

[792] Agm, s. 139.

[793] Hasan R. Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, s. 111.

[794] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 98, var. 39b.

[795] Fikret Sarıcaoğlu, İbrahim Müteferrika’nın *Cihânnümâ*’nın ilk redaksiyonu hakkında söz etmediği halde bundan haberdar olduğunu tahmin eder. Çünkü bugüne kadar Viyana ve İstanbul’da muhafaza edilen ilk redaksiyonun el yazma kopyaları Ahmed el-Kırımi tarafından istinsah edilmiştir. Müstensihin adından hareket ederek bu kişinin ikinci redaksiyonun baskısına harita hazırlayan Ahmed el-Kırımi adlı kişi ile aynı olduğu tahmin edilir. Bk. Fikret Sarıcaoğlu, “Cihannümâ ve Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımeşkî – İbrahim Müteferrika”, s. 139, dipnot 86.

[796] A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 171.

[797] Müteferrika’nın yazdığı *Matbaacının Eki* hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Ekmeleddin İhsanoğlu, “Introduction of Western Science to the Ottoman World: A Case Study of Modern Astronomy (1660–1860)”, *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World*, Istanbul, 1992, s. 67–120; Ekmeleddin İhsanoğlu, “Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası: Bir İnceleme Örneği Olarak Modern Astronomi’nin Osmanlı’ya Girişi (1660–1860)”, *Belleten*, C. LVI, Sayı 217, 1992, s. 741–746; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Büyük Cihad’dan Frenk Fodulluğuna*, İstanbul: İletişim, 1996, s. 158–163; *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi/History of Geographical Literature During the Ottoman Period*, C. I., s. 135.

[798]*Ephemerides Motuum Celestium Richeliause ex Lansbergi Tabulis.* Paris, 1637. Bk. Ekmeleddin İhsanoğlu, “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, *150. Yılında Tanzimat* (ed. D. Yıldız), Ankara: TTK, 1992, s. 339.

[799] Avner Ben-Zaken, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kopernik Sistemi”, *Türkler* (ed. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara: Yeni Türkiye, 2002, C. 11, s. 289–302.

[800] Ekmeleddin İhsanoğlu, “Some Critical Notes on the Introduction of Modern Sciences to the Ottoman State and the Relation between Science and Religion up to the End of the Nineteenth Century”, *Comité international d’Études pré-ottomanes et ottomans VIth Symposium, Cambridge, 1rst–4th July 1984*, *Proceedings* (ed. J.-L. Bacqué-Grammont, E. van Donzel), Istanbul–Paris–Leiden: Institut Français d’études anatoliennes; Éditions Divit, 1987, s. 245–246; Ekmeleddin İhsanoğlu, “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, s. 341; Ekmeleddin İhsanoğlu, “Introduction of Western Science to the Ottoman World”; Ekmeleddin İhsanoğlu, “Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası”; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Büyük Cihad’dan Frenk Fodulluğuna*, s. 162–163.

[801] Ekmeleddin İhsanoğlu, “Introduction of Western Science to the Ottoman World”; Ekmeleddin İhsanoğlu, “Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası”; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Büyük Cihad’dan Frenk Fodulluğuna*, s. 163–165.

[802] Fikret Sarıcaoğlu, “Cihannümâ ve Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımeşkî – İbrahim Müteferrika”, s. 139–140.

[803] Sofya Ulusal Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü'nde saklanan nüshada 40 ek vardır (O II 159). Aynı sayıda ek Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nde saklanan nüshada da mevcuttur. Bk. İ. Y. Kraçkovski, "Turetskiy pervopeçatnik İbrahim Müteferrika i ego rabotıy po geografii" [*İlk Türk Matbaacısı İbrahim Müteferrika ve Coğrafya İle İlgili Eserleri*], *Türkologiçeskiy sbornik*, I, 1951, s. 120–126; Selim Nüzhet Gerçek aynı sayıda eklerin listesini verir. Bk. Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, s. 81–83. Sait Maden de kitabın 40 sayıda eki olduğunu belirtir. Bk. Sait Maden, "Başlangıcından Bugüne Türk Grafik Sanatı. Müteferrika Dönemi", *Çevre: Mimarlık ve Görsel Sanatlar Dergisi*, 1979, Sayı 2, s. 86–90; Osman Ersoy ve Hidayet Nuhoğlu, kitapta 15 figür ile 27 harita, yani toplam 42 tane ek olduğunu yazarlar. Bk. Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, s. 42; Hidayet Nuhoğlu, "Müteferrika Matbaası ve Bazı Mulâhazalar", *İstanbul Armağanı, 4. Lâle Devri* (ed. Armağan), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 222; Toderini ve Babinger 39 haritadan bahsederler. Bk. Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, s. 78; Franz Babinger, "18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat", s. 27; W. J. Watson da 26 harita ile 13 figürden, yani toplam 39 ekten bahseder. Bk. W. J. Watson, "İbrāhīm Müteferrika and Turkish Incunabula", *Journal of the American Oriental Society*, C. 88, 1968, s. 439. Ancak Fikret Sarıcaoğlu, kitaba eklenen figür ve haritaların tam sayısı 52 olduğu iddia eder. Bk. Fikret Sarıcaoğlu, "Osmanlılarda Harita", *Türkler*, (ed. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara: Yeni Türkiye, 2002, C. 11, s. 310. Fikret Sarıcaoğlu'nun hazırladığı söz konusu 52 ekin listesi Kemal Beydilli tarafından yayımlanmıştır. Bk. Kemal Beydilli, *Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog*, İstanbul: EREN, 1997, s. 36–38. Halbuki, bu listede bir ekte olan birkaç figürler ayrı olarak verilmiştir. Dolayısı ile eklerin sayısı yine 40'tır. Nitekim Fikret Sarıcaoğlu'nun daha erken bir makalesinde eklerin 40 tane olduğunu belirtilmiştir. Bk. Fikret Sarıcaoğlu, "Cihannümâ ve Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımeşkî – İbrahim Müteferrika", s. 139.

[804] A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 171.

[805] Fikret Sarıcaoğlu, İbrahim Tophanevi adlı kişinin İbrahim Müteferrika kendisi olduğunu tahmin eder. Bk. Fikret Sarıcaoğlu, “Osmanlılarda Harita”, s. 310.

[806] Agm, s. 310.

[807] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 104, var. 49b–51a.

[808] Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, s. 85.

[809]*Takvîmü't-Tevârîh li-Kâtib Çelebi*, Kostantiniye, 1146 [1733].

[810] Hammer’e göre kitabın baskı forması çeyrek, Babinger’e göre ise “küçük folyo”dur. Bk. Joseph von Hammer, *Geschihte des Osmanischen Reiches*, C. VII, s. 585; Franz Babinger, “18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat”, s. 28.

[811] Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, s. 43.

[812] Henri Omont, *Missions archéologiques Françaises en Orient*, s. 752.

[813] Osman Ersoy, “İlk Türk Basımevi’nde Basılan Kitapların Fiyatları”, s. 71.

[814] Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, s. 43.

[815] Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, s. 11.

[816] Kâtip Çelebi, *Mîzanü'l-Hakk fî İhtiyari'l-Ahakk* (ed. O. Ş. Gökyay), İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1980, s. 119.

[817] *Takvîmü't-Tevârîh li-Kâtib Çelebi*, s. [8]–[9].

[818] İbrahim Müteferrika, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı”, s. 75; Tayyip Gökbilgin, “Kâtip Çelebi’nin Kronolojik Eseri: Takvimüttevârih”, *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, 101–119.

[819] Franz Babinger, “18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat”, s. 28.

[820] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 98, var. 79a.

[821]*Takvîmü't-Tevârîh li-Kâtib Çelebi*, s. [10].

[822]*Târîh-i Na‘îma*, Kostantiniye, 1147 [1734].

[823] Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, 43–44.

[824] Henri Omont, *Missions archéologiques Françaises en Orient*, s. 751.

[825]*Naima Tarihi* hakkında daha geniş bilgi için bk. Zeki Arslantürk, *Naîma'ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul: Ayışığıkitapları, 1997; Mustafa Naima'nın Osmanlı tarih yazıcılığına getirdiği yenilikler hakkında bilgi için bk. Rhoads Murphey, "Ottoman Historical Writing in the Seventeenth Century: A Survey of the General Development of the Genre After the Reign of Sultan Ahmed I (1603–1617)", *Archivum Ottomanicum*, XIII, 1993–1994, s. 277–311.

[826] Fehamettin Başar, “Ünlü Vekainameci Naima ve Muasırları”, *Tarih ve Medeniyet*, Sayı 40, 1997, s. 39. Bu tarihçenin Latince transkripsiyonu için bk. Zeki Arslantürk, *Naîma’ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı*, s. 159–194.

[827] Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, s. 13–14.

[828] Age, s. 12.

[829] Bu tarih eserinin şu ana kadar muhafaza edilen el yazma nüshaları için bk. Münir Aktepe, “Naîmâ Tarihinin Yazma Nüshaları Hakkında”, *Tarih Dergisi*, Sayı I, 1949, s. 35–52.

[830] Bk. Giambatista Toderini, *Letteratura Turchesca*, C. II, Venezia, 1787, s. xxx (Catalogo della Librera del Serraglio transportato de Constantinopoli a Venezia dall’abate Giambatista Toderini nell’anno mdcclxxxvi).

[831] Bk. L’abbe Toderini, *De la littérature des Turcs*, C. II, Paris, 1789, s. 247.

[832] Nimet Bayraktar, “Yazma ve Basma Kütüphane Fihristleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 21, 1982, s. 127–159.

[833] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 104, var. 49b–51a.

[834] *Târîh-i Râşid Efendi*, Kostantiniye, 1153 [1741].

[835] Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, s. 43–44.

[836] Elkapların içeriği hakkında bk. Gustav Bayerle, *Pashas, Begs, and Effendis: A Historical Dictionary of Titles and Terms in The Ottoman Empire*, İstanbul: ISIS, 1997, s. 46–60.

[837]*Târîh-i Râşid Efendi*, C. III, var. 82b–92b.

[838]*Târîh-i Çelebizâde Efendi*, Kostantiniye, 1153 [1741].

[839] Osman Ersoy, *Türkiye’ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, s. 43–44.

[840]*Târîh-i Çelebizâde Efendi*, var. 119a–120a.

[841] Ahmed Refik, *Hicrî Onikinci Asır'da İstanbul Hayatı (1100–1200) [Onikinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689–1785)]*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988, s. 152–153.

[842] Henri Omont, *Missions archéologiques Françaises en Orient*, s. 752.

[843] Ahmed Refik, *Hicrî Onikinci Asır’da İstanbul Hayatı*, s. 153.

[844] IRCICA Kütüphanesi – Istanbul, 956.1073/ME.T.

[845] Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, s. 95.

[846] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 104, var. 49b–51a.

[847] Bahaeddin Yediyıldız, *Institution du Vaqf au XVIIIe siècle en Turquie*, s. 345.

[848]*Ahvâl-i Gazavât der Diyâr-i Bosna*, Kostantiniye, 1154 [1741].

[849] Eser muasır Türkçe dilinde de basılmıştır. Bk. Ömer Bosnavi, *Tarih-i Bosna Der Zaman-ı Hekimoğlu Ali Paşa* (ed. K. Su), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979.

[850] Franz Babinger, *Die Geschichtschreiber der osmanen und ihre Werke*, Leipzig: Otto Harrassowitz, 1927, s. 276 (Sayı 247).

[851] Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, s. 104; Franz Babinger, “18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat”, s. 29.

[852] Henri Omont, *Missions archéologiques Françaises en Orient*, s. 753.

[853] Franz Babinger, *Die Geschichtschreiber der osmanen und ihre Werke*, s. 277.

[854]*Lisânü'l-'Acem [Ferheng-i Şu'ûrî]*, Kostantiniye, 1155 [1742].

[855] Henri Omont, *Missions archéologiques Françaises en Orient*, s. 752.

[856] Bahaeddin Yediyıldız, *Institution du Vaqf au XVIIIe siècle en Turquie*, s. 345.

[857] İslâm’da bilim tasnifi için bk. Seyyed Hossein Nasr, *Science and Civilization in Islam*, Cambridge: The Islamic Texts Society, 1987, s. 59–64; Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, Medrese Programları – İzacetnâmeler – Islahat Hareketleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983, s. 37–60; Ali Uğur, “İbni Sînâ’nın İlimler Tasnifi”, *Uluslararası İbni Sînâ Sempozyumu Bildirileri, 17–20 Ağustos 1983, Millî Kütüphane – Ankara*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Kütüphane Yayınları, 1984, s. 443–445; Zeki Tez, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Bilim ve Teknik*, Diyarbakır: Dilce Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1991, s. 26–33.

[858] Taşköprülüzâde’nin görüşünün ayrıntılı tanıtımı için bk. Fahri Unan, “Taşköprülü-zâde’nin Kaleminden XVI. Yüzyılın *“İlim”* ve *“Âlim”* Anlayışı”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, Sayı XVII, 1997, s. 149–264; Fahri Unan, “Osmanlı Medrese Ulemâsı: İlim Anlayışı ve İmî Verim”, *Türkler* (ed. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Anakara: Yeni Türkiye, 2002, C. 11, s. 436–445; Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, 60–71; Halil Inalcik, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600*, London: Phoenix, 1995, s. 165.

[859] Bk. Müjgan Cunbur, “Kütüphane Vakfiyelerinde İlimlerin Sınıflandırılması ve Bibliyografik Küneler”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C. XIX, 1970, Sayı 4, s. 309–316; Stoyanka Kenderova, “Traditions et innovations dans le catalogage des livres des bibliothèques de *waqf* en Bulgarie”, *Studia in Honorem Professoris Verae Mutafčieva*, Sofia: Amicitia, 2001, s. 147–174.

[860] Bu programlar için bk. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul: İz, 1997, C. 1, s. 61–108; Ömer Özyılmaz, *Manzume-i Tertib-i Ulûm, Tertibu'l-Ulûm, Kaside Fi'l-Kütübi'l Meşhure Fi'l Ulûm, Kevakib-i Seb'a ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tertib-i Ulûm İsimli Eserine Göre, XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2002.

[861] A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie ou tableau statistique, religieux, politique, administratif, militaire, commercial, etc. de l'Empire ottoman, depuis le Khatti-Cherif de Gulhanè (1839)*, *Première partie : Les Ottomans*, Paris: Libraire militaire de J. Dumaine, 1853, s. 202; *İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç: Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı* (ed. A. S. Ünver), İstanbul: İ. Ü. Tıp Fakültesi, 1946, s. 116–117.

[862] Bk. Ahmed Refik, *Hicrî Onikinci Asır'da İstanbul Hayatı (1100–1200) [Onikinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689–1785)]*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988, s. 56–57; Ahmed Refik, *Osmanlı Alimleri ve Sanatkârları,* İstanbul: Timaş, 1999, s. 232–234.

[863] A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1991, s. 159.

[864] 13 Zilhicce 1133/5 Ekim 1721 tarihli bir arz saray kütüphanesi vakfı olan Tırhala Sancağında adet-i ağnam mukataası gelirlerinin toplanması ile sorunları açıklar. Bk. BOA: *Cevdet-Saray*, 8533 (Bu belgeye dikkatimi çeken Hedda Reindl-Kiel'e teşekkür etmeyi borç bilirim).

[865] İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi, I. Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara: AKM, 1991, s. 70–77.

[866] Ahmed Refik, *Hicrî Onikinci Asır'da İstanbul Hayatı*, s. 57–59.

[867] SUK, Şarkiyat Bölümü, Fon 1 (İstanbul), a. b. 19428 (Bu belgeye dikkatimi çeken Aşkın Koyuncu'ya teşekkür etmeyi borç bilirim).

[868] SUK, Şarkiyat Bölümü, Fon 79 A (Edirne), a. b. 1576 (Bu belgeye dikkatimi çeken Margarita Dobreva'ya teşekkür etmeyi borç bilirim).

[869] Fatma Müge Göçek, *East Encounters West: France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, New York–Oxford: Oxford University Press, 1987, s. 109–110.

[870] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 56, var. 7b–8a.

[871] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 70, var. 9a–10a.

[872] SUK, Şarkiyat Bölümü, Sicil R 38, var. 94б–96а.

[873] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 93A, var. 93b–94a.

[874] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 93B, var. 25a–25b.

[875] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 98, var. 74b–75a.

[876] Fahri Unan, “Taşköprülü-zâde’nin Kaleminden XVI. Yüzyılın “*İlim*” ve *“Âlim”* Anlayışı”, s. 174.

[877] Coloman de Thály (ed., çev.), *Lettres de Turquie (1730–1739) et Notices (1740) de César de Saussure*, Budapest, 1909, s. 94.

[878] Wahid Gdoura, *Le début de l’imprimerie arabe à Istanbul et en Syrie: Évolution de l’environnement culturel (1706–1787)*, Tunis: Institut Superieur de Documentation, 1985, s. 110; Orhan Koloğlu, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*, İstanbul: İstanbul Gazeteciler Cemiyeti, 1987, s. 54–55; Franz Babinger, “18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat” (çev., ed. N. Kuran-Burçoğlu), *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004, s. 7.

[879] Orta Çağ üniversite ile medrese mukayesesi hakkında bk. George Makdisi, “Madrasa and University in the Middle Ages”, *Studia Islamica*, Sayı XXXII, [1970], s. 255–264.

[880] Batılı bilim ve eğitim anlayışı için bk. Peter Burke, *Gutenberg'den Diderot'ya Bilginin Toplumsal Tarihi* (cev. Tunçay), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001, s. 81–103; Rosemary O'Day, *Education and Society 1500–1800: The Social Foundations of Education in Early Modern Britain*, London–New York: Longman, 1982, s. 106–112, 125–127, 271–275; Robert A. Houston, *Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education 1500–1800*, London and New York: Longman, 1988, s. 23–77.

[881] Gérald Duverdier, “İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi: Savary de Brèves ile İbrahim Müteferrika” (çev. T. Acaroğlu), *Belleten*, C. LVI, Sayı 215, 1992, s. 289.

[882] Hayati Develi (ed.), *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe*, İstanbul: Kitabevi, 2001, s. 32.

[883] Bk. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* (ed. R. Şeşen), İstanbul: İSAR, 1998, s. 52–57; *The History of al-Tabari: Biographies of the Prophet’s Companions and Their Successors* (çev. E. Landau-Tasseron), New York: The State University of New York Press, 1998.

[884] Agah Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, C. I (Giriş), Ankara: TTK, 1998, s. 128; *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe*, s. 93.

[885] SUK, Şarkiyat Bölümü, Sicil R 38, var. 94б–96а.

[886] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 93A, var. 93b.

[887] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 73, var. 25b.

[888] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 82, var. 13a.

[889] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 86, var. 46b.

[890] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 89, var. 64b.

[891] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 95, var. 75b.

[892] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 103, var. 1b.

[893] W. J. Watson, “İbrahim Müteferrika and Turkish Incunabula”, *Journal of the American Oriental Society*, C. 88, 1968, s. 436.

[894] Ahmet Evin, “Batılılaşma ve Lâle Devri”, *İstanbul Armağanı, 4. Lâle Devri* (ed. Armağan), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 52.

[895] Aykut Kazancıgil, “Lâle Devri’nde Bilim Hayatı”, *İstanbul Armağanı, 4. Lâle Devri*, s. 195.

[896] Salim Aydüz, “Bilimsel Faaliyetler Açısından Lâle Devri”, *İstanbul Armağanı, 4. Lâle Devri*, s. 170–171.

[897] Eserin 1299–1481 tarihleri arası kısmı yayımlanmıştır. Bk. Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiü’d-Düvel: Osmanlı Tarihi (1299–1481)* (ed. A. Ağırakça), İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

[898] Bk. Mehmet İpşirli, “Lale Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler”, *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri, 1. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu 3–5 Nisan 1987* (ed. E. İhsanoğlu), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987, s. 33–42; Kazım Sarıkavak, “Az Bilinen Osmanlı’da Bir Aydınlanma Hareketi”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 7 (Düşünce), s. 189–194; Salim Aydüz, “Bilimsel Faaliyetler Açısından Lâle Devri”.

[899] Kaya, “Some Findings on Translations Made in the 18th Century from Greek and Es’ad Efendi’s Translation of the *Physica*”, *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World, Proceedings of the International Symposium on “Modern Sciences and the Muslim World” Science and Technology Transfer from the West to the Muslim World from the Renaissance to the Beginning of the XIXth Century (Istanbul 2–4 September 1987)* (ed. E. İhsanoğlu), İstanbul: IRCICA, 1992, s. 385–392; Kazım Sarıkavak, “Az Bilinen Osmanlı’da Bir Aydınlanma Hareketi”.

[900] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 66, var. 5b–6a.

[901] Bk. Bekir Karlığa, “Yirmisekiz Mehmed Çelebî’nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve Onsekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi”, *Bilim, Felsefe, Tarih,* İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1991, s. 314–324.

[902] Henri Omont, *Missions archéologiques Françaises en Orient au XVIIe et XVIIIe siècles*, C. 1, Paris, 1902, s. 385.

[903] Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye*, C. III (ed. A. Aktan, A. Yuvalı, Hülâgü), İstanbul: Sebil, s. 32.

[904] Aykut Kazancıgil, “Lâle Devri’nde Bilim Hayatı”, s. 204–205.

[905] Nil Sarı, B. Zülfikâr, “The Paracelsusian Influence on Ottoman Medicine in the Seventeenth and Eighteenth Centuries”, *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World*, s. 157–179; Ahmet Evin, “Batılılaşma ve Lâle Devri”.

[906] Osmanlılarda popüler olan tıp eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, C. 2, s. 44–104.

[907] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 72, var. 63a.

[908] Salim Aydüz, “Bilimsel Faaliyetler Açısından Lâle Devri”, s. 188–189.

[909] Bekir Karlığa, “Yirmisekiz Mehmed Çelebî’nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı”.

[910] A. D. Jeltyakov, “K voprosu ob istokah prosvetitelstva v Osmanskoy imperii. Formirovanie i razvitie svetskih tendentsiy v turetskom kulture XVIII – seredinıy XIX v.”, *Balkanskiye issledovaniya*, C. 6, 1980, s. 46–67.

[911] Aydınlanma sürecindeki tarih ilminin yeri hakkında daha geniş bilgi için mesela bk. Georges Gusdorf, *Les sciences humaines et la pensée occidentale*, C.VI (*L'avénement des sciences humaines au siècle des Lumières*), Paris: Payot, 1973; Michéle Duchet, *Anthropologie et histoire au siècle des Lumières: Buffon, Rousseau, Helvétius, Diderot*, Paris: Flammarion, 1978.

[912]*Gülşen-i Hulefâ li-Nazmîzâde Efendi*, Kostantiniye, 1143 [1730], var. [2b]–[3a].

[913] Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı* (çev. R. Kunt, ed. Şevket Rado), İstanbul, 1990, s. 92.

[914] Hüseyin Gazi Topdemir, *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2002, s. 53.

[915] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 62, var. 62a.

[916] Bu müellifin yazı tarzı için bk. Maria Kalitsin, “Nyakoi problemi na prevoda na osmanskata istoriografska proza (Na primera na “Korona na istoriite” na Hoca Sadeddin)” [*Osmanlı Tarih Eserlerinin Tercümesi İle İlgili Bazı Sorunlar (Hoca Sadeddin’in Tacü’t-Tevarihi Örneği)*], *Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilisation in the Balkans, Sofia, April 21–23, 2000* (ed. R. Z. Keilani, S. Todorova), Istanbul: IRCICA, 2002, s. 241–246.

[917] Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, s. 94.

[918] Rhoads Murphey, “Ottoman Historical Writing in the Seventeenth-Century: A Survey of the General Development of the Genre After the Reign of Sultan Ahmed I (1603–1617)”, *Archivum Ottomanicum*, C. XIII, 1993–1994, s. 283–284.

[919] Zeki Arslantürk, *Naîma'ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul: Ayışığı kitapları, 1997, s. 48.

[920] Bk. Maria Kalitsin, *Korona na istoriite na Hoca Sadedin* [*Hoca Sadeddin'in Tacü't-Tevarihi*], Veliko Tırnovo: Abagar, 2000, s. 39.

[921] Rhoads Murphey, “Ottoman Historical Writing in the Seventeenth-Century”, s. 287–288, 297.

[922] Zeki Arslantürk, *Naîma'ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı*, s. 45, 57–58, 131.

[923] Gustav Bayerle, *Pashas, Begs, and Effendis. A Historical Dictionary of Titles and Terms in The Ottoman Empire*, İstanbul: ISIS, 1997, s. 154; Zeki Arslantürk, *Naîma'ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı*, s. 49; Lewis V. Thomas, *A Study of Naima* (ed. N. Itzkowitz), New York: New York University Press, 1972, s. 36–42.

[924] Zeki Arslantürk, *Naîma'ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı*, s. 65; Lewis V. Thomas, *A Study of Naima*, 110–119.

[925] Age, s. 48.

[926] Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, Ankara: TDV, 1995, s. 77, dipnot 18.

[927] SUK, Şarkiyat Bölümü, Fon 79 A (Edirne), a. b. 1576.

[928] Rhoads Murphey, “Ottoman Historical Writing in the Seventeenth-Century”, s. 280.

[929]*Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 303.

[930] Suraiya Faroqhi, *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, London–New York: I. B. Tauris, 2000, s. 72.

[931] Pierre A. MacKay, "The Manuscripts of the *Seyahatname* of Evliya Çelebi. Part I: the Archetype", *Der Islam*, C. 52, 1975, Sayı 1–2, s. 278–279; Krş. Orhan Koloğlu, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*, İstanbul: İstanbul Gazeteciler Cemiyeti, 1987, s. 59.

[932]*Millî Kütüphanede Mevcut Arap Harfli Türkçe Kitapların Muvakkat Kataloğu* (Genişletilmiş İkinci Basım), C. I–II, Ankara: Millî Kütüphane, 1964–1968, s. 341, 723, 779, 1155, 1237, 1282, 1480; Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, C. I–V, 1971–1979, s. 400, 1293, 1719, 1741, 1743, 1750, 1753, 1880, 2004; Müjgan Cunbur, D. Kaya (ed.), *Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu, Arap Harfli Türkçe Eserler (1729–1928)*/*The Union Catalogue of Turkey's Printed Books, Turkish Publications in Arabic Letters*, Ankara: Kültür Bakanlığı Millî Kütüphane Başkanlığı, s. a., C. 2, s. 303.

[933]*Atatürk'ün Özel Kütüphanesinin Kataloğu (Anıtkabir ve Çankaya Bölümleri)*, Ankara: Millî Kütüphane Atatürk Dokümantasyon Merkezi, 1973, s. 263 (No. 1690), 481 (No. 3214), 592 (No. 3822), 629 (No. 4034), 631 (No. 4051, 4052), 642 (No. 4125), 647 (No. 4158); "Kemal Paşa'nın Müzayede Kataloğu", *Müteferrika*, Sayı 8–9, 1996, s. 161–170.

[934] Aslında bu konuda Müteferrika'nın ne kadar haklı olduğu Belgrat muhafızına hitaben 1 Şaban 1245/26 Ocak 1830 tarihli bir sultan fermanından belli olur. Söz konusu belgeye göre muhafız Sırbistan'ın altı nahiyelerin yeni kurulan devletin sınırlarına ilave edilmesi konusundaki ve Sırp Prensi Miloş'un Osmanlı hükümetinin bu nahiyelerin sınırlarını tam olarak nereden geçtiğini bilmiyorsa, bunun birçok yerli sipahi ve diğer şahıslar tarafından bilindiği doğrultusundaki iddiaların doğru olup olmadığının tespit edilmesi ile görevlendirilmiştir. Bk. Panço Dorev (çev., ed.), *Dokumenti za bılgarskata istoriya*, C. III (*Dokumenti iz turskite dırjavni arhivi*) [*Bulgar Tarihi Hakkında Belgeler*, C. III *(Türk Devlet Arşivlerinde Bulunan Belgeler)*], kısım I (1564–1872), Sofya, Akademi Yayınevi, 1940, s. 124–128 (Belge No. 232, bu belgeye dikkatimi çeken Gergana Georgieva'ya teşekkür etmeyi borç bilirim). Buna benzer başka bir örnek için bk. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776–1826)*, İstanbul: EREN, 1995, s. 359.

[935] Bk. İbrahim Müteferrika, *Milletlerin Düzeninde İlmi Usüller* (ed. Ö. Okutan), İstanbul: MEB, 1990, s. 63–72; Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, C. 2, s. 236–239.

[936] Gérald Duverdier, “İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi”, s. 286.

[937] Hac seyahatnameleri için bk. Menderes Coşkun, “Osmanlı Hac Seyahatnamelerinde Hac Yolculuğu”, *Osmanlı*, C. 4 (Toplum), s. 506–511; Menderes Coşkun, “The Most Literary Ottoman Pilgrimage Narrative: Nabi’s Tuhfetü’l-Haremeyn”, *Turcica*, C. 32, 2000, s. 363–388.

[938] Bk. Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, s. 73–107.

[939] Bk. Coşkun Yılmaz, “Hezarfen Bir Şahsiyet: İbrahim Müteferrika ve Siyaset Felsefesi”, *İstanbul Armağanı, 4. Lâle Devri*, s. 299–317.

[940] SUK, Şarkiyat Bölümü, Or. 2296, *Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Alem*, var. 36а–41б.

[941] Virginia Aksan, “Ottoman Political Writing, 1768–1808”, *International Journal of Middle East Studies*, C. 25, 1993, Sayı 1, s. 56, dipnot 37. Krş. Mehmet İpşirli, “Hasan Kâfî el-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri *Usûlü’l-Hikem fî Nizâmi’l-Âlem*”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10–11, 1979–1980, s. 239–278.

[942] C. Yılmaz, “Siyasetnameler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma”, *Osmanlı*, C. 4 (Toplum), s. 75.

[943] Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, s. 68.

[944] Mustafa Kaçar, “Osmanlı İmparatorluğunda Askerî Sahada Yenileşme Döneminin Başlangıcı”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü’nün Kuruluşunun 10. Yıldönümü Münasebetiyle Ekmeleddin İhsanoğlu’na Armağan* (ed. F. Günergun), İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, 1995, s. 209–225.

[945] Omont, “Documents sur l’imprimerie à Constantinople au XVIIIe siècle”, *Revue des Bibliothèques*, C. V, 1895, s. 229.

[946] Gérald Duverdier, “İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi”, s. 300.

[947] Francis Robinson, “Technology and Religious Change: Islam and the Impact of Print”, *Modern Asian Studies*, C. 27/I, 1993, s. 231; Orhan Koloğlu, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*, s. 7.

[948] A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie*, s. 243.

[949] Yahya Akyüz, "İlk Türk Matbaası ve Eğitim Tarihimizdeki Yeri", *Millî Eğitim*, Sayı 76, 1988, s. 20.

[950] Rüştiye okulları *Meclis-i Umur-i Nafia* ile *Meclis-i Vala-yi Ahkam-i Adliye*’nin 1838 tarihli kararı üzerine ikinci eğitim derecesi olarak kurulur. Bk. Aziz Berker, *Türkiyede İlk Öğretim, I. 1839–1908*, Ankara: MEB, 1945, s. 8–12; Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: MEB, 1991, s. 40–43.

[951] Bk. A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie*, s. 205–206; Aziz Berker, *Türkiyede İlk Öğretim*, 1945, s. 13–23; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, s. 52–82.

[952] Aziz Berker, *Türkiyede İlk Öğretim*, s. 36–37.

[953] A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie*, s. 209.

[954] Bk. Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, 82–107.

[955] Aziz Berker, *Türkiyede İlk Öğretim*, s. 82.

[956] Nesimi Yazıcı, “Some Considerations on the Teaching of Sciences in Late Ottoman *Medreses*”, *Science in Islamic Civilisation, Proceedings of the International Symposia “Science Institutions in Islamic Civilisation” & “Science and Technology in the Turkish and Islamic World”* (ed. E. İhsanoğlu, F. Günergun), İstanbul: IRCICA, 2000, s. 53–63; Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, C. 1, s. 110–116.

[957] 19. Yüzyıl Osmanlı eğitim reformları için bk. Aziz Berker, *Türkiyede İlk Öğretim*; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*; Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839–1908: Islamization, Autocracy, and Discipline*, Leiden: E. J. Brill, 2001; Benjamin C. Fortna, *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford University Press, 2002.

[958] Bk. Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839–1922): Prosopografik Rehber*, İstanbul: İSİS, 1999, s. 94.

[959] Bk. Ercümend Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkâmet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyâsî Faâliyetleri (1793–1821)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988; Ali İbrahim Savaş, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi", *Osmanlı*, C. 1 (Siyaset), s. 643–659.

[960] Bk. Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, Ankara: TTK, 2004; Raia Zaimova, "The Sultan's Subjects at the "Ottoman Imperial School" after the Crimean War", *Uluslar arası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu 11-13 Mayıs 2005*. *Bildiriler Kitabı*, Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, 2005, s. 269–273.

[961] Hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Seán Jennett, *Pioneers of Printing*, London: Routledge & Kegan Paul, 1958, s. 91–105.

[962] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93a, 93b, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106.

[963] Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul: OSAV, 1995.

[964] Bk. Orlin Sabev, “Knigata v ejednevieto na müsülmanite v Ruse (1695–1786)” [Rusçuk Müslümanlarının Günlük Hayatında Kitap (1695–1786)], *Almanah za istoriyata na Ruse*, C. IV, 2002, s. 380–394; Orlin Sabev, “Private Book Collections in Ottoman Sofia, 1671–1833 (Preliminary notes)”, *Études balkaniques*, 2003, Sayı 1, s. 34–82.

[965] Bk. Johann Strauss, “Konuşma”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşamak: Toplumsallık Biçimleri ve Cemaatlerarası İlişkiler (18.–20. Yüzyıllar)/Vivre dans l’Empire otoman: Sociabilités et relations intercommunautaires (XVIIIe–XXee siècles)* (çev. Selen, ed. F. Georgeon, P. Dumont), İstanbul: İletişim, 2000, s. 307–385.

[966] Bk. A. Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: MEB, 1991, s. 35–37.

[967] Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri*, s. 174–176.

[968] Orlin Sabev, “Knigata v ejednevieto na müsülmanite v Ruse (1695–1786)”.

[969] Orlin Sabev, “Private Book Collections in Ottoman Sofia”.

[970] Meropi Anastassiadou, “Des défunts hors du commun: les possesseurs de livres dans les inventaires après décès musulmans de Salonique”, *Turcica*, C. 32, 2000, s. 197–252.

[971] Server İskit, *Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul: MfV, 1939, s. 188–190.

[972] Bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1, İstanbul: MEB, 1946, s. 529; Alexandra Bain, “The *En‘am-ı Şerif*, Sacred Text and Images in a Late Ottoman Prayer Book”, *Archivum Ottomanicum*, Sayı 19, 2001, s. 213–238.

[973] Bk. Amil Çelebioğlu, *Muhammediye*, C. I–II, İstanbul: MEB, 1996.

[974] Bk. Birgili Muhammed Efendi, *Vasiyet-name* (ed. Duman), İstanbul: R Yayınları, 2000.

[975] Bk. Ahmet Turan Arslan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul: SEHA, 1992, s. 77–82.

[976] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 79, var. 47b.

[977] Gustav Bayerle, *Pashas, Begs, and Effendis: A Historical Dictionary of Titles and Terms in The Ottoman Empire*, İstanbul: ISIS, 1997, s. 44, 111.

[978] Jacques le Goff, *La Civilisation de l’Occident médiéval*, Paris: Flammarion, 1997, s .

[979] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 66, fol. 83b.

[980] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 76, fol. 26a.

[981] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 90, fol. 33b.

[982] Bk. Elizabeth L. Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*, Cambridge University Press, 1979; Adrian Johns, *The Nature of the Book: Print and Knowledge in the Making*, Chicago–London: The University of Chicago Press, 1998.

[983] IRCICA Kütüphanesi – Istanbul, A413.9435/VA: *Tercümetü's-Sihâh-i Cevheri [Lugat-i Vânkûlu]*, Kostantiniye, 1141 [1729], var. 756b.

[984] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 74, var. 4a.

[985] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 58, var. 3b.

[986] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 66, var. 6a.

[987]BOA: *Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Muhallefat Halifesi*, 12439, s. 2.

[988] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 77, var. 28a.

[989] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 75, var. 23a.

[990] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 82, var. 72a.

[991] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 83, var. 18a.

[992] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 83, var. 81b.

[993] BOA: *Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Muhallefat Halifesi*, 12541.

[994] BOA: *Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Muhallefat Halifesi*, 12544, s. 41.

[995] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 87, var. 91b.

[996] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 93b, var. 44a.

[997] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 96, var. 79a.

[998] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 96, var. 26b.

[999] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 98, var. 79a.

[1000] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 101, var. 4b.

[1001] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 104, var. 49b–51a.

[1002] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 104, var. 55a.

[1003] Selanik Makedonya Tarih Arşivi, Siciller, S. 79, 60–66. Araştırmamızda bu belgenin Sofya Ulusal Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü’nde saklanan fotokopisi kullanılmıştır. Bk. SUK, Şarkiyat Bölümü, S 1.

[1004] Feridun Emecen, “Âyân ve Muhallefâtı: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa”, *CIÉPO: Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XIV. Sempozyumu Bildirileri*, *18-22 Eylül 2000*, *Çeşme* (ed. T. Baykara), Ankara: TTK, 2004, s. 146.

[1005] Bk. Orlin Sabev, “Private Book Collections in Ottoman Sofia”.

[1006] Bk. Orlin Sabev, “Osmanski obştestveni biblioteki v Sofia (Novi arhivni svedeniya ot XVIII-XIX vek)” [Sofya’da Osmanlı Umumi Kütüphaneleri (Yeni Bulunan XVIII.-XIX. yy. Tarihli Arşiv Bilgileri)], *İstoriçesko bıdeşte*, 2002, Sayı 1–2, s. 202.

[1007] Yuzo Nagata, *Materials on the Bosnian Notables*, Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1979, s. 119–123.

[1008] Age, 109–110.

[1009] Age, 86–87.

[1010] SUK, Şarkiyat Bölümü, O II 72, O II 159.

[1011] SUK, Şarkiyat Bölümü, O 765: *“Min kütübü’l-fakîr Ahmed Râşid el-kâdı be-kazâ-yi Timûrcı”*. Kayıttaki Timurcu adlı yerleşim merkezini tespit edemedik. Mustafa Özergin tarafından yayımlanan 1078/1667-68 tarihli Rumeli kazaları listesinin 1203/1788 tarihli suretinde rastladığımız Paşa sancağının Arnavutluk topraklarında bulunan Timurice kazası Timurcu kazası aynı olup olmadığı kesin değildir. Bk. Kemal Özergin, “Rumeli Kadılıkları’nda 1078 Düzenlemesi”, *İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan*, Ankara: TTK, 1976, s. 251–309 (No. A–293, B–152).

[1012] SUK, Şarkiyat Bölümü, O II 175, s. [1]: *“Temellük-tu’l-‘abdü’l-fakîr be-şirâ-yi şer‘i min tâb‘at-i İbrâhîm Efendi ve ene’l-fakîr El-hâc Mehmed bin Agô Mustafa es-Samâkovî gafrullah lehimâ, li-sene sâlis ve erba‘in ve mi’e ve elf”.*

[1013] Bk. Sigfrid Steinberg, *Five Hundred Years of Printing*, Penguin Press, 1977, s. 133–136; Brian Richardson, *Printing, Writers and Readers in Renaissance Italy,* Cambridge University Press, 1999, s. 35–38.

[1014] Yahya Erdem, “Sahhaflar ve Seyyahlar: Osmanlı’da Kitapçılık”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 11 (Kültür ve Sanat), s. 720–738; Yahya Erdem, “Sahhaflar ve Seyyahlar: Osmanlı’da Kitapçılık”, *Müteferrika*, Sayı 20, 2001, s. 3–18.

[1015] Johann Strauss, “Who Read What in the Ottoman Empire (19th–20th Centuries)”, *Arabic Middle Eastern Literatures*, C. 6, 2003, Sayı 1, s. 47.

[1016] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 93B, var. 25b.

[1017] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 98, var. 74b.

[1018] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 93A, var. 93b.

[1019] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 70, var. 9б.

[1020] Yahya Erdem, “Sahhaflar ve Seyyahlar”.

[1021] Ignace Mouradgea d’Ohsson, *Tableau général de l’Empire Othoman*, C. I, s. 301.

[1022] Bk. [Stoyanka Kenderova], *Bibliothèques et livres musulmans dans les territoires balkaniques de l'Empire otoman. Le cas de Samakov (XVIIIe – première moitié du XIXe siècle). Thèse préparée en vue de doctorat en "Histoire et civilisations de l'Europe" présentée par Stoyanka Kenderova. Dirigée par Paul Dumont*, Strasbourg: Universite Marc Bloch, 2000 [2002].

[1023] Bahaeddin Yediyıldız, *Institution du Vaqf au XVIIIe siècle en Turquie: Étude socio-historique*, Ankara: TTK, 1985, s. 343–345.

[1024] Bu kütüphane hakkında bilgi için bk. Mihaila Stajnova, “Ottoman Libraries in Vidin”, *Études balkaniques*, 1979, Sayı 2, s. 54–69; Machiel Kiel, “The Date of Construction of the Library of Osman Pasvantoglu in Vidin (A Note on the Chronogram of the Ottoman Inscription of the Library and the Identity of Its Poet)”, *Études balkaniques*, 1980, Sayı 2, s. 116–119.

[1025] SUK, Şarkiyat Bölümü, S 52a. Bu katalog Stoyanka Kenderova tarafından yayımlanmaya hazırlanır.

[1026] Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Ankara: Defter 737, s. 137.

[1027] Bk. Boris Nedkov, “Il manoscritto di Sofia della “Geografia” di Idrisi”, *Bolletino del Centro di studi filologici e linguistici siciliani*, Palermo: G. Mori & Figli, C. III, 1955; Osman Keskioğlu, “Bulgaristan’daki Bazı Türk Vakıfları ve Âbideleri”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı VII, 1968, s. 129–137.

[1028] Osman Keskioğlu, “Bulgaristan’daki Bazı Türk Vakıfları ve Âbideleri”.

[1029] Şumnu Tarih Müzesi, Envanter Sayı 397, var. 9a–9б; Osman Keskioğlu, “Şumnulu Şerif Halil Paşa Vakfiyesi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı XIX, 1985, s. 25–31.

[1030] Osman Keskioğlu, “Bulgaristan’daki Bazı Türk Vakıfları ve Âbideleri”, s. 131; Süheyl Ünver, “Şumnu’da Türk Hattatları ve Eserleri”, *Belleten*, C. XLVII, Sayı 185, 1983, s. 31–36; Tim Stanley, “Shumen as a Centre of Qur’an Production in the 19th Century”, *Uğur Derman 65 Yaş Armağanı* (ed. İ. C. Schick), İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2000, s. 483–512.

[1031] Kağıdın mührelenmesi hakkında bilgi için bk. İ. Güleç, “Osmanlılar’da Kâğıt ve Kâğıtçılık”, *Müteferrika*, Sayı 2, 1994, s. 92; İsmet Binark, *Eski Kitapçılık Sanatlarımız*, Ankara: Kazan Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, 1975, s. 50–52.

[1032] Coloman de Thály (ed., çev.), *Lettres de Turquie (1730–1739) et Notices (1740) de César de Saussure*, Budapest, 1909, s. 95–96; Krş. [İmre] Karácson, “İbrahim Müteferrika”, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, Sayı 3, 1326 [1910], s. 184–185.

[1033] Bk. Aladar V. Simonffy, *İbrahim Müteferrika* (çev. F. Yener), Ankara: Başbakanlık Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü, 1945, s. 21.

[1034] L. Hopp, "İbrahim Müteferrika (1674/75?–1746): Fondateur de l'imprimerie turque", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. XXIX, 1975, Sayı 1, s. 108.

[1035] Joseph von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, C. VII, Pest, 1831, s. 585; Osman Ersoy, “İlk Türk Basımevi’nde Basılan Kitapların Fiyatları”, *Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı, 10–11 Aralık 1979, Ankara, Bildiriler,* Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, [1980], s. 69, 76; Orhan Koloğlu, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*, İstanbul: İstanbul Gazeteciler Cemiyeti, 1987, s. 57; Franz Babinger, “18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat” (çev., ed. N. Kuran-Burçoğlu), *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası,* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004, s. 31.

[1036] Şefik Ergürbüz, *Matbaacılık Tarihi*, İzmit: Işıl Kitabevi, 1947, s. 46; Hasan R. Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, C. I, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1970, s. 116.

[1037] William J. Watson, “İbrāhīm Müteferrika and Turkish Incunabula”, *Journal of the American Oriental Society*, C. 88, 1968, s. 436.

[1038]*El-Cildü's-sâni min Târîh-i Na'îmâ*, Kostantiniye, 1147 [1734], s. [741].

[1039] Mihail S. Meyer, *Osmanskaya imperiya v XVIII veke: Çertıy strukturnogo krizisa*, Moskova: Nauka, 1991, s. 184.

[1040] Joseph von Hammer, *Geschihte des Osmanischen Reiches*, C. VII, s. 413; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV-2, Ankara: TTK, 1988, s. 516.

[1041] Taner Timur, “Matbaa, Aydınlanma ve Diplomasi: Said Mehmed Efendi”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 128, 2004, s. 59.

[1042] Osman Ersoy, “İlk Türk Basımevi’nde Basılan Kitapların Fiyatları”.

[1043] Coloman de Thály (ed., çev.), *Lettres de Turquie*, p. 95.

[1044] Yahya Erdem, “Sahhaflar ve Seyyahlar”.

[1045] Bk. Osman Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt*, Ankara: A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1963, s. 30–36; İsmail Güleç, "Osmanlılarda Kâğıt ve Kâğıtçılık", s. 85–94; "Zeyl", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, Sayı 3, 1326 [1910], s. 188–189.

[1046] Erhan Afyoncu, “İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler”, *Belleten*, C. LXV, Sayı 243, 2001, s. 615; Erhan Afyoncu, “İbrâhim Müteferrika”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 21, İstanbul: TDV, 2000, s. 325.

[1047] Takrizin Latince transkripsiyonu için bk. Osman Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt*, s. 205; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV-2, Ankara: TTK, 1959, s. 518–519, dipnot 1; Ahmet Hezarfen, "Basmacı İbrahim (Müteferrika)", *Tarih ve Toplum*, C. 20, Sayı 119, 1993, s. 23–24.

[1048] SUK, Şarkiyat Bölümü, Fon 1 (İstanbul), a. b. 17248, var. 1.

[1049] Osman Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt*, s. 50–51.

[1050] SUK, Şarkiyat Bölümü, S 12, s. 49.

[1051] İMŞS: *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 98, var. 40a–40b.

[1052] Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken, 2002, s. 182.

[1053] Age, s. 173–179.

[1054] A. Rafikov, *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii* [*Türkiye'deki Kitap Basımının Tarihi Hakkında Yazılar*], Leningrad: Nauka, 1973, s. 146–147.

[1055] Ignace Mouradgea d’Ohsson, *Tableau général de l’Empire Othoman*, C. I, Paris, 1787, s. 301.

[1056]*Târîh-i Cevdet*, C. 1, Der sa‘âdet: Matbaa-i ‘Osmâniyye, 1309 [1891], s. 74. Krş. Coşkun Yılmaz, “Hezarfen Bir Şahsiyet: İbrahim Müteferrika ve Siyaset Felsefesi”, *İstanbul Armağanı, 4. Lâle Devri* (ed. Armağan), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 267.

[1057] Erhan Afyoncu, “İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler”.

[1058] Bk. Boğaç A. Ergene, “Costs of Court Usage ın Seventeenth- and Eighteenth-century Ottoman Anatolia: Court Fees as Recorded in Estate Inventories”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 45, 2002, Sayı 1, s. 20–39.

[1059] Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2000, s. 159–171; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 211–292.

[1060] Sigfrid Steinberg, *Five Hundred Years of Printing*, s. 130.

[1061] Coloman de Thály (ed., çev.), *Lettres de Turquie*, s. 95.

[1062] Osman Ersoy, “İlk Türk Basımevi’nde Basılan Kitapların Fiyatları”, s. 76.

[1063] Bk. Lucien Febvre, Henri-Jean Martin, *L’apparation du livre*, Paris: A. Michel, 1958 (1971), s. 307–312; Brian Richardson, *Printing, Writers and Readers in Renaissance Italy*, s. 25–26.

[1064] Coloman de Thály (ed., çev.), *Lettres de Turquie*, s. 95.

[1065] Omont, “Nouveaux documents sur l’imprimerie à Constantinople”, s. 6.

[1066] Bk. Yavuz Selim Karakışla, “Osmanlı Kitap Tarihinde Bir Katkı: Osmanlı Devlet Arşivi’nde Bulunan, Kitap ile İlgili Bazı Belgeler (1844–1854)”, *Müteferrika*, Sayı 14, 1998, s. 41–59.

[1067] Johann Strauss, “Les livres et l’imprimerie à İstanbul (1800–1908)”, s. 5; Johann Strauss, “İstanbul’da Kitap Yayını ve Basımevleri”, s. 5.

[1068] Brian Richardson, *Printing, Writers and Readers in Renaissance Italy,* Cambridge University Press, 1999, s. 77.

[1069] Elizabeth L. Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*, Cambridge University Press, 1979, s. 44.

[1070] Bk. Raymond Williams, *The Long Revolution*, London: Hogarth, 1992.

[1071] Elizabeth Eisenstein, “The Fifteenth Century Book Revolution, Some Causes and Consequences of the Advent of Printing in Western Europe”, *Le Livre dans les sociétés pré-industrielles*, Athina, 1982, s. 57–76; Elizabeth Eisenstein, “From Scriptoria to Printing Shops: Evolution and Revolution in the Early Printing Book Trade”, *Books and Society in History, Papers of the Association of College and Research Libraries Rare Books and Manuscripts Preconference, 24–28 June, 1980, Boston, Massachusetts* (ed. K. E. Carpenter), New York–London: Bowker, 1983, s. 29–42.

[1072] Orhan Koloğlu, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*, İstanbul: İstanbul Gazeteciler Cemiyeti, 1987, s. 15, 65.

[1073] Ekmeleddin İhsanoğlu, Hatice Aynur, “Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729–1848)”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, Sayı XXII (Prof. Dr. Nejat Göyünç’e Armağan – 1), 2003, s. 219–255.

[1074] Elizabeth L. Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change*, s. 51.

[1075] SUK, Şarkiyat Bölümü, Or. 2296, л. 1a.

[1076] Mihaila Stajnova, *Osmanskite biblioteki v bılgarskite zemi XV–XIX vek* [*XV.-XIX. yy. Bulgar Topraklarında Osmanlı Kütüphaneleri*], Sofya: Ulusal Kütüphane, 1982, s. 53–54; Mihaila Stajnova, “Knigata v obştestveniya jivot na osmanskite turtsi prez XV–XIX vek” [XV.-XIX. yy. Osmanlı Türklerinin Sosyal Hayatında Kitap], *Studia balcanica 21*, 1992, s. 139, 141.

[1077]*Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, Kostantiniye, 1144 [1732], var. 48b.

[1078] Suk, Şarkiyat Bölümü, Or. 2296, var. 35б: “*Temme tesvîd ve’t-tab‘ bi-‘avnü’l-meliki’l-kâdir ‘an yedü’l-hakîr İbrâhîm min müteferrikân-i dergâh-i ‘âli el-me’zûn bi-‘amelü’t-tab‘ be-dârü’t-tıbâ‘ati’l-‘amire fi beldetü’t-tayyıbeti’l-Kostantiniyye fi evâsıt-ı Şa‘bânü’l-mu‘azzam li-sene hams ve erba‘in ve mi’e ve elf.*”

[1079] Mihaila Stajnova, *Osmanskite biblioteki v bılgarskite zemi*, s. 53.

[1080] Filigranların tarihlendirilmesi Sofya Şarkiyat Bölümü’nde çalışan bayan Zorka İvanova tarafından yapılmıştır.

[1081] SUK, Şarkiyat Bölümü, Or. 2296, var. 36a–41б.

[1082] Princeton University, Firestone Library, Islamic Manuscripts, Robert Garret Collection, manuscripts Division. Bu nüshayı, 15-16 Ocak 2005’te Princeton Üniversitesi Yakın Doğu Araştırmaları Fakültesi tarafından düzenlenen *Osmanlı 18. Yüzyılı Kültürünün Yeniden Düşünülmesi* (*Rethinking Culture in the Ottoman 18th Century*) konulu sempozyumu esnasında Firestone Kütüphanesinde düzenlenen *Osmanlı Matbaacılığı Şafağı* (*The Dawn of Ottoman Printing*) başlıklı sergide görebildi

[1083] Franz Babinger, *Die Geschichtschreiber der osmanen und ihre Werke*, Leipzig: Otto Harrassowitz, 1927, s. 277.

[1084] Bk. Hamit S. Selen, “Cihannümā”, *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler,* Ankara: TTK, 1991, s. 122.

[1085] Ekmeleddin İhsanoğlu, Hatice Aynur, “Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729–1848)”, s. 224.

[1086] W. J. Watson, “İbrāhīm Müteferrika and Turkish Incunabula”, *Journal of the American Oriental Society*, C. 88, 1968, s. 440.

[1087] IRCICA Kütüphanesi – İstanbul, 955.03/KR.T.

[1088] Bk. Çiçek Derman, “Osmanlılarda Tezhip Sanatı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (ed. E. İhsanoğlu), İstanbul: IRCICA, 1998, C. II, s. 487–491; Çiçek Derman, “Osmanlı Asırlarında Üslûp ve Sanatkârıyla Tezhip Sanatı”, *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 11 (Kültür ve Sanat), s. 108–119; Zeki Tanındı, “Osmanlı Sanatında Tezhip”, *Osmanlı*, C. 11, s. 120–125; Hüsamettin Aksu, “Türk Tezhib Sanatının Süsleme Unsurları”, *Osmanlı*, C. 11, s. 131–145.

[1089] Arapça el yazmaları uzmanları, Farsça kökenli olan *serlevha* tabirini metnin başladığı sayfasında bulunan süs panosu sayfanın dörtte birinden daha az bir yer kapsadığında, Arapça kökenli *unvan* tabirini de sayfanın dörtte biri, ikisi yada üçü kapsadığı zaman kullanırlar. Bk. *Manuel de codicologie des manuscrits en écriture arabe* (ed. F. Déroche vs), Bibliothèque nationale de France, 2000, s. 246. Türk uzmanlar, genelde *serlevha* tabirini kullandıkları için biz de sadece bu tabiri kullanıyoruz.

[1090] SUK, Şarkiyat Bölümü, O II 175, birinci cildi havi eden nüsha, s. [i]–[iii], [iv], 2.

[1091] SUK, Şarkiyat Bölümü, O II 175, her iki cildi de havi eden öteki nüsha, s. 2.

[1092] IRCICA Kütüphanesi – İstanbul, 962/SÜ.T.

[1093] IRCICA Kütüphanesi – İstanbul, 359./009561/KA.

[1094] Bk. David A. Bland, *History of Book Illustration, The Illuminated Manuscript and the Printed Book*, London: Faber and Faber Limited, 1958; Christopher De Hamel, *A History of Illuminated Manuscripts*, Boston: David R. Godine Publisher, 1986; Jonathan J. G. Alexander, *Medieval Illuminators and Their Methods of Work*, New Haven–London: Yale University Press, 1992.

[1095] Bk. David Dringer, *The Book before Printing: Ancient, Medieval and Oriental*, New York: Dover Publications, 1982.

[1096] Bk. Derek Hill, Oleg Grabar, *Islamic Architecture and Its Decoration A. D. 800–1500*, London: Faber and Faber, 1967, s. 83; Rahmi Hüseyin Ünal, *Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taçkapılar*, İzmir: Ticaret Matbaası, 1982; Şakir Çakmak, *Erken Dönem Osmanlı Mimarîsinde Taçkapılar (1300–1500)*, Ankara, 2001.

[1097] Ekmeleddin İhsanoğlu, Hatice Aynur, “Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729–1848)”, s. 235.

[1098] SUK, Şarkiyat Bölümü, O II 159, s. 1.

[1099] SUK, Şarkiyat Bölümü, O II 150a, s. 1б.

[1100] SUK, Şarkiyat Bölümü, O II 17, var. 1б–2а.

[1101] IRCICA Kütüphanesi – İstanbul, 491./5539435/FA.

[1102] SUK, Şarkiyat Bölümü, O II 176: *El-Cildü'l-Evvel min Lugat-i Vânkûlu*, Kostantiniye, 1169 [1756], var. 1b.

[1103] Bk. Coşkun Yılmaz, “İbrahim Müteferrika”, *Toplum ve Düşünce*, 2003, Sayı 6, s. 25; Sofya Şarkiyat Bölümü’nde saklanan nüshadaki basma serlevha sonradan renklendirilmemiştir. Sahip kaydına göre bu nüsha Tezkereci Raşid Bey’in malı idi, sonradan Samokov vakıf kütüphanesinin malı olur. Bk. SUK, Şarkiyat Bölümü, O II 370: *Târîh-i Sâmî ve Şâkir ve Subhî*, 1198 [1784].

[1104] Meral Alpay, “Türkçe Basma Kitapların Beşik (Incunabel) Devri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı*, V, 1972–1973, s. 587–599.

[1105] Abdülkadir Salgır, “Matbaacılığın İlk Ürünleri: İnkunabeller”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C. 5, 1956, Sayı 3, s. 191–201; Lucien Febvre, Henri-Jean Martin, *L’apparation du livre*, Paris: A. Michel, 1958, s. 122, 133; Hendrik D. L. Vervliet, “Printing in the Fifteenth and Sixteenth Centuries”, *The Book through Five Thousand Years* (ed. D. L. Vervliet), London–New York: Phaidon Press, 1972, s. 378; Brian Richardson, *Printing, Writers and Readers in Renaissance Italy*, s. 8.

[1106] Ahmed Refik, *Hicrî Onikinci Asır'da İstanbul Hayatı (1100–1200) [Onikinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689–1785)]*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988, s. 168; Ahmed Refik, *Osmanlı Alimleri ve Sanatkârları*, İstanbul: Timaş, 1999, s. 244.

[1107] Fermanın metni, *Vankulu Lügati*’nin ikinci baskısının başında basılmıştır. Fermanın Latince transkripsiyonu için bk. Osman Keskioğlu, “Türkiye’de Matbaa Te’sisi ve Mushaf Basımı”, *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, C. XV, 1967, s. 128–130.

[1108] Cahit Telci, “Bir Osmanlı Aydının XVIII. Devlet Düzeni Hakkındaki Görüşleri: Penah Süleyman Efendi”, *Osmanlı* , C. 7 (Düşünce), s. 178–188.

[1109] Richard Clogg, “An Attempt to Revive Turkish Printing in Istanbul in 1779”, *International Journal of Middle East Studies*, C. 10, 1979, s. 67–70.

[1110] Bk. Giambatista Toderini, *Letteratura Turcheska*, C. III, Venezia, 1787, s. 202–209; L'abbe Toderini, *De la littérature des Turcs*, C. III, Paris, 1789, 212–219; Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı* (çev. R. Kunt, ed. Ş. Rado), İstanbul, 1990, s. 112–115 (bu yayımda yıl olarak 1783 yazılıdır).

[1111] Bu matbaanın işler hale getirilmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776–1826)*, İstanbul: EREN, 1995, s. 99–100, 104.

[1112] Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı, I. Müteferrika Matbaası*, İstanbul: MfV, 1939, s. 93.

[1113] Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, s. 111–112.

[1114] Age, s. 115.

[1115] Bk. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne*, s. 100, 104.

[1116] Age, s. 117.

[1117]*Târîh-i Cevdet*, C. 1, Der saadet: Matbaa-i Osmaniyye, 1309 [1891], s. 76.

[1118] Orhan Koloğlu, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*, s. 60–61.

[1119] Age, s. 61.

[1120] Hasan R. Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, C. I, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1970, s. 118.

[1121] Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, s. 121.

[1122] Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, s. 105. Krş. Hasan R. Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, s. 120.

[1123] Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, 96–99.

[1124] Bk. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne*.

[1125] Jale Baysal, *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi, 1968, s. 29–45.

[1126] Age, s. 57.

[1127] Age, 58–59.

[1128] Age, 59–60.

[1129] Bk. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne*, s. 99–261.

[1130] Jale Baysal, *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete*, s. 61–62; Kemal Beydilli, *Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog*, İstanbul: EREN, 1997, s. 15–17.

[1131] Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane*, s. 255.

[1132] Bk. Günay A. Kut, “Matbaʻa, B. Printing and Lithography, 2. in Turkey”, *Encyclopaedia of Islam, New Edition,* C. VI, s. 801.

[1133] Bk. G. Oman, “Matba‘a, B. Printing and Lithography, 4. In the Nile Valley”, *Encyclopaedia of Islam, New Edition*, C. VI, s. 797–798.

[1134] Litografya yada taşbaskısında müteharrik baskısında olduğu gibi ayrı harf şekilleri değil, yalabık taş tabanı üzerine çizilen tüm sayfa şekli kullanılır. Ancak taş, ksilografyada kullanılan tahta tabanı gibi kazınmaz. Osmanlılarda taş basmacılığı için bk. Selim Nüzhet Gerçek, *Taş Basmacılığı*, İstanbul: MfV, 1939; Yahya Erdem, “Taşbaskısı İlk Türkçe Kitap: *Kitâb-ı Ahidnâme-i Humâyûn*”, *Müteferrika*, Sayı 11–12, 1997, s. 19–27; Hasan R. Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, 128–133.

[1135] İlk Osmanlı gazeteleri hakkında geniş bilgi için bk. Cengiz Orhonlu, “Türkçe Yayınlanan İlk Gazete “Takvim-i Vekayi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 6, 1968, s. 35–39; J. S. Szyliowicz, “Functional Perspectives on Technology: The Case of the Printing Press in the Ottoman Empire”, *Archivum Ottomanicum*, C. XI, 1986 [1988], s. 249–259; Alpay Kabacalı, *Türk Yayın Tarihi, I. Başlangıçtan Tanzimat’a Kadar*, İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti, 1987; İsmet Giritli, “Les Turcs et la Presse”, *Presse Turque et Presse de Turquie* (ed. N. Clayer, A. Popovic, T. Zarcone), Istanbul–Paris: ISIS, 1992, s. 79–82; Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Matbaa, Basın ve Yayın*, İstanbul: Literatür, 2000.

[1136] Osman Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kağıt*, Ankara: A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1963, s. 36–48; İsmail Güleç, "Osmanlılarda Kâğıt ve Kâğıtçılık", *Müteferrika*, Sayı 2, 1994, s. 87–88.

[1137]Mahmud Gündüz, “Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur’anı Kerim Basmaları”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı XII, 1978, s. 345.

[1138]*Birgivi Risalesi* baskısı misyonerlik gibi faaliyet için kullanılıp, Kafkaslara yollanır. Bk. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane*, s. 327.

[1139] Bk. Harald Motzki, “The Collection of the Qur’ān. A Reconsideration of Western Views in Light of Recent Methodological Developments”, *Der Islam*, C. 78, 2001, Sayı 1, s. 1–34.

[1140] Johannes Pedersen, *The Arabic Book*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1984, s. 12.

[1141] Bk. Wahid Gdoura, *Le début de l'imprimerie arabe à Istanbul et en Syrie: Évolution de l'environnement culturel (1706–1787)*, Tunis: Institut Superieur de Documentation, 1985, s. 103; Ogier Ghiselin De Busbecg, *Türkiye'yi Böyle Gördüm* (ed. A. Kurutluoğlu), İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, s. 126; Sevim Tekeli, *16'ıncı Asırda Osmanlılarda Saat ve Takiyüddin'in "Mekanik Saat Konstrüksüyonuna dair En Parlak Yıldızlar" Adlı Eseri/The Clocks in Ottoman Empire in the 16th Century and Taqi al Din's "The Brightest Stars for the Construction of the Mechanical Clocks"*, Ankara: Üniversite Matbaası, 1966, s. 1; Gyula Kaldy-Nagy, "Beginnings of the Arabic-Letter Printing in the Muslim World", *The Muslim East, Studies in Honour of Julius Germann, Loránd Eötvös* (ed. Gy. Kaldy-Nagy), Budapest: Loránd Eötvös University, 1974, s. 202–203; Orhan Koloğlu, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*, s. 114, dipnot 75; Franz Babinger, "18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat" (çev., ed. N. Kuran-Burçoğlu),.*Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004, s. 7 (tercümede çalar saatlerden bahsedilir); A. Rafikov, *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii* [*Türkiye'deki Kitap Basımının Tarihi Hakkında Yazılar*], Leningrad: Nauka, 1973, s. 26–27 (tercümede duvar saatlerinden bahsedilir).

[1142] Thomas F. Carter, *The Invention of Printing in China and Its Spread Westward*, New York: Columbia University Press, 1931, s. 112.

[1143] Ekmeleddin İhsanoğlu, “Ottoman Science in the Classical Period and Early Contacts with European Science and Technology”, *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World, Proceedings of the International Symposium on “Modern Sciences and the Muslim World” Science and Technology Transfer from the West to the Muslim World from the Renaissance to the Beginning of the XIXth Century (Istanbul 2–4 September 1987)* (ed. E. İhsanoğlu), İstanbul: IRCICA, 1992, s. 30.

[1144] Hakkı Acun, *Anadolu Saat Kuleleri*, Ankara: AKM, 1994, s. 5; Ekmeleddin İhsanoğlu, “Ottoman Science in the Classical Period and Early Contacts with European Science”, s. 30–31.

[1145] Franz Babinger, *Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert*, Leipzig: Breitkopf und Haertel, 1919, s. 8. Krş. Orhan Koloğlu, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*, s. 23.

[1146]*Le Livre dans les sociétés pré-industrielles*, Athina, 1982, s. 283–293. Yunanca’dan tercümeyi yapan meslektaşım Svetlana Donçeva’ya teşekkür etmeyi borç bilirim.

[1147]*Le Livre dans les sociétés pré-industrielles*, s. 257–269. Yunanca’dan tercümeyi yapan meslektaşım Svetlana Donçeva’ya teşekkür etmeyi borç biliri

[1148]*Târîh-i Cevdet*, C. 1, s. 76. Krş. Mustafa Armağan, “Ah Bir Matbaa Erken Gelseydi!”, *Toplum ve Düşünce*, 2003, Sayı 6, s. 18.

[1149] Orhan Koloğlu, *Takvimi Vekayi Türk Basınında 150 Yıl*, 1831–1981, Ankara: Çağdaş Gazeteciler Derneği, [1981], s. 155; Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi, I. Başlangıçtan Tanzimat'a Kadar*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1989, s. 109.

[1150] Bk. Kemal Beydilli, *Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi*, 18–24.

[1151] Bk. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane*.

[1152]Bu medrese ve kütüphane için bk. Orlin Sabev, “Ottoman *Medreses* in Rusçuk-Rousse”, *Mélanges Prof. Machiel Kiel* (ed. A. Temimi), Zaghouan: TEMIMI, 1999, s. 507–528.

[1153] Rusçuk Tarih Müzesi, Envanter No: B/2922, var. 4a.

[1154] Server İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul: MfV, 1939, s. 32; Server İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, İstanbul: Matbuat Umum Müdürlüğü, 1939, s. 8, s. 839–840; Hasan R. Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, s. 144; Y. S. Karakışla, "Osmanlı Kitap Tarihinde Bir Katkı: Osmanlı Devlet Arşivi'nde Bulunan, Kitap ile İlgili Bazı Belgeler (1844–1854)", *Müteferrika*, Sayı 14, 1998, s. 41–59; Yahya Erdem, "Sahhaflar ve Seyyahlar: Osmanlı'da Kitapçılık", *Osmanlı*, C. 11, s. 729–730; Yahya Erdem, "Sahhaflar ve Seyyahlar: Osmanlı'da Kitapçılık", *Müteferrika*, Sayı 20, 2001, s. 3–18.

[1155] Orhan Koloğlu, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*, s. 96.

[1156] Age, s. 105–106.

[1157] Jale Baysal, *Mütererrika'dan Birinci Meşrutiyete*, s. 62–64; *Jale Baysal*, "II. Rákóczi Ferenc'in Çevirmeni Müteferrika İbrahim ve Osmanlı Türklerinin İlk Bastıkları Kitaplar", *Türk–Macar Kültür Münasebetleri Işığı Altında II. Rákóczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu/Symposium on Rákóczi Ferenc II and the Hungarian Refugees in the Light of Turco–Hungarian Cultural Relations*, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, 1976, s. 223.

[1158] Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi*, s. 105.

[1159] Orhan Koloğlu, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*, s. 107.

[1160] Osman Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye’de Kağıt*, s. 48–51; İsmail Güleç, “Osmanlılarda Kâğıt ve Kâğıtçılık”, s. 87–89.

[1161] Server İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, s. 9.

[1162] Server İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri*, 46–48; Server İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, s. 9.

[1163] Jale Baysal, *Müteferrika’dan Birinci Meşrutiyete*, 65–68.

[1164] Server İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri*, 36–37.

[1165] Erdem, Y. “Sahhaflar ve Seyyahlar”, s. 725.

[1166] Server İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri*, s. 49–51; Server İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, s. 10–13, 31–32.

[1167] Server İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri*, s. 53.

[1168] Server İskit, *Türkiye’de Matbuat Rejimleri*, s. 18–19.

[1169] Server İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri*, s. 54.

[1170] Johann Strauss, "Romanlar, ah! Ô romanlar!" Les débuts de la lecture moderne dans l'Empire ottoman (1850–1900)", *Turcica*, C. 26, 1994, s. 125–163.

[1171] Jale Baysal, *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete*, s. 68–71.

[1172] Johann Strauss, “Who Read What in the Ottoman Empire (19th–20th Centuries)”, *Arabic Middle Eastern Literatures*, C. 6, 2003, Sayı 1, s. 42–43.

[1173] Hasan R. Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, s. 203.

[1174] Erken Osmanlı/Türk romanı hakkında geniş bilgi için bk. Cahit Kavcar (ed.), *Batılılaşma Açısından Servet-i Fünun Romanı*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1985; Robert P. Finn, *The Early Turkish Novel 1872–1900*, İstanbul: ISIS, 1984; Ahmet Ö. Evin, *Origins and Development of the Turkish Novel*, Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1983; Vasfi Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara: Edebiyat Yayınevi, 1964; Alessio Bombaci, *Storia della litteratura turca dall'antico impero di Mongolia all'odierna Turchia*, Milano: Nuova accademia editrice, 1956, s. 436–437.

[1175] Server İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri*, s. 80; Hasan R. Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, s. 206.

[1176] Jale Baysal, *Müteferrika’dan Birinci Meşrutiyete*, 71–74.

[1177] Bk. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C. IV, s. 128; Osman Keskioğlu, "Türkiye'de Matbaa Te'sisi ve Mushaf Basımı"; Mahmud Gündüz, "Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'anı Kerim Basmaları"; Nedret Kuran-Burcuoğlu, "Matbaacı Osman Bey: Saray'dan İlk Defa Kur'an-ı Kerim Basma İznini Alan Osmanlı Hattatı", *Türklük Bilgisi Araştırmaları/Journal of Turkish Studies*, 26/II, 2002 (Barbara Flemming Armağanı II), s. 97–112.

[1178] Meropi Anastassiadou, “Livres et “bibliothèques” dans les inventaires après décès de Salonique au XIXe siècle”, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, Sayı 87–88, 1999, s. 120.

[1179] Bk. Server İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri*, 89–93, 128–130; Server İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, 38–123; Hasan R. Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, s. 205; Cevdet Kudret, *Abdülhamit Devrinde Sansür*, İstanbul: Milliyet, 1977; Alpay Kabacalı, "Sansür Tarihiyle İlgili İki Belge", *Tarih ve Toplum*, C. 11, Sayı 66, 1989, s. 329–331; Johann Strauss, "Les livres et l'imprimerie à İstanbul (1800–1908)", *Turquie: Livres d'hier, livres d'aujourd'hui* (ed. P. Dumont), Strasbourg–Istanbul: Centre de recherche sur la Civilisation ottomane et le domaine turc contemporain Université des Sciences Humaines – Éditions ISIS, 1992, s. 22–24; Johann Strauss, "İstanbul'da Kitap Yayını ve Basımevleri", *Müteferrika*, Sayı 1, 1993, s. 13–14; Hasan Duman, "Sultan II. Abdülhamid ve Basın", *Müteferrika*, Sayı 11–12, 1997, s. 39–54; Fatmagül Demirel, Raşit Çavaş, "II. Abdülhamid Dönemi'nde Gümrüklerde El Konulan (ve Elbette Yakılan) Kitaplar", *Müteferrika*, Sayı 26, 2004, s. 151–158; Fatmagül Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 5, Yıl 3, 2004, 89–104.

[1180] Osman Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kağıt*, s. 51–53; İsmail Güleç, *Osmanlılarda Kâğıt ve Kâğıtçılık*, s. 89.

[1181] Bk. Clement Huart, *Notice des livres turcs, arabes et persans imprimés à Constantinople durant la période 1294–1296 de l'hégire (1877–1879)*, Paris: Imprimerie nationale, 1881; Clement Huart, *Notice des livres turcs, arabes et persans imprimés à Constantinople durant la période 1297–1298 de l'hégire (1880–1881)*, Paris: Imprimerie nationale, 1882; Clement Huart, *Notice des livres turcs, arabes et persans imprimés à Constantinople durant la période 1299–1301 de l'hégire (1882–1884)*, Paris: Imprimerie nationale, 1885; Clement Huart, *Notice des livres turcs, arabes et persans imprimés à Constantinople durant la période 1302–1303 de l'hégire (1885–1886)*, Paris: Imprimerie nationale, 1887; Clement Huart, *Notice des livres turcs, arabes et persans imprimés à Constantinople durant la période 1304–1305 de l'hégire (1887–1888)*, Paris: Imprimerie nationale, 1889; Clement Huart, *Notice des livres turcs, arabes et persans imprimés à Constantinople durant la période 1306–1307 de l'hégire (1889–1890)*, Paris: Imprimerie nationale, 1891.

[1182] Bk. Fatmagül Demirel, “Osmanlı’da Bir Kitap Şirketi: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye”, *Müteferrika*, Sayı 25, 2004, s. 89–97.

[1183] Johann Strauss, “Who Read What in the Ottoman Empire (19th–20th Centuries)”, s. 47.

[1184] Henri-Jean Martin, *Livre pouvoirs et société à Paris au XVIIe siècle (1598–1701)*, Genève: Librairie Droz, 1969, C. I, s. 494–514.

[1185] Jean-Louis Flandrin, Marion Flandrin, “La circulation du livre dans la société du 18e siècle: un sondage à travers quelques sources”, *Livre et société dans la France du XVIIIe siècle* (ed. F. Furet vs), Paris, 1970, C. 2, s. 39–72; Robert Darnton, “Reading, Writing, and Publishing in Eighteenth-Century France: A Case Study in the Sociology of Literature”, *Daedalus, Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, C. 1000, 1971, Sayı 1, s. 214–256; Robert Darnton, “First Steps Toward a History of Reading”, *The Kiss of Lamourette*, London & Boston: Faber & Faber, 1990, s. 154–187; Thomas Laqueur, “The Cultural Origins of Popular Literacy in England 1500–1850”, *Oxford Review of Education*, C. 2, 1976, Sayı 3, s. 255–275. Ancak aynı dönemde Kuzey Amerika, Wales ve İspanya’daki durum farklı idi. Bütün 18. yüzyıl boyunca dini kitaplar çoğunluk teşkil eder idi. Bk. David Hall, “The Uses of Literacy in New England, 1600–1850”, *Printing and Society in Early America* (ed. W. L. Joyce, D. Hall, R. D. Brown, J. B. Hench), Worcester: American Antiquarian Society, 1983, s. 1–47; C. Z. Stiverson, G. Stiverson, “The Colonial Retail Book Trade: Availability and Affordability of Reading Material in Mid-Eighteenth-Century Virginia”, *Printing and Society in Early America*, s. 132–173; Antonio Vicao Frago, “The History of Literacy in Spain: Evolution, Traits, and Questions”, *History of Education Quarterly*, C. 30, 1990, Sayı 4, s. 573–599.

[1186] George F. Cushing, "Books and Readers in 18th-Century Hungary", *The Slavonic and East European Review*, C. XLVII, Sayı 108, 1969, s. 57–77; R. A. Gates, "Aristocratic Libraries, Censorship, and Bookprinting in Late-Eighteenth-Century Hungary", *The Journal of Library History*, C. 22, 1987, Sayı 1, s. 23–41.

[1187] Ricaut, *Türklerin Siyasi Düsturları* (çev. Reşat Uzmen), İstanbul: Ad Yayıncılık, 1996, s. 45.

[1188] Signore conte di Marsigli, *Stato militare dell’Impero Ottomanno incremento e decremento del medesimo/L’Etat militaire de l’Empire ottoman, ses progrès et sa décadence*, Haga/Amsterdam, 1732, s. 40; Krş. Gyula Kaldy-Nagy, “Beginnings of the Arabic-Letter Printing”, s. 204–205; İsmet Binark, “Türkiye’ye Matbaanın Geç Girişinin Sebepleri Üzerine”, *Türk Kültürü*, Sayı 65, 1968, s. 300; İsmet Binark, “Matbaanın Türkiye’ye Geç Girişinin Sebepleri”, *Yeni Türkiye*, 1996, Sayı 12, s. 1610; Ekmeleddin İhsanoğlu, “Ottoman Science in the Classical Period and Early Contacts with European Science”, s. 8–10.

[1189] Franz Babinger, “18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat”, s. 9, dipnot 12.

[1190] Ignace Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman*, C. I, Paris, 1787, s. 298.

[1191] Donald Quataert, “Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720–1829”, *International Journal of Middle East Studies*, C. 29, 1997, Sayı 3, s. 409; Ahmed Refik, *Hicrî Onikinci Asır’da İstanbul Hayatı*, s. 86–88.

[1192] Coloman de Thály (ed., çev.), *Lettres de Turquie (1730–1739) et Notices (1740) de César de Saussure*, Budapest, 1909, s. 94.

[1193] Rifaat Ali Abou-el-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany: State University of New York Press, 1991, s. 68.

[1194] Ekmeleddin İhsanoğlu, “Ottoman Science in the Classical Period and Early Contacts with European Science”, s. 25, 29.

[1195] Ekmeleddin İhsanoğlu, “Some Critical Notes on the Introduction of Modern Sciences to the Ottoman State and the Relation between Science and Religion up to the End of the Nineteenth Century”, *Comité international d’Études pré-ottomanes et ottomans VIth Symposium, Cambridge, 1rst–4th July 1984*, *Proceedings* (ed. J.-L. Bacqué-Grammont, E. van Donzel), Istanbul–Paris–Leiden: Institut Français d’études anatoliennes; Éditions Divit, 1987, s. 251.

[1196] Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, C. I (ed. B. S. Baykal), Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981, s. 82–83.

[1197] Orhan Şaik Gökyay, *Kâtip Çelebi'den Seçmeler*, İstanbul: MEB, 1968, s. 124.

[1198] Orhan Koloğlu, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*, s. 30.

[1199] Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, s. 83.

[1200] Elias Abesci, *État actuel de l’Empire ottoman* (çev. Fontanelle), C. I, Paris, 1792, s. 151–152.

[1201] Raia Zaimova, *Pıtyat kım “drugata” Evropa: İz frensko-osmanskite kulturni obştuvaniya, XVI–XVIII vek* [*“Öteki” Avrupa’ya Yöl. Fransız-Osmanlı Kültür İletişiminden Kesitler, XVI.-XVIII. yy.*], Sofya: Kralitsa Mab, 2004, s. 216’dan naklen: Abbé Vincent Mignot, *Histoire de l’Empire ottoman depuis son origine jusqu’à la paix de Belgrade en 1740,* C. 1-4, Paris: Le Clerc, 1771.

[1202] Hakkında bk. Géza Dávid, “François Baron de Tott”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul: TDV, 1992, s. 83–84.

[1203] [Baron de Tott], *Mémoires du Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares, Nouvelle éditions revue, corrigée & augmentée*, kısım 1, Maestricht, 1786, s. 117–118; Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara dâir Hâtıralar (Mémoires sur les Turcs et les Tartares, Amsterdam, 1784)*, s. l. a., s. 76; Aslında Baron de Tott “alimler” (*savants*) tabirini kullanır. Selim Nüzhet Gerçek ise bu tabiri “hattat” olarak aktarır. Bk. Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, s. 94.

[1204] Franz Babinger, “18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat”, s. 32.

[1205] Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, s. 108–111.

[1206] Ignace Mouradgea d’Ohsson, *Tableau général de l’Empire Othoman*, C. I, s. 301.

[1207] Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye*, C. I (ed. A. Aktan, A. Yuvalı, Keskin). İstanbul: Sebil, 1995, s. 121.

[1208] Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, s. 26.

[1209] Hamilton A. R. Gibb, Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, C. I (*Islamic Society in the Eighteenth Century*), kısım II, Oxford University Press, 1962, s. 153; Gérald Duverdier, "İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi: Savary de Brèves ile İbrahim Müteferrika" (çev. T. Acaroğlu), *Belleten*, C. LVI, Sayı 215, 1992, s. 275–305.

[1210] Sinan Kuneralp, “Les débuts de l’imprimerie à Istanbul au XVIIIe siècle”, *Turquie. Livres d’hier, livres d’aujourd’hui*, s. 3.

[1211] Orhan Koloğlu, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*, s. 42'den naklen Carsten Niebuhr, *Beschreibung von Arabien*, Kopenhagen, 1772, s. 215–216. Krş. Carsten Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1995.

[1212] Yahya Erdem, “Sahhaflar ve Seyyahlar”, s. 728.

[1213] [Baron de Tott], *Mémoires du Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*, s. 118.

[1214] “Bağlantılar” tabirine gelince Baron de Tott’a ait hatırlar kitabının Türkçe çevirisi doğru değildir. Çeviri şöyledir: “matbaa, düşünceler arasında bir bağlantı olmak mükemmelliğine erişemeden nefretle karşılandı.” Bk. Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara dâir Hâtıralar*, s. 76. Asıl Fransızca metinde ise bu ifade kullanılır: “la Typographie ne pouvait atteindre à la perfection des liaisons; on la méprisa, Ibrahim ferma boutique.” Bk. [Baron de Tott], *Mémoires du Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares,* s. 118.

[1215] A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie ou tableau statistique, religieux, politique, administratif, militaire, commercial, etc. de l'Empire ottoman, depuis le Khatti-Cherif de Gulhanè (1839). Première partie. Les Ottomans*, Paris: Libraire militaire de J. Dumaine, 1853, s. 245.

[1216] Bazı istisnalar da mevcut. Bk. [A. Erzi], “Basım”, *Türk (İnönü) Ansiklopedisi*, C. 5, fas. 37–38, 1951, s. 334, 336; Sait Maden, “Başlangıcından Bugüne Türk Grafik Sanatı. Müteferrika Dönemi”, *Çevre: Mimarlık ve Görsel Sanatlar Dergisi*, 1979, Sayı 2, s. 83–87, Sayı 3, s. 88–89; Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi*, *I. Başlangıçtan Tanzimat’a Kadar*, İstanbul: Cem, 1989, s. 112–113; Hüseyin Gazi Topdemir, *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2002, s. 30–32; Orhan Koloğlu, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*, 41–44.

[1217] İslâm dünyası ve Osmanlı'da gelişen hat sanatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Uğur Derman, N. Çetin, *The Art of Calligraphy in the Islamic Heritage* (ed. E. İhsanoğlu), Istanbul: IRCICA, 1998; İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Türklerde Yazı Sanatı*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1958; İsmet Binark, "Türk Kitapçılık Tarihinde Hat Sanatı ve Kütüphanecilik", *Türk Kültürü*, C. IV, Sayı 37–48, 1965–1966, s. 458–470; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Hattatları ve Hat Sanatı*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1953; Ali Alparslan, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

[1218] Huda S. Abifares, *Arabic Typography: A Comprehensive Sourcebook*, London: Saqi Books, 2001, s. 94–95; Warren Chappell, *A Short History of the Printed Word*, London: André Deutsch Ltd, 1972, s. 38.

[1219] Bk. Elizabeth Eisenstein, “From Scriptoria to Printing Shops: Evolution and Revolution in the Early Printing Book Trade”.

[1220] Huda S. Abifares, *Arabic Typography*, s. 95.

[1221] Hüseyin Gazi Topdemir, *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı*, s. 30–32.

[1222] Server İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri*, s. 90.

[1223] [A. Erzi], “Basım”, s. 336; Server İskit, *Türkiye’de Neşriyat Hareketleri*, 145–146.

[1224]*Târîh-i Cevdet*, C. 1, s. 62. Krş. Bekir Karlığa, “Yirmisekiz Mehmed Çelebî’nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve Onsekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi”, *Bilim, Felsefe, Tarih*, İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1991, s. 324–325.

[1225] Bk. Khalil I. Semaan, “A Linguistic View of the Development of the Arabic Writing System”, *Wiener Zeitschrift für die kunde des Morgenlandes*, C. 61, 1967, s. 22–40.

[1226] Bk. [A. Erzi], “Basım”, s. 336.

[1227] Bk. Server İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri*, 182–183.

[1228] Francis Robinson, “Technology and Religious Change: Islam and the Impact of Print”, *Modern Asian Studies*, C. 27-I, 1993, s. 239–240.

[1229] Bk. Huda S. Abifares, *Arabic Typography*, s. 73–77.